

Джорджина Говелл

ОДНА
ЖІНКА
ЗДАТНА
ЗМІНИТИ
ХІД ІСТОРІЇ

Книга,
що лягла
в основу фільму
з Ніколь Кідман
у головній ролі

КОРОЛЕВА
ПУСТЕЛІ

КОРОЛЕВА ПУСТЕЛІ

GEORGINA HOWELL

DAUGHTER OF THE DESERT

THE REMARKABLE LIFE
OF GERTRUDA BELL

PAN Books · 2007

Джорджина Говелл

КОРОЛЕВА ПУСТЕЛІ

Одна жінка здатна
змінити хід історії

Переклали з англійської
Тетяна Коробкова
та Ілона Віннічук

Київ · «Наш Формат» · 2016

УДК 821.111'06-312.4

ББК 84(4Вел)6-44

Г57

Говел, Джорджина

Г57 Королева пустелі / Джорджина Говел; пер. з англ. Тетяни Коробкової, Лони Віннічук. —

К. : Наш Формат, 2016. — 456 с.

ISBN 978-617-7279-43-2 (паперове видання)

ISBN 978-617-7388-31-8 (електронне видання)

«Сьогоднішній ранок минув доволі продуктивно — я проклала південну межу кордону Іраку», — так писала в одному зі своїх листів до батька героїня роману Джорджини Говелл. І це не вигадка, і не перебільшення... Ці слова належать Гертруді Белл — британській письменниці, мандрівниці й дослідниці початку XX ст., археологу і картографу. Саме її рука малювала кордони між новітніми Іраком, Сирією, Палестиною, Йорданом, Саудівською Аравією.

Великі статки і високий статус родини пророкували Гертруді благополучне світське життя, та вона обрала інший шлях... Першою з європейців перетнула Сирійську пустелю, об'їздивши на спині верблюда всі куточки Месопотамії. Організувала перші вибори в Іраку, долучившись до створення його конституції. Дослідила культуру і звичаї бедуїнів Близького Сходу й заснувала в Багдаді Національний музей. І про все це ми дізнаємося з її щоденників і численних листів, фрагменти яких Дж. Говелл наводить у романі.

Книга розповідає про жінку-легенду Гертруду Белл — британську розвідницю і водночас довірену особу багатьох арабських шейхів, які нарекли її Хатун — Королева.

УДК 821.111'06-312.4

ББК 84(4Вел)6-44

Літред *Тетяна Троснікова*. Коректор *Ірина Чиркова*. Верстальник *Денис Піорко*. Техкер *Микола Климчук*. Випусковий редактор *Світлана Андрищенко*. Керівник проєкту *Антон Мартинов*.

Відповідальна за випуск *Катерина Дем'янчук*

Надруковано в Україні видавництвом «Наш формат» у типографії «Юнісофт». Підписано до друку 01.08.2016.

Тираж 2000 прим. Термін придатності необмежений. Зам. № 05/08

ТОВ «НФ», пров. Алли Горської, 5, Київ, Україна, 01032, тел. (044) 222-53-49, pub@nashformat.ua.

Свідоцтво ДК № 4722 від 19.05.2014. Висновок Держ. сан.-епідем. експертизи № 05.03.02.-04/51017 від 16.11.2015.

Літературно-художнє видання

Серія «Світоглядна література»

ISBN 978-617-7279-43-2 (паперове видання)

ISBN 978-617-7388-31-8 (електронне видання)

Всі права застережено. All rights reserved

© Quilco Limited, 2006

© Коробкова Т., Віннічук Л., пер. з англ., 2016

© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
<i>Розділ 1. ГЕРТРУДА І ФЛОРЕНС</i>	15
<i>Розділ 2. ОСВІТА</i>	37
<i>Розділ 3. ЦИВІЛІЗОВАНА ЖІНКА</i>	50
<i>Розділ 4. СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ</i>	67
<i>Розділ 5. АЛЬПІНІЗМ</i>	80
<i>Розділ 6. ПОДОРОЖІ ПУСТЕЛЯМИ</i>	99
<i>Розділ 7. ДІК ДОТІ-ВАЙЛІ</i>	131
<i>Розділ 8. МЕЖА ВИТРИВАЛОСТІ</i>	167
<i>Розділ 9. ВТЕЧА</i>	200
<i>Розділ 10. РОБОТА ПІД ЧАС ВІЙНИ</i>	223
<i>Розділ 11. КАЇР, ДЕЛІ, БАСРА</i>	245
<i>Розділ 12. ПРАВЛІННЯ ГЕРТРУДИ</i>	281
<i>Розділ 13. ГНІВ</i>	310
<i>Розділ 14. ФЕЙСАЛ</i>	343
<i>Розділ 15. КОРОНАЦІЯ</i>	374
<i>Розділ 16. ПОДАЛЬШЕ ПЕРЕБУВАННЯ ТА ВІД'ЇЗД</i>	392
ПОРІВНЯЛЬНА ВАРТІСТЬ ГРОШОВИХ ОДИНИЦЬ	429
ХРОНОЛОГІЯ	431
ПОДЯКИ	447
БІБЛІОГРАФІЯ	451

Присвячую Кристоферу Бейлі,
моєму помічнику і співавторові

ПЕРЕДМОВА

Це було літню 1997 року. Ми, позаштатні автори журналу The Sunday Times Magazine, зібралися за вечерею в одному з лондонських ресторанів. Робін Морган, редактор журналу, запросив усіх до обговорення ідей для зимових номерів журналу. У нашій строкатій компанії були Філіп Норман, лауреат численних премій за чарівно-шалені інтерв'ю зі світу рок-н-ролу... Джон Корнуел, випускник Кембриджу, теолог, який знає геть усе про Ватикан... Браян Епл'ярд, який уміє буквально на пальцях, весело й цікаво розтлумачити найсучасніші наукові досягнення. І ось там, за апетитною качкою в тісті, кожен із нас отримав пропозицію написати матеріал під загальним заголовком «Мій герой». Я повернулася додому в радісному збудженні. Адже знала, хто буде «Моєю героїнею». Історія її славного життя, опублікована в жовтні того ж року, збурила шквал читацьких відгуків. За тридцять шість років роботи в журналістиці я не отримувала стільки листів.

Свого часу популярніша за самого Лоуренса Аравійського, Гертруда Белл у чоловічому світі грала за чоловічими правилами. Вона, як могла, уникала публічності. Її навряд чи образив би епізод на початку популярного кінофільму «Англійський пацієнт» (1997), коли ім'я Гертруди пролунало над мапою, розгорнутою на складаному столику в солдатському наметі:

«А чи можна пройти через ці гори?»

«Белл каже, що можна».

І далі: «Сподіваймося, він не помилився».

Він!

Гертруда Белл здавалася мені схожою на героїнь Леслі Бланш, які несли у світ свої романтичні ідеї. Лише уявіть: жінка в елегантному вбранні з мусліну й мережив, з численними нижніми спідницями, під якими схований... пістолет, пристебнутий до гомілки; похідний столик, укритий накрохмаленою скатертиною, дороге столове срібло і... набой, загорнуті в білі панчохи й сховані в носачи її дорожніх черевиків. Вона не була феміністкою, не жадала й не потребувала особливого до себе ставлення. Як

Маргарет Тетчер — любіть її чи зневажайте — вона сприймала світ таким, яким він є. Єдиний нюанс — усе це відбувалось у 80-ті роки XIX століття, коли серед жінок лише одиниці мали освіту чи шанс проявити себе деінде, крім домашнього господарства.

Белли були дуже заможні. Проте не родинні гроші купили Гертруді Перший ступінь в Оксфорді, допомогли їй вижити серед кровожерливих войовничих пустельних племен, зробили її шпигункою й дали чин майора Британської армії, уславили як поетесу, ерудитку, історика, альпіністку, фотографа, археолога, садівника, картографа, лінгвістку й видатну державну діячку. Багатогранна особистість, що стоїть на одному щаблі з такими історичними постатями, як англійська королева Єлизавета Перша та російська імператриця Катерина Друга. Томас Едвард Лоуренс писав, що Гертруда «народилася надміру обдарованою». Та головним вродженим даром Белл була твердість її характеру. Вона пишалася своїми родичами — їхнім прагматизмом, економічним чуттям, ефективним менеджментом їхніх сталеливарних підприємств, а також публічною і приватною доброчинною діяльністю. Вона за першим покликом занурювалася у рутинну, малоприємну конторську працю з реструктуризації Червоного Хреста, у результаті чого «Відділення допомоги пораненим і зниклим безвісти» перетворилося із царства безладу на ефективну систему; не піднімаючи голови працювала над кресленням мап; здійснювала сотні найточніших вимірювань на місцях археологічних розкопок; писала багатосторінкові урядові меморандуми в Басрі й Багдаді.

Пройшовши за три покоління шлях від ремісників до еліти середнього класу, Белли почали через шлюби родичатися з аристократами, хоча й залишалися певний час за межами вищого світу — закритого привілейованого клубу для владних та обраних, що визначав зовнішню і внутрішню політику Англії. Гертруда Белл — одна з небагатьох, хто міг собі дозволити свободу від притаманних тому «клубові» кайданів суспільних умовностей. Вона розмовляла на рівних з можновладцями й не цуралася робітничого класу, чудово знаючи, як це — балансувати на тонкій межі між життям і животінням. Її ясна й безкомпромісна позиція пробиравася крізь політкоректність, славу, чини й гонор. Гертруда Белл була нещадною і до архієпископа-догматика, і до набундюченого торговця, і до самовдоволеного професора. У віці п'ятнадцяти років вона вирішила: якщо щось неможливо довести, то цього й не існує. І прямо, без еківоків, заявила про це вчителю з богослов'я. Вона сміливо дивилася в очі кожному, хто б це не був: пихатий оксфордський професор, озброєний кинджалом дервіш, корумпований турецький чиновник чи зманіжений

англійський аристократ. Серед її друзів були представники різних верств суспільства: іракський садівник і віце-король Індії, кореспондент газети *The Times* і зранений воїн пустельного племені, моджахед і прислужник в Алеппо. Тому, кому вдавалося завоювати її довіру, Гертруда Белл ставала найніжнішим, найдобрішим і найвідданішим другом.

Ясна річ, були в неї й недруги. Белл відверто зневажала недалеких дружин британських офіцерів («Диявол би побрав усіх пустоголових жінок!» — якось вирвалось у неї); вона не пробачала жодному кривднику; могла викрити лиходія чи вбивцю, сидючи з ним за одним столом. На якомусь етапі своїх досліджень я навіть пристала до думки, що й загинула моя героїня від руки когось із них. Цю версію підтримують деякі інші дослідники й щонайменше один з нинішніх членів Британської Ради. Наче відчуваючи постійну загрозу, навіть у родинному маєтку в Йоркширі Гертруда спала з пістолетом під подушкою. Вона й ночувала не у власній спальні, а в літньому будиночку в саду. Може, це була спроба захистити своїх близьких? Безперечно, були ті, хто бажав їй смерті. Та на мою думку, факти — хоч їх і небагато — не вказують на вбивство. Просто Гертруда, жадібна до нових знань, завжди безстрашно кидалась у невідоме. Її смерть стала для неї лише останньою ризикованою експедицією*.

Гертруда мріяла про заміжжя і власну родину, але щоразу на шляху до здійснення її мрій ставала нова трагедія. І все таки жінка мала велику любов. І не в останню чергу любов тієї великої родини, якій вона зрештою присвятила своє життя — любов народу Аравії. Він її не забув. Нещодавно ім'я та роботи Гертруди Белл знову включили до національної програми шкільної освіти в Іраку. Лоуренс дав поштовх Великому арабському повстанню; Гертруда вказала арабам шлях до побудови нації. Вона діяла натиском і лестощами, була керівником і розробником і нарешті здобула арабам надто часто обіцяний і ледь не зраджений приз — незалежність. Гертруда йшла до мети, долаючи всі перепони, тимчасом як Лоуренс мучився сумнівами, вагався й зрештою відійшов від справ. У відчайдушній спробі втекти від суперечностей, що роздирали його душу, Лоуренс вступив до лав британських Військово-повітряних сил під вигаданим ім'ям, де продовжив службу у скромному офіцерському чині.

А Гертруда Белл виявляла дивовижну непохитність. Під час Першої світової війни вона стала взірцем для своїх розумних, проте нерішучих колег з каїрського розвідувального бюро; спільно з арабами спрямувала

* Ідеться про смерть Гертруди Белл, яку вважають самогубством, бо вона померла від передозування снодійним (прим. пер.).

недосвідчену британську адміністрацію Месопотамії до успішного майбутнього, вигідного як британській, так і арабській стороні. Вона відбила спроби колоніального начальства звільнити її; не дозволила Черчиллю припинити британську присутність в Іраку; билася до останнього, коли європейські махінатори від політики ледь не звели нанівець усі її досягнення; і нарешті, відчайдушно розігравши свою останню карту, втримала короля Фейсала від катастрофічних рішень «в ім'я арабської верховності».

Ця непохитна жінка заснувала в Багдаді публічну бібліотеку та Музей історії Іраку (його центральному корпусу в 1930 році було присвоєне ім'я Гертруди Белл), де досі зберігаються артефакти країни, що утворилася в період зародження перших цивілізацій. Майбутнє сучасного Іраку туманне, проте один факт лишається незаперечним. По своїй смерті у 1926 році Гертруда Белл залишила в Іраку ефективний уряд, що не лише декларував вірність ідеалам миру і рівноправ'я, а й успішно функціонував без суцільної корупції, яка раніше була неписаним законом. Сьогодні, коли слова «імперія» й «колоніалізм» звучать як лайка, Британія навряд чи може соромитися своєї ролі у становленні іракської державності, адже саме тоді арабському народові була дарована так давно обіцяна незалежність. І я не можу не погодитись із оксфордською подругою Гертруди Белл, яка писала: «Вона [Гертруда] була найвидатнішою жінкою *нашого* часу й, напевно, однією з найвидатніших жінок *усіх* часів»^{*}.

Поки був живий король Фейсал, Ірак лишався країною, в якій усі його народи не знали страху й страждань. Син Фейсала, принц Газі — той самий хлопчик, якому Гертруда привозила з Лондона іграшки, — 1933 року успадкував престол і традицію «сильної руки», яка виявилася занадто «сильною» для нього: Газі почав своє правління з придушення ассирійського повстання за незалежність, що вилилось у криваву різанину. Після смерті Гертруди зведена нею на престол династія правила ще тридцять два роки. А Європа вже за тринадцять років погрузла у новій війні, втягнувши в неї решту світу. Чого б не віддали сьогодні Америка і Британія за шанс встановити мир і порядок в Іраку, хоча б на чотири роки?

Багате листування Гертруди, її щоденники, доповіді, пов'язані зі службою в розвідці, вісім книжок і фундаментальна робота «Аналіз цивільної адміністрації Месопотамії» — мало про яку жінку в історії відомо так багато. Відвертість, мрійливість, дотепність і кришталева ясність поглядів

^{*} «Вона (Гертруда) була найвидатнішою жінкою *нашого* часу...» — Джанет Е. Кортні, «Оксфордська портретна галерея».

і цілей лунає голосом Ґертруди в кожному написаному нею слові. Цей голос спрямовував мене під час роботи над книгою. Можливо, цій жінці бракувало літературного таланту — не біда. Її голос має бути почутий таким, яким він є. Тому я не лише наводжу в тексті незвично велику кількість цитат, а навіть виділяю їх окремим шрифтом. Ідучи паралельно з оповіддю, вони наближають читача до моєї героїні, наче спалахом освітлюючи палку натуру, гострий розум і непохитну вдачу Ґертруди Белл.

Негожого лютого дня 1905 року Гертруда Белл розбила табір на Тнейбі, на схід від Мертвого моря поблизу Мадеба, і приєдналася до бедуїнів із племені Бені Сахра. Вона писала: *«Ми заприятелювали, Бені Сахра і я. „Машалла! Бинт араб, — сказали вони. — За Божим велінням ти — королева пустелі”»*.

В своїй численності одне ми ціле,
Бо маємо в розлуці вдосталь місця для любові.
Несхожість наша є подихом краси в життя рутині,
Неначе гір вершини у вранішнього сонця промінцях.

Рабіндранат Тагор

ГЕРТРУДА І ФЛОРЕНС

Двадцять друге березня 1921 року. Останній день каїрської конференції, а для Британії — останній шанс визначити повоєнне майбутнє Близького Сходу. Британські делегати прогулюються звичним туристичним маршрутом навколо пірамід і фотографуються верхи на верблюдах на тлі Сфінкса. З-під його масивної, побитої вітром голови дещо зніяковіло дивляться в камеру двоє найвідоміших англійців (початку) двадцятого століття: Секретар колоній Вінстон Черчилль, який щойно розвеселив довколишніх, звалившись зі свого верблюда, і Томас Едвард Лоуренс («Лоуренс Аравійський»), у строгому темному, утоньку смужку, костюмі й такому ж капелюсі — типовий високопосадовець. А між ними невимушено усміхається Гертруда Белл, єдиний делегат, чий знання були ключовими для успіху Конференції. Її обличчя під солом'яним капелюшком, прикрашеним трояндою, світиться щастям. Здійснюється її мрія про незалежну арабську націю: її вибір короля ухвалено, її Ірак стане державою. Зранку того дня Черчилль надіслав із готелю «Семіраміда» каблограму* з важливим повідомленням: «Фейсал Ібн Шариф — це, вочевидь, найкраще і найдешевше рішення».

Як могло статися, що жінка, предки якої розводили овець у Камберленді, що на Півночі Англії, стала найвпливовішою для свого часу фігурою на Близькому Сході? Англійка від голови до кінчиків пальців, дитя вітристих пагорбів Йоркшира. Фермери Півночі ще в одинадцятому столітті виявили твердість своєї натури, коли єдині з усіх англійців відмовилися присягти Вільгельму Завойовнику. Щоб описати цих суворих тілом і думками людей, достатньо кількох простих слів.

Прапрадід Гертруди Белл був ковалем у місті Карлайл. Прадід першим відкрив у Джарроу лужну фабрику й ливарню. Її знаменитий і впливовий дід, сер Ісаак Лоутіан Белл, 1816 року народження, був хіміком-металургом і чи не найпершим промисловцем країни. На його заводах виробляли третину всього металу Британії та левову частку металу для

* Каблограма — телеграма, що передається підводним кабелем (*прим. пер.*).

будівництва залізниць і мостів у імперських колоніях, що швидко розвивалися. Ісаак Белл став членом Королівського товариства — найавторитетнішої наукової організації Британії. Отримавши диплом інженера, він закінчив також університет Единбурга і Паризьку Сорбонну, навчався у Данії та на півдні Франції. Після опублікування праці «Хімічні особливості плавлення заліза» його прозвали «корифеєм британської металургії». Він першим виявив можливість виготовляти добрива з фосфорних сполук, побічного продукту сталеваріння. Сера Ісаака, або у дружньому колі просто Лоутіана, 1854 року обрали на посаду лорд-мера міста Ньюкасл-на-Тайні, він був членом парламенту від Ліберальної партії Хартпула й шерифом графства Дарем. Серед друзів Белла були Чарльз Дарвін, Томас Гакслі, Вільям Морріс і Джон Раскін — світочі еволюції, науки, мистецтва, архітектури й соціальні реформатори. Лоутіан був президентом і віце-президентом восьми загальнонаціональних інженерних і хімічних товариств, деякі з них сам і заснував. Крім того, він був директором Північно-Східної залізниці. У його володінні (спільно з братами Джоном і Томом) були вугільні шахти, кар'єри, копальні з видобутку залізної руди. Печі ливарень Беллів горіли цілодобово, вогняний дим із труб їхніх заводів освітлював нічне небо. Компанія Ісаака Белла та її партнери забезпечували сорок сім тисяч робочих місць, і брати Белл хвалилися, що можуть виготовити будь-що «від голки до корабля». Першу сталеливарню Белли відкрили в Ньюкаслі, другу — в Порт-Кларенсі, Мідлсбро. Крім того, Лоутіан Белл відкрив перший у країні завод з виробництва алюмінію — металу, який у ті часи цінували на рівні із золотом. У день відкриття заводу Белл проїхав вулицями Ньюкасла в алюмінієвому циліндрі на голові, а потім зняв його й жбурнув у натовп. На заводі Лоутіана з'явилося перше в Британії обладнання для виробництва сталевих тросів.

Лоутіан написав кілька наукових книг, а головне — провів докладний і логічний аналіз конкурентоспроможності Британії на світовому ринку виробництва металу. Він активно інвестував у дослідження виробництва сталі й прагнув вивести Британію на передовий рубіж запровадження новітніх технологій. Та попри його титанічні зусилля цього, на жаль, не сталося. Як Белл і передбачав, інші держави — насамперед Німеччина з військовими заводами Круппа й сталеливарнями Тиссена — вирвалися далеко вперед, якісно й кількісно виперевивши Британію й накопичивши матеріальні та політичні ресурси напередодні Першої світової війни.

Цей могутній чоловік мав — за непідтвердженими даними — майже шістдесят онуків! Лоутіан і його дружина Маргарет Паттинсон диктували своїм численним нащадкам стиль життя, де на чільне місце ставили радше

комфорт, ніж марнотратство. Ісаак Белл був Біллом Гейтсом своєї епохи. Однак його життя не мало безглуздої помпезності, до якої зобов'язував статус промислового магната. Можливо, не обійшлося без впливу Маргарет: її предки були крамарями й науковцями. Перший будинок Беллів — Вашингтон-Нью-Голл у передмісті Ньюкасла-на-Тайні, місця, звідки походили прашури самого Джорджа Вашингтона — зовсім не був схожий на панську садибу, як і маєток Раунтон-Грандж, що його Лоутіан збудував на піку своєї влади. Він грався з готикою, але серцем тягнувся до стилю декоративно-ужиткового мистецтва, популяризованого Вільямом Моррісом і його «Рухом мистецтв і ремесел»; до традиційних виробів ремісництва як єдиного порятунку від руйнівної навали безликих предметів Промислової революції. Цей стиль оздоблення впадає в око в усіх приватних і публічних будівлях, що належали родині Беллів. На відміну від багатьох заможних спадкоємців, старший син Лоутіана, Г'ю, батько Гертруди, теж жив скромно, як для промислового магната. Доказ того — Ред-Барнс, його перший власний будинок на йоркширському узбережжі у рибальському селищі Редкар, з якого в Кларенс треба було їхати потягом. По смерті Лоутіана, його лондонський будинок продали, а гроші, найімовірніше, поділили між Г'ю та іншими дітьми: Чарльзом, Адою, Мейсі та Флоренс.

У родині до Лоутіана ставилися не те, щоб з любов'ю — скоріше зі смиренною покорою. Його ж ставлення до родичів було різким, навіть диктаторським. Гертруда та її брати і сестри зверталися до дідуся не інакше як «Патер». Ілюстрований сімейний алфавіт, намальований дітьми до Різдва 1877 року, коли Гертруді було дев'ять, свідчить про почуття дітей до авторитарного діда.

А — з Різдвам вітаємо всіх

Б — надворі Білий сніг

В — суворий Високодумний Патер...

Ельза, молодша сестра Гертруди по батьку, приписала олівцем: «Сер Ісаак Лоутіан Белл», щоб ніхто, бува, не вирішив, що цей опис стосується м'якішого і добрішого Г'ю.

Ставлення до Патера якнайкраще ілюструє одна сімейна історія. Лоутіан заборонив будь-кому брати його коней. Коли одна з його онук знепритомніла прямо за вечерею (перелам ключиці через падіння з коня), уся родина змовилася приховати правду: дівчина була на полюванні з сусідськими паничами, взявши одного з дідусевих коней.

Утім бабуса Маргарет була не менш безжальною. Якось гість за чаєм похвалив її домашню випічку. «Авжеж, — в'їдливо відповіла вона, — і як у вас стільки влазить!».

Кілька невідомих раніше історій були оприлюднені зовсім недавно, коли відкрили архів у одному з родинних будинків, перебудованому зі зруйнованого середньовічного абатства, Маунт-Грейс-Прайорі, де дожили свої дні батько й мачуха Гертруди. Під егідою доброчинного фонду «Англійська спадщина» будинок мав бути перетворений на музей. Під час проведення робіт під мостинами знайшли сховок з паперами. У них є запис про трагічний випадок у маєтку Вашингтон-Нью-Голл, коли «у 1872 році в димарі задихнувся семирічний сажотрус». Якщо дійсно 1872 року в димарі будинку Лоутіана загинув маленький хлопчик, то ставевий магнат, безсумнівно, порушив закон, адже за двадцять шість років до того парламент заборонив використовувати дитячу працю у чищенні димарів. Припускаю, що сер Ісаак дізнався про сам факт присутності в димарі дитини лише тоді, коли було вже надто пізно. Чи був він пригнічений цією трагедією, чи просто боявся залямувати репутацію в разі розголосу, але він поспіхом переселився у новозбудований Раунтон-Грандж. Вашингтон-Нью-Голл багато років стояв порожнім, і його навіть не виставляли на продаж. Лише дев'ятнадцять років потому Лоутіан віддав його під дім для безпритульних дітей з вимогою перейменувати будинок на «Маєток шляхетної Маргарет»; нині це — затишний багатоквартирний будинок. Не виключений зв'язок між цією історією й тим, що багато років потому Г'ю Белл успішно проштовхнув у парламенті білл про захист дітей від небезпечної праці. (У 1860-ті роки граф Шефтсбері повідомляв про фабрики, де з шостої ранку до десятої вечора працювали чотири-п'ятирічні діти!)

У паперах зі сховку був і такий запис: «Якось увечері взимку [сер Ісаак] вийшов надвір і знайшов свого кучера мертвим і вже заляклим на передку карети». Факт не з'ясовано. Можливо, причиною смерті бідолахи був не мороз, а, скажімо, серцевий напад. Зрозуміло одне: турбота про інших навряд чи була головною рисою характеру Лоутіана.

Автором записів, у яких міститься чимало підтверджених фактів про життя й діяльність Лоутіана, могла бути міс К. Е. М. Купер-Аббс, родичка Беллів і остання, хто мешкав у Маунт-Грейс-Прайорі. Що спонукало її до написання цих мемуарів? Можливо, обурення, що більша частина родинного архіву була, випадково чи навмисно, спалена після смерті Лоутіана. На сьогодні не існує навіть точної біографії цієї історичної постаті масштабу Ізамбарда Кінґдома Брюнеля.

Батько Гертруди, сер Г'ю, був значно м'якшою людиною. Він отримав величезний спадок й очолив родинну промислову імперію. Як і його батько, Г'ю здобув освіту в Единбурзі, Сорбонні та Німеччині, де вивчав математику й органічну хімію. У вісімнадцять років почав працювати на

ливарному заводі братів Беллів у Ньюкаслі; у Порт-Кларенсі став директором сталеливарні, що височіла новими цехами над закуреними дахами Мідлсбро; і нарешті очолив усі родинні підприємства. Він видобував залізну руду в Клівленді й вугілля у Даремі, возив вапняк з Пеннінських гір, жив на річці Тіз і був директором Північно-Східної залізниці, якою руду доставляли до ливарень. Його громадська діяльність була безпрецедентною, особливо після того, як Г'ю одружився з Флоренс Оліфф. Він будував школи й відкривав бібліотеки, зводив каплиці й житло для робітників, організував центр відпочинку для постійного й тимчасового персоналу маєтку Раунтон-Грандж, оплачував сімейний відпочинок заслужених працівників своїх підприємств. Він збудував знаменитий Транспортер-Бридж — мостовий паром, який і сьогодні швидко й дешево переправляє робітників і туристів через річку Тіз. У 1906 році він став лордом-намісником Північного Йоркшира. Саме він як найвищий представник місцевої влади зустрічав королівських осіб та інших ВІП-персон, які відвідували відкриті всім вітрам йоркширські рівнини. Його тричі обирали мером Мідлсбро.

Забезпечуючи металом усю Імперію, родина Беллів вивела британську промисловість на глобальний рівень. Г'ю був майстерним оратором і виголошував переконливі промови про вільну торгівлю, яку палко підтримував, і про рух за самоуправління Ірландії, який так само палко не схвалював. У його опублікованих промовах відчутний темперамент і гумор, що підкоряли слухачів усіх верств суспільства. Ось, наприклад:

«Вільна торгівля, як прояв милосердя, дарує подвійну благодать — і тому, хто дає, і тому, хто бере. І особисто в мене не підніметься рука накласти на неї хоч якесь обмеження. Вільний ринок — це найкраща страховка від тиранії багатства. Мене до смерті лякає можливість накопичення величезних статків в одних руках... У нашій країні мільйони людей залежать від щотижневої платні, від роботи, якої може не стати наступного дня. Ось за кого я хвилююся, ось за кого в мене болить душа, а зовсім не за клас, до якого належу сам».

Г'ю Белл вітав появу нових профспілок, але водночас попереджав, що ідеї Карла Маркса можуть спрямувати соціалістів до революційного руху, який знищить британську промисловість і саме поняття вільної конкуренції.

Коли народилася Гертруда, королева Вікторія правила вже тридцять років. Її підштовхувала одержимість принца Альберта замінити одіозне сибаритство Британії короля Георга на вікторіанську індустріалізацію й добропристойність. Британія, і зокрема Англія, була світовим технологічним лідером, що переконливо доводив павільйон на Всесвітній

виставці 1851 року — зведений з чавуну і скла Кришталевий палац ототожнювався з самою Імперією. Частини британської армії перебували в усіх куточках світу, роблячи її чи не наймогутнішою військовою силою в історії; британський військовий флот панував у океанах, забезпечуючи мир і безперешкодну торгівлю між материками. Якщо інші імперії, Російська й Османська, перебували на стадії феодалізму, кріпацтва, суцільної корупції на всіх рівнях державного управління, то Британія, завдяки Вікторії й Альберту, принаймні демонструвала прихильність до поміркованості, філантропії та чесної торгівлі. У середині дев'ятнадцятого століття імперію вже розглядали не як інструмент комерційної експлуатації, а як структуру, що претендує бути взірцем чесного й доброзичливого управління. Комерційно агресивні, але соціально відповідальні Белли уособлювали цю нову тенденцію й були задоволені тим, що стали, як кажуть, «потрібними людьми у потрібному місці у потрібний час».

У двадцять три роки Г'ю вперше одружився. Мері Шилд була його землячкою, донькою успішного комерсанта з Ньюкасла-на-Тайні. Весілля відбулося на шотландському острові Бут-на-Клайді у замиському маєтку родини нареченої. Їхня перша дитина, Гертруда, народилась 1868 року, у будинку батька Г'ю, Вашингтон-Нью-Голлі. Життя всієї родини оберталося навколо цього індустріального магната, завдяки якому Белли посідали шосту сходинку в списку найбагатших англійських родин. Життя в дідусявому домі не було ні легким, ні спокійним. Про вибуховий темперамент і в'дливність Лоутіана ходили легенди. Попри політичні амбіції старшого сина, він безапеляційно заявив, що майбутнє Г'ю пов'язане з Мідлсбро, де були розташовані найперспективніші підприємства з виробництва металу. Пам'ятаючи свої перші кроки у Ньюкаслі, Лоутіан без попередження з'являвся у новій ливарні в Порт-Кларенсі, щоб прискіпливо перевіряти і, безперечно, критикувати кожен крок у роботі Г'ю.

Напевно, Г'ю і Мері зітхнули з полегшенням, коли разом із дворічною донькою залишили Вашингтон-Нью-Голл й оселилися окремо. Однак тихе подружнє щастя тривало недовго. Тендітна красуня Мері померла за три тижні після народження їхньої другої дитини, Моріса, у 1871 році.

Г'ю був пригнічений тугою. Будуючи маєток Ред-Барнс у Редкарі, на березі моря, він уявляв здорову й щасливу родину. Тепер туди переїхала його сестра Ада — допомагати вести господарство й доглядати дітей. Шість днів на тиждень Г'ю працював у Кларенсі, а неділі проводив у товаристві сестри, няньки-годувальниці та півдужини слуг. Короткі години свободи він присвячував прогулянкам біля моря або сільськими луками. І скрізь його супроводжувала жвава старша донька — Моріс був

іще замалий для піших мандрівок. Г'ю любив розмовляти з Гертрудою; і, дивляючись у маленьке ясне личко, бачив милі його серцю риси її матері. Ці сповнені взаємної любові стосунки, цей нерозривний зв'язок з батьком Гертруда зберегла впродовж усього життя.

Г'ю був заavidним кавалером. Молодий красень-удівець з двома діточками, що лишилися без материнської турботи, — навіть без свого багатого спадку він став би жаданою здобиччю для дівчат на порі. Його незлобливе почуття гумору й добра, майже юнацька усмішка хвилювали чимало жіночих сердець. Однак аристократки розглядали шлюб із Беллом як пониження у статусі, а сам Г'ю ніколи не був снобом. Його сестра Мері-Кетрін, на прізвисько Мейсі, примудрилася подолати опір самої леді Стенлі з Олдерлі й вийшла заміж за її сина, веселуна Льюльфа, майбутнього лорда Шеффільда. Леді Стенлі була відома звичкою уривати бесіду, відвертаючись від одного співрозмовника до іншого, гучно зауваживши: «Ідіоти так стомлюють!». Вона була бабусею Бертрана Рассела й однією із засновниць коледжу Гіртон у Кембриджі. Давши дозвіл на шлюб свого сина з Мейсі, леді Стенлі вважала себе жінкою широких поглядів: зрештою, Белли для людей її кола були лише «торгашами». «Те, що сер Г'ю — мультимільйонер, мене не надто вражало», — казав пізніше Бертран Рассел.

Ада, гарненька й товариська, сумувала за Лондоном. Роль незаміжньої тітки при малолітніх небожах навряд чи приваблювала її. На обрії загрозливо майоріла незаздрісна перспектива поховати себе старою дівою. Знайшовши спільницю в особі Мейсі, Ада поставила за мету якнайшвидше оженити Г'ю. Сестри-змовниці підібрали пристойну кандидатуру і склали план дій.

Вибір випав на двадцятидворічну Флоренс Евелін Елеанор Оліфф, з якою сестри разом захоплювалися музикою. Вона навчалась у Королівському коледжі й співала в хорі імені Баха. У 1870 році дівчина переїхала до Лондона з Парижа, де її батько, сер Джозеф Оліфф, працював лікарем при британському посольстві. Великодні канікули вона проводила в Сурреї, у маєтку свого дідуся, сера Вільяма К'юбітта, члена парламенту і в минулому лорд-мера Лондона. Іноді вона зупинялась у свого двоюрідного дідуся Томаса*, у його маєтку Пентон-Лодж, у Гемпширі. Літні ж канікули Флоренс проводила на фешенебельних курортах для заможних паризьких сімей — у Трувілі або Довілі. Раптова смерть її батька збіглася з початком франко-прусської війни, і родина мусила терміново

* Той самий Томас К'юбітт, який відбудував замок Осборн на острові Райт для королеви Вікторії та принца Альберта.

виїхати з Франції. У дев'ятнадцять років Флоренс попрощалася з Парижем і розпочала нове, куди менш розкішне життя у Лондоні, у будинку 95 по Слоун-стріт. Будинок був старий і занедбаний, захаращений громіздкими меблями, де навіть заповищений червоний оксамит не вбирав пронизливого котячого запаху. Тодішнє англійське товариство (як його називали, «товариство зачинених дверей») мало різкий контраст до космополітичного світу, який Флоренс нещодавно залишила.

План Ади та Мейсі ледь не провалився. Вони так явно намагалися звести молодих людей разом, що Флоренс швидко розгадала їхній задум. Вона заявила, що ніколи не вийде за англійця, і повторювала це дедалі рішучіше протягом двох років невдалого сватання Г'ю. Водночас сестри так тиснули на Г'ю з повторним шлюбом, що дочекалися протилежної реакції: Г'ю сказав Аді, що він узагалі ніколи не одружиться, і ще глибше занурився в роботу. Однак можна припустити, що вже тоді Г'ю не лишив Флоренс байдужою. Ось як вона описує свою першу зустріч з ним у розарії в садку Мейсі: «Прекрасні риси, затьмарені глибоким смутком... його густе кучеряве волосся і борода мінілись каштановим золотом».

Що більше Г'ю захоплювався Флоренс, то більше його мучили сумніви, що жінка, вихована в найвишуканішому середовищі найкрасивішого у світі міста, захоче осісти на околиці Мідлсбро. Один із біографів Гертруди так писав про її власні враження, коли вона, відвідуючи тітку, уперше потрапила в ті місця: «Навколо Мідлсбро і по берегах річки Тіз усе вкрито товстим шаром сажі... На двадцять миль навколо в повітрі висить запах хімікатів, кіптяви й гару, а з перенаселених будинків смердить капуста, сиром і котами. У підвалах... після кожного дощу збиралася чорна липка багнока». Саме тоді з'явився вислів «денна темрява», тобто промисловий смог; сучасники писали, що зокрема Мідлсбро й Клівленд «досягли чималих успіхів у знищенні денного світла в регіоні».

Редкар, селище, яке поспіхом відбудовували після кожного нальоту штормових йоркширських вітрів, швидко розросталося до розмірів містечка, бо саме тут заможні промисловці з Мідлсбро зивали свої нові родинні гнізда. (Великий будинок по сусідству з будинком Беллів, наприклад, належав відомому металургу). Тут, якнайдалі від задимленої міської атмосфери, вони рослили дітей і формували щось на кшталт елітного товариства, однак йому було дуже далеко до того, до якого звикла Флоренс.

Таке життя має жахати молоду жінку, яка виросла в елегантному палаці на Рю-Флорантен, відгородженому від міської метушні кованими воротами вісімнадцятого століття. Флоренс народилась 1851 року, у перший

бурхливий рік Другої Імперії Наполеона Третього, вона ходила з нянею на прогулянки в сад Тююльрі, де могла досхочу кататись у розмальованих возиках, ганяти обруч*, купувати льодяники й пряники з лотків під веселими смугастими навісами. А зовсім поряд — *Плас де ля Конкорд*, Площа Згоди з її знаменитими «фонтанами, що весело шумлять і розкидають навколо діаманти бризок». Пізніше вона писала: «Який це привілей — народитись у Парижі! Пізнати цей дорогоцінний подарунок, дихати ним, зростати в одному з найкрасивіших його кварталів, відчувати, що він належить тобі, а ти — йому. Невже цього недостатньо?». Попри соціальні струси, дитинство Флоренс було щасливим. Вона отримала виховання, яке було чимось середнім між освітою маленької приватної школи й наставництвом персональної гувернантки, де основними дисциплінами стали добрі манери й музика.

Жінка, яку Ада і Мейсі обрали для Г'ю, була наче створена для нього. Дочка лікаря, Флоренс не належала ні до аристократії, ні до «торгашів», і серед її інтересів були такі, що з лихвою компенсували всі недоліки Мідлсбро: вона обожнювала дітей і домашній затишок. Вирвана з милого її серцю паризького кола, Флоренс почувалась у Лондоні чужоземкою, якщо не вигнанницею. Власний дім і родина стали б тихою гаванню, де вона нарешті відчула б душевний комфорт. Флоренс уже точно знала, яке виховання й освіту дасть своїм дітям і як вестиме домашнє господарство. Робити те, що подобається, — чи не це є найкращим дарунком життя?

Г'ю нарешті піддався інтригам сестер і чарам Флоренс. Четвертого червня 1876 року в будинку леді Стенлі на Харлі-стріт, у вузькому колі друзів і родичів відбулася маленька домашня вистава — прем'єра опери «Синя Борода», яку написала сама Флоренс. Ада і Мейсі співали, а акомпанував їм піаніст Антон Рубінштейн. По закінченні вечора Г'ю попросив супроводжувати Флоренс додому. Вони вийшли з екіпажу біля будинку 95 по Слоун-стріт. Г'ю провів Флоренс у вітальню, де чекала її мати. «Леді Оліфф, — сказав він, — я привів вашу доньку додому. А тепер прошу у вас дозволу знову її забрати». У відповідь на цю вишукану промову леді Оліфф залилася сльозами.

Вони скромно обвінчалися 10 серпня у маленькій церкві на Слоун-стріт. Медовий місяць молодята провели в американській столиці Вашингтоні, в гостях у сестри Флоренс, Мері, та її чоловіка, Франка Ласелля,

* Ідеться про дитячу гру, коли обруч від діжки котять наче колесо, штовхаючи його палицею з гачком (прим. пер.).

на той час секретаря британського посольства. Дорогою назад Флоренс із хвилюванням думала про мить, коли вперше переступить поріг свого нового дому, мить, яка є, напевно, найвизначнішою в житті жінки, яка стає не лише дружиною, а водночас і мачухою. Як нащадок директора Північно-Західної залізниці, Г'ю Белл був транспортною ВІП-персоною. У Мідлсбро начальник станції зняв капелюха й особисто провів їх до потяга на Редкар. Через багато років донька Флоренс і Г'ю, леді Ричмонд, згадувала, як одного разу проводжала батька на лондонському вокзалі Кінгс-Кросс. Вони розмовляли, стоячи на платформі біля дверей вагона. Пасажирів було багато, і відправлення затримувалося. Батько й донька навіть зраділи цій несподіваній нагоді побути разом ще кілька хвилин. Вони продовжили розмову, аж доки до них не наблизився кондуктор. «Сер Г'ю, — сказав він, чомно знявши капелюха, — якщо вам буде завгодно закінчити бесіду, ми готові рушити». Потяг Мідлсбро-Редкар робив спеціальну зупинку на крихітній платформі на околиці саду маєтку Ред-Барнс. Вертаючись з роботи, Г'ю просто виходив з вагона, минав розарій з фонтаном і опинявся біля задніх дверей свого дому. Гертруда завжди чекала й радісно зустрічала його. Поки вона була малою, Г'ю саджав дочку собі на плечі й ніс додому. Коли Гертруда піросла, вона вихоплювала у батька портфель і бігла поряд, голосно щебечучи — розповідаючи про все, що сталося за день.

У день повернення молодят з весільної подорожі діти, охайні й чепурні, чекали їх на платформі. За ними вишикувалися слуги, готові шанобливо вітати нову господиню. Флоренс, сподіваючись одразу потоваришувати з малюками, вирішила по приїзді попросити Гертруду й Моріса влаштувати їй екскурсію будинком і показати кожен закуток від підвалу до горища. На жаль, її плани порушив брат Г'ю, Чарльз, якого молодята зустріли в Мідлсбро і який з найщирішим наміром, але не вловивши делікатності ситуації, напросився їх супроводжувати. Аналогічно неромантичний Г'ю, ледве переступивши рідний поріг, одразу ж попрямував у кабінет і зарився в папери. Покинута у вітальні наодинці з Чарльзом, мріючи, щоб він якнайшвидше пішов, зніяковіла Флоренс розмовляла на відсторонені теми, а її не менш знічений новий родич заляк у кріслі, не знаючи, що відповідати.

Задоволена Ада нарешті відбула до Лондона, і для восьмирічної Гертруди та п'ятирічного Моріса почалося нове життя. Оскільки діти в такому віці ще не усвідомлюють, що у їхніх батьків є приватні справи, новина про одруження татка з Флоренс могла стати для них шоком. Обговорюючи свою нову мачуху, Моріс припустив, що їй років вісімдесят, однак сестра наполягала, що їй трохи менше — можливо, не більше шістдесяти.

Бідолашній Флоренс було лише двадцять чотири, на вісім років менше, ніж Г'ю.

Так у життя Гертруди увійшла добросердна жінка, яка вплинула на її розвиток більше за будь-кого. Цей вплив, хоч і не завжди з бажаним результатом, був здебільшого позитивним і суттєвим. Флоренс мала чимало талантів. Вона зналася на музиці й літературі, писала есе і п'єси; могла з будь-ким знайти спільну мову; цікавилася соціологією та дитячою освітою. Усе, що робила Флоренс, лишалося у рамках ролей, які вона вважала найважливішими для жінки й матері. Безмежно віддана сім'ї, вона водночас відзначилася активною громадською діяльністю. Її заслуги перед громадою принесли Флоренс публічне визнання, а з часом — і Орден Британської Імперії. Драми й комедії, які вона любила писати, спочатку призначалися лише для дитячих домашніх вистав. Але пізніше, під дружнім тиском знайомих театралів, вона написала три п'єси, які поставили на сценах театрів лондонського Вест-Енду. Що цікаво, Флоренс налягувала на нерозголошенні свого авторства.

Флоренс була спочатку спантеличена північними звичаями. Щойно познайомившись із сусідами, вона почала по вівторках влаштовувати для сімейних пар домашні «прийоми» з легкими напоями. З чималим подивом вона дізналася, що йоркширці не супроводжують своїх дружин на такі заходи. Її біограф Кірстен Ванг пише про одну даму, яка прийшла разом із чоловіком і пошепки жалілася розгубленій Флоренс: «Ледей-ледей я вблагала містера Т. піти зі мною. І чого це мені вартувало!». Неначе боячись осуду з боку подруг, усі жінки приходили разом, але у домі розсідалися по різних кутках, після чого западала тиша. Не знаючи, як їм догодити, Флоренс, приміром, запрошувала їх сідати ближче до каміна, однак у відповідь чула: «Дякую, мені і тут добре». В одній зі своїх книжок Флоренс пише про героїню, учительку, яка щойно приїхала на Північ: «Вона почувалася ніяково серед прямодушних мешканок Йоркшира... Це був той клас людей, які мовчать, коли їм нічого сказати; коли ж вони говорили, їхня грубувата відвертість бентежила її навіть більше. Водночас ці жінки були доброзичливі й ставилися до неї з приязню». Завдяки зав'язттю нової місіс Белл її «прийоми» незабаром стали невід'ємною частиною світського життя міста.

Понад усе Флоренс прагнула налагодити стосунки з дітьми Г'ю. Восьмирічна Гертруда дивилася на неї з недовірою й водночас з цікавістю. У незнайомці, яка увірвалася в їхню сім'ю, було дещо, що вабило дівчинку — паризький лоск, як у манерах, так і в одязі. Хоча загалом Флоренс була людиною серйозною та схильною до моралізаторства, вона ніколи

не висловлювала претензій, якщо хтось виявляв інтерес до її зовнішнього вигляду, і не вважала любов до гарного одягу проявом легковажності. Вона старанно приховувала свої думки й погляди, висловлюючи їх радше у формі оповідань чи есе. Ось, наприклад, як вона описує одну героїню:

«В Урсулі було те, що французи називають „*genre*” ... Найточнішим англійським відповідником є слово «стиль», але воно... означає також і зовнішній шик; тоді як „*genre*” — це витонченість внутрішня, вона характеризує не сам одяг, а те, як його носять. В англійській мові немає точного відповідника, бо саме поняття трапляється так нечасто, що не виникає й потреби в окремому терміні».

За прикладом Флоренс Гертруда теж розвивала в собі «*genre*», те, що люди при знайомстві з нею характеризували як «лондонські манери, паризькі туалети». Проте сама Флоренс не була модницею. Вона все життя носила сукні, модні за часів короля Едуарда, бо вважала, що вони їй личать, навіть у двадцяті роки ХХ століття, коли в моду ввійшли короткі спідниці. Її онука згадує, як одного разу в Лондоні бабуся послизнулася на тротуарі й упала. Дівчинка була щиро здивована тим, що у бабусі під спідницею... такі ж ноги, як і в усіх людей! Дещо схильна до манірності Флоренс не знімала з рук сірих шовкових рукавичок, не лише надворі, а й у приміщенні, навіть коли грала на роялі.

Гертруда швидко росла. Вона була норовливою дитиною, що звикла змагатися з тіткою Адою, гувернанткою, рідним братом і навіть домашньою прислугою за батьківську увагу. Така дитина легко могла стати для молодії мачухи ворогом. Проте Флоренс, навпаки, була вкрай турботливою, завжди сповненою ніжності, доброти й співчуття. Вона була уважною до обох дітей, завжди готовою вислухати й підбадьорити. Флоренс не терпіла неробства й дітям знаходила постійні заняття: якщо з'являється вільний час, то слід проводити його за книжкою, а не за «бездумним вештанням». Пасинкові вона любила читати вголос. Моріс не був надміру емоційним, та й рідну матір, з огляду на його вік, він не пам'ятав, тож до Флоренс хлопчик прикипів миттєво.

Гертруда довго не могла визначитись у своєму ставленні до мачухи, яку їй треба було називати «мамою». Г'ю, безперечно, намагався вплинути на доньку, просив її бути доброзичливою й слухняною; але те, що в їхні стосунки ввійшов хтось третій, жінка, яку Гертруда спершу сприйняла ворожо, не могло не лишити болісного осад у дитячій душі. Зв'язок між Гертрудою і Г'ю був дивовижним. Вони обожнювали одне одного і

* Читається як «жанр» (прим. пер.).

зберегли це взаємне почуття на довгі роки, навіть перебуваючи в різних куточках світу. Флоренс писала: «Невід'ємною частиною життя Гертруди з раннього її дитинства були стосунки з батьком. Її відданість батькові, її щиросердне захоплення ним, їхня міцна дружба і глибока взаємна прив'язаність були самим сенсом існування для них обох аж до самої її смерті». Ці слова також розкривають у Флоренс шляхетну людину з бездоганною інтуїцією: вона ніколи не дозволяла собі ревнувати, ніколи не намагалася розірвати зв'язок між батьком і донькою.

Художник сер Едвард Поінтер, член Королівської академії мистецтв, 1876 року написав подвійний портрет. На ньому зображені не Г'ю і Флоренс у весільному вбранні, як можна було б очікувати, а восьмирічна Гертруда (руді кучері спадають на плечі і на бретельки обшитого мереживом фартушка) під руку з Г'ю (з гордою усмішкою на обличчі). Г'ю вже мав один весільний портрет — з першою дружиною, Мері, — і логічно було б очікувати, що він захоче замовити новий, коли його другою дружиною стала Флоренс. Цілком можливо, що саме розсудлива Флоренс запропонувала саме такий сюжет для картини.

Інше питання, наскільки Гертруда оцінила цей прояв тактовності. Флоренс була надто доброю й стриманою, щоб публічно визнати, що їй було зовсім не просто з маленькою пасербицею; але існує безліч свідчень того, що це таки було неабиякою проблемою. У п'єсі «Енджела», опублікованій 1926 року, — що характерно, *після* смерті Гертруди, — Флоренс розповідає історію промисловця-удівця з Йоркшира та його другої дружини, яка стикається з неймовірно міцним зв'язком між батьком і його донькою від першого шлюбу.

«Гертруда була сміливою й енергійною дитиною», — пише Флоренс у вступі до книги «Листи Гертруди Белл». Іноді цієї «сміливості й енергії» було аж занадто:

«Непосидюча [Гертруда] втягувала молодшого брата у найнебезпечніші пригоди, не усвідомлюючи, що він іще замалий для таких випробувань. Вона могла наказати переляканому малюкові слідом за нею стрибнути вниз з триметрового садового паркану. Вона приземлялась на ноги, на відміну від менш спритного молодшого братика».

Одного разу, почувши загрозливий дзвін розбитого скла, Флоренс прожогом кинулася з вітальні в оранжерею. Виявилося, що Гертруда потягла Моріса за собою на гребінь скляної крівлі. Сама вона здолала небезпечний шлях швидко й спритно, у той час як молодший брат тремтів від страху позаду неї. Гертруда безпечно спустилася вниз, а Моріс оступився, розбив ногою скло й упав усередину, прямо на скляні друзки.

Іншого разу вона затягнула садовий шланг у пральню й залила вогонь у котлі (для нагрівання води). Коли ж Флоренс не витримала й насварила дітей, вони згребли з передпокою всі капелюхи і стали жбурляти ними в мачуху. Гертруда зупинилася лише тоді, коли один із капелюшків Флоренс полетів у вогонь. «Навіть дитиною Гертруда була не байдужа до гарного вбрання», — розповідав мені один з її родичів.

До восьми років Гертруда звикла покрикувати на прислугу й знущатися з гувернантки. Вона рішуче опиралася дисципліні й любила дратувати довколишніх, доводячи їх часом до сказу. Коли міс Огль зі скандалом звільнилася, Флоренс покладала великі надії на нову гувернантку, міс Клюг. Ця стійка німкеня затрималася значно довше, але Флоренс буквально вибивалася з сил, улещуючи її після чергової Гертрудиної витівки.

Будинок, у якому вила гніздечко нова місіс Белл, був будівлею з не-випаленої цегли роботи архітектора Філіпа Вебба, засновника «Руху мистецтв і ремесел». Вебб, автор проекту знаменитого Червоного будинку Вільяма Морріса, переніс чимало елементів звідти у свій новий проект — маєток Ред-Барнс — додавши місцевого колориту (справедливості заради варто сказати, цей експеримент був одним із перших і не дуже вдалих у кар'єрі Вебба). Вільям Морріс оздоблював інтер'єр; його чарівні шпалери з рослинними мотивами були в будинку скрізь. Порівняно з вишуканими будівлями, в яких минула юність Флоренс, цей будинок виглядав надто скромно і був не достатньо просторий, але він збільшувався зі зростанням родини. З одного боку будинок виходив на Кірклітан-стріт, яка вела до зеленого скверу, оточеного будинками в георгіанському стилі. Трохи пройти пішки — і ось ви вже на прекрасному пляжі, що простягнувся з півдня на північ від Коутема до скелястих круч Солтбурна. Одноманітний піщаний пейзаж пожвавлювали витягнуті на берег рибальські човни, а влітку ще й смугасті кабінки для переодягання та віслюки, на яких залюбки каталися діти. Рівнинна місцина навколо Редкара не вирізнялася особливою красою. Проте Флоренс була переконана, що для дітей головне — свіже повітря, та й Морісу з Гертрудою, вочевидь, там подобалося.

У конюшні завжди були поні, отож діти росли вправними наїзниками. Безстрашну Гертруду, як завжди, тягнуло на пригоди, через що Морріс часто повертався додому вкритий синцями. Серед однолітків Гертруда здобула славу безстрашної наїзниці, про що сама вихвалялася у листах до своїх тіток і кузенів. *«Мій поні — справжній ловчак, брикається весь*

час. Якщо він утне таке з матусею, боюся, матуся вилетить з сідла», — писала вона до свого кузена Горація.

На прогулянці чи на полюванні, у парку чи на пустельному узбережжі для їзди верхи існувало спеціальне дамське сідло й обов'язковий костюм-амазонка, що складався з чорного жакета та спідниці з запахом поверх бриджів. «Учора я скакала, як хлоп'я у цирку», — писала Гертруда, маючи на увазі, що вона сиділа на коні «по-чоловічому». Діти прогулювалися на конях пляжем під наглядом або конюха, або няньки, або гувернантки. Якщо з ними була міс Клюг, то щойно батьківський будинок зникав з очей, Гертруда пускала свого поні в галоп і сама зникала вдалині, примушуючи гувернантку бігти за нею, гукати, навіть не надіючись наздогнати. Після однієї такої прогулянки міс Клюг повернулася додому одна й вирвала Флоренс з її літературних мрій водоспадом сліз. За словами гувернантки, коли вона сказала дітям, що вже час вертатися до вечірнього чаювання, вони втекли і сховалися серед човнів, звідки міс Клюг півгодини намагалась їх витягнути, поки не здалася, знесилена.

Норовиста, майже деспотична Гертруда вимагала постійної уваги й очікувала, що батько проводитиме з нею весь час, коли він удома. Г'ю, зайнятий на роботі, бувало, приїздив до Ред-Барнс лише на один день на тиждень. Флоренс, ясна річ, хотіла побути з чоловіком наодинці. Встановлений нею в домі вікторіанський порядок, хоч і не надто обтяжував, але так чи інакше обмежував свободу дітей. Гертруда зрозуміла, що їй навряд чи вдасться переломити волю мачухи так, як вона робила це з батьком. Тож дівчинка знайшла простий дитячий спосіб ігнорувати вказівки Флоренс: треба було лише дочекатися батька й лестощами та ласками спробувати схилити його на свій бік. Незабаром у Флоренс народились і власні діти: Г'юго — у 1878 році, Ельза — у 1879 і Моллі — два роки потому. До Ред-Барнс добудували двоповерхове крило зі спальнями, ванною і навчальною кімнатами, а також додаткову стайню. Гертруда, яка вже облазила всі дерева в окрузі, була в захваті, натрапивши на будівельне риштування. Якось Флоренс у вікно побачила, як пасербиця вкотре дереться по них нагору. Мачуха вибігла надвір і наказала дівчинці негайно спускатися. Гертруда вдала, що не чує. Тоді Флоренс відправила по неї Г'ю. Уявіть її переляк, коли вона, знову визирнувши у вікно, побачила, як її чоловік сам дереться по драбині нагору, та ще й з двома немовлятами на руках!

Г'ю був чудовим батьком, не зацикленим на оберіганні дітей від синців і саден. Уже в дорослому віці Ельза згадувала, як він разом із ними піднімався на піщані дюни й «раптом підставляв нам під ноги свою тростину, і ми з криками котилися крутим схилом униз». Вона згадувала, як

він «біг мокрим піском з дитиною в кожній руці і раптом ляскав нас одне об одного перед собою». На кожне Гертрудине запитання він давав ґрунтовну відповідь, яку вона уважно слухала до кінця, на відміну від інших дітей. Ті могли знічев'я запитати: «А чому буває приплив?» або «А що таке біметалізм?» — й одразу ж закричати: «Ні, не розказуй!» — на що Г'ю лише зі сміхом промовляв: «От бешкетники!».

Життя Г'ю поступово налагодилось, і він нарешті усвідомив, що в його домі знову панує щастя і що одруження з Флоренс було правильним кроком. Однак на початку життя Флоренс у Ред-Барнс вони з Г'ю були на порозі серйозної кризи, про що вона багато років потому досить відверто писала в листі до Моллі:

«Нам тоді було ненабагато більше років, ніж вам зараз, а я пам'ятаю той день так, наче це було вчора. Ваш батько міг пройти у парламент — у Мідлсбро його обрали майже одностайно. Його переповнювало радісне хвилювання, адже він так хотів піти у політику — ви знаєте, як він дбає про суспільне благо. Він тільки про це й думав. Проте його батько був категорично проти і не соромився різких словечок. Утім, як завжди. Та й справи наші тоді йшли не дуже добре. Пригадую, як ми ходили туди й назад по присипаній гравієм доріжці й розмовляли, обговорювали, сперечались... І нарешті вирішили здатись і залишитись у Мідлсбро. Ти знаєш, як він тоді занурився в роботу. А тоді...ми знали, чого зрікаємось. І знали, що все життя про це шкодуватимемо. Згодом він уявив, що було б, якби йому довелося пережити це на самоті. Яке щастя, що ми такі близькі одне одному й можемо підставити плече в тяжку хвилину. Ось чим суттєво відрізняється життя у шлюбі — коли одна людина переживає страждання іншої так, наче це відбувається з нею самою!»

Що стосується Гертруди, то її життя у Ред-Барнс було безхмарним, і з часом вона теж усвідомила, що поява Флоренс пішла сім'ї лише на користь. Усе літо діти проводили на свіжому повітрі. І в кожного з них навіть була власна діляночка в саду. У Гертруди прокинулася любов до квітів і природний хист до садівництва. В одному з перших своїх дитячих щоденників вона пише почерком з акуратним нахилом: «У нас розквітли жовті крокуси й примула з підсніжниками».

Граматика, музика, яку обожнювала Флоренс, і кухарство — ось три дисципліни, до яких Гертруда зовсім не виявляла цікавості, а отже, і успіхів, попри всі зусилля її мачухи. Зате Гертруда не відходила від книжок. Вона читала все, що знаходила: її улюбленими були «Дні Брюса» Грейс

Агілар та «Історія англійського народу» Джона Ричарда Гріна, яку дівчинка штудіювала щодня до сніданку. «Я читаю дуже милу книжку „Лондонський Тауер“... у ній повно вбивств і тортур».

Коли Флоренс таємничо «хворіла» — іншими словами, була вагітна, — Гертруду й Моріса відправляли до численних кузин і кузенів, на тепле південне узбережжя Шотландії, де вони щодень ходили на пікніки, вчилися підніматися в гори й рибалити.

«Люба мамо,

Нам тут дуже весело. Учора ми зловили живого вугра. Щоранку ми вдягаємо рибальські комбінезони, ідемо в гори і там граємося: стрибаємо з каменів у озерце, хто перший пірне. Це так весело! Поцілуй від мене тата.

З любов'ю, твоя донька, Гертруда».

Найкращим товаришем Гертруди був її двоюрідний брат Горацій Маршалл, син місіс Томас Маршалл, рідної сестри її покійної матері, Мері Шилд. Були й брати Ласелль із сестрою Флоренс, названою на честь Гертрудиної мачухи. Попри те, що Гертруда була на кілька років старша за них усіх, вони товаришували нерозлийвода. На свої кишенькові гроші Гертруда купувала пташині яйця, з яких збирала колекцію, змагаючись з Горацієм («5 яєчок галки, 2 — жовтоголового королька, 1 — зеленушки, 2 — коноплянки», — писала вона у своєму щоденнику), або стільки ручних пташок і звірят, скільки дозволяла Флоренс. У садовому сараї жив ручний крук Джамбо, якнайдалі від гострих пазурів кота, якого вони прозвали Шахом. Коли обоє померли від старості, засмучена Гертруда влаштувала пишні похорони з усіма належними атрибутами: картонними трунами, хрестами, квітами й урочистим почтом з родичів і слуг.

За садом маєтку Ред-Барнс і залізничною колією був загороджений великий приватний парк (тепер це громадський парк), де діти могли кататися на поні й гратися без нагляду, зовсім неподалік від дому. Навколо ставка вилися доріжки, якими можна було їздити верхи або ходити на ходулях, аж поки звук гонга не сповіщав про «вечерю» або «чай» (після якого дітей вкладали спати).

Іноді в неділю Г'ю брав двох старших дітей, вони всі разом сідали на коня, брали пікніковий кошик, що його дбайливо готувала Флоренс, і їхали на прогулянку сільськими луками або вздовж берега моря. Гертруда розкладала сандвічі на картатій скатертині й грала роль господині, «пригощаючи» Г'ю та Моріса.

Для непогожих днів Гертруда й Моріс виграли гру «Покоївки», різновид хованок. Ця гра дивним чином стане у пригоді Гертруді за багато років, у пустелі. Гра починалась у підвалі з низькою стелею, де дорослим доводилося пригинати голову. Треба було тихо й непомітно для прислуги пробігти численними коридорами аж до вузьких гвинтових сходів, що вели до кімнат покоївок. Якщо тебе хтось помічав, треба верещати й тікати назад, у підвал. Іншим місцем старту був куток за баком з водою на горищі. Звідти треба було спуститися по короткій настінній драбині, дременути крізь пральню до кімнати економки на цокольному поверсі, де стояли пофарбовані у кремовий колір буфети, а на стінах, на шпалерах Вільяма Морріса, на тлі темно-синього неба сиділи чорні дрозди на обвитих виноградом штахетах. Рештки тих шпалер є там і сьогодні.

Гертруді пощастило, що її мачухою була жінка такої м'якої вдачі, як Флоренс. Суворіший режим, імовірно, сприяв би розвитку дитячих комплексів або перетворив би дівчинку на бунтарку, якою вона, на подив, так ніколи й не стала. Молодша донька Флоренс, Моллі, майбутня леді Тревельян, писала про свою матір: «Не пригадую, щоб вона колись була грубою з нами або кричала на нас. Вона була м'якою й терплячою, сповненою ніжності до всіх дітей. У жодній людині, яку я будь-коли знала, я не бачила й малої частки її турботи й самовідданості... З нею ми почувалися наче за кам'яною стіною».

Флоренс також була охочою до забав. Діти перетворили садовий сарай на ігровий павільйон, назвавши його «вігвамом». У них був штемпель із цією назвою, і діти доставляли батькам, садівнику чи гувернантці проштамповані конверти з пафосними запрошеннями на чай або вечерю. Якось Флоренс, отримавши таке запрошення, вийшла на ґанок у вечірній сукні і з діамантами в зачісці, а на неї вже чекав «екіпаж» — возик з запряженою в нього козою. По дорозі до «вігвама» возик ще й перекинувся. Флоренс, брудна й подряпана, героїчно витримала всю програму до кінця, продемонструвавши свою безмежну доброту й стоїцизм, гідний аристократів.

В іншому запрошенні зазначалося, що «Містера і місіс Г'ю Белл запрошують на чай 13 серпня 1892, о п'ятій вечора», з припискою «Прохання підтвердити візит». Флоренс, яку діти дражнили за її французький акцент, відповіла такою запискою: «Кому: Мсьє і мадам де Вігвам, Ред-Барнс, Коутем, Редкар. Маркіза де Сміхотур залюбки повечереє з містером Нісенітниця, міс Теревені і сеньйоритою Піццикато о сьомій тридцять». І, напевно, не бажаючи жертвувати іншою вечірньою сукнею, дописала: «На жаль, через тендітне здоров'я названа маркіза не

має змоги вдягти свій найкращий парадний костюм з плюмажем і напудрену перуку».

Хоч якою веселою і терплячою була Флоренс, у питаннях поведінки вона трималася непохитно. Якось вона написала есе «Маленький мораліст», або «*Si Jeunesse Voulait*»^{*}. Її правила стосовно гарних манер не підлягали обговоренню. Тут попуску не було нікому: ні кучеру, що покинув екіпаж, ховаючись від дощу, ні дитині, яка неправильно привітала гостей. Вона наполягала, що манери потрібні нам самим не менше, ніж довколишнім. Можливо, вона повторювала свою розмову з уже дорослою Гертрудою, коли писала: «Ти можеш мати безцінний інтелектуальний багаж, але якщо ти можеш привернути увагу співрозмовника лише давши йому ляпаса, то він навряд чи зацікавиться твоїми майбутніми досягненнями».

Нетерплячій Гертруді було важко це збагнути. Для неї метою розмови було отримати або повідомити інформацію. Дівчина могла б відповісти, що, мовляв, її не надто й цікавить стороння оцінка її досягнень. Але траплялися миті, коли Флоренс з Гертрудою були, як кажуть, «на одній хвилі». Наприклад, коли її обурювало «поривання деяких, здавалося б, адекватних людей вважати свій рід у чомусь видатнішим за інші; свої фамільні риси найбільш гідними уваги; освіту — пристойною лише в тому закладі, де навчалися вони; свій квартал — найпрестижнішим у Лондоні, а свій будинок — найкращим у кварталі»; для неї це було «підступною загрозою, з якою слід боротись». Наполовину англійка, наполовину ірландка, Флоренс болісно реагувала на безпардонні карикатури на французів у журналі *Punch*, на глузування з французьких звичаїв, гігієни, кухні й моралі, які, як вона знала, часто-густо, навпаки, були кращі за британські. Ця атмосфера відкритості до інших стандартів і життєвих укладів з раннього дитинства Гертруди була найкращою підготовкою до її майбутніх подорожей. Через багато років Гертруда доведе її до логічного завершення такого масштабу, якого у Флоренс і в думках не було.

Виховання Флоренс було виключно «коректним», багатонаціональне товариство, з яким вона спілкувалася до одруження з Г'ю Беллом, дало їй змогу зануритися в інтелектуальне й творче середовище, якого вона, певно, була б позбавлена, якби зростала в Англії. Лише зі сходженням на трон Едуарда Сьомого актриси, художники й комерсанти-натуріші стали постійними та звичними гостями в аристократичних колах. Раніше це було можливо лише за персональної дворянської протекції. Протягом життя Флоренс здружилася з багатьма акторами, серед яких був

^{*} «Якби юні захотіли...» (*фр.*).

і Бенуа-Констан Коклін, зірка французької сцени; і легендарна англійська актриса Сібіл Торндайк; і американська актриса Елізабет Робінс, яка познайомила англійського театрального глядача з п'єсами Ібсена і з якою Флоренс уперше зустрілася невдовзі після свого переїзду до Лондона. Вони стали душевними подругами попри те, що Робінс була активною учасницею руху суфражисток, а Флоренс — його категоричною супротивницею. Це з подачі Робінс 1893 року в одному з театрів Вест-Енду поставили найвідомішу п'єсу Флоренс — «Дружина Алана». Елізабет Робінс зіграла головну роль у цій трагедії з життя робітничого класу. Вона стала однією з найчастіших гостей у домі Беллів, збагачуючи інтелектуальну атмосферу, в якій зростала Гертруда. Ліза, як називали її діти, розважала їх у дитячій кімнаті демонстрацією театральних «ляпів», кумедно падаючи долілиць на килим. Коли Гертруда подорослішала, вони удвох з Елізабет засиджувалися допізна, обговорюючи переваги й недоліки руху суфражисток. Ці бесіди відбувалися лише тоді, коли Флоренс ішла спати, адже вона була палкою «антисуфражисткою», багато писала на цю тему, тож, звісно, не могла обговорювати її з Лізою. Гертруда й Ліза все життя листувалися, і невтомна мандрівниця, сидячи в наметі посеред пустелі, часто згадувала у своїх листах, як їй бракує отих «бачок перед каміном».

Флоренс розповідала Гертруді й Морісу про своє знайомство з Чарльзом Діккенсом, донька якого, Кітті Перуджин, була однією з її перших компаньйонів. Діккенс близько товаришував з її батьками, сером Джо-зефом та леді Оліфф, так само, як і його сучасник Вільям Теккерей. Діккенс часто навідував їх у Парижі. Флоренс пригадувала, як одного разу, коли він мав читати свої твори в британському посольстві на добродійному вечорі фонду, заснованого її батьком, письменник увійшов у салон і запитав: «А де сидітиме міс Флоренс?» «Флоренс не піде, — твердо відповіла леді Оліфф. — Вона ще замала». «У такому разі, — весело відповів Діккенс, — Я теж не піду». На вечорі Флоренс сиділа в першому ряду й ридала під тужливий опис смерті Пола Домбі. Пізніше Діккенс писав: «Флоренс — неймовірно вразлива слухачка».

Ідеї Флоренс щодо освіти були передовими для її часу. Вона захоплювалася новими прогресивними європейськими теоріями. Уже після того, як її власні діти виросли, у 1911 році Флоренс відвідала Рим, де вивчала роботи педагога-реформатора Марії Монтессорі. Сама вона вважала, що коли є кошти на гувернантку, дівчатам слід отримувати освіту вдома. Саме так вона вчинила зі своїми доньками, Ельзою й Моллі. Пізніше Моллі писала:

«Мати була твердо переконана, що ми маємо отримати лише знання, необхідні для того, щоб стати хорошими дружинами й матерями і брати участь у громадському житті свого соціального кола. Ми маємо бездоганно говорити французькою й німецькою мовами і бути в дружніх, якщо не в любовних стосунках з мовою італійською. Ми повинні вміти грати на фортепіано й трохи співати, гарно танцювати й підтримувати світську бесіду. Більш серйозна освіта в плани моєї матері не входила. Природничі науки, математика, політекономія, грецька мова, латина — в усьому цьому вона не бачила потреби».

Жодна з їхніх знайомих дівчат не отримала професійної освіти, і, звісно, «дівчата нашого кола» не відвідували школу. На той час двом сестрам було достатньо й цього. За численними свідченнями, вони були душею товариства. Не такі різкі, як Гертруда, але з такою ж гордою поставою й вишуканим смаком, вони були привабливими дамами та приємними співрозмовницями. Вірджинія Стівен, пізніше Вірджинія Вулф, у своєму сумбурному листі після її першого Травневого балу в Кембриджі писала так: «Це був бал Трініті-коледжу... На ньому був Бу, і Еліс Поллок, і доньки Г'ю Белла (якщо ви їх знаєте, — їх називають «найблискучішими співрозмовницями Лондона» — і Тобі [її братові] вони надзвичайно сподобалися)».

Флоренс дотримувалася популярної в той час медичної теорії, що надмірне розумове напруження у дівчат призводить до перевтоми. Освіту вважали особливо шкідливою для здоров'я дівчини у віці 11–16 років. У 1895 році, коли Гертруді було вже двадцять сім, доктор Джеймс Бернет, автор праці «Хворобливі, відсталі, слабкі й загальмовані діти», відкрив світові «істину», що дівчинка в пубертатний період завжди відставатиме від своїх братів у навчанні через «розлади в тазовій ділянці», і запевнив своїх читачів, що «я ще не бачив жодного винятку з цього правила». Елізабет Місінг Сьюел у своїй книзі «Принципи освіти, на прикладах Природи й Святого Письма» висунула постулат про необхідність постійного оберігання дівчинки від навчання, оскільки «ризик, яких хлопчик навіть не відчує, у дівчинки можуть спричинити розвиток хвороби, яка, якщо не призведе до смерті, то щонайменше залишить травму на все життя». Флоренс намагалася, щоб дівчата жили таким само активним життям, як і хлопчики. Але там, де йшлося про освіту, вона починала усвідомлювати, що її формула підходить не кожній з її дівчаток. Як висловилася Флоренс: «Тисячі людей можуть пройти прямою дорогою й успішно дійти до кінця, і лише одиниці здатні перепливти річку чи здолати гору,

яка може трапитися на шляху». Вона підозрювала, що Гертруда і є таким винятком.

Коли Моріса відправили в інтернат, п'ятнадцятирічна Гертруда засумувала за ним сильніше, ніж сама очікувала. Її брати й сестри по батькові були набагато молодші за неї. Життя Гертруди спорожніло. Вона безперервно ображала бідолашну міс Клюг, сперечалася з нею з приводу і без, принижувала її зневажливим ставленням. Усе життя Гертруді було важко всидіти на одному місці. А тепер вона цілими днями валялася на килимі, нетерпляче гортаючи сторінки якоїсь книги; або починала щось плести й роздратовано відкидала спиці, так і не закінчивши розпочате. З похмурим виразом обличчя вона вешталася кімнатами й коридорами, виголошуючи свої новонабуті знання та ідеї, сперечаючись з кожним, хто мав необережність не погодитися з нею, і плутаючись у прислуги під ногами. Вигнана гуляти в сад, вона вигала гру (яку назвала «Ракетки»), схожу на сквош, у неї можна було грати наодинці, жбурляючи м'ячик об двері каретного сараю. Постійний стукіт і вигуки розпачу в разі невдалого кидка, напевно, дратували Флоренс, не даючи зосередитися на дитячих казках або трактаті про виховання. Щодня, попри всі батькові протести, Гертруда кидала у ставок свого собаку, бо *«тато ж терпіти його не може»*. Флоренс, у якої на руках було троє молодших дітей, уже не знала, чим зайняти дівчинку-підлітка. З Гертрудою було важко не лише її мачусі, а й іншим членам сім'ї. Моллі Тревельян писала: «Гертруда — колюча, як їжак. На мене чекає черговий скандал. Вона заперечує все, що б мама не казала. А у своїй зневазі до довколишніх вона перевершила саму себе». Скоро Флоренс усвідомила очевидну неординарність Гертруди й дійшла простого висновку: якщо п'ятнадцятирічна дівчинка так упевнена в собі, така здібна й так тягнеться до знань, цю енергію слід спрямувати за призначенням.

З першої ж зустрічі Флоренс встановила зі своєю пасербицею найкращі з можливих стосунків і залишила в її житті невинуватий слід. Хай Гертруда не завжди прямувала шляхом, про який мріяла її мачуха, але у життєво важливі моменти, у найвіддаленіших подорожах Флоренс незримо супроводжувала й спрямовувала її. Гертруда завжди дотримувалася родинних звичаїв і традицій та зберегла відданість своїй родині. Хоч як далеко від дому заносило її життя, вона ніколи не віддалялася від родинних інтересів і турбот і ніколи не вважала їх менш значущими за свої.

А поки що, задихаючись від хвилювання, Гертруда дізналася, що її відправляють у школу до Лондона.

Розділ 2

ОСВІТА

Моя любя, дорога матінко!
Як мені тут незатишно!... Шкода, що тебе немає поряд. Мені зараз самотньо, як ніколи. Щодня скучаю за тобою дуже й дуже...

Будь ласка, придбай мені «Елегію» Грея, а ще два комплекти гребенів та одну нічну сорочку. А також німецьку книгу *Deutsches Lesebuch* Карла Олтпорта»

Отже, Гертруда зібрала дорожню скриню й у супроводі Флоренс поїхала до Лондона у вагоні третього класу — дівчині чітко пояснили, що для її ж користі вона не має виглядати багатшою за інших учнів. Протягом першого року навчання Гертруда жила з матір'ю Флоренс, леді Оліфф, у тому ж таки імпозантному, але занедбаному будинку номер 95 по Слоун-стріт. Статечний порядок у домі порушували лише візити безпутного брата Флоренс, Томмі, який, граючи зі своєю новою небогою у більярд, міг спокійнісінько разом із києм намастити крейдою й власного носа. Глумливець, що маленьких дівчаток доводив до сказу, а зі старшими фліртував із «виключно безчесними» намірами, як він колись запевнив одного суворого батька. Його «глуха й тупа» сестра Бессі, що досі жила в материнському домі, якось побачивши, як він залицяється до юної леді на лавці в саду, відчинила вікно й жбурнула в брата тенісним м'ячем. Просвистівши повз об'єкт його залицянь, м'яч влучив Томмі прямісінько в скроню.

Вибір навчального закладу для Гертруди полегшився тим, що колишня приятелька Флоренс, Камілла Крудес, була наставницею в коледжі Її Величності на Гарлі-стріт. Розташований у світлій чотириповерховій будівлі георгіанського стилю, цей коледж був заснований за двадцять років до народження Гертруди освітянином-реформатором і християн-соціалістом Фредериком Денісоном Морісом. Перший навчальний заклад, що надавав офіційні дипломи жінкам і був першим жалуваним Королівською хартією про жіночу освіту в 1853 році. З нього виходили самодостатні й упевнені в собі молоді жінки, готові відігравати суттєву роль в

інтелектуальному, діловому й суспільному житті країни. Серед видатних учениць цієї школи була письменниця Кетрін Менсфілд, але в 1884-му, коли туди вступила Ґертруда, на більшість випускниць чекала кар'єра гувернанток. І хоча навчання відкривало в житті Ґертруди нову яскраву сторінку, її захоплення скоро розвіяла туга за домом. Для дівчини, яка виїжджала з рідного міста лише на свята у гості до кузенів і кузин, це попервах стало тяжким випробуванням.

Зате відстань зблизила її з мачухою. Ґертруда пильно придивлялася до однокласниць і незабаром попросила Флоренс надіслати їй «шнурівку» — корсет з китового вуса, що його, як з'ясувала Ґертруда, інші дівчата вдягали під форму з туго затягнутими пасками.

Учениць водили на концерти й у картинні галереї, у церкви й собори. Ґертруда швидко давала категоричну оцінку всьому, що бачила, і прямо висловлювала свою думку, у тому числі в листах додому: *«Мені не подобається Рубенс. Зовсім не подобається... Зелені шпалери на стінах галереї — найгірші, що я колись бачила... Яку ж огиду викликає в мене собор Святого Павла!... Кожна деталь — потворна, якщо не сказати „бридка“.*

Юних леді скрізь супроводжували й не відпускали ні на крок; Ґертруду, яка прагнула побачити більше, дратувала заборона на самостійні прогулянки. *«Я мрію потрапити в Націоналку, — скаржилася вона батькам. — Але ніхто не може відвести мене туди. А була б я хлопцем, то ходила б туди щотижня!»*

У коледжі Її Величності, не менш ніж у Ред-Барнс, суворе дотримання порядку не було предметом обговорення. Місіс Крудес пояснювала, що Ґертруді доведеться з цим змиритися, якщо вона розраховує на розширення меж своєї свободи. Флоренс відповіла на скарги Ґертруди лише побажанням не скорочувати назву Національної галереї до вульгарного слівця «Націоналка». Роздратована Ґертруда гнівно відповіла:

«Я здійснила видатний акт самодисципліни, здолавши [твій лист] до кінця, але помстилася за ці муки, відразу [його] спаливши... Мій наступний лист (якщо я колись випірну з моря жовчі, щоб його написати) буде багатослівнішим за філософські трактати Карлайла... Чи мушу я говорити про монарха: „Королева Англії, Шотландії, Ірландії, Імператриця Індії, Захисниця віри“? Мое життя надто коротке, щоб усе називати повною назвою».

Отримавши цю дещо зухвалу відповідь, Флоренс, можливо, зітхнула..., а Г'ю навряд чи зміг стримати усмішку від такого прояву доньчиного норову й сили аргументації.

Невдовзі після цього спалаху надійшов лист протилежного змісту, в якому Ґертруда дала батькам слово виправитися й обіцяла стати для Флоренс кращою й слухнянішою донькою.

Раніше Ґертруду навряд чи хвилювало питання, чи подобається вона довколишнім. Тепер дівчина мусила визнати факт своєї не надто великої популярності в школі й відреагувала на це доволі своєрідним чином. Усе своє подальше життя вона буде не просто цуратися товариства «звичайних» жінок, але й ставитися до них зі зверхністю та презирством. Флоренс, як могла, тактовно радила пасербиці вгамувати свою жагу до похвалби, чим спричинила черговий емоційний вибух. Її однокласниці, казала Ґертруда, були *«нецікавими»*, і потім додавала більш дипломатичний опис свого конфузу: *«Гірко й неприємно дізнаватися, що ти не маєш виділятися із загальної маси...»*.

На другий навчальний рік Ґертруда переселилась у шкільний гуртожиток і дещо налагодила стосунки з однокласницями. На вікенди її запрошувала до себе або подруга юності Флоренс, Анна (у дівочтві Теккерей, а нині місіс Ричмонд Ричі), або вдова Джона Ричарда Ґріна — історика, чії книжки Ґертруда читала запоем до сніданку. Водночас усі контакти з новими шкільними подругами проходили ретельну цензуру в Редкарі. Для Ґертруди стало новиною, що вона не може приймати запрошення в гості, поки Флоренс і Ґ'ю через місіс Крудес не перевірять «відповідність» (благонадійність) родини. У результаті дівчина мусила скасовувати по три уже прийняті запрошення, що аж ніяк не збільшувало симпатії до неї. Вважалося, що причиною заборони було небажання Беллів пускати свою дочку в родини «не їхнього кола», тобто ті, що не мали достатнього багатства чи впливу. Проте це не так. Флоренс не допускала Ґертруду в будинки, де вживали спиртне, де домашні вечірки були ширмою для позашлюбних стосунків і де за дівчатами не було суворого нагляду. Іншими словами, у будинки часто розпутної аристократії, у кола, де міг з'являтися сам Принц Уельський.

Натомість у класі Ґертруда сяяла. Допитлива й працююча учениця, вона, упоравшись з програмною роботою, завжди вимагала складнішого завдання. За результатами першого року навчання (в її класі було близько сорока дівчат) Ґертруда стала першою у своєму улюбленому предметі — англійській історії, набравши 88 балів із 88 можливих, другою — за результатами з англійської граматики, третьою — з географії, четвертою — з французької мови й історії стародавнього світу. Однак отримала вкрай прикрі оцінки зі Слова Божого. Коли директор спитав, у чому причина — адже вона показала блискучі результати в усіх інших

дисциплінах — Гертруда відповіла «в лоб»: *«Бо я не вірю там жодному слову!»*. Г'ю і Флоренс лише зрідка відвідували церкву, і ніхто ніколи не міг переконати Гертруду в існуванні Бога. Вона почала називати себе атеїсткою.

Не менш гостро Гертруда реагувала на критику її робіт з історії. Коли містер де Сойрес пояснив, що її робота по Кромвелю не отримала його звичної оцінки «відмінно» тому, що Гертруда висловила факти, не надавши підтвердження, й проігнорувала контраргументи, вона обурено виправдовувалась у листі до батька: *«Недолік мого есе в тому, що я намагалася довести правоту Кромвеля, тимчасом як слід було тільки довести, що він не був неправий»*.

Згодом Гертруда не мала вільної хвилини й благала Флоренс дозволити їй відмовитися від уроків музики й вишивання. Про уроки гри на роялі вона говорила, що це було «просто марнуванням сил», і віртуозно додавала: «Уявіть, скільки книжок я могла б прочитати за цей час!». Мачуха, переконана, що в досягненні будь-якої мети необхідна впертість і завзяття, не піддавалася на таку спокусливу перспективу й наполягала на продовженні занять. Гертруда вичекала кілька тижнів, а тоді підступилася до батька. Г'ю закинув за неї слівце — як завжди це робив — і Гертруді дозволили відмовитись якщо не від голки з ниткою, то принаймні від нотного зошита.

Якщо ті два вміння Гертруда вважала необов'язковими, то в поезію вона просто закохалася й пронесла цю любов крізь усе своє життя. У чотирнадцять років вона дорікала своєму кузенові Горацію тим, що він не читав останнього твору Роберта Браунінга. Тепер вона писала в листі додому: *«Майже цілий день читала Мільтона. Я ладна стояти на голові за браком інших способів висловити почуття захвату від „Люсідаса” чи „Комуса”. Як важко тримати в собі відчуття цієї витонченої краси і ні з ким про це не говорити!»*.

У потоці її листів додому різко розчиряє різниця між стосунками Гертруди з батьком і з мачухою. Вона покладалася на думку батька у серйозних питаннях. Mogла писати до нього з проханням висловитися щодо руху за самоврядування Ірландії чи політичного майбутнього Вільяма Гладстона та його Ліберальної партії. А в листах до Флоренс Гертруда, скажімо, просила нову сукню з приводу поїздки до брата Моріса або кузена Герберта Маршала в Ітон. На той час дівчина вже була дуже привабливою юною леді: стрункою, сильною, з гарними манерами й гривою прекрасних каштанових кучерів; і її не псував ані гострий ніс, ані навіть зухвалий погляд зелених очей.

Учителі історії, містер де Сойрес і містер Ренкайн, вважали Гертруду блискучою ученицею. З ними погоджувався й професор історії, містер Крамб. Вони вирішили, що дівчина заслужила право на подальшу освіту, і в останньому семестрі вона написала батькові листа з проханням дозволити їй вступити в Оксфорд. Г'ю і Флоренс довелося довго перекочувати. Флоренс була не проти того, щоб Гертруда отримала вищу освіту, але вона ніколи не уявляла доньку студенткою Оксфорда! Однак після поїздки до Лондона та обговорення питання з місіс Крудес, рішення все ж було ухвалене, і 1886 року Гертруда вступила до Леді-Маргарет-Голлу, одного з двох жіночих коледжів Оксфорду.

Після зустрічі з грізною леді Стенлі, засновницею Гіртон-коледжу, Гертруда сказала Флоренс: *«Потискаючи їй руку, я відчувала провину, неначе фраза „Я не вступаю в Гіртон” була написана в мене на лобі. Але вона не сказала ні слова»*.

У 1885-му Гертруда дізналася, що її дідусь Лоутіан отримав титул баронета. Вона написала йому листа з вітаннями, але батькові сказала: *«Тобі, гадаю, я можу сказати відверто: мені це дуже прикро. Не те, щоб він не заслужив титулу, але шкода, що він від нього одразу ж не відмовився»*. Тоді вона не знала, що Г'ю взагалі був не в курсі. «Уяви мій подив, коли я розгорнув *The Times*, — писав він у листі до матері, — і прочитав оголошення про дарування Патеру титулу баронета! Чому ніхто з вас не написав мені?». І хоча додав: «Я радий визнанню заслуг дорогого мудрого Патера», — вочевидь, ситуація неприємно його зачепила. Г'ю вважав, що його мали, щонайменше, про це повідомити. Адже він був майбутнім нащадком цього титулу. Гертруда і Г'ю, схоже, були згодні з тим, що традиція успадкування титулів за правом народження, а не за ступенем заслуг — більш ніж сумнівна. Цю життєву позицію про загальну рівність і скромність вони, напевно, успадкували від квакерських традицій Паттинсонів, предків матері Г'ю. І саме це, найімовірніше, було причиною, чому Г'ю написав до неї, а не до батька.

На той час бабуся Маргарет уже була серйозно хворою, і в титулі «леді» прожила всього рік. Невдовзі після її смерті на родину звалилося нове горе — брат Флоренс, невгамовний дядько Томмі, загинув під колесами лондонського автобуса.

Коли Гертруда відвідувала Редкар і надто затримувалась удома, Флоренс втягувала її у свою громадську роботу. Невдовзі після заміжжя її мацуха започаткувала грандіозний проект. Вона присвятила його Чарльзу Буту, який за кілька років почав публікувати багатотомне дослідження такого явища, як бідність — «Життя і праця мешканців Лондона».

Протягом майже тридцяти років Флоренс разом із членами свого комітету мали проводити опитування тисяч сімей працівників ливарні у Кларенсі, роздивляючись життя робітничого класу мов під мікроскопом. Гертруда час від часу брала участь у роботі комітету; вона опитувала дружин робітників, а 1889 року ще й брала на себе функції громадського скарбника. Пізніше, коли Флоренс не було поряд, Гертруда організовувала чаювання, читала лекції з демонстрацією слайдів про власні подорожі, влаштовувала різдвяні гуляння для робітників.

Книга «Навколо заводу: нутро промислового міста Мідлсбро», яку Флоренс нарешті опублікувала 1907 року, давала багатий фактологічний матеріал для охочих боротися за зміни. Роботу Флоренс легко назвати недосконалою. Розкривши всю міру страждань бідних робітничих сімей, особливо в кризові часи, книга лише констатує глибокий розкол у вікторіанському суспільстві, не пропонуючи способів зцілення. Зазвичай Флоренс як дружина ливарного магната обирала помірковану позицію. Це якщо винести за дужки видатну особистість її чоловіка та організацію праці саме на заводах Беллів. Капіталіст і роботодавець Г'ю не бачив конфлікту між хазяїном і робітником, а навпаки, вважав, що вони не можуть обійтись один без одного. Його робітники отримували добру платню і щодо побуту були забезпечені значно краще за робітників інших заводів або тих, хто побивався на некваліфікованих роботах у сільських господарствах. Він продовжив батьківську місію просування освіти в маси, а саме брак освіти був причиною неефективного домашнього господарювання. Г'ю не лише був лібералом за переконаннями, а ще й активним прибічником Ліберальної партії. Він брав участь в обговоренні обов'язків держави перед громадянином. Г'ю вірив у роль новостворених профспілок і вважав, що роботодавці мають надавати їм підтримку в рамках спільної турботи про добробут робітників. В основі нової політичної філософії вже лежав соціалізм, хай і не в своїх крайніх марксистських проявах. Г'ю і такі, як він, були рушійною силою на шляху до створення держави з розвиненою соціальною системою, реалізованою ще за його життя Ллойдом Джорджем і Черчиллем у законах про соціальний захист хворих, безробітних, а згодом і пенсіонерів. Флоренс було достатньо показати картину злиденного життя робітників і виявити причини. Г'ю поважав її як розумну й цілеспрямовану жінку, і це, без сумніву, викликало до неї довіру з боку його робітників та їхніх дружин і відчиняло перед нею двері їхніх домівок.

Для усвідомлення значущості роботи Флоренс слід пам'ятати, що в ті часи ставлення середнього класу до робітничого було здебільшого

поверховим і моралістичним. У лондонських салонах з вуст благородних дам і купецьких дружин лунали популярні сентенції на кшталт: «Я не можу співчувати робітничому класу, що в їхніх сім'ях нема належного догляду за дітьми, а в домівках — чистоти й порядку. Коли діти мруть, як мухи, це — провина їхніх матерів». Флоренс розкрила такі відверті факти з життя робітників та їхніх сімей, що після прочитання її книги «Навколо заводу» ніхто вже навіть не смів робити подібні заяви. Послання Флоренс було правильно оцінене — і це зважаючи на те, що вона була дружиною промисловця, тобто її достаток прямо залежав від заводських робітників. Виявивши факти, вона аналізувала їх. Флоренс провела масштабне соціологічне дослідження, з якого вже промислові соціологи й реформатори могли робити повноцінні висновки. Ну а емоційний аспект узяв на свої плечі давній друг сім'ї Чарльз Діккенс з його Богом даним талантом створювати незабутні образи і відкривати свою душу найбіднішим із бідніших.

Читачі книги «Навколо заводу» дізнавалися про життя найбідніших робітників, про те, як «людина балансує на краю прірви... коли нормою вважали платню, що ледве вистачає звести кінці з кінцями»^{*}. Зарплата колилася від 18 до 80 шилінгів на тиждень; читач дізнавався, скільки потрібно витратити на речі, без яких неможливо обійтися: квартирну платню, вугілля, дрова, одяг і платню за поїзд, «коли завод стоїть на одному березі річки, а робітник живе на протилежному, і він просто змушений добиратися на роботу на паровому поромі по півпенні за поїзду в один кінець». Читач дізнавався, що кількості їжі, розрахованої для сім'ї з трьох людей **на тиждень**, більш заможній сім'ї вистачило б лише **на два дні**. Хазяї часто сварили робітниць за довгі брудні подоли спідниць, що волочилися по землі. Флоренс відкрила сумну правду: бідні жінки просто не хотіли показувати своє старе взуття, що розвалювалося на ногах. Флоренс розповідала, як юні дівчата виходять заміж, сповнені надій на щастя, і гублять своє здоров'я, народжуючи одну дитину за іншою; коли на прання, прибирання й куховарство не лишається вже ні сил, ні бажання: «Їй уже не до того, щоб зашивати одяг чи замітати підлогу». Флоренс розповідає, як руйнуються шлюби, бо стомлений робітник починає шукати «втіхи й насолоди за межами власного дому»; бо його дружина не може задовольнити його «не тому, що вона його розлюбила, а просто тому, що вона, попри всі свої каторжні зусилля, виснажується не лише морально, а ще й фізично». І наводить очевидне порівняння з представницею

^{*} Див. «Порівняльну вартість грошових одиниць» у кінці книги.

середнього класу, яка має прислугу для ведення домашнього господарства. «Ми зрозуміємо краще тоді, коли визнаємо факт і перестанемо обманювати самих себе; коли ми щиро усвідомимо, що ... на жаль, устрій життя бідняків кардинально відрізняється від устрою життя багатих».

Як громадські лідери й місцеві доброчинці Белли будували танцювальні зали, бібліотеки, школи й контори. Флоренс розуміла, що Мідлсбро потрібне місце для масового відпочинку, де робітники могли б перепочити після виснажливої зміни, де б їм на вухо не плакали маленькі діти. Вона хотіла знайти альтернативу пабу, де чоловіки насамперед витрачали свої тяжко зароблені гроші і де вечір часто закінчувався бійкою. У 1907 році вона відкрила «Зимовий сад», великий сучасний опалюваний павільйон, «світле, привітне приміщення... відкрите для кожного, хто не пошкодує одного пенні». Ще за один пенні ви отримували чашку чаю з печивом. Спиртне не подавали. На відкритті Г'ю виступив з як завжди проникливою промовою. Нема такої посади, заявив він, яку він обіймав би з більшою радістю, ніж посада «колеги по цеху, капітана індустрії, командира цієї великої армії», і висловив надію, що «Зимовий сад» зробить життя його «армії» кращим і легшим. У «Зимовий сад» були запрошені й жінки, хоча Флоренс усвідомлювала, що більшості з них не буде на кого залишити дітей; але в перший же день вона радісно зазначила, що «жінок було багато!».

Г'ю за свої кошти очистив земельну ділянку й збудував павільйон; решту — 2070 фунтів — зібрала громада. Інтер'єр прикрашали квіти у підвісних кашпо, скрізь стояли більярдні столи, ряди стільців і столи з газетами та журналами. І в робочі, і у вихідні дні там проходили змагання духових оркестрів, виступали актори й співаки. По закінченні робочого дня завжди було повно народу, і коли туди заходила Флоренс, її постійно просили пограти на роялі й заспівати. «Зимовий сад», пізніше перейменований у «Сад шляхетної Флоренс Белл», одразу ж став популярним і надовго. На одну з річниць весілля Г'ю вручив Флоренс документи про право власності на павільйон.

Гертруда була одночасно й причетна, і непричетна до цього. Вона на власні очі бачила, чого варта самовідданість на ниві поліпшення життя ближнього, скільки потрібно доброзичливості, душевних сил і витримки, щоб працювати з року в рік, не розраховуючи на визнання в оглядному майбутньому. І зрештою, Гертруда зрозуміла, що така робота — не для неї. Цю нішу цілком зайняла Флоренс. Мовчки визнаючи безперечні досягнення мачухи, Гертруда почала звертати свою увагу за межі місцевої

громади. Її амбіції простягалися далеко за кордони країни, її заслуги були визнані на міжнародному рівні.

Гертрудині погляди були виточені у довгих дискусіях з батьком. Вона мала тверду обґрунтовану позицію щодо багатьох актуальних проблем. Дівчина жадала дебатів і сподівалася на продуктивну розмову на численних «ленчах» та «обідах», куди її тепер запрошували. Однак зіткнувшись із «пересічними» поглядами «пересічних» людей, вона часто була обурена їхнім небажанням зрозуміти й прийняти її точку зору. Вона писала з Лондона додому: *«Годі з мене цих обідів, де люди тільки й роблять, що кажуть „Я так думаю“»*. Гертруда хотіла розмовляти з тими, хто оперував фактами або був готовий відкрити їх для себе. Неважко уявити один із таких обідів: Гертруда (за столом), йорзає на стільці, сидячи між двома доброзичливими дорослими, і вперто намагається вибити громіздку дискусію з колії, що веде до звичних висновків. Припустімо, що предметом є безмитна торгівля, тоді розмова могла б відбутися приблизно так:

Співрозмовник: «Якщо ми знизимо ввізні мита, це спровокує сплеск безробіття, бо ми не зможемо конкурувати з дешевою робочою силою за кордоном».

Гертруда: «Нонсенс. Звідки ви знаєте?»

Співрозмовник: «Тому що, мій любий юний друже, наші підприємства закриються».

Гертруда: «Підприємства, може, і закриються, але масове безробіття зовсім не обов'язкове».

Співрозмовник: «І як ви дійшли такого висновку?»

Гертруда: «А так: якщо Британія зможе закуповувати дешевшу бавовну з Індії, населення матиме більше грошей на товари, вироблені в Британії».

Співрозмовник: «А як же бідний ремісник, що втратить єдине джерело заробітку?».

Гертруда: «Він переїде в Мідлсбро, навчиться лити чавун на заводі в Кларенсі й отримуватиме більшу платню за більш кваліфіковану працю».

Гертруда була донькою Флоренс не менше, ніж донькою Г'ю, а тому, ясна річ, встрявала в дискусії про робітничий клас. Вона була прихильницею Ліберальної партії й особисто Вільяма Гладстона, а у своїх поглядах на тогочасні політичні суперечності спиралася на логіку й раціональну

історичну перспективу. На момент вступу до університету вона стала «світською бомбою».

Оксфорд, 1886 рік. Студенти катаються на легких возиках, запряжених собаками; легендарний Бенджамін Джовітт очолює Бейліел коледж; а квадратне зелене подвір'я Крайст-Чьорч коледжу час від часу перетинає Льюїс Керролл. Попри те що в Університеті було вже два коледжі для жінок, тодішній Оксфорд лишався bastionом чоловічого шовінізму. У вісімнадцять років Гертруда потрапила в майже ексклюзивний чоловічий клуб, хоча й під крилом декана коледжу Леді-Маргарет-Голлу міс Елізабет Вордсворт, внучатої небоги поета. Та навіть тут, де емансипація мала б квітнути пишним цвітом, студентки могли заходити в будівлі чоловічих коледжів лише у супроводі дорослих наставниць. Те саме стосувалося будь-яких заходів, де жінки опинялись у чоловічому товаристві. Міс Вордсворт поводитися стримано. Жінка, за її словами, була створена «для допомоги Адаму» і має навчатися бути «бездоганною до дрібниць». Мимоволі Гертруда почала вчитися писати каліграфічним почерком і «правильно відчиняти й зачиняти двері». Водночас вона скрізь каталася на велосипеді і вступала в усі гуртки, куди мала допуск. Вона плавала, веслувала, грала в хокей, танцювала, виступала в університетському театрі й у дискусійних клубах та одночасно мусила марнувати цінний час на вишивання. Вона швидко навчилася порівнювати надзвичайні свободи у рідному домі з моделями поведінки світу за його стінами. *«Сьогодні я йду на чай до Мері, де познайомлюся з якимось її родичем, деканом Веллінгтона. Вона засмучена, бо міс Вордсворт наказала їй накрити до чаю у загальній вітальні! Це зовсім не те, що приймати гостей у власній кімнаті...»*. Кімната Гертруди була простенькою, але незабаром і ліжка, і підлога вкрилися знайомими горами книжок і газет. А через Флоренс Гертруда попросила садівника прислати їй вазончик підсніжників.

Присутність жінок вносила у функціонування університету елемент неспокою. Жінки не мали права на повноцінну участь в оксфордському житті аж до 1919 року; а в Кембриджі це тривало ще довше. Більшість студентів-сучасників Гертруди сприймали університет як ряд закритих чоловічих клубів, потрібних для налагодження контактів, корисних для майбутньої кар'єри в армії, парламенті, церкві або імперських колоніях. Жінок у ці «клуби» не допускали так само, як і до суто чоловічих розваг: пияцтва, азартних ігор, верхогонів і флірту. Це була спільнота чоловіків, для чоловіків і під керівництвом чоловіків, присутність жінок викликала у них сум'яття. Це якби поряд були їхні матері й сестри, які, звісно, заважали б поводитися так, як поведяться чоловіки за відсутності жінок.

То були часи, коли навіть ніжки роялів обгортали тканиною, щоб, не дай Боже, не здавалися «провокативними». В Оксфорді ідея про неповноцінність жінок була вбудована в саму систему організації навчального процесу. Щоб відвідувати лекції й складати іспити з певних предметів, жінки мусили подавати спеціальну заяву на отримання дозволу. «Перевантаження [жіночого] мозку», — писав сучасний філософ Герберт Спенсер, — спричинить «пригнічення репродуктивної функції». «Господь створив вас нижчими за нас, і такими ви залишитеся до кінця світу», — гримів декан Джон Бертон у каплиці Нью-Коледжу. Коли один із викладачів, містер Брайт, примусив присутніх у кімнаті жінок сісти до нього спиною, у Гертруди затрусилися плечі. Її гігикання заразило двох інших студенток, і за хвилину вони вже реготали вголос. Як Гертруда потім писала батькові, це була проблема містера Брайта, а не її.

Гертруда працювала сім годин на день, без вихідних, і все одно писала додому:

«Кількість завдань доводить до розпачу. Наприклад, за минулий тиждень я мала прочитати „Життя Ричарда Третього“, ще два томи „Генріха Восьмого“, „Історію“ Голлема й Гріна від Едуарда Четвертого до Ед. Шост., третій том Стаббса, шість чи сім лекцій містера Лоджа; знайти кілька лекцій містера Кампіона за минулий семестр і ще кілька лекцій містера Брайта, а ще написати шість есе для містера Гассела. Як, дозвольте спитати, це можливо?».

І от Гертруда, плутаючись у просторій чорній мантиї і нап'яливши знамениту кутасту «оксфордську шапочку» на туго затягнуте волосся, разом із іншими студентками Леді-Маргарет-Голлу йде через університетський парк у Бейліел-коледж на свою першу лекцію з історії. В аудиторії на лавках уже розсілося зо дві сотні студентів-чоловіків. З вражаючою нечемністю вони відмовилися підвестися зі своїх місць. Натомість студенток провели до професорської кафедри, де вони сіли на вільні стільці. Наприкінці лекції містер Лодж повернувся до студенток і спитав нестерпно зверхнім тоном: «Цікаво, що винесли з лекції присутні юні леді?». Спалахнули зелені очі й пролунала голосна уїдлива відповідь: *«Навряд чи ми сьогодні почули щось нове. Ви не сказали нічого, крім того, що писали у вашій книзі»*. По аудиторії прокотилася хвиля гучного сміху, й атмосфера, можливо, трохи розрядилася.

Упевненість Гертруди Белл у собі була надзвичайною. Якось на усноному іспиті вона засперечалася з викладачем про місцезнаходження якогось німецького міста: *«Вибачте, але воно — на правому березі. Я там*

бувала і *знаю*». Іншого разу вона образила видатного історика, професора С. Р. Гардинера, перебивши його виступ зауваженням *«На жаль, я змушена не погодитися з вашою оцінкою Карла Першого»*. Коли про це почула міс Вордсворт, здригнувшись, вона пробурмотіла: *«Ви хотіли б, щоб така людина сиділа біля вашого ліжка, якщо ви захворієте?»*. Але Ґертруда й не збиралася бути сестрою милосердя. Вона склала всі залікові іспити навчальної програми за два роки замість звичних трьох, назвала екзамени *«пречудовими!»* й пішла грати в теніс. Поїхавши до Лондона купувати собі зелену шовкову сукню для балу на честь засновників університету, дівчина повернулася з велетенським солом'яним капелюхом, прикрашеним махровими трояндами. А невдовзі дізналася, що їй буде присвоєно Перший ступінь.

Перший ступінь в Оксфорді — це найвища навчальна характеристика. Другий ступінь надають за старанність у здобутті різнобічних знань і здатність давати логічні та вичерпні відповіді на запитання екзаменатора. Студент «Першого ступеня» має бачити значно далі загальновизнаних теорій; сортувати отримані знання, досліджуючи нові горизонти осмислення; без коливань дискутувати з визнаними у своїй галузі авторитетами. Ґертруда стала першою жінкою, яка здобула Перший ступінь із сучасної історії. Така оцінка її видатного розуму говорить сама за себе.

Університетом гуляв лімерик невідомого автора; цілком можливо, що його склав хтось із чоловіків-студентів, які знали Ґертруду:

Я кряжів над книжками всю ніченьку,
Щоби вирвати з мінусом трієчку,
А дівчисько руде
На «відмінно» здає.
От зараза! Не бачили б віченьки!

Ґертруда вважала себе людиною статечною. Дружина одного з викладачів описувала її як «приму». У цьому віці вона була дуже схожа на Люсі Ханіччорч, вигадану героїню роману Фостера *«Кімната з краєвидом»* (опублікованого 1908 року): нетерпима, сповнена піднесених ідей, вона бачила себе зовсім не схожою на інших. Ґертруда любила товариство чоловіків і ще в юності почала розвивати в собі звичку гребувати їхніми дружинами, як *«тупими собаками»*. А з іншого боку, вона вибачливо позирала на чоловічі радості так, наче їй було не дев'ятнадцять років, а щонайменше п'ятдесят. *«У „Заїзді“ біля нас компанія оксфордських чоловіків читала вголос книжку... Судячи з їхнього галасу, читають вони вкрай мало»*.

Оксфордські жінки цікавили Ґертруду значно більше, ніж подружки шкільних років, хоча одна з її студентських приятельок, Едіт Ланґридж, як і вона, закінчила коледж її Величності. Ґертруді подобалася Мері Телбот, небога директора Кебл-Коледжу, але найкращою подругою для дівчини стала Дженет Гоґарт. Її брат, археолог й арабіст Девід Гоґарт, теж пізніше стане її другом. Дженет склала відвертий портрет дев'ятнадцятирічної Ґертруди:

«Я думаю, вона була найрозумнішою серед над усіх; найжвавішою, найенергійнішою, найбільш невтомною; з безмежною працездатністю, з жагою до життя, до розмов, ігор. У ній завжди дивним чином поєднувалися дитинність і зрілість: дорослі погляди на людські стосунки й наївна дитяча безапеляційність. І разом з цим цілковита віра у свого батька й багатий інтелектуальний світ, в якому її виховували».

Однак найясніше душу Ґертруди бачила Флоренс. Добра жінка, якій було довірено опікуватися розумною й неординарною дитиною, якою була Ґертруда; яка переступила через власні переконання, щоб забезпечити своїй пасербиці освіту на рівні з чоловіками. З ювелірною делікатністю Флоренс обходила з «важкою дитиною», котру один невдалий крок міг перетворити на агресивну бунтівницю. Вона задавала напрямок життю своєї пасербиці, спостерігала, як життєвий шлях Ґертруди дедалі більше відхиляється у непередбачуваному, але позитивному напрямку; і усвідомлювала, що Ґертруда випереджає її в усіх досягненнях. Флоренс ніколи не обурювало, що Ґертруда стала жінкою значно ширших поглядів; досягла більших успіхів у письменництві й адмініструванні; заслужила більшу повагу як інтелектуал; що її більше шанували і навіть більше любили; що її слава і вплив перевершили славу і вплив самої Флоренс. Ґертруда зі свого боку щиро полюбила мачуху, хай не так сильно, як батька, але як людину, з якою вона все життя хотіла підтримувати близькі стосунки і про яку дбала настільки, що намагалася зайвий раз не хвилювати розповідями про свої небезпечні пригоди. Листи Ґертруди до батька здебільшого палкі, ніжні, відверті, так само як листи Флоренс до її рідних дітей — Ельзи, Г'ю і Моллі. Зворушена її теплою приязню, але не засліплена любов'ю, Флоренс так писала після смерті своєї пасербиці: «...в основі характеру Ґертруди лежала здатність до сильних почуттів. У її житті були й великі радощі, і великі печалі. Та і як могло бути інакше з такою жагою пізнати все і вся? Її палка натура, наче магнітом, притягувала кожного, хто траплявся на її життєвому шляху».

ЦИВІЛІЗОВАНА ЖІНКА

ОТЖЕ, Гертруда стала першою жінкою, яка завоювала оксфордський Перший ступінь із сучасної історії. Її тріумф відзначили навіть у *The Times*. У Ред-Барнс повернулась інтелектуально самовпевнена та навіть чваньковита панянка. Флоренс сказала Г'ю, що слід негайно позбутися цього «оксфордського гонору», інакше Гертруду ніхто не візьме заміж. Мачуха поставила собі мету — «одомашнити» пасербицю, показати їй, що життя — це не лише складання іспитів і перемоги в дебатах. Але спершу Гертруда заслужила на відпочинок.

Сестра Флоренс, а для Гертруди — тітонька Мері — запросила її до Бухареста, де її чоловік, сер Франк Ласелль, служив надзвичайним і по-внноважним посланником Британії в Румунії. Мері обожнювала Гертруду, а її рідна донька Флоренс, названа на честь Флоренс Белл, була однією з найкращих подруг Гертруди. У Мері було ще двоє синів: старший, Біллі, який щойно закінчив Королівську військову академію в Сендх'орсті й чекав початку служби у Гвардії, і молодший, Джеральд. Біллі, який став для Гертруди першим «легковажним захопленням», зустрів Г'ю та Гертруду в Парижі, а далі вже сам супроводжував її до Мюнхена, де до них приєднався Джеральд, і вони поїхали далі, у Східну Європу.

Гертруда була радісно збуджена в очікуванні виру задоволень. За попередні два роки вона стала стрункішою й уже була не дівчиською-шибайголовою, а доглянутою юною леді. Кучері її розкішного каштанового волосся постійно вислизали з-під шпильок, пом'якшуючи пронизливий погляд зелених очей. Наближалось Різдво, і Бухарест 1888 року був серед головних європейських столиць, де збиралась інтелектуальна й громадська еліта. І центром світського життя стали, звісно, королівський двір і дипломатичні місії. У дорожніх скринях Гертруди вичікувало наймодніше вбрання до її чотиримісячного марафону по званих обідах, балах та оперних виставах; там були і пальта з хутряними коміrcями і до них білі шнуровані черевички — для багатолюдних ковзанок, і індійські шалі, муфти й рукавички — для санних виїздів у гори, середньовічними замками та колоритними сільськими готельчиками.

Невдовзі подружжя Ласеллів відрекомендувало Гертруду королю Каролу та королеві Єлизаветі. Гертруда швидко здружилася з величною сумною королевою. Більше відома під літературним псевдонімом Кармен Сільва, королева вигідно виділялася на тлі свого простуватого й аскетичного чоловіка. *«Король мало вирізнявся серед вищих офіцерів, — писала Гертруда кузену Горацію. — Я постійно забувала, хто він такий, і лише милосердне Провидіння утримувало мене щоразу, як я збиралася запанібратися кивнути йому, сплутавши з кимось із численних знайомих... Якось ми з Біллі, вальсуючи, наступили йому на ногу. „Стережися! Король!“ — прошепотів Біллі, але було надто пізно».* Більшість юних дам, що починали виходити у світ, при зустрічі з королівською особою втрачали дар мови, але Гертруда продемонструвала, що здатна спілкуватися з представниками еліти без сором'язливості й улесливості:

«Королева — невимовно чарівна. Учора ми були на добродійному балу... вона підійшла і довго розмовляла зі мною та з тітонькою Мері, а потім вручила мені 10 франків на лотерейні квитки... Отак за просто балакати з Королевою, яка раптом з'явилася просто переді мною... Однак вона точно не стала б розмовляти зі мною, якби не хотіла. Вона розповідала, як проводить зиму — украй тоскно, судячи з її слів. Бідолашна».

Завдяки Ласеллям Гертруда побачила чарівні краєвиди, яких була позбавлена в дитинстві. Дівчина з насолодою відвідувала урядові засідання, де відбувалися запеклі, а часом і жорстокі дебати; а бали та інші розваги до пізньої ночі були всім, про що можна лише мріяти. Гертруда добре танцювала, знала всі кроки і навіть показала посольським чиновникам новий танець — бостон. У листі до Флоренс вона описувала румунські бальні звичаї:

«Жоден танець ти не протанцюєш з одним кавалером. Відбувається так: кавалер підходить до дами й запрошує її на тур. Вони проходять у танці три-чотири тури навколо зали, а тоді кавалер підводить даму до того, хто її супроводжує, вклоняється, відходить, і даму одразу ж підхоплює наступний кавалер... Офіцери приходять на бал у формі, у високих чоботях зі шпорами, але танцюють настільки елегантно, що дама може не боятися за поділ своєї сукні... Навіть не буду перелічувати кавалерів, з якими я танцювала, бо згадати всіх просто неможливо».

Гертруда могла танцювати без упину до третьої ночі. Потім усі верталися додому в кінних екіпажах, загорнувшись у ковдри та слухаючи

брязкання дзвіночків на упряжах коней, що мчали по обмерзлій бруківці серед залитих місячним сяйвом снігових наметів. У вітальні дипмісії вже палав камін, і так приємно було, підкріпивши сили гарячим напоєм із сандвічами, ще з годину сидіти біля вогню, обговорюючи нових знайомих. Тут Ґертруда опинилась у такому строкатому товаристві, якого їй близько не могло бути під пильним оком Флоренс. З чималим подивом вона побачила, що розлучені жінки не випадають із суспільного життя. Не знаючи косметики, як усі пристойні дівчата того часу, вона була вражена, коли побачила, як перша фрейліна королеви привселюдно пудрить собі обличчя, а потім обличчя молодиків, що гуртувалися під дверима її вбиральні.

У скупченні графів і принців, секретарів і послів Ґертруда виділяла двох чоловіків, які відіграли в її подальшому житті визначну роль: Чарльз Гардинг, із британської дипмісії в Константинополі, майбутній віце-король Індії, і тридцятишестирічний Валентин Ігнасіус Чирол, іноземний кореспондент *The Times*. Чирол, давній близький друг родини Ласеллів, стане також одним із близьких друзів Ґертруди; вона писатиме йому з усіх куточків світу; їхні взаємини триватимуть до кінця її життя. Своєму дорогому «домнулу» (що румунською означає «шляхетний чоловік») вона довіряла почуття й дилеми, якими не могла ділитися навіть з батьками. Перше, що її в ньому вразило — це масштаб ерудиції. Валентина, у свою чергу, привабила допитлива й конфронтаційна манера ведення дискусії Ґертруди, на яку він, до речі, відповідав аналогічно. Свою кар'єру Чирол почав у ранзі клерка британського МЗС; потім, озброєний дюжиною іноземних мов, присвятив усе своє життя подорожам, читанню лекцій і написанню книг, заразом постачаючи уряду цінну інформацію. Він став тонким знавцем усіх аспектів британської імперської політики, її сильних і слабких сторін; а пізніше — закордонним редактором *The Times*.

Незалежність у судженнях нерідко доводили Ґертруду до неприємних ситуацій. Одного разу, слухаючи, як її дядько обговорює з іноземним можновладцем європейські проблеми, вона безпардонно втруtilась у розмову і звернулася до француза: *«Il me semble, Monsieur, que vous n'avez pas saisi l'esprit du peuple allemand»**. Серед присутніх прокотилася хвиля невдоволення, і тільки Чирол відвернувся, приховуючи усмішку. Ошелешена тітка Мері вивела Ґертруду геть і добряче насварила. Коли вона згадала про цей інцидент чверть століття потому, Флоренс погодилася з

* Мені здається, сер, що ви не збагнули душі німецького народу (прим. пер.).

реакцією сестри: «Безперечно...Гертруда припустилася помилки, адресує свої погляди, а тим більше критику старшому як за віком, так і за досвідом». Але додала: «Тоді ніхто не знав, що настане час, коли найвидатніші іноземні політики будуть не лише прислухатися до її думок, а й погоджуватись і діяти за її вказівками».

Нарешті румунські канікули добігли кінця. Кульмінацією чотирьох щасливих місяців стала поїздка Гертруди з подружжям Ласеллів до Константинополя. На її радість, Чирол вирушив з ними. Він знав пречудові екзотичні місця, повз які проходила більшість туристів. Біллі катав Гертруду в плоскодонному турецькому човні по бухті Золотий Ріг: *«Чарівливий краєвид: сонце сідає й виблискує у воді, у його промінні вигорілі турецькі прапори на військових кораблях знов палають червоним вогнем і білі стамбульські мінарети струнками колонами здіймаються навколо бухти»*, — писала вона батькам.

Повернувшись додому, Гертруда мала вийти у світ Лондона — як кожна дівчина з заможної родини по закінченні навчального закладу — і бути представлена Її Величності Королеві на спеціально організованому заході, який називали «вітальнею». Але отримавши Гертруду у розпорядження, Флоренс почала реалізувати свою погрозу «одомашнити» пасербицю. Для таких інтелектуалів, якими були Флоренс і Г'ю, часте відвідування церкви або стерильний порядок у домі не були беззаперечними показниками моральності. Однак освічені жінки, які заповнювали своє життя «чоловічою роботою» (політичними дебатами, громадськими зборами тощо), при цьому занедбуючи власних дітей, чоловіків і домашнє господарство, були аморальними апріорі. Чарльз Діккенс блискуче описав таку жінку в незабутньому образі місіс Джелебі в «Холодному домі» за тридцять років до того: вона була дамою «неймовірної сили характеру, яка повністю присвячує себе суспільству» й особливо «Африканському проекту»; з неохайно зібраним волоссям і з розпущеною шнурівкою на сукні вона сидить у заваленій паперами брудній кімнаті; навколо бігають і плачуть її голодні діти, а затурканий цією мегерою бідолашний містер Джелебі сидить у куточку, прихиливши до стінки голову, що пульсує невтамовним боєм. Ні, вирішила Флоренс: хай Гертруда буде «синьою панчохою», тільки б не стала другою місіс Джелебі!

Часто буваючи в роз'їздах, Флоренс доручила пасербиці догляд за молодшими дітьми. Гертруда мала навчати їх історії, а також виконувати обов'язки економки, віддавати розпорядження прислузі і, як добра господиня, щовечора зустрічати Г'ю після роботи. Моріс навчався в Ітоні до дев'ятнадцяти років. Гертруда любила дітей, а особливо своїх молодших

братів і сестер. Вона блискуче виконувала всі свої обов'язки: вела домашнє господарство, впорядковувала рахунки, відвідувала дружин робітників заводу в Кларенсі й організовувала для них різноманітні культурні заходи, і навіть потроху вишивала. Флоренс отримувала від неї «бюлетені» про те, що було зроблено за день: *«Я думала перепочити в саду. Аж тут налетіли малюки, які проголосили себе баронами й заявили, що тепер грабуватимуть мене. Я децю здивувалася їхньому уявленню про функції аристократії... Потім ми стридали через скакалку... Нещодавно Моллі до смерті налякала міс Томпсон [гувернантку], спитавши, як сказати французькою „Цей кінь хворий на вертячку“!»*

Не маючи видатних кулінарних здібностей, Гертруда все ж навчила Моллі й Ельзу пекти тістечка та імбирне печиво. У час, вільний від домашніх справ, вона брала уроки танців, читала «Джонсона» Алгернона Чарльза Свінберна та навіть примудрялася, лишивши дітей під наглядом слуг, їздити до Лондона на Слоун-стріт, до леді Оліфф, на примірку нових суконь. А те, що Флоренс наполягала на участі Гертруди у веденні рахунків, вочевидь засвідчує, що міс Белл прагнула привчити пасербицю цінувати гроші. Читаючи листи Гертруди, ніхто не подумав би, що це пише спадкоємиця однієї з найзаможніших англійських родин.

«Щодо платтячок для дівчаток. Хант [нянька] хоче пошити для Моллі таке саме, як у Ельзи, зі схожим малюнком, з кембрику, того, що по 16 пенсів за ярд, завширшки 40 дюймів; і ще два — з нансуку* (він краще переться) по 13 пенсів за ярд, завширшки 38 дюймів. Два види мереживної стрічки — по 6 пенсів з чвертю і по 10 з половиною за ярд. Перша не така гарна, друга — дуже мила, але ж і на 4 пенси дорожча... Містер Гримстон сказав, що баранина подорожчала, і він уже не може постачати її нам, як раніше, по 9 пенсів за фунт. Я розпитала інших м'ясників, усі торгують по 10, а то і по 10 з половиною [пенсів] за фунт...

З висланих тобою грошей я сплатила всі рахунки, крім м'ясника. Лишився 1 фунт, і я відклала його на наступний раз... Сьогодні я була в Кларенсі, домовилася на завтра щодо лекції про догляд за дітьми... Було ще кілька візитів, і я повернулася додому разом з Татом потягом о 4:35. Увесь вечір ми з Моллі збирали першоцвіти».

Виконавши обов'язки перед родиною, Гертруда повернулася до Лондона для виходу в світ. На урочистих приййомах, домашніх вечірках і балах

* Кембрик — вид лляної тканини, нансук — вид бавовняної тканини (прим. пер.).

юних дам знайомили з пристойними холостяками з офіційного списку, серед яких вони мали вибирати собі чоловіка. В обов'язковій білій сукні зі шлейфом, з високим плюмажем з білого пір'я в рудому волоссі Гертруда разом із Флоренс та Г'ю побувала в Букінгемському палаці й приїсла у формальному реверансі перед старенькою Королевою (для цього треба було витримати сидіння в екіпажі, який з черепашачою швидкістю тягнувся в черзі інших екіпажів по алеї до входу). Під пильним наглядом старших побувала на прийомах у багатьох аристократичних домах: у герцогів Девоншира, Лондондеррі й Стенлі; зупинялась із відвідинами у лорда Артура Рассела та його дружини леді Рассел в їхньому будинку на Олді-сквер (де близько здружилася з однією з двох доньок лорда, Флорою); похизувалася розкішним капелюшком на іподромі в Ескоті; побувала на матчі з крикету між Ітоном і Гарроу; проводила вікенди в замиських котеджах. Вона писала до Флоренс: *«Пам'ятаєш, ми обговорювали, на що інші дівчата витрачають свій час? Так от, я з'ясувала: вони бігають з одних гостей в інші. Усі дні заповнені грою в крикет, усі вечори — танцями...»*.

Гертруда любила спілкуватися з найрізноманітнішими людьми. *«Лорд Карлайл підійшов і сів біля мене, і ми говорили про футбол і Церкву! Він з подивом дізнався, що я знаю багато церковних пліток, а я — що він тямить у футболі. А ще я скажу: на мені була гарненька сукня, що мала великий успіх»*.

Як Оксфорд обмежував свободу, якою вона насолоджувалась удома, так тепер Лондон диктував умовності, на дотримання яких запліщував очі Бухарест. У суспільстві панували аристократичні роди, приміром, Сесіли, Говарди, Кевендиші, Стенлі, і запрошення від цих суспільних арбітрів — або його відсутність — визначали прийняття чи неприйняття дівчини в товаристві. Найобтяжливішою для Гертруди (так само, як у школі й університеті) була необхідність супроводу старшого щоразу, як вона виходила з дому навіть до церкви чи картинної галереї. Вона звикла скакати галопом по всьому Йоркширу й перелазити через огорожі в мисливських угіддях; а тепер заміські прогулянки мали такий вигляд: усі гості натовпом, у супроводі слуг і візничих, верхи на конях, неспішно об'їжджають хазяйський маєток. Їй навіть доводилося зважати на те, яку книжку можуть побачити у неї в руках: навіть «Учень» Поля Бурже викликав сувору догану. І це попри те, що вона читала його французькою, що не вберегло від осуду: у романі йдеться про учня, який знаходить практичне застосування натуралістичним теоріям свого вчителя.

Гертруда порушувала правила. Її добра університетська подруга Мері Телбот, свята жінка, дружина майбутнього єпископа чичестерського, присвятила своє трагічно коротке життя роботі в бідних кварталах лондонського Іст-Енду. Добре усвідомлюючи, що їхні дороги розходяться дедалі більше, одного дня Гертруда втекла з-під нагляду й поїхала ново-збудованою підземкою у Вайтчепел* і провела незабутній день, допомагаючи Мері, чим викликала неабияке невдоволення Флоренс.

Флоренс також не схвалювала Гертрудиного фліртування з Біллі Ласеллем. Той факт, що вони були кузенами, не давав Гертруді (на думку Флоренс) права нехтувати правилами пристойності, особливо зважаючи на те, що Біллі часто бував у Лондоні, а його родина жила за кордоном. Гертруда мала дбати про дівочу честь і поводитись якомога скромніше, хоч її це нерідко дратувало. *«Ми з Біллі довго сиділи в саду й розмовляли... він хотів узяти мене з собою в Паддингтон і потім відправити додому екіпажем, не бійся, я не поїхала, а що було б, якби таки поїхала (о десятій години)?»*, — писала Гертруда. Коли інший залицьальник, один капітан «Ікс», возив її на виставку і привіз додому в екіпажі, вона написала Флоренс: *«Сподіваюся, тебе це не шокує»*. Якщо він на щось і розраховував, то був розчарований: *«Усю дорогу додому я говорила про релігійні вірування й метафізичні концепції істини... Обоємною розмовляти з людьми, готовими аргументовано обговорювати те, що їх цікавить»*. Коли Флоренс надіслала Гертруді письмову нотацію щодо такої нескромної поведінки, дівчина знезброїла мачуху відповіддю: *«Навряд чи я потрапила під багато невсипущих очей наших пильних знайомих. Тієї неділі цілий день дощ лив як з відра. Я знаю, ти незадоволена, але знаєш, я теж не отримала задоволення!»*.

Коли з часом настала черга Гертруди супроводжувати Ельзу й Моллі на лондонські бали, вона залюбки допомагала їм підбирати вишукані туалети, але нестерпно нудьгувала, бо мусила лише сидіти під стінкою й наглядати за сестрами. Колись Флоренс сумно зауважила, що, супроводжуючи Гертруду на випускний університетський бал, вона враз відчула себе старою бабунею. Тепер, згадуючи про це, Гертруда писала: *«Я сиділа на лавці й дивилась, як дівчатка танцюють. Як я тепер тебе розумію!»*.

Якою була Гертруда у двадцять із гаком років? На щастя, у нас є частковий опис, зроблений тонким знавцем характерів, письменником Генрі Джеймсом. Він дружив з Флоренс та Елізабет Робінс, кілька разів зустрічався з Гертрудою, коли бував з візитами в домі Беллів або на обідах

* Чичестер — місто в графстві Суссекс. Вайтчепел — район Лондона (прим. пер.).

у Расселів, де також часто гостював. Слухаючи, як він глузує з якогось роману місіс Гамфрі Ворд*, Гертруда дала письменнику таку характеристику: «...його критика — стримана, точна й презирлива. Кожна його фраза б'є без промаху. Кожне його слово — це цвях у труну письменницької репутації місіс Ворд». Зокрема Джеймс так висловився про головного героя роману: «Тінь, зовсім не визначений персонаж, жодного розвитку». Навряд чи щира й прямолінійна вдача Гертруди пройшла повз увагу Джеймса, тоді чи пізніше. Так і тягне порівняти її з Нандою, героїнею його роману «Незручний вік», опублікованого за кілька років, 1899 року. Не виключено, що цей портрет Генрі Джеймс писав у тому числі й з Гертруди. Флоренс Белл була довіреною особою Джеймса й активно просувала його твори в театральних колах, і саме з неї була майже цілком списана героїня його оповідання «Нона Вінсент» (1892).

Роман «Незручний вік» присвячений ранньому періоду життя Генрі Джеймса, коли він був завсідником лондонських салонів. У ньому йдеться про «іноді з острахом, часто з запізненням, але ніколи до кінця не припинене виставляння на загальний огляд» незаміжньої дівчиці, котра «до пори утримувана у своїй кімнаті затвірницею, з певного віку мала «сидіти унизу» [тобто у спільній вітальні] — ситуація, яка «може бути сприйнята як кризова [з причини] постійного зважання на те, що «дорослі розмови» тепер ведуться у присутності цілком дитинної, непідготовленої й непристосованої до цього істоти». Джеймс з гумором описує витончене товариство досвідчених дорослих, «раптово вибитих з колії парою ясних проникливих очей і допитливим розумом». У змальованому Джеймсом світі напівтемних салонів і ледве вловимих підтекстів Нанда виділяється своєю безкомпромісністю, критичністю, силою характеру та чесністю на межі ніяковості. «Не така гарненька», як молодша Аггі**, вона — «стримана... відверта... на подив, позбавлена... сором'язливості й легковажності... її непросто спантеличити», бесіду вона веде з «незайманою юнацькою чистотою». Її очі в «обрамленні... світлого волосся» дивилися на співрозмовника з «лагідною прямою», «яка надає їй чарівності». А замість брати екіпаж, вона старається ходити пішки.

Гертруда дожила до двадцяти чотирьох років, жодного разу серйозно не закохавшись. Ясна річ, що довго так тривати не могло. Вона на три роки «випала» зі світського життя, але в неї вже сформувався такий рішучий характер і такий гострий критичний розум, що менш інтелектуально

* «Місіс Гамфрі Ворд» — псевдонім романістки Мері Августі Ворд (прим. пер.).

** Аггі — скорочене від Агнес чи Агата (прим. пер.).

розвинені особистості вже не могли її зацікавити. Дівчиною захоплювалось чимало молодих людей. Когось приваблював її соціальний статус, когось — рівень інтелекту. Вона ж, у манері, притаманній донькам багатих і знаменитих батьків, відкрито демонструвала свою зневагу до чоловіків, які не могли зрівнятися із Г'ю. Гертруда, мабуть, усвідомлювала це, але не могла звільнитися від тиску очікувань з боку сім'ї (і з огляду на неї ж). Вона була жіночною, привабливою, жвавою; готовою бути щасливою; але не могла позбавитися спогадів про Бухарест, місто, де їй було найвеселіше і де вона почувалася найжаданішою. Тому страшенно зраділа, коли тітка Мері знову запросила Гертруду в гості — цього разу до Персії. Це була її перша зустріч зі Сходом.

Щойно дізнавшись, що «його ясновельможність» сер Франк отримав пост посла у Тегерані, Гертруда почала вивчати мову. Її першим учителем перської був лорд Стенлі з Олдерлі — з родини, в яку ввійшла її тітка Мейзі. Пізніше Гертруда відвідувала Лондонську школу східних досліджень. Прибувши через півроку в Персію, вона вже розуміла мову на слух. Гертруда та її кузина Флоренс доїхали потягом з Німеччини, через Австрію, до Константинополя, звідти — в Тифліс, потім у Баку і навколо Каспійського моря. Радісне відчуття свободи зростало з проїздом повз кожену нову країну, а коли Гертруда опинилась у Персії, вона неначе заново народилася.

Першого ж дня на світанку вона, разом із провідником, виїхала з Тегерана й спрямувала свій шлях у гори. Перед Гертрудою відкрився краєвид, прекраснішого за який вона не бачила раніше. Ця мить закарбована в листі від 18 червня 1892 року її кузену Горацию Маршаллу, мить суцільної насолоди, описана в захопливих тонах. Куди не кинь оком — безмежний горизонт, що бринить ноткою містицизму, коли Гертруда зробила свої перші кроки в простори первісної природи, яка стане її «духовним домом»:

«О, ця пустеля в околицях Тегерана! На багато миль навколо нічого — нічого! — не росте; в оточенні холодних голих гір, укритих сніговими шапками й поборознених глибокими зморшками розщелин. Я й уявити не могла, що таке пустеля, доки не побачила її на власні очі. Прекрасне видовище. І раптом посередині пустелі, наче з-під землі, виростає сад. І який сад! Деревя, фонтани, ставочки, розарій, а посеред розарію — будинок. Про такі будинки ми чули у дитинстві з казок: мозаїка з крихітних дзеркальних плиточок, сині кахлі, килими, відлуння дзюрчання води з фонтанів...».

Удома вона була закута в кайдани умовностей, що їх диктує станове суспільство; на Сході Гертруда належала лише самій собі. Вона була в піднесеному настрої й відкрилася природі та життю настільки, що їй здалося, наче в ній живуть *дві* Гертруди. Цьому відчуттю сприяло й те, що тут її не обтяжували правилами й очікуваннями. Вона вийшла з тіні Бельвів на світло незалежності. Як не дивно, це притлумило її гордовитість і наштотхнуло на усвідомлення речей, які вдома навіть не спали б їй на думку:

«Цікаво, чи лишаємося ми тими самими людьми, коли змінюється наше оточення, обстановка, знайомства? От, скажімо, я. Я відчуваю себе порожнім глечиком, котрий кожен перехожий може наповнити, чим забажає. І тут я наповнилася такою амброзією, про яку в Англії навіть не чула... Який же ж цей світ великий, великий і прекрасний! І я, така маленька, з нахабним наміром здолати половину цього світу й самовпевненими спробами виміряти... речі, для яких навіть не може існувати критеріїв виміру».

Кожен прекрасний день починався з двогодинної прогулянки за місто; потім прохолодна ванна з трояндовою водою і сніданок у шатрі в саду посольства. Попереду чекав день, сповнений насолод: екскурсії містом і за місто, вишукані довгі ланчі, лежання в гамаку з книжкою в руках і п'янки вечори з вечереями, танцями у відкритих павільйонах аж до прохолодного світанку. Навіть поїздка вулицями міста дарувала відкриття:

«У цій країні жінка, щоб глянути на вас, піднімає чадру з грацією Рафаєлівської Мадонни. Мені було майже ніяково перед вуличними жебраками: вони носять своє лахміття з більшою гідністю, ніж я — своє найкраще вбрання. Чадра простої жінки (тут це головна частина жіночого туалету) сидить на ній краще, ніж на мені. Наскільки я зрозуміла, чадра має вкривати жінку з голови до п'ят, і бути непрозорою».

Нарешті прийшло й кохання — в особі симпатичного секретаря дипмісії, Генрі Кадогана, старшого сина високошановного Фредерика Кадогана й онука третього графа Кадогана. У своїх листах Гертруда описувала його з такими подробицями, що Флоренс могла вловити зародження симпатії. Тридцяти трьох років, він був *«високий, рудий і дуже худий... розумний, чудово грає в теніс і більярд, з картярських ігор любить „безик“, обожнює їздити верхи, хоча зовсім не вміє... дотепний, охайний, елегантно вдягнений. На нас дивиться, як на цінну власність, яку слід оберігати і з якої слід тішитись»*. Він був добре освічений і спокійний; і попервах

приділяючи однакову увагу Гертруді й Флоренс, дуже швидко зосередився на Гертруді. Він читав і говорив перською, приносив їй цілі стоси книжок і знайшов Гертруді вчителя, з яким вона продовжила вивчення мови.

«Проїхати півсвіту й зустріти тут, у Тегерані, таку приємну людину — це несподіваний і незаслужений дарунок. Він [Генрі] скрізь їздить з нами, планує різні заходи, показує чарівні цікавинки на базарах — він завжди поряд, коли нам потрібен... Схоже, він прочитав усе, що варто прочитати французькою, німецькою та англійською».

Тітка Мері, імовірно, нездужала під час довгого візиту Гертруди, а тому не стежила за кожним кроком молоді (Флоренс не спускала б їх з очей). Під час частих прогулянок і пікніків Гертруда й Генрі не раз лишалися наодинці, сидючи біля струмка або в саду, за книгами й розмовами. Вони нишпорили по базарах у пошуках скарбів і грали в нарди зі знайомим торговцем. Вони відвідали скарбницю шаха, ловили форель і виїздили на соколине полювання. Коли в Тегерані стало надто спекотно, британська місія перебралася в передмістя столиці, *Голгак*, де столи накривали в саду під деревами або у відкритих наметах. На якийсь час довелося припинити вилазки на базар через спалах холери. Але з юнацькою безтурботністю Генрі й Гертруда їздили скрізь, де хотіли. Генрі, твердий у своїх переконаннях, був схильний до повчань. Він міг запекло сперечатися з Гертрудою, що спричинило щонайменше одну *«розбіжність у поглядах, настільки серйозну, що я відправила його геть, навіть не попровавшись!»*... *«У неділю ми з містером Кадоганом довго гуляли й вели енергійну політичну дискусію. Його погляди на рух за самоврядування Ірландії не витримують критики, але, думаю, я примусила його переглянути свою думку щодо юніоністів*!»*.

Але головне, що було між ними спільного — це захоплення Персією, її романтикою і таємничістю. Генрі читав суфійську поезію, міг раптово дістати з кишені книжку і декламувати Гертруді чарівливі рядки Хафіза, суфія та найвідомішого перського поета чотирнадцятого століття, який описував жадання Коханої словами, що заповнювали вакуум між Земним і Божественним.

Якось Гертруда й Генрі встали вдосвіта й поскакали на північ, до безлюдного гірського схилу, на якому стояла цитадель Мертвих. *«Не встигли ми від'їхати далеко, — писала Гертруда, — як сліпучий спалах сонця*

* «Юніоністи» у ті часи — партія в Північній Ірландії, прихильники збереження Північної Ірландії у складі Об'єднаного Королівства (прим. пер.).

осаяв снігові вершини й у долину увірвався день... Кам'яниста ущелина привела нас у саме серце Самотності, Спустошення й Кінця Всього Суцього». Тут вони побачили білосніжну вежу Тиші, першу сходинку на шляху у потойбічний світ. У ній зороастрійці залишали померлих на поталу сонцю і стерв'ятникам. «Сюди вони приходять, щоб скинути плотську оболонку... щоб душа, пройшовши сім планетарних брам, досягла полум'я Сонця».

Мандрівники об'їхали навколо вежі, піднялися на верхній поміст і стояли там, слухаючи величну безмовність. А потім зійшли вниз і, пустивши коней чимдуж, скакали наввипередки крізь бездушну пустелю зі жвавистю й пристрастю, притаманними лише юності. Гертруда описує мить відчуття щастя й свободи, яке дає закоханість:

«Життя наче схопило нас і жбурнуло у море шаленства. І вітер гуркотів, і наче сама земля кричала нам: „Життя! Життя!“ Старість була далеко. Смерть — іще далі. Ми покинули її чертоги у безживних горах, у товаристві міст-привидів і вимерлих релігій. Нам належала простора долина й увесь безмежний світ, і вся краса і свіжість нового ранку!».

Одного вечора, коли Генрі й Гертруда розташувалися на газоні біля струмка, а повітря заповнив аромат фіалок і троянд і відголоски далекої музики перепліталися з уханням сови, Генрі запропонував Гертруді руку й серце. Гертруда відповіла «так». Вона негайно написала додому про те, що вони з Генрі заручені, і з нетерпінням чекала відповіді. Коли відповідь нарешті надійшла, вона була категоричною: це неможливо. Гертруді було наказано не лише розірвати заручини, а й вертатися додому негайно чи принаймні тоді, коли брати Біллі або Джеральд зможуть її супроводжувати. Дівчині здалося, що це був кінець найщасливішого етапу її життя; надії на шлюб з Генрі розбилися. Г'ю зібрав відомості про сера Френка та інших членів родини і дійшов висновку, що доходів Генрі недостатньо для утримання сім'ї. Г'ю безжально зазначив, що «шарм і розум Генрі не завадили йому влізти в борги». Г'ю не повідомив доньці про найстрашніше: він дізнався, що Генрі — гравець.

Попри величезні капітали Беллів, формально Г'ю досі був найманим директором й управителем ливарних заводів (і жив на зарплатню!). Фамільний капітал і стерня влади були в руках батька і дядька. Г'ю мусив утримувати дружину й п'ятьох дітей; старший син навчався в Ітоні, молодший збирався туди вступати. Г'ю з сім'єю досі мешкав у відносно скромній садибі Ред-Барнс. Лоутіан розкошував у своєму п'ятиповерховому маєтку Раунтон-Грандж, та ще й мав у персональному розпорядженні будинок у Лондоні на Белграв-Террас, 10. У металургійну

й супутні їй галузі промисловості прийшов спад, прибутки почали зменшуватися. Наприкінці 1889 року Гертруда почула в потязі фрагмент розмови двох чоловіків: вони сперечалися, чи є в металургійних промисловців «нечувані прибутки». Гертруда потім сказала Флоренс: *«На їхню думку, вони нещасні забиті бідняки; я не стала їх розчаровувати»*. Тепер, у липні 1892-го, з розбитими надіями й серцем, Гертруда у розпачі писала Чиролу:

«Містер Кадоган дуже бідний, його батько, здається, на межі банкрутства. А мій батько (хоч він і янгол, і зробить для мене все на світі) фізично не здатний утримувати ще одну сім'ю, крім власної, а саме про це, здається, ми його й просимо... Сподіваюся, він зустрінесться з містером Кадоганом у Лондоні й дійде хоч якогось висновку. А тим часом нам з Генрі Кадоганом не дозволено називатися нареченими, і, боюся, наші шанси на укладення шлюбу десь у примарному майбутньому. Я пишу спокійно, чи не так? Але у моєму серці немає місця спокою. Просто глибина мого відчаю не дає сил навіть на сльози — є такі нестерпно тяжкі дні, коли ти не можеш навіть плакати, лише мовчати... Та й легше мати радісний вигляд, коли ніхто не знає, що у тебе немає причин для радості. А мені так тяжко... Я вже забуваю, що таке бути хороброю, якою себе завжди вважала».

Генрі не лишалося нічого іншого, як зостатися в Персії ще на рік-два й спробувати дослужитися до більш прибуткової посади. Інша жінка на місці Гертруди, можливо, повстала б супроти батьківської волі. Але Гертруда написала Флоренс листа стриманого, сповненого гідності й водночас неймовірної поваги до батьків.

«Ми у дуже складному становищі. Ми вкрай нещасливі. Ми дуже рідко бачимось... після батькового листа нам здається, що ми не маємо права зустрітися. Найбільшою муки мені завдає побоювання, що ви з татом думаєте про Генрі погано чи вважаєте його недобрим або негідним. Я не бачила від нього нічого, крім ніжності, шляхетності й доброти.

Я вчиняю жадливо, пишу про це, адже ти жалітимеш мене, а який у цьому сенс і користь? Навіть не думай, що якби я могла вибратися знов, то відмовилася б пережити все це ще раз — і біль, і нетерпіння, і майбутню розлуку. Усе було не марно... Деякі люди проживають усе життя, так і не пізнавши такого дива... хтось може навіть пустити сльозу, озирнувшись назад на своє життя, в якому не було місця пристрастям. О, мамо, мамо...»

Немає жодних сумнівів: Гертруда була закохана. Можливо, і Генрі щиро кохав її у відповідь. Можливо, вони навіть були б щасливі. Він би, імовірно, позбувся згубної звички до азартних ігор, а вона знайшла б у собі сили пристосуватися до злигоднів його скромної кар'єри, супроводжуючи чоловіка з одного місця призначення до іншого. Але їм не дали шансу. Якось витримавши болісне прощання, Гертруда повернулася на Слоун-стріт, де вже чекала любляча Флоренс, готова втішити пасербицю. За день–два з півночі приїхав Г'ю, щоб обійняти любу донечку й розрадити її щирою розмовою.

Уперше в житті зломлена духом Гертруда протягом наступних місяців написала всього кілька листів. Її почуття були глибокими, і вона не скоро оговталась. Тим не менше, весну вона зустріла на півдні Франції, у місті Нім, і писала додому листи з романтичного німського саду, краса якого нагадувала їй сади Персії, де вона колись була така щаслива.

«Узяла екіпаж і доїхала до саду, де знаходиться храм Німф. Квакали жаби. Маленькі сови кричали у гушині дерев. Теплий п'яний вечір з усіма його звуками був такий схожий на інші вечори — у саду далеко звідси, де теж кричали сови. Я плакала біля храму. Я наповнила древні римські купальні сльозами, яких у сутінках ніхто не бачив».

Не минуло й року після її повернення з Персії, як Генрі Кадоган під час риболовлі впав у крижану річку, захворів і невдовзі помер від пневмонії. Це стало першою трагедією в особистому житті Гертруди. Попри грандіозні життєві досягнення й успіхи від цього удару Гертруда так до кінця ніколи й не оговталась. Щоб хоч якось відволікти її, Флоренс подала Гертруді ідею — опублікувати книгу про її подорож на основі щоденників і майже щоденних листів у перші, найщасливіші місяці її перебування в Персії. Гертруда була проти, але, можливо, Флоренс уже домовилася з видавничим домом Бентлі, і, отримавши звітти листа, Гертруда була змушена капітулювати. Вона писала своїй подрузі Флорі Рассел:

«Бентлі хоче видати мої перські нотатки, але хоче більше, тож після довгих вагань я погодилась і тепер дописую ще шість розділів. Вони досить нудні, і більше того: була б моя воля, я б їх не публікувала. Я писала ті нотатки для власного задоволення й отримала від них більше втіхи, ніж очікувала, але без зайвої скромності, у літературному аспекті вони відверто слабкі. Крім того, я терпіти не можу людей, які лізуть у видавництва й наповнюють світ своїм дешевим графоманством, а тепер я стану однією з них. Спершу я відмовилася, але мати

наполягала, батько був засмучений, а оскільки вони зазвичай мають рацію, я піддалася. Хоча в глибині душі думки своєї не змінила. Не розповідай про це. Я мрію, щоб їх ніхто не прочитав».

У листі було стільки ж емоцій, скільки й логіки, але скоріш за все Ґертрудина оцінка була об'єктивною. Денісон Росс, ректор Лондонської школи східних досліджень, щирий шанувальник своєї учениці, мав написати пояснювальну передмову. Він визнав, що у розділах, написаних безпосередньо в Персії, було «щось... чого бракує у наступних». «Перські замальовки» були видані 1894 року без згадування авторства — компроміс між бажанням Флоренс і небажанням Ґертруди — і невдовзі пішли в забуття.

Персія нестримно вабила й цікавила Ґертруду завдяки тому, що вона знала мову. Проте, як писала Флоренс: «Вона ще не дійшла до стадії вивчення мови, коли ти в захваті усвідомлюєш, що набув нових знань; миті, коли починаєш не лише розуміти буквальне значення слова, а й критично оцінювати його цінність і багатозначність. Незабаром Ґертруда читала перську поезію *вже* у світлі цього усвідомлення».

Ґертруда продовжила вивчати перську в Лондоні, особливо приділивши увагу любовній ліриці Хафіза. Генрі відкрив їй цього поета й обговорював з нею ритміку та містичний зміст його віршів. Вона взялася за роботу в пам'ять про своє кохання до Генрі. Тепер Ґертруда вирішила написати книгу, справді варту уваги — збірку своїх перекладів англійською поезій Хафіза разом із біографією поета-суфія в контексті сучасної йому історії. Можливо, ця робота стала її таємним пам'ятником Генрі.

Денісон Росс написав передмову, в якій скромно зазначив, що, навчаючи Ґертруду, він отримав «здоровий досвід усвідомлення власної обмеженості в присутності такої блискучої учениці»; а те, що вона з рукописних джерел збрала воедино біографію Хафіза, Росс назвав «ґрунтовною працею», оскільки на той час не існувало записаної історії ісламської Персії.

«Хафізів Диван*», антологія його віршів, вийшла у видавництві Гайнеманна в 1897 році — це рік «діамантового» ювілею правління Королеви Вікторії і більш сумної події в родині Беллів — смерті тітки Мері, завдяки якій Ґертруда здійснила стільки незабутніх подорожей. Книга здійняла такий шквал схвальних відгуків, наскільки це можливо для поезії. Едвард Браун, найавторитетніший знавець перської літератури свого часу, висловився про її переклади так: «Цей переклад, хоч і доволі вільний, є,

* «Диван» — у східній літературі означає «збірку ліричних поезій» (прим. пер.).

на мою думку, найбільш творчим і найточнішим у передачі самого духу Хафіза, а отже, і найточнішим перекладом його поезії»; і за єдиним винятком перекладів Едварда Фіцджеральда рубаїв Омара Хаяма, «є, напевно, найточнішим і найпоетичнішим за всі часи перекладом перської поезії англійською мовою».

Навмисна недомовленість поезії Хафіза, її розмір і рима, гра слів і специфічна милозвучність перської мови — усе це робить її майже неможливою для перекладу. Гертруда знайшла власне рішення: писати свій вірш, відштовхуючись від оригіналу, вловивши його настрій і зміст — а далі куди понесе натхнення. Денісон Росс у передмові описав цю проблему й Гертрудине рішення: він подав буквальний переклад першої строфи одного вірша у порівнянні з перекладом Гертруди.

Перша строфа в буквальному перекладі звучить так:

Я не перестану шукати, аж доки не буде втамована моя пристрасть,
Або моя душа досягне коханої, або покине моє тіло.
Я не можу весь час приймати віроломних друзів,
Я стою на її порозі, аж доки моя душа не покине тіло.

Гертруда написала:

Я не зречуся пристрасті, доки моя пристрасть
Не буде втамована; або мої вуста не припадуть
До червоних вуст моєї коханої, або хай моя душа відлетить
Із подихом моїх вуст, що марно рвалися до вуст її.
Інші можуть знайти втіху в іншому коханні;
Я ж схилив голову до її порогу...

Особливо пронизливими є останні рядки цього вірша, що вже досить помітно відходять від оригіналу:

Але коли сумні коханці зустрічаються й зітхають,
Тоді славиться ім'я Хафіза,
І течуть сльози у цьому сумному товаристві,
Де забули, що таке радість, і надія їх давно лишила.

Гертруді пощастило з учителями перської й арабської: крім Денісона Росса, її навчав видатний лінгвіст С. Артур Стронґ, якого вона називала «Мій Дока». *«Мій Дока весь час хвалить мене за майстерність... Мабуть, решта його учнів — страшні нездари!.. Учора він повернув мені мої поезії [її переклади Хафіза] — і дуже їх хвалив».*

Усе життя Гертруда читала й перечитувала класичних і сучасних поетів, колекціонуючи кожне видання й включаючи книги поезій у свою дорожню бібліотеку. На подив і розчарування Флоренс і Г'ю, попри заслужену похвалу їй як перекладачу поезій Хафіза, Гертруда вважала свій поетичний дар вторинною здібністю й охолола до віршування. «Її поетичний дар, мені здається, лежав в основі всього, що вона написала, — казала Флоренс. — Поетичний дух забарвлював усі її прозаїчні описи; усі картини, які вона бачила сама та які завдяки їй побачили інші». Цей дух, вважала Флоренс, був дивною й цікавою складовою особистості Гертруди, «здатної за певних обставин проявляти рішучість і твердість і придувати схильність до сентиментів; а також у її інтелектуальному багажі, де була й неабияка практичність і суспільно-політичне чуття на рівні державного діяча».

Навряд чи логічно було чекати від Гертруди нових книжок з віршами або збірками її прекрасних листів і щоденників. Так сталося, що рядки про жадання недосяжного кохання (метафізичного чи людського) зачепили струну в її змученій душі, породивши, без перебільшення, бездоганий зразок поезії. Здається, поетичний вогонь спалахнув у відповідь на творчу схильність, яка вже була в ній, але відчувалася на іншому рівні. Усе її життя, у певному сенсі, було проявом творчості: її книги про подорожі, її дослідження, археологічні роботи; вивчення іноземних мов та інших наук; альпінізм, робота на Британську імперію; і нарешті її палке бажання відродити арабську цивілізацію. Читаючи її переклад вірша Хафіза, що він написав на смерть коханого сина, ми мимохіть чуємо голос Гертруди або проводимо паралель з її власною тяжкою втратою.

Той, що не зміг зостатись, був мені дорожчим за весь світ
 Вітер смерті розвіяв мої надії...
 Світло моїх очей і плід мого серця,
 Ти навіки мій, принаймні в моїй незрадливій пам'яті
 Ах! Коли він з такою легкістю пішов,
 Мені лишив здолати значно тяжчий шлях.
 Погоничу, поки караван не вирушив,
 Заради Бога, поможи мені підняти вантаж, що впав,
 І нехай Жаль буде моїм товаришем у дорозі.

СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У грудні 1897 року, у віці двадцяти дев'яти років, Гертруда в компанії Моріса вирушила в першу в її житті навколосвітню подорож. Вона, як і вся родина, була віддана молодшому братові; йому симпатизували й робітники ливарні в Кларенсі, доки Моріс не присвятив життя армійській кар'єрі і не поїхав далеко від Клівленда. Мандрівка проходила розкішно: у брата з сестрою були найкращі окремі каюти на британському пароплаві «Ріо-де-Жанейро». Невдовзі після початку подорожі Моріс попросив у капітана дозволу розмістити на палубі майданчик для гри в гольф, чим викликав бурхливе схвалення інших пасажирів. Він був душею капітанського бенкету. А Гертруда одразу здружилася з дітьми пасажирів й організувала турнір із гри в піке.

Моріс був дотепником. Він узяв у подорож книжку «Жіночі манери» і розважався тим, що, попри, як Гертруда сиділа в шезлонгу, курила й дивилася на небокрай, зачитував їй уривки з власними ремарками: «Сучасна англійка має тримати голку з ниткою так само вправно, як їздити на велосипеді... Гертрудо, ти не пришиєш мені кілька гудзиків?». Після чергового такого пасажу Гертруда могла вихопити книжку з рук Моріса й жбурнути її в нього.

Після повернення в Йоркшир у червні наступного року вона продовжила роботу з жінками Кларенса: читала їм лекції про свої подорожі й організовувала культурні заходи. Вона грала в теніс і гольф, полювала й рибалила. Перебуваючи в Лондоні, у місячні ночі Гертруда гуляла з друзями вздовж набережної аж до Стренда, по Сіті, до Тауерського мосту, а звідти — по віадуку Голборн, через Оксфорд-стріт — додому на Слоун-стріт. У передпокої стояв її старий велосипед, і Гертруда їздила на ньому повз Гайд-парк до Британського музею на уроки арабської мови та в Лондонську бібліотеку з книжками, складеними в передній велосипедний кошик. Або по Кенсінгтон-Гарденс на ковзанку в парку Принца чи на уроки танців і фехтування. Вона написала батькові, як важко крутити педалі, коли вітер дме просто в обличчя, а той надіслав дочці чек на новий велосипед. *«Я сьогодні пішла в універсальний магазин, вибрала*

новий велосипед і одразу на ньому поїхала звідти. Це просто мрія! — написала Гертруда батькові. — Я поїхала аж на інший кінець Лондона... Мене мучать докори сумління, бо я тепер стільки всього хочу! Це мені шкодить, тому в наступні місяці, будь ласка, постарайся відмовляти на мої прохання».

1901 рік позначився подальшим занепадом вугільної, сталеливарної та суднобудівної промисловості. Сер Лоутіан, попри свої вісімдесят п'ять років і погіршення здоров'я, вжив заходів, щоб захистити інтереси родини. Він бачив, що, незважаючи на всі його старання, Британія в технологічному розвитку надто відставала від Німеччини; сильний ривок у виробництві заліза й сталі зробили Америка та Японія. Щоб забезпечити необхідні ресурси на майбутнє, Лоутіан наважився на злиття своїх компаній з підприємствами Дормана Лонга, давнього конкурента Беллів. Продаж акцій хімічних підприємств разом зі злиттям Беллових заводів з виробництва залізничних рейок з Північно-Східною залізницею вивільнили для сім'ї величезні кошти. Онуки, небожі й небоги отримали по п'ять тисяч фунтів стерлінгів кожен. Таке раптове багатство, безперечно, вплинуло на рішення Гертруди та її брата Г'юго відвідати подію, яка буває раз у житті — проголошення Едуарда Сьомого імператором Індії на урочистій церемонії, що мала відбутись у делійському палаці віце-короля Індії, лорда Керзона. Потім вони продовжили подорож іще на півроку, для Гертруди це була друга навколосвітня подорож.

Церемонія, що стала незабутньою для кожного з присутніх, відбулась у січні 1903 року, на піку могутності Імперії. У Делі Гертруда і Г'юго зустрілися з давніми друзями: Расселами, Валентином Чиролом і його кузеном Артуром Годменом. Гертруда казала, що там зібрався цілий світ. Вони зупинились у розкішній літній резиденції віце-короля й спостерігали за церемонією з найкращих глядацьких місць. Гертруда писала у щоденнику:

«Це була найпишніша церемонія з усіх, які можна лише уявити... Спершу солдати; за ними — персональна охорона віце-короля, місцеві кавалеристи; за ними — Пратап Сингх на чолі Кадетського корпусу, де служать лише сини раджів; віце-король і леді Керзон, герцог і герцогиня Коннахт, усі на слонах; за ними — знову раджі, не менше сотні, теж на слонах — мерехтлива суміш золота й коштовностей. Раджі в намистах з перлів і смарагдів, що вкривають їхні груди й звисають до пояса, нитки перлів прикрашають їхні плечі й тюрбани; вбрання — з золотої парчі або розшитого золотом оксамиту. Навіть у слонів з вух звисають нитки перлів».

Водночас, приймаючи в подарунок новий велосипед чи дозволяючи собі найрозкішнішу поїздку, Гертруда часто замислювалася про належне використання свого часу й можливостей. Вона обирала між прагненням самореалізації та застосуванням своєї енергії на безкорисливе служіння суспільству. Вона готова були присвятити цьому все життя. Переконана атеїстка, Гертруда перебувала в авангарді нових поглядів на людину і суспільство. Утилітаризм, нова життєва філософія, заснована Джеремі Бентамом, фундаментальною метою життя людини визначав прагнення до щастя й уникнення страждань. Згідно з його філософією, домагатися цієї мети може лише вільна людина, і водночас не може бути свободи без відповідного почуття особистої та моральної відповідальності перед іншими людьми й довколишнім світом. Джон Стюарт Мілль пропонував шляхи практичної реалізації «відповідальної свободи», а саме: урядові моделі, які забезпечать цілісний розвиток суспільства без обмеження свободи кожного індивідуума.

Питання суспільної поведінки людини постійно ставали предметом обговорення, і висновки щодо моральних орієнтирів «прикладалися» до всіх аспектів життя. Ось, наприклад, людина грає в теніс. Чи мусить вона замислюватися над тим, чи не є це марнуванням часу? Наскільки моральною є перемога, чи, може, варто дозволити суперникові виграти? Чи має людина право грати в теніс у той час, як інші люди працюють? Чи, може, гра в теніс — лише гра в теніс і нічого більше?

Це було головною темою палких суперечок, що спалахували між Гертрудою та Г'юго під час їхніх спільних подорожей. У Редкарі, перед поїздкою в Індію, їх навідував професор оксфордського Трініті-коледжу, у якого Г'юго навчався студентом.

Професор заохочував Г'юго в його бажанні обрати для себе шлях церковнослужителя. Ця амбіція неприємно здивувала *«щасливо нерелігійну»*, як говорила Гертруда, родину, особливо Флоренс, яка мріяла, щоб Г'юго реалізував свій музичний талент, ставши композитором або піаністом. Гертруда, що твердо стояла на позиціях науки, і Г'юго з його релігійними переконаннями неначе опинилися на протилежних полюсах. Їхнім гостем був превелебний Майкл Фурс, майбутній єпископ Преторії та Сент-Олбанса. Якось під час прогулянки по саду Гертруда ошелесила Фурса запитанням: *«Ви, мабуть, не схвалюєте плани Г'юго здійснити зі мною подорож навколо світу?»*. *«Чого б це?»*, — спитав спантеличений гість. Вона відповіла: *«Бо він навряд чи повернеться християнином»*. — *«Чому?»* — *«Тому що в мене розуму більше, ніж у Г'юго, — відповіла вона зі своєю нахабнуватою прямоотою. — Цілий рік у моєму товаристві,*

безперечно, похитне його віру». Фурс розреготався і порадив їй не бути такою впевненою.

Це був виклик, перед яким Гертруда не могла встояти. Г'юго розповідав батькам:

«Гертруда — прекрасний компаньйон для подорожі, бо крім її... глибокого інтересу до східної культури (яка надзвичайно цікавить і мене), вона дотримується атеїстичних і матеріалістичних поглядів, які відстоюватиме, щоб, як каже Майкл Фурс, роздразнити мій темперамент. Вона часто висловлює їх в агресивній манері. Боюся, її жорсткий напір напштовхнеться на мій не менш жорсткий спротив, і ми постійно сваритимемось!».

Спершу ці суперечки були жартівливі, коли Гертруда, наприклад, розповіла анекдот про доктора Темпла, колишнього лондонського єпископа. Якось він їхав кебом від Палати лордів у район Фулхем і начебто дав замалі чайові. Кебмен вередливо кинув: «А от якби тут був святий Павло, він дав би мені шилінг і шість пенсів». На що єпископ гордо відповів: «Якби тут був святий Павло, він їхав би з Ламбета [з резиденції архієпископа], а звідти поїздка коштує ще дешевше!».

Вони з Г'юго сперечалися про положення утилітаризму. Гертруда наполягала, що прагнення особистого щастя є найпотужнішою мотивацією до всіх людських учинків — звісно, не коштом щастя інших. Людина має «працювати головою». Написання віршів — заняття краще за гру в крокет, бо поезія може принести більше користі суспільству. Для Г'юго будь-який вчинок був або моральним, або аморальним, а людина, на його думку, мусила з усіх сил утримуватися на стежці моралі. Гертруда наводила свій приклад — альпінізм. Підкорення гірських вершин було для неї суцільним задоволенням і при цьому нікому не шкодило, а отже, не могло бути ні моральним, ні аморальним. Пристрасті ще більше розгорілися, коли Гертруда заявила, що Христос стоїть на одному щаблі з пророком Магометом і Буддою в тому сенсі, що всі троє — видатні люди, але всього лише **люди**. Г'юго гарячкував, і це тільки підхльостувало Гертруду. Потім вона заявила інше: якби біднякам донесли твердження про те, що всі люди народжені рівними, у світі не було б більше слуг. Це вже було занадто для Г'юго, вони з сестрою сильно посварилися й довгий час не спілкувалися.

Гертруда була жадібною до нових вражень. Не було поблизу жодного храму, музею або старовинних руїн, які вона не відвідала б. Так само

вона не припиняла читати та вивчати іноземні мови. Денісон Росс отримав від неї несподівану телеграму з Рангуна: *«Будь ласка, знайдіть мені перший рядок двовірша, де другий такий: а хайру йалісін фі заман кітабу»*. Попри спотворення тексту телеграфом, Росс зміг відповісти: *«А-аз маканін фіддунія захру сабі-ін»*, а Гертруда зуміла відтворити двовірш:

Найкраще місце у світі — це спина стрімкого коня,
А найкращий попутник — це книга.

Гертруда і Г'юго закінчили навколосвітню подорож у Сполучених Штатах і Канаді, де Гертруда присвятила день чи два альпінізму в Скелястих горах, перш ніж відвідати Чикаго. *«Ми покаталися на атракціоні, де візок мчить угору й униз дерев'яним серпантином. Не скажу, що мені сподобалося, — писала вона батькам, — ...пам'ятаю лише, що в мене ледь не злетів капелюшок»*.

У 1904 році (Гертруді було тридцять шість) помер дідусь Лоутіан. Г'ю успадкував титул баронета, і родина перебралася з Ред-Барнсу у Раунтон-Грандж. Раунтон-Грандж — це три тисячі акрів землі (1,2 гектара), а на них — респектабельний цегляний будинок з високими трубами камінів, зведений Філіпом Веббом 1876 року у стилі архітектури мистецтв і ремесел. Будинок із цегли кольору темного меду, з дахом, укритим хвилястою черепицею — фірмовий знак Беллів — стояв в оточенні старих дерев, що їх Лоутіан категорично заборонив рубати. Майже все населення двох найближчих селищ працювало у Раунтоні. Робітники мешкали у таунхаузах, збудованих спеціально для них тим самим Веббом неподалік від маєтку. Кільком донькам сталеварів Кларенса Флоренс знайшла роботу покоївок і прачок та стежила, щоб «будиночок відпочинку» для родин сталеварів ніколи не стояв порожнім.

Сам будинок (найбільший проект Філіпа Вебба на той час) поєднував у собі елементи постсередньовіччя й готики. Широкі спіральні сходи піднімалися із холу з величезним каміном; уздовж однієї зі стін будівлі тягнулася аркова галерея. Вітальня з каміном у неокласичному стилі, де розташувалися два роялі й килим таких розмірів, що потрібно було вісім здорових чоловіків, аби винести його надвір для щорічного вибивання. Численні столи й стільці були готові будь-якої миті прийняти найбільшу кількість гостей. У їдальні, розкішно оздобленій Вільямом Моррісом, висів гобелен, що був зітканий за ескізом Морріса і Берн-Джонса, за основу якого було взято сюжет з «Роману про Троянду» Чосера, зітканий кілька років тому першою леді Белл та її доньками, сестрами Г'ю. У будинку були окремі кімнати для дворецького, економки і шеф-кухаря,

плюс двоповерхова пральня і приміщення для слуг. Незабаром Г'ю добудував гараж (з приміщенням для шоферів) і почав збирати власний парк машин.

Список до Різдва 1907 року, написаний рукою Флоренс, включав подарунки для двадцяти слуг: носовички, брошки, паски, теплі кофтини й капелюшні шпильки — жінкам; носовички, шпильки для краваток, ножі — чоловікам. Список подарунків для родини включав гаманці, книги, горжетки, манікюрні набори, «Енциклопедію» Ларусса, рукавички, набори інструментів, а для найменших — брязкальця й конячки на коліщатах. У списку того ж року зазначені подарунки для чотирьох штатних слуг лондонської резиденції на Слоун-стріт, 95, в якій Белли любила зупинятися, коли приїздили до Лондона. У 1900 році, після смерті леді Оліфф, Флоренс влаштувала в будинку масштабний ремонт, навіть змінила планування й розташування поверхів! Гертруда, яка мала там власні кімнати, писала Чиролу на Різдво: *«Ремонт іде повним ходом. Коли ти повернешся, то побачиш, що ми тепер живемо в найкрасивішому будинку Лондона!»*. Місяць потому вона радісно повідомила, що її подруга Флора Рассел була *«приємно вражена»* результатом.

Гертруді було тридцять шість на момент переїзду її родини в дідусів маєток. Вона не жила самотньою затвірницею, але Раунтон розширив її життя у двох важливих напрямках. Разом із Флоренс вона запрошувала величезну кількість гостей, і тепер її візити до Англії у перервах між подорожами були сповнені домашніх вечірок у колі друзів і рідних. Першим пишним прийомом був розкішний новорічний бал 1906 року для друзів і знайомих.

Гертруда взяла на себе догляд за величезним парком з його просторими галявинами, гаєм з нарцисами, розарієм і двома озерами — одне з них достатньо велике для плавання на човнах. Гертруда з ентузіазмом облаштовувала клумби з новими рослинами під керівництвом садівника-шотландця Тавіша й дюжини його помічників і незабаром перетворила Раунтон на один зі зразкових англійських парків.

Вона обожнювала квіти з дев'яти років, коли їй уперше довірили власний клапчик садової землі, на якому Гертруда вирощувала *«примулу з підсніжниками»*, записуючи у свій дитячий щоденник, як *«виходила в сад»* милуватися квітами. Уже в перших своїх книжках про подорожі вона дала волю любові до польових квітів як невід'ємної частини пейзажу. Описуючи, наприклад, старовинні руїни, вона обов'язково зупинялася на кущиках диких фіалок, що проростали крізь тріщини кам'яної кладки. Її вражала пустеля після дощу, це диво раптового буяння ароматів і

кольорів. *«Я розбила свій табір в абрикосовому гайку, вкритому, наче снігом, білими квіточками й сповненому гудінням бджіл. З трави визирають анемони й жовтці»*, — писала вона; а потім:

«Коли ми дісталися Йорданської рівнини, нашим очам відкрилася безмежність квітучого буяння. Найнезабутніше видовище... квіти по пояс. Я знайшла ірис, красивішого за який досі не бачила — великий, з п'янким солодким ароматом, з темно-пурпуровими пелюстками, майже чорними по краях. Тепер він прикрашає мій намет».

Підкорюючи альпійські вершини, вона писала сестрі й просила вислати довідник альпійської флори, щоб мати змогу визначити назви *«чарівливих»* квітів, що траплялися на її шляху. У швейцарській долині Гліон Гертруда писала про *«долини, повні-повні квітів. Схили пагорбів, укриті білими нарцисами, неначе снігом. Я ніколи не бачила нічого настільки прекрасного... І дивовижно, що у кожній новій долині — своя неповторна флора...»*. У 1901 році, підкорюючи нижні схили гори Шрекгорн, вона раптом відчула аромат фіалок: *«Я пішла вивчати рослинність маленького гірського пасовиська, поки мої провідники готували суп. На обробленому пасовиську є всі види альпійської флори; навіть під кам'яними валунами я знаходила крихітні бліді фіалки. Я була з цією казкою наодинці»*.

Коли в 1899 році Гертруда зупинялася в Єрусалимі у своїх друзів, родини Розен, вона, за її власним висловом, *«накинулася»* на клумби у консульстві. Частота, з якою Гертруда пише про квітникарство й садівництво у своїх листах до Чирола, наводить на думку, що це було їхнім спільним захопленням: *«Мої японські деревця розквітають; сирійські коренеплоди прижилися; по приїзді я вручу тобі букет чорних ірисів з Моава!»*.

Гертруда привозила, а іноді надсилала поштою найекзотичніші зразки рослин. Із шишок ліванського кедра були вирощені два дерева: одне — у Раунтоні, друге — біля Воллінгтон-Голлу, резиденції Тревельянів, свекра й свекрухи її сестри Моллі. Потім була мандрагора, таємнича рослина з розеткою листя й підземними корінцями-бульбаками, які формою можуть нагадувати людину. Згідно з середньовічними забобонами, коли корінь мандрагори витягувати із землі, він видає «зойк», від якого людина втрачає розум. Збереглися старовинні малюнки, на яких люди затуляють вуха руками, а до кущика мандрагори прив'язаний собака, щоб, так би мовити, збожеволів собака, а не люди. У Раунтоні теж посадили мандрагору: *«Надсилаю вам пакетик насіння, — писала Гертруда. — Ця рослина не стільки красива, скільки легендарна — це славно- і сумнозвісна мандрагора. Її коріння може розростатися до 2 ярдів у довжину, тож*

коли його витягатимуть із землі, хтось таки „зойкне“ — як не мандрагора, то садівник».

Після відвідин коронації в 1903 році Гертруда й Г'юго продовжили навколосвітню подорож. У Токіо Гертруда познайомилась із Реджинальдом Фаррером, «видатним садівником». Фаррер захоплювався стриманою красою японських садів і зневажав популярні того часу англійські «імітації». Йому було важко розмовляти через вроджену ваду — «заячу губу», яку Фаррер закривав великими пишними вусами. Його сім'я походила з Північного Йоркшира, з міста Клепем, що неподалік родинного маєтку Беллів. Саме Фарреру судилося стати одним із найбільших у світі колекціонерів живих рослин; він вітав максимально природне садівництво, про що й писав цілі поеми білим віршем. Ще навчаючись в оксфордському коледжі Балліол, він заприятелював з Обрі Гербертом, сином графа Карнарвонського. Тепер Герберт служив аташе британського посольства в Токіо й запросив Фаррера разом із кількома іншими друзями з коледжу до себе в гості. У Фаррера в Токіо був власний будинок. У товаристві Фаррера Гертруда й Г'юго подорожували сільськими місцевостями Японії та Кореї. У листі від 28 травня Гертруда описувала, як Фаррер спускався з Фудзіями з «рожевою *Supripedium calceolus*» у руках. «Реджинальд Фаррер, Кольєри й містер Герберт завітали до нас, а потім забрали Г'юго й повели його в чайний будиночок — провести вечір у товаристві гейші! Не знаю, як він там поведився».

Контраст між Гертрудою та японською гейшею був очевидний, і в книгу, видану наступного року, «Сад Азії», Фаррер включив окремий розділ, присвячений опису життя японських жінок, що було предметом жвавого обговорення з братом і сестрою Беллами. Подвійний стандарт стосовно японської жінки — вона мала бути або гейшею, або дружиною — викликав у Фаррера очевидний для нього висновок щодо мешканок англійської сільської місцевості. Для нього вони поділялися на нудних (а отже придатних на роль дружини) і не нудних (відповідно, на роль дружини не придатних). Гертруда, незаміжня у тридцять п'ять років, з її палкою допитливістю й енергійністю, можливо, і породила у свідомості Фаррера цю ідею, яка інтригувала його все подальше життя.

Садівництво до XX століття суттєво відрізнялося від сучасного. Здебільшого використовували теплиці, де рослини рано розквітали, а потім заповнювали сади приватних господ і муніципальні парки яскравими геометричними орнаментами. Заквітчані бордюри тяглися вздовж

* «Зозулин черевичок», різновид орхідей (прим. пер.).

паркових доріжок на сотні метрів. У 1877 році в лондонських парках було висаджено два мільйони рослин, вирощених у теплицях! Експертом з висадження у відкритий ґрунт стійких до погоди рослин (цей метод садівництва вважають сьогодні найбільш природним) був садівник і письменник Вільям Робінсон, який активно лобював ідею відмови від так званого «килимового саджання». Співпрацюючи з легендарним науковцем і садоводом Гертрудою Джекіл, Робінсон заповнював бордюри багатолітніми травами й висаджував квіти в довільному порядку так, наче вони самі вирости на тому місці, створюючи стиль, відомий нині як стиль «англійського парку».

Фаррер одним із перших опанував мистецтво «кам'яного садівництва». Гертруда хотіла облаштувати альпінарій у Раунтоні навколо одного з озер і засадити його квітами, що викликали в неї такий захват під час подорожей у горах Швейцарії. Альпінарії Гертруди й Фаррера не мали нічого спільного з насипними гірками, заваленими камінням, крізь які пробивалися кволі колючки. В їхній місцевості активно видобували вапняк, тож обое — і Гертруда, і Фаррер — замислили створити з цього чудового матеріалу максимально природну імітацію гірських схилів, де навесні квіти туляться в кожній розщелині й тріщині. Книга Фаррера «Мій кам'яний сад» вийшла в 1907 році, через чотири роки після знайомства з Гертрудою, котра примудрилась облаштувати свій «кам'яний сад» на два роки раніше. Матеріалом слугували величезні кам'яні брили з відвалів залізної руди одного з кар'єрів Клівлендського нагір'я. Гертруда, мабуть, залучила весь чоловічий персонал маєтку і навіть працівників з найближчих селищ, щоб доставити каміння й розташувати його навколо маленького озера. Потім вона засадила «гірські схили» квітами й квітучими кущами (на сімейних фото Беллів добре видно азалії). У квітні 1910 року вона писала Чиролу: *«Удень я майже весь час провожу в альпінарії. Він так милує око, навіть попри нестерпний холод і дощ! Світ прекрасний завжди, за будь-якої погоди, і, як на мене, нема більшого у світі дива, як Англія навесні»*.

За кілька років Гертруда взялася до озеленення іншого берега озера. *«Поклич на поміч свою уяву — і ти побачиш над валунами й замуленим куп'ям квітучі іриси. Це буде прекрасно»*, — писала вона.

Улітку 2004 року в Національній портретній галереї Лондона відбулася виставка портретів видатних мандрівниць під назвою «Небитими шляхами». У частині експозиції, присвяченій Гертруді, був її підлітковий акварельний портрет, виконаний Флорою Рассел, мапа й гарненький мініатюрний теодоліт, вручений їй разом з премією «За перспективні

географічні дослідження» Королівським географічним товариством у 1913 році. Вона стала першою жінкою, що отримала нагороду від цієї монаршої установи. Це була нагорода за її численні експедиції та дослідницькі подорожі. Коментар до експозиції складався всього з чотирьох рядків, серед яких є й такий: «Попри власні досягнення, вона [Гертруда Белл] була активною супротивницею надання англійським жінкам права голосу». Формально правдиве, це твердження, проте, є надто примітивною оцінкою як її мотивів, так і ситуації, в якій росли діти Промислової революції. Ця спрощена оцінка є приводом для частих дорікань на її адресу і частково — причиною недооцінювання досягнень Гертруди Белл.

Жіноче виборче право було моральною та інтелектуальною «гарячою темою» того часу, і Гертруда чула палкі і, що важливо, аргументовані суперечки ще задовго до того, як її почали допускати до столу разом із дорослими. Г'ю і Флоренс, зі зрозумілих причин, були категорично «проти», але багато хто з їхніх друзів, зокрема актриса Елізабет Робінс, були пристрасно «за». Однак Белли одностайно погоджувались із Джоном Стюартом Міллем, найбільшим прихильником жіночої емансипації того часу, що для жінки життєво важливим було стати «особистістю», у сім'ї навіть гуляв жарт, що «жінки рідко відчують у собі достатньо „особистості”».

Флоренс критикували за те, що у своїй книзі «Навколо заводу» вона не робить жодних висновків. Вона натомість підсумовує свою роботу могутнім виразом: «Завжди існуватиме лише невеликий відсоток представниць слабкої статі, здатних винести колосальний тягар, звалений сьогоднішніми життєвими обставинами на плечі робітничих жінок». Під «робітничими жінками» вона мала на увазі дружин робітників, і у цій фразі, власне, й міститься її основна аргументація проти наділення жінок виборчими правами.

Якщо Флоренс у чомусь і вплинула на Гертруду, то це в залученні її до активного руху (дивного для нас, сьогоднішніх) проти наділення жінок виборчими правами. Супроводжуючи свою мачуху під час відвідин робітничих кварталів Мідлсбро, Гертруда на власні очі бачила, що дружини робітників і так вибивалися з сил. Без дружини, яка всю себе віддавала побутовим і сімейним клопотам, сім'я як соціальний інститут розвалювалась. Флоренс і Гертруда бачили, як у багатьох жінок опускалися руки, як сім'ї голодували й гинули, як чоловіки спивалися до смерті. Невже ці проблеми, запитувала Флоренс, не є важливішими для парламентських законопроектів і реформ? Як жінка з Кларенса може голосувати, коли їй нема з ким залишити дітей, коли вона не має часу на читання газет — або

для початку хоча б на те, щоб **навчитися** читати! — для розуміння політичної ситуації? Якщо людина — у цьому разі жінка — нічого не знає про вільну торгівлю, реформу виборчої системи, політичну корупцію, реформу пенітенціарної системи чи Рух за самоврядування Ірландії — як вона може віддавати свій голос у вирішенні цих питань? А саме ці проблеми турбували тодішній уряд. Нині право голосу вважають загальним людським правом, а в ті часи це право було серйозною справою, яка вимагала певного рівня освіти й політичного чуття.

Питання охорони здоров'я, шкільної освіти, організації відпочинку, соціальних служб, надання допомоги бідним, роботи виправних закладів, шпиталів і богаділень вирішували на рівні місцевих урядів. Флоренс та інші представниці середнього класу і так були повною мірою залучені до обговорення й вирішення цих питань. Рух суфражисток був неоднорідний, хоч і здебільшого надавав перевагу мирним протестам і політичній боротьбі. Однак існувало й радикальне крило (щоб відрізнити, їх навіть називали не суфражистками, а суфражетками), девізом яких було: «Дії, а не слова». Дії здебільшого зводилися до жбурляння каміння у вікна резиденції прем'єр-міністра. Флоренс та її однодумці боялися, що коли уряд поступиться вимогам суфражисток — і особливо суфражеток, — це викличе швидко реакцію, відкочування назад і знищить уже здобуті жіночі права.

Коли щось, окрім тиску сім'ї, і спонукало Гертруду до дії, то це войовничість Кристабель Пенкгерст, очільниці руху жінок проти (як вона це називала) «розпусно-шкідливого прояву чоловічої сексуальності». Для суфражеток це була статева війна, причому війна в буквальному розумінні, із застосуванням терористичних методів. Прибічниці Пенкгерст знищували чужу власність, розбивали шибки в будинках і вагонах поїздів, затоплювали клумби й різали зображення оголених жінок у картинних галереях. Вони проголосили, що шлюб — це узаконена проституція; збиралися в банди й влаштовували вуличні бійки, ловили поодиноких чоловіків, рвали на них одяг і шмагали батогами. Вони заливали смолу й кислоту в поштові скриньки, надсилали листи з сірчаною кислотою [прем'єр-міністрові] Ллойдю Джорджу і навіть намагалися підпалити його будинок. Вони напали на Герберта Асквіта, чоловіка, що був зовні схожий на прем'єра. 28 жовтня 1908 року Гертруда писала: *«Учора я була на чудовій вечірці у Гленконнерів. Незадовго до мого приїзду 4 суфражетки напали на Асквіта. Алек Лоуренс кинувся до них і схопив двох, викрутивши їм руки так, що вони заверещали. Одна з них розбила йому руку... Він розповідав мені це, навіть не встигнувши змити з себе засохлу кров»*.

Гертруда пошкодувала, що приїхала надто пізно, але, може, її вберегла доля. Гертруда зі зневагою ставилася до будь-якого насильства, але хтозна, вона могла б не втриматись і, скажімо, розбити вазу об голову суфражетки. А розголош не пішов би їй на користь.

Окрім тривоги Флоренс щодо важкого життя робітничих жінок, окрім суфражеток, агресивна діяльність яких компрометувала саме поняття емансипації, у Беллів були й суто раціональні причини опиратися шумній кампанії з надання виборчого права всім жінкам. Попри те що Реформа виборчої системи 1832 року й ухвалені за нею закони збільшили кількість виборців від мізерних 500 тисяч до 5 мільйонів 1884 року, голосувати могли тільки чоловіки, які мали якусь приватну власність. Таким чином, право голосу було лише у чверті британських чоловіків. За такої кількості чоловіків без права голосувати парламент не міг навіть розглядати питання про виборче право для **всіх** жінок.

Рішення, здавалося б, просте: надати виборче право всім повнолітнім, не зважаючи на статі і статок. Однак це наповнило б систему виборцями, які не платили б податків, але вимагали б для себе більшість благ. Була ідея надавати право голосу лише жінкам зі статками. Проте за тодішніми законами все, чим володіла жінка, у момент заміжжя автоматично переходило у власність її чоловіка. Таким чином заміжня жінка не мала б права голосу, зате виборцями стали б удови, старі діви й навіть проститутки!

Незалежні й раціональні жінки, як-от Флоренс Найтінгейл, вважали, що жіноче виборче право навіть не варте обговорення перед проведенням реформи майнового законодавства. Усі бунти суфражеток здалися б дитячою забавкою, якби на вулиці вийшли 20 мільйонів працюючих **чоловіків** з вимогою закріплення своїх майнових прав.

У 1908 році Гертруда приєдналася до руху проти жіночого виборчого права й стала членом Антисуфражистської ліги. Це була її перша робота, а така особистість, як Гертруда, нічого не робила впівсили. Вона поринула в дебати з палкістю й відпрацьованою в Оксфордї звичкою брати гору в суперечці. Враховуючи її талант, можна припустити, що саме вона організувала збір перших 250 тисяч підписів під антисуфражистською петицією в 1909 році. Однак у її діях проглядає відсутність «месіанства», і є підозра, що Гертруда взялася за цю роботу не так із власних переконань, як заради Флоренс. Про це може свідчити, наприклад, лист, написаний у день перших зборів Ліги:

«Леді Джерсі — голова президії... Мене зобов'язали стати почесним секретарем. От, не було печалі!...

Організуючи великі збори Антисуфражистської ліги у Мідлсбро, я цілий місяць не могла робити нічого іншого. Збори пройшли, вони спричинили великий резонанс... Це було дуже цікаво, але забрало колосальну кількість часу на написання листів й агітацію серед населення».

Пізніше, в Іраку, вона цілком щиро працювала на ниві поліпшення життя жінок-мусульманок. Вона допомогла відкрити першу в Багдаді школу для дівчаток, збирала кошти на жіночий шпиталь й організувала першу серію лекцій лікаря-жінки для жіночої аудиторії. Озираючись назад, Гертруда дивилася на свої «антисуфражистські» дні зі змішаними емоціями: її давня подруга Дженет Гогарт зазначала, що Гертруду «забавляло її власні погляди» минулих часів.

Активність Гертруди в антисуфражистському русі зійшла нанівець до кінця першого десятиліття XX сторіччя. Вона повністю занурилась у нове коло інтересів: захопилась археологією, з якої почалися її пустельні пригоди; а невдовзі серйозно закохалася. Незграбна студентка стала високоцивілізованою й вправною жінкою; вона була багата, незаміжня, не обтяжена дітьми. Ширина спектра її здібностей вражала: від написання поезії — до адміністративної роботи, від спорту й мандрів незвіданими землями — до археології. Глибоке знання світової історії й орієнтування в тогочасній політичній ситуації поєднувались у ній з любов'ю до вишуканого одягу. Вона знала шість мов: могла ними говорити, писати й вести серйозні дискусії. І не слід забувати про чудові людські якості: відданість родині, відчуття краси природи й архітектури — любов до самого життя як такого. Мало знайдеться людей, які б зрівнялися з нею. Як «Особистість» вона втілила найсміливіші сподівання, що їх Джон Стюарт Мілль пов'язував із роллю жінки.

Альпінізм

З дитинства Гертруда була активною і душою, і тілом. Навіть маленькою дівчинкою вона була сильною й тренованою; що важчими видавалися тренування, то краще. Вона полювала, танцювала, їздила на велосипеді, стріляла, рибалила, каталась на ковзанах і поралася в саду, а в поїздках невтомно оглядала все, що могла. Гертруда не могла терпіти, якщо її вважали легковажною, тому, коли їй виповнилось тридцять і більшість її ровесниць уже присвятили себе заміжжю й материнству, вона була готова до нового виклику, який довів би, що вона не марнує життя. Тоді Гертруда відкрила для себе альпінізм. Про своє перше серйозне сходження у 1899 році вона писала: *«Це було жахливо — надзвичайно страшно! Я висіла на краю стрімкої скелі; я ще ніколи не була так високо в горах. Думаю, якби я знала, що на мене чекає, ніколи не наважилась би.... Однак, я не виказала цього»*.

Під час сімейної поїздки у Французькі Альпи за два роки до того вона дала обіцянку повернутися й зійти на гору Ля Мейж, засніжений хребет якої височів над селищем Ля Грав і маленьким гірським готелем, де зупинилися Белли. Родичі поглядали на Гертруду скоса. Гору Ля Мейж підкоряли серйозні скелелазі; сходження на неї не йшло у жодне порівняння з тим, що Гертруда робила раніше. Коли дійшло до підкорення цього «тритисячника», з'ясувалося, що жінці найзручніше робити це у спідньому. На той час не існувало «спеціального одягу» для альпіністів-жінок. Гертруда знімала спідницю, коли група збиралась у «зв'язку», і вдягала її знову, коли група спускалась назад на льодовик.

Для заможних родин пізньої вікторіанської епохи літня поїздка в Альпи була романтичною екзотичною пригодою, яку можна порівняти з сучасною зимовою відпусткою на тропічних островах на кшталт Барбадосу чи Сент-Бартельмі. Оздоровчі гірські пішохідні й велосипедні прогулянки, здорова їжа, катання на човнах на озерах та ігри в карти перед сном — ось і весь розклад відпочинку. Белли, хоч і подорожували багато, мало чим відрізнялися від інших заможних туристів. І хоча Гертруда влаштовувала свої гірські походи у зовсім не «прогулянкових»

місцях, це було найбільше, на що вона наважувалась аж до закінчення двотижневого сімейного відпочинку у французькій місцевості Ля Грав.

Для Англії 1897 рік був позначений «діамантовим» ювілеєм правління королеви Вікторії, а для Беллів — сумною подією — смертю Мері Ласелль, сестри Флоренс. У Мері на очах пройшла вся юність Гертруди; саме Мері навчала її бути більш жіночною, занутивши молоду оксфордську випускницю у вир світського життя Бухареста; саме вона співчувала Гертруді в її романі з Генрі Кадоганом. Мері померла всього за місяць після останнього візиту Гертруди в Берлін, де сер Франк служив послом Британії. Чотири місяці жалоби однак не відбили у Беллів смак до життя, і Г'ю з Флоренс вирішили, що родині потрібен відпочинок. Поїздку призначили на серпень. Флоренс була у Ласеллів у Потсдамі і звідти збиралась їхати в Париж. Г'ю, Гертруда, Г'юго, Ельза й Моллі виїхали з Лондона, зустріли Флоренс у Парижі і звідти всі разом вирушили у культурно насичену подорож до підніжжя гірського масиву Екрен у французькій місцевості Дофіне, відвідавши по дорозі галереї в Ліоні й собори в Греноблі.

По приїзді Г'ю і Гертруда кожен ранок починали з пішої чи велосипедної прогулянки. Флоренс із сильною застудою перші дні не вставала з ліжка. Решта приймали сонячні ванни й пили гарячий шоколад. Батько й донька однаково насолоджувалися прогулянками та екскурсіями, милувалися краєвидами й квітами, годинами розмовляли, залишаючись удвох у найвіддаленіших куточках. Г'ю погодився приєднатися до Гертруди у сходженні на відносно невисокий пік Бек де Л'Ом. Вони піднялися по стрімкому, вкритому едельвейсами схилу до підніжжя льодовика, а там зв'язалися між собою мотузками й півгодини дряпалися нагору. На гострому гребені батько й дочка влаштували собі сніданок, насолоджуючись краєвидом, і спустилися вниз. Для Г'ю цього було достатньо, але Гертруда прагнула гостріших відчуттів і на досягнутому не зупинилась. Вона організувала власну експедицію за участю місцевих провідників Матона й Маріуса на сусідню з Ля Мейж вершину — Пік де Ля Грав (1118 м або 3669 футів), нижчу за пік Ля Мейж і майже по всьому схилу набагато легшу для сходження. 7 серпня Гертруда записала у щоденник: *«Ельза з Татом zostалися на перевалі, а я з провідниками піднялася на Пік де Ля Грав, три з половиною години вирубаючи східці в крижаній стіні... Тато з Ельзою не дочекалися мене й повернулися в альпіністську хижку самі»*.

Наприкінці поїздки Гертруда здійснила сходження на гору Бреш (Бреш де Ля Мейж) під пильним наглядом провідників, які вибрали для неї найбезпечніший шлях (в обхід льодово-скельного маршруту). Вона провела ніч у гірській хижці за дві години пішки від готелю. Наступного

ранку в піднесеному настрої Гертруда ледь не бігом спустилася у [селище] Ля Ґрав. «Вона гордовито крокувала... між двох провідників, дуже задоволена собою», — писала Флоренс, сидючи на терасі, закутана в пледи й пальта, коли нарешті оговталася від хвороби. У тридцять років Гертруда відкрила для себе адреналінову насолоду альпінізмом. Жереб було кинуто. Уже тоді, коли Белли виносили з готелю свій багаж перед від'їздом, Гертруда знала, що повернеться.

Вона дотримала обіцянки через два роки, під час навколосвітньої подорожі. Гертруда прибула в Ля Ґрав сама, по дорозі з Байройта, де вона та її брат-меломан Ґ'юґо проводили час з Франком Ласеллем та його донькою Флоренс. Там до них приєднався і милий Гертрудів домнул з її румунських канікул — сер Валентин Чирол, який наполегливо відмовляв їй від нового небезпечного захоплення. У ті часи для альпіністів (часто це були британські студенти на канікулах, звісно ж, винятково чоловіки) було нерідкістю «зазіхати» на Альпи, навіть за відсутності базових альпіністських навичок, головне — знайти досвідченого провідника. Гаки-«кішки» увійшли до вжитку лише десять років потому, та й тоді їхнє застосування в альпінізмі вважали «неспортивним». Не винайшли ще ні карабінів, ні нейлону. Мотузки були товстими й важкими, а всотуючи вологу, ставали ще важчими. Без сучасного спорядження й досвіду скелелазіння в інтервалах між приїздами в Ля Ґрав Гертруда була таким самим новачком, як і в 1897 році. Можливо, досі перебуваючи у стані ейфорії, вона зустрілася з Матоном і Маріусом. Сходження на Ля Мейж призначили на 29 серпня, якщо дозволить погода.

Наступні кілька ночей вони провели в альпіністській хижці й витратили один день на тренування. Увечері перед запланованим сходженням до них приєднався на ночівлю молодий англієць на ім'я Тернер зі своїм провідником Родьє. Гертруда вийшла з хатинки помилуватися заходом сонця й була ошелешена величним видом піку Ля Мейж, що здіймався над ними масою крутих урвищ і грізних тіней. О восьмій вечора полягали спати — хто на лежанці, хто під нею. З соломою замість матрацу і скрученим плащем замість подушки Гертруда заявила, що їй «дуже зручно», але всі чотири години пролежала без сну, напевно, побоюючись близькості Тернера, з яким вони лежали «*наче оселедці в діжці*». Після опівночі вона вже вмивалася під зорями біля гірської річки; і невдовзі вони з Маріусом ішли на світло ліхтаря Матона до снігової лінії. О пів на другу ночі місяць світив достатньо яскраво. Усі троє обв'язалися мотузкою й почали сходження по льодовику Табуше. Гертруда досі не мала альпіністських штанів і, скинувши спідницю, лишилась у спідній білизні: «Я

віддала спідницю Маріусу, бо Матон сказав, що в ній я не зможу дертись на гору. Він мав рацію, але я почувалася дуже ніяково».

Здолавши гору Бреш з півночі на південь, вони досягли невеликого плаского виступу*, де перепочили десять хвилин. Потім проповзли — «з великим задоволенням» — довгою розщелиною й дісталися стрімкого кряжу, яким і мали видертися на Гранд Пік, тобто найвищу точку гори Ля Мейж. На декількох ділянках Матон і Маріус просто тягли Гертруду на мотузці, як валізу.

До цього етапу сходження було відносно легким, але тепер настав, що називається, момент істини. *«Дві з половиною години ми дерлися на неприступну скелю, — писала вона потім, — ...суцільний жах. Перші півгодини я була готова поставити на собі хрест. Мені здавалося неможливим піднятися по прямовисній стіні і не зірватися вниз... Але невдовзі я приновилася, і тепер уже здавалося, наче це цілком природно — висіти на волосині над безоднею».*

Коли вони досягли підступного переходу Па дю Ша**, Гертруда вже чудово вправлялася сама й навіть не усвідомлювала, що щойно здолала один із найважчих етапів підйому. Вони вийшли до Гранд Пік о 8:45 ранку. Попереду була ділянка Шваль Руж***, названа так тому, що чотири з половиною метри майже перпендикулярної скелі треба було долати, розставивши ноги в різні боки, наче сидючи верхи на коні. Далі — шестиметровий виступ і вершина.

Раптом Матон, який ішов попереду, зробив невдалий рух і зірвав пасок, яким льодоруб кріпився до його зап'ястка. Льодоруб просвистів повз Гертруду, ледве не зачепивши її, і зник у моторошній безодні. Аж нарешті вони досягли головного піку гори Ля Мейж і під пекучим сонцем насолоджувалися незрівнянним краєвидом на висоті 13 тисяч футів (3984 метри). Скоро до них приєдналися Тернер і Родьє.

За півгодини Матон повернув Гертруду до несолодкої реальності. Спуск мав бути довшим за підйом й анітрохи не легшим. Тепер усі п'ятеро йшли разом. На половині спуску провідники прив'язали подвійну мотузку до забитого в скелю шлямбура й спустили Гертруду й Тернера вниз на невеличкий виступ, де вони заледве вмістилися вдвох та посідали, звисивши ноги над запаморочливою прірвою. Наступну

* Зараз там розташована альпіністська хижка «Реф'юж де Промонтуар» — «Притулок на виступі» (прим. пер.).

** «Котяча стежка». (фр.)

*** «Червоний Кінь». (фр.)

ділянку — «*дуже неприємну*», за словами Гертруди, — треба було пройти без подвійної мотузки. Це була гора Бреш, та сама, на яку Гертруда сходила за два роки до того, але підйом здійснювали іншим схилом. Гертруда не чекала, що саме тут вона переживе кілька найжахливіших митей. Матон, ідучи першим у зв'язці, раптом зник за виступом скелі. Гертруда чекала, аж доки мотузка не смикнулась і не роздався голос провідника: «*Allez, Mademoiselle*»*. З листа до батьків: «*У скелі було лише два маленькі виступи, за які можна вхопитися. Селище Ля Грав розкинулося піді мною. Я наче висіла в повітрі. І горизонтально натягнута мотузка, за яку з-за скелі тягнув Матон — ось приблизний опис тих десяти хвилин*».

Ще три години неослабної зосередженості — і Гертруда нарешті була внизу, у безпеці й у спідниці. Містер Тернер, як вона зазначила не без зловтіхи, був «*зовсім знесилений*». Лише альпіністи знають про парадоксальну реакцію організму після довгого сходження у діапазоні від ридань до бурхливих радощів; як людина може одночасно засинати на ходу й жадати знов і знов пригадувати кожну мить ризикованої пригоди. Тремтячи кожною кінцівкою і перебуваючи у повному емоційному сум'ятті, Гертруда разом з Матоном і Маріусом дісталася до селища. Тут вона з подивом побачила гостей і персонал готелю, що топтали на обмерзлому ганку, чекаючи на неї! Усі кинулись її вітати, дружно ляскати по спині й запускати феєрверк на честь її першого сходження. Гертруда завалилася в ліжко, проспала одинадцять годин, прокинувшись, випила п'ять чашок чаю і відправила телеграму в Ред-Барнс: «*Meije traversee*»**.

Гертруда не вміла зупинитися на досягнутому. Подолавши Ля Мейж, вона провела наступні кілька днів у тренуванні на простіших горах, бо налаштувалася на підкорення найвищої вершини південної частини Французьких Альп — Барр-дез-Екрен. Це був неабиякий виклик для такої малодосвідченої альпіністки, але Гертруда була впевнена, що підкорить цей «*чотиритисячник*» (точна висота — 4 102 метри або 13 422 фути), який мав офіційну категорію «*вкрай складний*». Для такої ризикованої експедиції Гертруда придбала пару чоловічих штанів, які вдягла під спідницю й щільно затягнула паском; тож запис у її щоденнику про кожне сходження починався словами: «*Геть спідниці й гайда на гору!*».

Гертруда та її провідники провели ніч на 31 серпня у хижці у товаристві іншого альпініста, принца Луї Орлеанського — «*милого хлопчика, який весело сміявся*» — і його носія, Форє, який був і за кухаря. Доки не

* «Ідіть, мадемуазель» (фр.)

** «Ля Мейж пройдено» (фр.)

стемніло, Гертруда читала спогади Едварда Вімпера, одного з трьох першопрохідців Барр-дез-Екрен; потім розмовляла з принцом Луї та німецькими альпіністами, що прибули пізніше. Сходження почали о 1:10 ночі. Увесь час траплялися неприємності, можливо, через сильний холод. Спершу у Маріуса випав льодоруб, і поки Форє спускався по нього вниз, Гертруда сиділа на власних долонях, намагаючись їх зігріти. Потім вона послизнулася на льоду й упала на спину. Її врятував Матон, потягнувши за свою мотузку, обоє при цьому порізали руки, Матон — доволі сильно. Гертруда навіть примудрилася зробити кілька фото, тримаючи камеру заанімілими пальцями. Опівдні різкий вітер здійняв хуртовину, і групі довелося зробити привал. Обід, що складався з хліба з джемом і сардин, влаштували прямо на льодовику близько третьої години дня. Потім, коли група вирушила далі, Матон заблукав, а Гертруда спіткнулась об камінь і сильно скрутила ступню. Під час підйому на саму вершину Гертруда розірвала на шмаття свої штани і, коли спускалися, страшенно змерзла. *«Щоб прикрити це непристойне лахміття, я вдягла спідницю — точніше, це зробив Матон, бо я зовсім не відчувала своїх пальців»*. Вони дошкандибали до готелю, провівши на Барр-дез-Екрен дев'ятнадцять годин — досить довго, навіть для неї.

Це була не остання альпіністська пригода Гертруди того року, але її байдужість до публічного резонансу спричинила в майбутньому суперечки серед біографів щодо її точної програми. У дні, що починалися після опівночі й закінчувалися пізно ввечері у гірській хижці, Гертруда навряд чи вела щоденник чи писала листи додому. Навіть якщо й писала, деякі з них були втрачені, і навіть у Лондонському альпійському клубі, найстарішому альпіністському клубі світу, немає точних записів про її досягнення.

Для сезону 1900 року Гертруда обрала Швейцарські Альпи. У містечку Шамоні у товаристві двох нових провідників, братів Ульріха й Гайнріха Фюрерів, Гертруда вивчала карти маршрутів й обговорювала свій новий задум. Тепер вона мала намір підкорити Монблан, найвищу вершину Альп (4 810 метрів або 15 771 фут). Його білий купол, пояснювала Гертруда, дражнив її з іншого берега Женевського озера. Сходження на Монблан хоч і не вважають найскладнішим, але воно потребує серйозної фізичної підготовки. На сьогодні при спробах сходження на цю вершину загинули понад тисячу альпіністів. Гертруда зібралася на Монблан лише за рік після підкорення Ля Мейж. Один із її сучасників, відомий альпініст, ділячись спогадами про власне сходження на Монблан, зізнався членам Альпійського клубу, що одним із його мотивів було бажання не відстати

від міс Белл. Її слава підкорювачки гір почала поширюватися. Приблизно тоді вона писала додому: «Я — *Особистість! Тепер, здається, усі навколо розпитують одне одного: «А ви вже знайомі з міс Гертрудою Белл?»*».

Між 1899 і 1904 роками вона стала однією з найвидатніших жінок-підкорювачок Альп. Підіймаючись на пік Монблан, Гертруда повторювала шлях видатної французьки Марі Параді, яка стала першою жінкою, що зійшла на вершину, майже на сто років раніше, у 1808. Узагалі офіційна історія жіночого альпінізму почалась у 1799 році з підкорення кількох альпійських вершин однією «міс Пармінтер». Але на Монблані жінки з'явилися лише у 1880-ті роки, коли Мета Бревур і Люсі Вокер змагалися між собою за кількість підкорених вершин. Гертруда зробила суттєвий внесок в альпінізм. На її рахунок величезна кількість сходжень за відносно короткий проміжок часу — п'ять років — особливо якщо врахувати, що альпінізм був лише одним з її численних захоплень. У контексті всього життя Гертруди Белл підкорення гір можна розглядати як короткочасне захоплення, тимчасове хобі, менш важливе, ніж подорожі, вивчення іноземних мов, археологія чи фотографія, але більш важливе, напевно, ніж облаштування ландшафтних парків, фехтування чи полювання.

Того ж літа [1900 р.] разом із братами Фюрерами Гертруда підкорила ще два піки масиву Монблан — Грепон і Дрю. Ховаючись від журналістів і фотографів, вона тим не менш вихвалялася своїми досягненнями перед рідними й друзями, описуючи новонабуті навички у досить зухвалому тоні: «*Ульрих страшенно мною задоволений. Він каже, що я не гірша за будь-якого чоловіка і, дивлячись на здібності пересічних альпіністів, думаю, що так і є... Я вже хочу замахнутися на Маттергорн, треба лише викроїти час... Назвіть будь-яку гору — думаю, я зможу її підкорити*».

Ясна річ, її поведінка була безрозсудною. Але Гертруда була настільки здібною й хвацькою, мала таку силу й сміливість, що прозріння могло настати не скоро. У 1901 році вона знову зустрілася з Ульрихом і Гайнрихом, цього разу на Бернському нагір'ї, де розкинулися найдовші (70 миль або 112 км) у Швейцарських Альпах льодовики з найскладнішими альпіністськими маршрутами. Цього разу, згідно зі щоденниками її шанувальниці леді Монксвелл, Гертруда придбала синій альпіністський костюм. Одягала вона його однак лише в горах, а повертаючись у базовий табір, добропристойно натягла поверх штанів спідницю. З прохання, викладеного в листі до Моллі у Лондон: «*надіслати дві золоті шпильки для шийної хустини й широкі чорні підв'язки*», — ясно, що Гертрудин чепуристий гірський костюм задав моду для жінок-лижниць на найближчі кілька десятиліть.

Першою амбітною Гертрудиною метою була гора Шрекгорн з її двома вершинами, схожими на дві хвилі, які от-от розійдуться. Закута в кригу кам'яна вежа здіймається на шістсот метрів над довгими вузькими рядами скельних кряжів, роблячи Шрекгорн одним із найскладніших для підкорення «чотиритисячників» у Альпах. Складнішими є лише гострі, як лезо, схили гори Фінстерааргорн, які навіть сьогодні, за наявності найсучаснішого спорядження, вважають неприступними для більшості альпіністів.

У гірській хижці поруч із селищем Барегг, де Гертруда та її провідники зупинилися на першу ночівлю, до них приєдналися двоє веселих молодих людей — Жерар та Ерик Кольєри зі своїми провідниками. Вони провели приємний вечір, а після опівночі всі разом вийшли на маршрут. Судячи з її листів додому, перші крижані розщелини й маленькі вершини вона здолала не змигнувши оком. А потім: *«Я почала думати, що у Шрекгорну абсурдна репутація, утім година підйому від сідловини (перевалу) до вершини примусила змінити думку. Скельний масив, на який ми дерлися... дерлися довго й важко... надзвичайне задоволення!»*. Гертруда дісталася вершини на п'ятнадцять хвилин раніше Жерара й Ерика, спустилася вниз у чудовому настрої, повернулася в хижку, наперед смакуючи обід, однак побачила там трьох французів, котрі палили її дрова і пили її чай. Гертруда сказала їм усе, що думала, і позадкувала надвір перевдягатися у спідницю. Після того, як французи швидко ретировались, Гертруда взялася обговорювати з Фюрерами свій новий амбітний задум — зійти по «незайманому» північно-східному схилу на гору Фінстерааргорн. Тим маршрутом пробували пройти тричі й безуспішно. Ульрих пообіцяв, що вони спробують розробити ретельний план сходження, без гарантії успіху, а поки, про всяк випадок, триматимуть цей задум у страшенній таємниці.

А тим часом Гертруда взялася за головне завдання тієї поїздки — стати першим альпіністом, який би методично підкорив усі піки гірського пасма Енгельгорнер, відомого тим, що переважна більшість альпіністських маршрутів до його вершин передбачає суцільний вертикальний підйом. Романтичний, але моторошний краєвид: гостроконечні вапнякові верхівки й гуркітливий потік талої води, що спадає у чорну кам'яну безодню, приховану від людського ока хмарою бризок — знаменитий Райхенбахський водоспад. [Сер Артур] Конан Дойл не зміг би знайти ефектнішого місця для зникнення Шерлока Голмса. За два тижні Гертруда планувала пройти всі піки, один за одним. Під керівництвом братів Фюрерів вона здійснила кілька підйомів на вершини, які до того часу вважали неприступними для підкорення. Гертруда писала додому: *«Я отримую шалене задоволення!»*.

У готелі у селищі Розенлау до неї приєдналася весела родина Кольєрів; вони влаштували гру в крикет, використовуючи соснові гілки замість бит і виловлюючи м'ячики з річки сачками для метеликів. Сильний снігопад не давав змоги підніматися високо в гори. Ульрих використовував цей час на тренування, пропонуючи Гертруді найважчі ділянки скель, які міг знайти на нижчих рівнях. Він водив її крутими схилами розмитих водою ярів, навчав забивати в скелю шлямбури, в'язати вузли й рубати східці в кам'яній стіні. Вона зберегла достатньо сил, щоб піднятися на маленький стрімчак, на який ніхто раніше не піднімався, і, за альпіністською традицією, склала на вершині гірку з камінців. Це переконало Ульриха погодитися на її приголомшливий план.

За ті два тижні Гертруда підкорила сім «незайманих» піків (один із них — першого класу складності) і два «старі», але й на них піднімалася новим маршрутом. Один із тих піків назвали на її честь, і навіть сьогодні він зустрічається в літературі під цією назвою — Гертрудшпітце — Пік Гертруди — розташований між Фордершпітце й Ульрихшпітце. З такими досягненнями за плечима й у найкращій для себе формі 6–7 вересня Гертруда почала найскладніше сходження року — за не пройденим досі маршрутом першого класу складності на вершину Urbachthaler Engelhorn — Великий Енгельгорн.

Гертруда і двоє її провідників вирушили з крихітної долини Оксенталь на західному схилі. З півночі, сходу й півдня це усамітнене місце оточене урвистими відполірованими кам'яними стінами. Сходження вирішили почати з південного краю — цей напрямок місцеві провідники й досвідчені скелелазы вважали непрохідним. *«Ми вибрали місце, де скельна порода була гладенька, але порита крихітними струмочками, іноді не більші як з дюйми завглибишки і 4 — завиширки. Це давало хоч якусь зачіпку для рук і ніг».*

Щойно вони вирушили, пішов сніг. Перші тридцять з лишком метрів вони проходили сорок п'ять хвилин, аж тут наткнулися на двометрову стіну без жодного виступу. Ставши на плечі Гайнриха, Ульрих дотягнувся до відносно зручного виступу, але тоді до снігопаду додався крижаний дощ. Їм пощастило: вони знайшли глибоку печеру, де змогли поснідати, і продовжили підйом під дощем, аж до гладенького хребта, на якому взагалі не було за що зачепитись. Довелося повертатися назад і пробувати знову в іншому місці. Обережно пробравшись нагору розщелиною, заваленою битим камінням, вони нарешті опинилися на перевалі. З одного боку рядком височіли чотири піки, підкорені ними раніше; з іншого — ще два: один із них, Кляйн Енгельгорн, затуляв собою головну

вершину — Урбахтгалер Енгельгорн. Єдиним шляхом до вершини Енгельгорн була стежина, якою ходили лише гірські серни. Ні на північний, ні на південний бік цієї гірської сідловини досі не ступала нога людини. Тепер сама погода була проти Гертруди та її супутників: сніг став густим і мокрим. Страшенно розчаровані, вони були змушені визнати, що далі того дня не пройдуть. Група зробила привал на виступі скелі серед талого снігу, що заливався їм за коміри, у рукава й взуття. На світанку 7 вересня небо прояснилося і вони вирушили далі.

Пік Кляйн Енгельгорн, що перекривав шлях до головної вершини, сам був частково перекритий кам'яним виступом, який група здолала відносно легко. Коли ж перед Гертрудою відкрився пік, це виявилася найбільш неприступна скеля з усіх, що вона бачила.

«Нижня третина [піку Кляйн Енгельгорн] складалась із доволі гладеньких вертикальних скель, далі — дуже крутий підйом з кількома невиразними розщелинами, вертикальні кам'яні брили, розділені глибокими проваллями. Найважчим є те, що вони повністю відкриті, ти не можеш зручно влаштуватися в розщелині, нема нічого — лише гола скеля, по якій ти мушиш дертись (нагору)».

Вони повзли вперед і вгору, продряпалися крізь пласку тріщину й зупинились. Це була вкрай небезпечна позиція. Ульрих став на плечі Гайнриха, максимально потягнувся вгору, утім не знайшов жодної зачіпки. Так вони висіли нерухомо хвилину чи дві; тоді Гертруда запропонувала себе на місце Ульриха, видерлася на плечі Гайнриха, а Ульрих став на плечі їй. Минали хвилини, поки людська піраміда повільно маневрувала на прямовисній скелі, дюйм за дюймом; морозну тишу порушували лише приглушені вигуки. Підшви Ульрихових черевиків вдавилися в плечі Гертруді, коли він знову щосили потягнувся вгору — і знову не намацав жоднісінького виступу. Стиснувши зуби, вона напружила кожен м'яз свого тіла, щоб підійнятися навшпиньки й додати до своїх метра шістдесят чотирьох іще чотири сантиметри. Завдяки цьому незначному підвищенню Ульрих таки намацав крихітне заглиблення й з усією своєю багатирською силою почав підтягуватися на кінчиках пальців. Це був єдиний спосіб піднятися, а без опори під ногами усе могло скінчитися фатально. Гертруда, що тихо терпіла страждання внизу, зрозуміла, що от-от може статися. Тому коли його ступні відірвалися від її плечей, вона підняла руку й підставила долоню, як підпорку. Гертруда писала: *«Він крикнув: «Я не ввевнений в надійності цієї „опори“. Якщо ти ворухнешся, ми всі зірвемося вниз». Я відповіла: „Гаразд. Я можу стояти так тиждень!“»*.

З надзвичайною обережністю Ульрих дістався до безпечної полицки у скелі. Настала черга Гертруди, але Ульрих не міг витягнути її на мотузці, оскільки Гертруда була останньою у зв'язці, а другий у ланцюгу, Гайнрих, стояв під нею. Мотузка принаймні давала їй змогу не впасти, і, тримаючись за неї, докладаючи неймовірних зусиль, Гертруда здолала два з половиною метра до полицки, на якій уместився Ульрих. Тепер Гайнрих мав зробити те саме. Закріплений двома мотузками, він, однак, стояв іще на півтора метра нижче і не зміг просуватися далі. *«Хоча я думаю, що в нього просто здали нерви. Хай там як, він заявив, що не може вдертися до нас... нам довелося лишити його там».*

Вони відв'язали Гайнриха, той закріпився за скелі й похмуро чекав їхнього повернення. Ульрих і Гертруда вдерлися на наступну брилу, але зупинилися за якийсь метр від вершини. Ульрих з грізним виразом обличчя спустився повз Гертруду й сказав, що їм обом доведеться трохи спуститися і спробувати обійти навколо. Тепер вони перебували на боці гори, протилежному від того, де висів Гайнрих. Вони перебралися через провалля до наступної розколини у скелі. Там Гертруда закріпилася, як могла, і Ульрих знову вдерся на її плечі. І раптом усе вдалося. Вони опинилися на вершині Кляйн Енгельгорн. Аж тут виникла нова проблема: змокла мотузка, якою вони мали спускатися, застрягла між двох каменів, і Ульрих мусив дертися знову нагору, щоб вивільнити її. Мотузка застрягала двічі, і двічі він дерся нагору, щоб витягти її. Нарешті Ульрих скинув її Гертруді і повернувся вже без мотузки. Діставшись до Гайнриха, вони довго відв'язували мотузки і зв'язувалися в новий ланцюг, але зрештою опинилися під кам'яним виступом, з якого починався найскладніший етап сходження. Згадуючи чотири години найважчого скелелазіння в її житті, Гертруда не могла повірити, як такі неймовірні випробування вмістились у такий короткий час.

Руки німіли на ранковому холоді. Будь-хто інший сказав би: «На сьогодні — все». Але Гертруда вирішила йти далі — на головний пік, Урбахтгалер Енгельгорн, що вона й зробила. Гайнрих, судячи з усього, пішов з ними під серйозним тиском; він, мабуть, очікував бути вдома до темряви, та й згадка про те, що Гертруда пройшла там, де він спасував, навряд чи поліпшувала йому настрої. Усі троє з'їли свій холодний обід, обійшовши Кляйн Енгельгорн, вийшли на гострий хребет і вирушили козиною стежкою вперед. *«Це виявилось доволі легко, хоча ніхто раніше такого не робив»*, — зазначала Гертруда.

О сьомій вечора вони знову були біля підніжжя гори. Було надто темно, щоб повертатися в долину, і вони вирішили заночувати у вівчарській

хижці, про яку знали Фюрери. Для Гертруди це була справжня ідилія, чарівлива й наївна. Маленьке шале на гірському схилі в оточенні стрімких гірських річок; усередині — троє мовчазних пастухів з люльками в зубах в оточенні дебелих свиней; жарко палає вогонь, а троє стомлених альпіністів частуються найсмачнішим у житті Гертруди хлібом і молоком. Потім вона вместилася на сіннику, загорнулася в ковдру і сіно й проспала так вісім годин, аж доки її не розбудило рохкання свиней. Вона боролася з бажанням зостатись у хижці й зустрічати кіз, що поверталися з нічного вигону. Однак о 7:30 Гертруда вже йшла гірською стежкою разом з Ульрихом — Гайнрих зник на світанку — і вони вели довірчу бесіду, як двоє друзів, яких зблизила пережита разом небезпека. У селищі Іннерткірхен Ульрих повів її до себе додому, де познайомив з сімдесятирічним батьком. *«Чарівний будинок, — писала вона, — старе дерев'яне шале 1749 року побудови, з низькими стелями й довгими рядами вікон, з мусліновими шторами й горщиками герані (на підвіконнях). Скрізь — бездоганна чистота».*

Сіли вечеряти. Апетит у Гертруди був вовчий: вона просто поглинала хліб, сир, чорничний джем і яйця. Як вона розповідала Г'ю і Флоренс, за всі рази її перебування в Альпах то були найкращі два дні: *«Ну, і як вам наша двотижнева програма? Два старі піки. Сім нових — один із них «першого класу», ще чотири — досить складні. Один новий перевал, теж «першого класу». Непогано, чи не так?».*

Два тижні минули, попереду було повернення в Редкар, осінній дощ і жіночі збори. І спогади про її пригоди у вигляді слайдів «чарівного ліхтаря», що їх вона показувала жінкам робітників Кларенса.

Гертруда повернулася у Швейцарію 1902 року, щоб Ульрих дотримав дане їй слово — повести на Фінстерааргорн, і з'ясувала, що вона тепер — знаменитість. Гертруді було дуже приємно, коли кондуктор потяга спитав, чи не є вона тією самою міс Белл, яка торік підкорила Енгельгорн. Оселившись у тому самому готелі в Розенлау, вона зустріла гідну суперницю, яка ще більше розбурхала азарт. Гертруда писала:

«Тут зупинилась ще одна альпіністка, фройляйн Кунце — дуже вправна, але не дуже рада бачити мене, бо я забрала у неї провідника Ульриха Фюрера. Її супроводжує німець, видатний скелелаз із Берна; я розмовляла з ними вдень, коли вони повернулися... Вони кілька разів сходили на Енгельгорн, але найкраще залишається ще попереду».

«Найкращим, що залишалось попереду», був пік Фінстерааргорн. Гертруда була настільки сповнена рішучості його підкорити, що без запечень погодила на перше з «неможливих» завдань, підготовлених

Ульрихом — траверс, перехід, Лаутерааргорн — Шрекгорн. Це мало стати першим сходженням. 24 липня вони піднялися на високий хребет, де зіткнулися носом до носа ні з ким іншим, як з кремезною фройляйн Геленою Кунце, яка мала намір першою збудувати традиційну «пірамідку з камінців» на підкореній вершині і вписати своє ім'я в історію. Між дамами відбувся обмін словесними «шпильками», однак лаври дісталися Гертруді. У грайливому, але рішучому настрої вона здійснила перше сходження без особливих клопотів, що здивувало навіть її саму. Згідно з виданням *Alpine Journal*^{*}, це сходження для неї, з погляду техніки альпінізму, було найважливішим.

Тепер Гертруда справді заслужила спробу здолати Фінстерааргорн, найвищу гору в Бернських Альпах. Перше підкорення цього піка зафіксоване 1812 року, але ніхто й ніколи не піднімався його північно-східним схилом, а саме цей новий і складний маршрут Гертруда й Ульрих ретельно обмірковували протягом двох років. Гостра, як лезо, віддалена, «з крутим норовом» гора височить перпендикулярно не менш гострому гребеню; її величний пірамідальний пік (4 274 метри або 14 022 футів) видно на сотні миль навколо. Самотня й віддалена від цивілізації, ця гора відома поганою погодою й частими лавинами. Найдосвідченіші альпіністи відступалися від виклику, який кинули собі тридцятип'ятирічна жінка та її провідник. З усіх гірських експедицій Гертруди це була найнебезпечніша. І в наступні двадцять п'ять років це сходження вважатимуть одним із найвидатніших за всю історію підкорення Альп.

Для тренування Гертруда разом із братами Фюрерами зійшла на Веллгорн, де єдиною проблемою був надзвичайний холод. Потім разом з Ульрихом вона вирушила на «інспекцію» умов гори Веттергорн, що було нетрадиційним перед підйомом на Фінстерааргорн, але Ульрих вважав, що це — саме те, що потрібно «для розігріву». *«Цього ранку я вийшла о 5:30 на... ну, Ульрих називає це дослідженням руху каміння. Коротше кажучи, ти йдеш нагору й дивишся: упаде на тебе камінь чи ні. Якщо не впаде, ти робиш висновок, що тут підніматися можна... Ми пройшли під льодоспадом, де я „дослідила рух каменя“ по своєму коліну... це боляче».*

Вони витратили цілу добу на безрезультатні спроби й здійснили другий підхід наступного дня. Чудового вечора скелелази прибули в альпіністську хижку. Гертруда навіть без пальта прогулялася навколо по зеленій траві, перевертаючи камені, щоб помилуватися дрібними кущиками фіалок. О 1:35 ночі група вийшла з хижки; першим на них чекав хибкий

* Щорічне видання Лондонського альпійського клубу (прим. пер.).

кряж, криві кам'яні зуби якого (професіонали називають їх «жандармами», з чого ясно, що нічого доброго чекати не доводиться) стирчали то там, то тут з льодовика. *«Величезні каменюки час від часу скочуються вниз... згори їх присипає каміння, яке так само готове зірватися й упастися будь-якої миті»*. Устромивши руку в розщелину, Гертруда зачепила чималий плаский камінець. Він упав прямо їй на голову, Гертруда зірвалась і поїхала вниз по льодовику, аж доки не вхопилася за якийсь крихітний виступ. *«Я підвелася на ноги. Мотузки не було. Пізніше, коли я знайшла її й оглянула, то побачила, що її буквально розрізало за якийсь ярд (30 см) від мого тіла»*.

З мотузкою, яка значно скоротилася, Гертруда продовжила сходження. Ухил ставав дедалі крутішим, а внизу, під ними, уже почали збиратися чорні хмари з заходу. Верхня ділянка хребта досі була далеко попереду, а головне — вершина — ще далі. Спершу вони були в бадьорому настрої, але протягом наступної години надто далеко не просунулися, та й погода погіршувалася з кожною хвилиною. Пішов сніг, а до головної вершини було ще добрих триста метрів, ще й шлях звузився до одинокого «жандарма» з шестиметровим виступом, що висів над головою. Ульрих вирішив, що якби їм вдалося піднятися на цю скелю, звідти було б цілком реально дістатися головної вершини. У будь-якому разі альтернативи не було.

Тим часом посилювся вітер, з долини почав підніматися густий туман. Щоб дістатися до «жандарма», їм треба було проповзти вздовж гострого, як лезо, краю перевалу. Далі вони прив'язали мотузку Ульриха до каменя, дуже обережно спустили його на пологую «поличку» під навісаючим виступом, звідки він би спробував видертися на виступ. Ульрих промучився кілька хвилин й у відчаї відступив: скеля не лише видавалася вперед і вниз, а ще й порода була крихкою. Далі вони спробували підступитися до дальнього краю цієї башти, де згори вниз спускався майже вертикальний жолоб гладенького, як скло, льоду. Цей шлях теж виявився нездоланим. Вони опинилися у безвиході за якихось 15 метрів до верхівки хребта. Лишився єдиний вихід, і він їх зовсім не радував — вертатися назад урвищем, та ще й у жакливу погоду. Вітер скидав на них маленькі сніжні лавини, а за півгодини спуску туман став таким густим, що не було видно нічого, крім кам'яної стіни перед очима. Гертруда писала: *«Я пам'ятатиму кожен дюйм тієї скелі, доки жива»*.

Успішно здолавши вертикальну розщелину, вони вийшли на вузьку поличку, що тягнулася круто вниз. Там усі поприр'язували себе мотузками до каменя й буквально скотилися на два з половиною метра вниз

сніговою кручею (інакше спуститися було неможливо.) Вони трималися за закріплену мотузку, але, засліплені туманом, відчували, що буквально летять назустріч смерті. Було близько шостої вечора. Ще дві години вони продиралися крізь шторм, який дедалі посилювався.

«Ми стояли біля великої „колони“ на вершині кам'яної башти, коли раптом пролунав тріскіт, і з каменя вирвався синій спалах. Мій льодоруб аж підстрибнув у мене в руці, і навіть крізь рукавицю я відчувала, як розігрівся метал, — невже це можливо? Наступної миті блискавка знову вдарила в нашу скелю... ми купою покотилися вниз по розщелині, повстромлювали наші льодоруби в якесь багно й поспіхом відбігли від них. Не надто приємно носити в руці персональний громовідвід».

Далі йти було неможливо, і група провела наступні кілька годин посередини схилу, у самому серці грози. Іншого вибору не було. Вони втиснулися в якусь щілину, де Гертруда як могла, закріпилася біля дальньої стінки. Ульрих сів їй на ноги, щоб зігріти їх, Гайнрих вмовився нижче, і вони обоє гріли свої ноги у власних рюкзаках. Кожен з них окремо прив'язався до кам'яного виступу над головою на випадок, якщо удар блискавки виб'є когось із розщелини. У страшенній тісноті можна було соватися не більше, як на кілька сантиметрів, [від сидіння в одній позі] тіло затерпало, і це було справжніми тортурами. *«Золоте правило — не пити бренді, бо ти відчуваєш реакцію пізніше звичного. Я це знала й наполягала на цьому»*. Гертруда засинала *«досить часто»*, прокидаючись від ударів грому й спалахів блискавки, попри все вражаючись силі грози й тому, як від ударів блискавки кам'яні глиби потріскують і шиплять, наче дрова у печі. *«Я все одно вже нічим не могла захиститися, тому розслабилась і насолоджувалася бурхливою красою шторму... і всіх жахливих і прекрасних явищ, які трапляються в горах... Нарешті гроза минула, і на небі зблищали зірки. Між 2-ю і 3-ю годинами зійшов крихітний півмісяць»*.

Вони з нетерпінням чекали сонячного тепла, але світанок знову приніс сліпучу імлу й вітер зі снігом. Альпіністи вибралися зі щілини, скорчившись від холоду. Гертруда з'їла п'ять імбирних галет, дві плитки шоколаду, скибку хліба з клаптиком сиру й жменю родзинок; тепер вона дозволила собі столову ложку бренді. У наступні кілька годин три самотні фігури пробиралися крок за кроком, тримаючись за слизькі обледенілі мотузки, засліплені туманом і штормовим вітром, який крутив навколо них снігові смерчі. Лощини перетворилися на водоспади. Не встигала Гертруда прорубати сходинку в кризі, як вона наповнювалася

водою. В екстремальних ситуаціях Гертруді якось вдавалося відключатися від фізичних страждань і рухатися далі. Ця екстраординарна здібність тепер допомогла їй проявити мужність на межі людських можливостей. *«Коли справи йдуть украй погано, ти переставиш на них зважати. Ти тискаєш зуби й борешся з долею... Я лише один раз подумала про небезпеку, та й то на подив спокійно».*

Мить, про яку згадує Гертруда, настала пізніше, коли всі троє, один за одним, зірвались у прірву і летіли, поки мотузка не натягнулась і не утримала їх з різким смиком, дивом не переламавши ребра. Вони подумали, що найгірше — позаду, і помилились. Найстрашнішим ворогом виявився короткий покатий і вкритий льодом схил, що оперізував підніжжя кам'яної башти. По ньому було достатньо важко підніматися цілу вічність тому (а насправді лише вчора!); а тепер десятисантиметровий шар снігу сховав усі розщелини й виступи. Поряд струменів водоспад мокрого снігу. Обидва чоловіки — Ульрих біля Гертруди, Гайнрих трохи нижче — самі ледь-ледь трималися, а в радіусі трьох метрів не було жодного виступу, за який можна було б ухопитися. *«Справи були кепські... Я прив'язала кінець мотузки до каменя трохи нижче (мене), тож користі від неї було мало. Але інших ідей не було. Ця скеля виявилася мені не під силу. Я віддала свій льодоруб Гайнриху і сказала, що мені не лишається нічого, крім як падати».*

У стані граничного напруження Гертруда діяла нерозсудливо. Гайнрих не встиг закріпитись, як Гертруда вже стрибнула. Зв'язані між собою, вони удвох полетіли шкереберть по крижаному коридору. Але Ульрих, який теж почув, що вона збирається падати, встиг устроювати свій льодоруб у тріщину, вчепився в нього однією рукою й утримав двох товаришів іншою. Пізніше він сам не міг повірити, що зробив це. *«Ми ледь не загинули, і мені було соромно за свою роль у цій ситуації. То була мить, коли я подумала, що нам не судилося вибратися живими».*

Гертруда відчувала лютий біль у плечах і спині, можливо, через розірваний м'яз. Усі троє промокли наскрізь і тремтіли від холоду. День добіг кінця. О восьмій вечора їм іще належало перетнути кілька ущелин і спуститись по сераку — лише тоді вони були б у безпеці. Серак — крижаний бар'єр, що утворюється на нижній межі льодовика — надзвичайно небезпечний для проходження, бо перебуває в постійному русі і може обвалитися будь-якої миті. Його категорично не можна перетинати вночі. Але усі були у відчаї. Півгодини вони намагалися розпалити багаття вогкими сірниками, прикриваючись від вітру наскрізь мокрою Гертрудиною спідницею. Кинувши цю безнадійну справу, вони почали

навпомацки пробиратися крізь непроглядну темряву, і Гайнрих одразу ж провалився на два з половиною метри у пухкий сніг. *«Це була єдина мить відчаю»*, — згадувала Гертруда.

Попереду чекала ще одна ніч на льодовику під рясним дощем зі снігом. У чоловіків були рюкзаки, які можна підкласти під себе, як матраци, і Гайнрих галантно й несподівано віддав свій рюкзак Гертруді; а Ульрих сховав її ноги разом зі своїми у свій. Вона провела ніч, думаючи про Моріса, який у той час воював у англо-бурській війні у складі Добровольчого Йоркширського полку. Він писав сестрі, як ніч за нічтю спав під зливовим дощем, і запевняв, що в цьому немає нічого страшного.

У сірому світлі наступного ранку всі від переохолодження ледве могли ходити. Скелелазі поплелися вперед і нарешті, навіть не усвідомлюючи, що вже в безпеці, скінчили свій пекельний похід. Провівши п'ятдесят сім годин у горах, вони повернулись до Мейрингена, де весь готель гудів у хвилюванні за долі сміливців. Після гарячої ванни й вечері у ліжку, Гертруда проспала цілу добу. Вона обморозила кисті й ступні — пальці на ногах так розпухли й заніміли, що Гертруда мусила відкласти від'їзд, бо просто не могла взути черевики. Пальці на руках повернулися в норму швидко, і вона написала батькові найдовшого у своєму житті листа, в якому визнавала, що прогнози домнула щодо високої ймовірності її загибелі в Альпах ледь не справдилися.

Від льодовика до вершини Фінстерааргорн — дев'ятсот метрів (3 000 футів). І якась остання сотня метрів украла у них славу. Більшість із тих п'ятдесяти семи годин, проведених у зв'язці, проходили у найжахливіших погодних умовах: вітер міг здути їх з гори; на дикому холоді сніг замерзав на них самих і на мотузках; туман іноді був таким густим, що вони не бачили, куди роблять наступний крок. І хоча траверс Лаутерааргорн — Шрекгорн був найважливішим сходженням Гертруди, її завжди пам'ятатимуть за експедицію на Фінстерааргорн. Це була невдала, але славна спроба.

Безпечне повернення, враховуючи умови, було не менш видатним досягненням. «В усіх Альпах немає, мабуть, гори, настільки високої й крутої. До вашої доньки було всього дві спроби зійти на неї, підкорення цієї гори вважають однією з найвидатніших експедицій в Альпах», — писав Ульрих Фюрер до Г'ю. «Честь і хвала міс Белл! Якби не її мужність і рішучість, ми всі загинули б».

Рік потому, під час чергової навколосвітньої подорожі, Гертруда присвятила кілька днів сходженню на вершини у скелястих горах біля озера Луїз. Там, собі на втіху, вона зустріла трьох швейцарських провідників з

Бернського нагір'я, які безжально кепкували з неї: «Ну, і як добрий фрой-лайн сподобалося на Фінстерааргорні?».

Її останнім визначним сходженням було сходження на Маттергорн з італійського боку у серпні 1904 року, знову в супроводі Ульриха й Гайнриха. Поки Ґертруда не підкорила цього останнього гіганта, вона відчувала, що в Альпах у неї лишилася незакінчена справа. На Маттергорні загинуло альпіністів більше, ніж на будь-якому іншому альпійському піку. Ґертруда читала й перечитувала спогади Едварда Вімпера, британського альпініста, який першим зійшов на Маттергорн за тридцять дев'ять років до того. Уже під час спуску четверо з його групи зірвались у прірву; і лише розрив мотузки врятував Вімпера і двох провідників від такої самої долі. Згадка про його супутників переслідувала Вімпера все життя: «Розумієте, я щоночі бачу моїх товаришів, які летять по схилу Маттергорну, горілиць, з розкинутими в сторони руками, один за одним, через рівну відстань, у моторошно-точному порядку... Так, я бачитиму їх завжди».

Ґертруда так добре вивчила гору за розповідями, що кожен крок уже здавався їй знайомим. Світанок не обіцяв хорошої погоди, але потім розвиднилось, і вони здійснили підйом у чудових умовах. На підході до вершини на групу чекав знаменитий своєю складністю Тіндаль Ґрат — Пік Тіндала. Зазвичай тут висіла мотузяна драбина, але вона була порвана й частково замінена просто мотузкою.

Дві години скелелази витратили на здолання тих шести метрів. *«Я згадую це з почуттям поваги. На нависаючій ділянці скелі ти відитовхуєшся, висячи на мотузці, спираєшся правим коліном на маленький виступ, з якого можеш дотягтися до верхнього щабля того, що лишилося від мотузяної драбини. Ось так це робиться... Пам'ятаю, я дивувалася, як це взагалі можливо».*

Для бідного Гайнриха такий підйом давався «*незвично складно*». Вони досягли головної вершини о десятій ранку й спустилися на швейцарський бік за оригінальним маршрутом Вімпера, тепер «позначеним» мотузками, що залишилися від попередніх альпіністів. Ґертруда описала спуск як «*... не скелелазіння, а скоріше з'їждження по перилах*».

Маючи найбільш упізнаваний силует, саме гора Маттергорн зображена на вітражі, присвяченому Ґертруді Белл у соборі святого Лоуренса, що у Східному Раунтоні. На другій половині вітража, прямо навпроти гори, — силует Ґертруди верхи на верблюді, на тлі пальм. Ці два періоди її життя — і справді дві протилежності; далі вона зосередилася на археології й дослідженні пустелі. Пік Маттергорн став її останньою великою горою. У 1926 році полковник Е. Л. Стратт, тодішній редактор *Alpine*

Journal, писав, що в 1901–1902 роках не було альпініста жіночої статі, видатнішого за Гертруду Белл:

«Будь-яке завдання, за яке вона бралася — як фізичне, так і розумове — Гертруда Белл виконувала з такою бездоганністю, що було б дивно, якби вона не прославилась у горах так, як на полюванні чи в пустелі. Її сила, неймовірна для такої мініатюрної статури, її витривалість і над усе її мужність настільки вражають, що й сьогодні її провідник і компаньйон Ульрих Фюрер — а напевно ви знайдете більш компетентного суддю — говорить про неї з захватом, що межує з побожністю. Кілька років тому він розповідав автору [цих рядків], що з усіх аматорів, яких він супроводжував (як чоловіків, так і жінок), мало хто міг перевершити її в технічній майстерності, і жоден не зрівнявся з нею в холонокровності, мужності й розсудливості».

ПОДОРОЖІ ПУСТЕЛЯМИ

Міс Гертруда Белл знає про арабів та Аравію більше, ніж, мабуть, будь-хто в Англії». Це слова лорда Кромера, колишнього верховного комісара Єгипту. Тоді, у 1915 році, коли не було ще видно кінця Першій світовій війні, Гертрудині знання стали ключовими для зрушення справи з мертвої точки.

Туристкою в Єрусалимі у 1900 році вона не могла знати, куди і як далеко заведе її цей візит. Там народилася її пристрасть до пустелі. Більшість світу і гадки не мала, що лежить на території під всеосяжною назвою «Аравія», неначе одна раса й одна нація панувала в безлюдних пустелях, плодючих долинах і непривітних горах, на землях, заселених численними племенами; керувала імаматами, еміратами й колоніями загальною площею 1 293 062 квадратних миль (3 349 000 кв. км). Ці два відсотки всього земного суходолу у формі, що нагадує ромб, простягаються від річки Йордан біля Східного Середземномор'я й краю африканського континенту, потім на південь до Індійського океану, від Червоного моря до Перської затоки, потім на північ уздовж кордону з Персією аж до Росії, з величезною північною перетинкою — Туреччиною.

Ця величезна територія отримала назву «Близький Схід» лише у 1902 році з вуст Альфреда Теєра Магана, американського спеціаліста з військово-морської стратегії. З погляду Заходу, після спорудження 1860 року Суецького каналу відпала потреба у торговельних шляхах, які тисячоліттями прокладали через пустелю каравани верблюдів. Хоч іще не було винайдено двигун внутрішнього згорання й паливо з продуктів переробки нафти, британські пароплави вже могли комфортно й швидко діставатись Індії; а отже, ця величезна територія, за винятком південного узбережжя й північних гір, перестала бути цікавою всім, окрім турецьких правителів у далекому Константинополі. Країни, відомі нині як Сирія, Ліван, Ізраїль, Палестина, Йорданія, Саудівська Аравія та Ірак, на той час були чітко не розмежованими регіонами Османської Імперії.

Протягом кількох століть турки проникали всередину, а потім захоплювали владу маленьких і небагатьох великих міст, оточених пустелею

в самому серці Близького Сходу. Османська Імперія докладала систематичних зусиль, щоб замінити Шаріат (духовний закон Ісламу) на власне наполеонівське право й упровадити турецьку мову як мову адміністрування й освіти. Турки втягували в турецьку мережу впливових арабських діячів, винагороджуючи їх за лояльність, аж доки ніжні турецькі обійми не перетворилися на залізні лещата на аравійській горлянці. Усе це трималося завдяки систематичній корупції й ретельному насадженню міжнаціональної ворожнечі. Проте, як швидко з'ясувала Гертруда, уже за кілька миль у глиб пустелі османська влада зсякала: там бедуїнські шейхи робили що хотіли, захищаючи від сусідів і суперників свої безцінні джерела води, шляхи караванів й убогі пасовиська. У пустелі не було Закону. Її слід було перетинати якнайшвидше, що Гертруда сміливо й робила, озброївшись знаннями мов, політики та звичаїв бедуїнських племен, аж доки вони самі не почали запрошувати її до своїх наметів.

Попри те, що більшу частину населення становили араби, а Іслам домінував серед релігій, аравійські міста були, на подив, космополітичні. Нечисленна юдейська комуна, що вижила після римських погромів першого століття нашої ери, знайшла тут прихисток і продовжила, де могла, розвивати торгівлю. Греки, єгиптяни, перси, вірмени й ассирійці — як християни, так і мусульмани — успішно водили торгові каравани між Індією, Європою і Африкою, процвітали під час щорічних мусульманських прощ у Мекку й Медину і працювали дрібними чиновниками у турків.

Найбільш космополітичним був Єрусалим. Зазнаючи постійних вторгнень з часів виходу римлян, це місто, приєднане до Османської Імперії, стало візуально арабським. Відтоді воно, мов магніт, притягувало кожную європейську націю, що бажала підтвердити свою релігійну історію. Французи, британці, німці, італійці й особливо росіяни будували там церкви, лікарні й коледжі. На час приїзду Гертруди в місті набирала сили юдейська громада, поселення біженців росли, мов гриби після дощу. З населенням у сімдесят тисяч Єрусалим став віссю культур та особливих інтересів на підході до Аравії.

Свою першу подорож пустелею Гертруда здійснила у тридцять один рік, коли прийняла запрошення на Різдво від Ніни Розен, давньої подруги, а нині дружини німецького консула в Єрусалимі.

Німецьке консульство знаходилося у невеличкому будинку на три спальні. Двоє синів подружжя Розен спали в одній, сестра Ніни, Шарлота, розташувалася в другій. Гертруда планувала пробути в Єрусалимі кілька місяців і тому зняла номер у готелі «Єрусалим» за дві хвилини

від консульства, куди ходила обідати й отримувати пошту. 13 грудня вона написала додому:

«У моїх апартаментах гарна спальня й велика вітальня. Обидві кімнати виходять у маленький хол, який, у свою чергу, виходить на веранду, що тягнеться вздовж усього поверху над маленьким садочком у готельному підвір'ї. Я плачу 7 франків на день зі сніданком... За прислугу маю люб'язного чоловіка у фесці, він щоранку набирає мені гарячу ванну... „Гаряча вода готова для пані“, — каже він. „Зайдіть і запаліть свічку“, — кажу я. „На мій голова“, — відповідає він. Це означає, що час одягатись».

Заселення у близькосхідний готель, де б воно не відбувалося — в Єрусалимі, Дамаску, Бейруті чи Хайфі — стане для Гертруди радісним ритуалом, майже священною прелюдією до ретельної організації майбутньої пустельної експедиції. Цього (першого) разу вона хотіла лише купити коня й почати новий курс вивчення арабської мови, що стало початком майбутнього незмінного алгоритму. Відтепер Гертруда завжди знімати-ме в готелі двокімнатні апартаменти з верандою або гарним краєвидом і одну кімнату завжди перетворюватиме на робочий кабінет: замовлятиме, щоб у ньому поставили два крісла й два столи, а решту меблів винесли геть. Розпакувавши книги й мапи, вона ходитиме, струшуючи сигаретний попіл по всій кімнаті й пришпилюючи фотографії по всіх стінах (для чого спеціально возила з собою молоток і цвяхи). *«Увесь ранок я розпаковувала речі й витягувала з вітальні ліжко та інший непотріб; тепер у ній дуже затишно: два крісла, великий письмовий стіл, ще один стіл — для моїх книжок, величезна кепертова* мапа Палестини... і на стінах — фотографії моїх рідних. В одному кутку є маленька дров'яна пічка, що доречно як ніколи».*

У перший же візит Гертруда одразу найняла вчителя з арабської на шість уроків на тиждень. Решту часу до Різдва вона витрачала на катання верхи й участь у святкових приготуваннях разом із родиною Розен, наприклад, у фарбуванні горіхів золотою фарбою для прикрашання ялинки. У Святвечір вся велика компанія відвідала меса у францисканському соборі у Віфлеємі, а потім приєдналася до нічної ходи Святого Вертепу.

Гертруда вільно говорила французькою та італійською мовами, перською — так само добре, як німецькою, і вже трохи розуміла іврит. Вона

* Кепертова — Гайнрих Кеперт, гравер з німецького міста Веймар, автор надзвичайно точних мап у середині XIX ст.

легко вивчила й турецьку, але це була єдина мова, яку вона швидко забула. Арабська ж виявилася значно складнішою, ніж вона очікувала. Однак повільне опанування цієї найскладнішої з мов не завадило Гертруді читати перед обідом розділи Книги Буття на івриті для відпочинку. Перші два тижні вивчення арабської довели її до межі відчаю:

«Скажу наперед: не думаю, що зможу колись розмовляти арабською... Це жахлива мова... У ній є щонайменше три звуки, майже неможливі для європейського горла. Найгіршим є сильно придиховий „Х”. Я можу вимовити його лише притискаючи язик пальцем, але ж як підтримувати розмову, тримаючи палець у роті? А ще, наприклад, у ній є п'ять слів для нашого одного слова „стіна” і 36 способів утворення множини».

Гертруда перепробувала кілька різних коней, поки не зупинилася на маленькому жвавому арабському жеребцеві. Вона сплатила за нього 18 фунтів стерлінгів, сподіваючись продати скакуна за стільки ж перед від'їздом. З листа додому: *«Мила маленька конячка, гніда, чистокровна, жвава, трохи метушлива, але прудка, сильна й украй симпатична... Замовте мені у „Хіта” крислатий сірий фетровий капелюх від сонця (не з подвійною тулією, а звичайний „терай” з широкими крисами) з чорною оксамитовою стрічкою й простими бантами».*

Гертруді в Єрусалимі й навколо нього подобалось усе. Катаючись до Йордану, потім на Мертве море — *«дуже лишке!»*, — потім до могили Діви Марії — *«закрита!»*, — вона відчувала дедалі більший дискомфорт від довгого сидіння в дамському сидлі. Серед колоритного розмаїття місцевих костюмів ця звичка здавалася незручною й незграбною. Підбадьорена Фридрихом і Ніною, вона почала їздити у звичайному сидлі. «Чоловіче» сидло сподобалося Гертруді настільки, що вона купила собі власне. Коли сестри з найближчого монастиря пошили їй «спідницю-штани» для верхової їзди (першу з багатьох), це дало їй відчуття цілковитої свободи. Відхиляючись від заїжджених туристичних доріг, заповнених екіпажами Томаса Кука **, вона пускала коня галопом і скакала собі на втіху, перестрибуючи через руїни стін, при цьому притримуючи однією рукою свого нового капелюха з оксамитовою стрічкою:

* Терай — крислатий фетровий капелюх, зазвичай з виімкою в тулії для вентиляції. Його носили білі чоловіки у субтропіках. Від назви «Терай» — заболочених джунглів між підніжжям Гімалаїв і рівниною.

** Томас Кук, англійський підприємець, який власне винайшов таку річ, як *організований туризм* (прим. пер.).

«Найбільший комфорт і я, і мій кінь отримуємо від чоловічого сідла. Ніколи, ніколи знову я не скакатиму ніяк інакше; я лише зараз відчула справжню легкість від їзди верхи. І хай вам буде відомо, у мене найелегантніша й найпристойніша спідниця-штани. Однак тут усі чоловіки носять спідниці, тож я навіть нічим не виділяюсь. Поки я не починаю говорити, довколишні думають, що я — чоловік, і звертаються до мене „Еффендім!“».

Подорожуючи долинами й пагорбами, Гертруда злазила з коня, щоб збирати гіацинти, офриси й цикламени або видивлятися анахоретів, що вдіралися до своїх відлюдних печер на горі й затиювали за собою мотуз'яні драбини. Вона наче потрапила всередину Біблії: їдучи в крамницю по хліб і масло, Гертруда проходила повз будинок Ірода й овечу купіль. Вона почала скрізь брати фотокамеру і знімати на вулиці елегантно вбраних жінок. Одного разу стала свідком масового хрещення співаючих прочан з Росії. Її розвеселило видиме задоволення, з яким ченці тримали людей під водою, аж доки ті не починали задихатися. За околицями Єрусалима вона зупинилася подивитися на табір чорних бедуїнських наметів, що з'явилися просто з пустелі одного вечора й несподівано зникли наступного.

Телеграма, а потім і листи з Ред-Барнсу принесли кілька сумних звісток: померла тітка Ада (сестра Г'ю, яка допомагала ростити Гертруду й Моріса до того, як Г'ю вдруге одружився), у батька розвинувся ревматизм, що докучав йому частим болям, а Моріс готувався відбутися на англо-бурську війну. Тривога за батька й брата проступає в її листах, вона «*дуже стурбована*» долею брата — звістка про те, що він відбув у Південну Африку, стала для Гертруди «*страшним ударом*». «*Я виїхала у поганому настрої... дуже пригнічена*», — писала вона у своєму щоденнику.

Був березень 1900 року. Попри погану погоду, Гертруда вирішила здійснити десятиденну експедицію узгір'ям Моав, проїхавши близько сімдесяти миль (понад 100 км) східним берегом Мертвого моря. Це мало стати її першою подорожжю з власним караваном і трьома помічниками: одним кухарем і двома погоничами; жоден із них не знав ні слова англійською. Вона збиралася по дорозі взяти провідника, можливо, турецького солдата на шляху з одного гарнізону в інший.

* Ввічливе звернення у турків (зазвичай, «еффенді»), застосовується у зверненні до урядових чиновників та носіїв набутих професій (учителів, інженерів тощо), тільки чоловіків.

Досягнувши Йорданської рівнини, Гертруда опинилася по пояс у польових квітах. У першому з багатьох листів додому, підписаних «З мого намету», вона описала картину, що відкрилася очам:

«Безмежний килим різнобарвних і вишуканих кольорів — пурпурових, білих, жовтих, яскраво-синіх, цілі галявини багряних козельців. Дев'ять десятих із тих квітів я не знала, але там були жовті стокротки, дикі мальви з солодким ароматом, чудова фіолетова цибуля, білий часник, пурпурові калачики, а ще вище — крихітний білий ірис, червоні анемони і щось схоже на льон, але блідо-рожеве».

Далі тягнулися світлі ряди посадженої бедуїнами кукурудзи, яка буде зжата, коли Гертруда вертатиметься додому. Її арабська мова вдосконалювалася з кожним днем; Гертруда здебільшого розмовляла з Мухаммадом, симпатичним погоничем-друзом, який їв лише рис, хліб та інжир. Їй подобався він, і все, що хлопець розповідав про своє плем'я. Гертруда вирішила, що колись добереться до Джебель-аль-Друз, гірського масиву на південному заході Сирії, і познайомиться з одноплемінцями Мухаммада. Купуючи йогурт у сім'ї з племені Ганіма, обмінюючись простими фразами з жінками й дітьми, вона з подивом помітила, що ті їли траву, *«наче кози»*: *«Жінки не носять чадру. Вони вдягаються у бавовняну тканину завдовжки 6 ярдів (5,5 м), яка спершу обмотується навколо голови, потім навколо талії і спадає до землі. На обличчях — від губ униз — татування фарбою індиго, а волосся заплетене у дві довгі коси... Уміти говорити арабською мовою — як це дивовижно!»*.

У колишньому форті хрестоносців Кераку, від якого експедиція мала вертатися назад до Єрусалима, Гертруда передумала й подовжила подорож ще на вісім днів, щоб відвідати столицю стародавнього Набатейського царства — Петру. Вона хотіла побачити знамениту «скарбницю», вишуканий двоповерховий фасад, вирізьблений з рожевого піщаника, єдиним шляхом до якого була вузька ущелина. Коли раптово з'явився турецький чиновник з наміром перевірити її караван і мету подорожі, Гертруда дізналася, що їй доведеться брати офіційний дозвіл. Вдаючи з себе німкеню — *«бо вони панічно бояться англійців»* — Гертруда попросила відвести її до місцевого губернатора, від якого отримала не лише дозвіл подорожувати далі на південь, а й солдата для охорони. Пишучи батькам про те, що вона удвічі подовжила запланований час подорожі, Гертруда додала, що, звісно, телеграфувала б їм і попросила дозволу, якби це тільки було можливо. Це був не останній раз, коли вона імітувала дотримання англійського етикету, щоб робити те, що хотіла.

У супроводі провідника маленька компанія проїхала повз зграї лелек, що ловили сарану, і скоро опинилася неподалік табору Бені-Сахр, войовничого племені, яке останнім (з усіх) підкорилося туркам. Гертруда поки що була не обізнана в законах пустелі. Вона не знала, що, прибуваючи в табір, треба одразу ж зробити візит шейху в його намет. А в супроводі турецького військового охоронця замість місцевого провідника (наймати якого теж було неписаним законом пустелі), вона скоро потрапила в халепу. Озброєні до зубів грізні вояки Бені-Сахр двічі оточували її караван, з'являючись просто нізвідки, і відступали тільки тоді, коли Гертруда наздоганяв турок, що їхав позаду. Утім англійську мандрівницю це не злякало: *«День був прекрасний, як, мабуть, ніколи»*.

Незабаром по дорозі в Мекку, за маршрутом щорічного Хаджу, вона з'ясувала, що ця «дорога» — зовсім не дорога. Завширшки двісті метрів, вона складалась із сотень паралельних стежок, протоптаних туди й назад колосальною кількістю пілігримів. Гертруда вивчила основні правила пустелі. Вона виявляла на географічних мапах помилки в назвах і відстанях. У каравані було вдосталь води, але скоро скінчилися запаси вугілля й ячменю. З істівних припасів лишився тільки рис, хліб і невеличкий казанок м'яса. Вони зупинились у селі, де Гертруда сподівалася купити ягня або хоча б курку, але марно. *«Не уявляю, за чим живуть мешканці [села] Ваді-Муса. У них нема майже нічого, крім молока»*.

У Петрі насолода від магічної краси Коринфського фасаду й амфітеатру (за ним) була грубо затьмарена голодними спазмами: *«...чарівливий фасад... бездоганні пропорції... вкрай пиши гробниці... але від часу й погоди камінь сильно постраждав і вкрився різнокольоровими розводами — як бракувало тут ягняти!»*.

Повернувшись у свій намет у Ваді-Муса, вона побачила, що земля вкрита «дивовижною кількістю якихось довгих чорних слимаків», але незважаючи на це, вона, здається, добре виспалась. Від Петри Гертруда повернула назад на північ, до Мертвого моря, і на наступну ніч зупинилася біля циганського табору. Цигани пригостили її кислим сиром, який усі їли просто руками, і кавою, яку передавали по колу в одній-єдиній чашці. На землю спустилася ніч, зійшов місяць і залунала музика. Вона писала до Г'ю:

«...у мерехтливому світлі вогнища, розпаленого на сухих [пустельних] колючках, з'являються чоловіки у чорно-білих накидках. Привісши на землю, вони утворюють коло, посередині якого танцює жінка. Вона наче зійшла з єгипетської фрески. Довга червона сукня, синя

хустка на талії, із запаху спідниці визирав нижня спідниця, більш насиченого червоного кольору. Голова туго обв'язана іншою синьою хусткою, кінці звисають за спиною. Ще одна хустина — біла — спускається від вух, обхоплюючи підборіддя, і м'якими складками закриває груди. А нижня губа татуйована фарбою індиго! Її ноги в червоних шкіряних туфлях ледве рухались, але все її тіло танцювало. В одній руці вона тримала червону хустинку й крутила нею над головою або плескала в долоні перед своїм безпристрасним обличчям. Чоловіки грали на барабанах і немилозвучних сопілках, монотонно наспівували й плескали в долоні; а вона підходила до мене все ближче й ближче, вигинаючи своє струнке тіло, і нарешті впала на коліна на купу хмизу біля моїх ніг, а тіло її продовжувало танцювати, й руки весь час колихалися навколо обличчя, схожого на маску... О, любий Батечку, я дивовижно проводжу час! Мене лише мучить відчуття, що це значно більше, ніж я заслуговую».

Раптово змінилася погода, стало вкрай спекотно. Гертрудине обличчя обгоріло, а по дорозі назад вона побачила, що прекрасні пишні квіти, які вона бачила раніше, висохли на сіно.

Так закінчилась її перша експедиція. За вісімнадцять днів вона пройшла 135 миль (217 км) і засвоїла ще один (цінний) урок — у пустелі слід ретельно затулятися від сонця. У наступних подорожах Сирією Гертруда брала традиційну білу (бедуїнську) куфію, обмотувала її навколо капелюха й нижньої частини обличчя, а решту обличчя закривала тонкою блакитною вуаллю з прорізами для очей. Гардероб доповнювала біла ляна спідниця-штани і просторий чоловічий плащ з бавовняного сукна кольору хакі з глибокими кишенями. Ефективно, хоч і не навмисно, вона маскувалася під чоловіка.

Розени пообіцяли Гертруді тижневу експедицію в Басру, давньоримське місто біля підніжжя гір Джебель-аль-Друз, в якому зберігся палац і триумфальні арки. Але до квітня Гертруда встигла здійснити кілька самостійних подорожей у пустелю, кожна з яких тривала по кілька тижнів, і вже починала вважати це досить рутинним заняттям. Коли Розени повернулися до Єрусалима, Гертруда заявила, що вирушить у гори — познайомитися з одноплемінцями свого провідника — друга Мухаммада — і може, навіть проїде сирійську пустелю аж до Пальміри — близько 200 миль (320 км). Якщо її товариші якось і відреагували, то про це нічого не відомо. Друзів, закриту мусульманську секту, вважали людьми лютьми. Турки ставилися до них як до небезпечного народу, здатного до

підривної діяльності. Самотня жінка в такому оточенні?! У Розенів мали виникнути недобрі передчуття щодо наміру Гертруди.

Подорож почалася приємно. У групі, крім Гертруди, було двоє кухарів, Мухаммад і двоє погоничів для п'яти мулів зі спорядженням і харчами. У щоденникових записах, які Гертруда робила майже щовечора, сидючи у себе в наметі, зазначені всі побачені по дорозі археологічні руїни й табори кочових племен: Аббад, Бені-Хассан, Адван, Хаварні й Аназех. Серед маси інформації трапляється небагато кумедних історій, зокрема вона згадує, що коли якийсь хлопчисько вкрав її батіг, Гертруда наздогнала малого, наміряла йому боки й забрала вкрадене.

У Басрі вона ходила містом у спосіб, традиційний для багатьох арабських селищ — по дахах будинків — і розпочала виснажливі переговори з **мудиром**, місцевим представником арабської влади, щодо своєї подальшої подорожі. Гертруда мусила пройти бюрократичну процедуру для отримання дозволу в'їхати на дружку територію, хоча знала, що дозволу, найімовірніше, не отримає. А тому вдала, що метою її подорожі є огляд древніх руїн у Сальхаді, місті на північному сході. Вона була не першою мандрівницею, хто використовував археологію як прикриття для зовсім іншої подорожі, але для Гертруди це було вперше. Вона вже опанувала арабську мову настільки, що орієнтувалась як у формальних, так і в куртуазних висловах. Вона вже вміла говорити мовою і простих людей, і вищих чинів. Сцену з чиновником жінка розіграла в листі до батьків:

— Куди я збиралась? До Дамаска.

— На все воля Бога! На захід звідси є чудова дорога з мальовничими руїнами.

— Дасть Бог, я їх побачу! Але спершу я хочу побачити Сальхад.

— Сальхад! Там нічого немає, а шлях туди — у край небезпечний.

Це неможливо.

— Це необхідно.

— З Дамаска надійшла телеграма, в якій мені доручено висловити побоювання мутусарифа* за безпеку пані. (Це неправда).

— Англійки нічого не бояться. (Це теж неправда!)

Наступна зустріч, з міським військовим комендантом, пройшла так само невдало, частково тому, що під час розмови той сидів без мундира, з серветкою навколо шиї, а над ним стояв ординарець із бритвою. Гертруда

* *Мутусариф* — губернатор провінції за часів Османської імперії (прим. пер.).

сухо зауважила, що його очі були гарно підведені антимоном, решта ж туалету викликала відчуття незакінченості.

Мудир, вищий місцевий чиновник, з яким у Гертруди була перша зустріч, їй не сподобався. Не додала симпатій і його поява біля намету мандрівниці пізно вночі. Гертруда швиденько задмухала свічку, наказала кухарю доповісти, що вже спить, а сама підслухала розмову, в якій чиновник погрожував, що без його дозволу вона нікуди не виїде. Коли Гертруда намагалися хоч у чомусь обмежити, вона діяла швидко. О другій годині ночі табору вже не було: тремтячи від холоду у своїй літній одежі, уже на світанку Гертруда вирушила в дорогу, але не в Сальхад, куди мудир міг би відправити шпигунів, а трохи вбік, на північ.

Міс Белл була першою жінкою, що подорожувала цими землями на самоті. Навіть чоловіки, що її супроводжували, побоювалися можливих наслідків. Але везіння мандрувало поруч із Гертрудою. Так почалась її ідилія з Джебель-аль-Друз. З першої ж миті у першому ж дружньому селищі в тіні гори Кулейб її тепло прийняли й надалі ставилися з теплом та повагою:

«Жінки наповнювали водою глиняні жбани... біля джерела стояв юний красень років 19–20. Я зіскочила на землю, щоб напоїти свого коня; той юнак підійшов до мене, взяв за руки й розцілував в обидві щоки, чим добре мене здивував. Кілька інших підійшли й потиснули мені руку... І в чоловіків, і в жінок очі густо підведені чорним антимоном, і від того здаються величезними; усі смагляві, з прямими бровами й плечима; погляд спостережливий, приязний, розумний, і це надзвичайно приваблює».

У супроводі юнака на ім'я Нуср-ед-Дин Гертруда дісталася селища Арех, зазначеного в її записнику як місце мешкання верховного дружнього шейха. В Аресі місцеві чоловіки вийшли з домівок і привітали гостю, зчепившись з нею мізинцями, а потім провели в будинок, де вона встелилася на подушках і пила каву: *«Відчуття комфорту, безпеки й упевненості в товаристві прямих і щирих людей — це невимовно приємно»*, — писала вона батькам.

Тоді Гертруда вже знала, що за місцевим етикетом слід попросити дозволу засвідчити свою шану вождю племені на ім'я Яхія-Бег. Спитавши про можливість зустрічі з ним, вона зробила наступний правильний крок у складному пустельному етикеті і як гість заслужила опіку племені. Старий вояк, перший вождь племені, з яким вона познайомилася, саме тоді вийшов після п'ятирічного ув'язнення в турецькій в'язниці. Це

була видатна постать: *«Величний, як високий вельможа, кремезний чоловік (від 40 до 50 років, я думаю), дуже вродливий, з надзвичайно вишуканими манерами... Розумієте, він — король, і добрий король, хоча його королівство й не надто велике».*

Яхія-Бег зібрав для Гертруди подушки на підлозі, збив їх, потім кивком голови запросив приєднатися до вечері. Вождь і його оточення (і Гертруда) їли печеню з м'яса і бобів, беручи їжу руками зі спільної тарілки. Він розпитував Гертруду про подорож і доручив Нуср-ед-Дину і ще одному другу показати їй усі старовинні руїни в окрузі. Перш ніж піти, вона попросила дозволу сфотографувати вождя. Гертруда зрозуміла, як далеко поширюється опіка верховного шейха, лише коли за кілька тижнів почула, що Яхія-Бег продовжив стежити за її пересуванням, відправляючи посланців розпитувати селян: *«Ви бачили мандрівну королеву, жінку-консула?»*. Вона завжди подорожувала *«стильно»*, а пізніше — у буквальному розумінні *розкішно*. У поході у неї були скатертини, скляні фужери, ножі й виделки, мабуть, позичені з консульства.

Поза сумнівом, її приваблювали ці галантні воїни: перш ніж покинути їх, вона відвідала ще одне селище, де знову була вражена красою чоловіків. Напевно, трохи збентежена цим, у листах до рідних вона старанно підбирала слова: *«Це була група красенів, один за одного вродливіших. Їхній середній зріст 6 футів 1 дюйм (1 м 85 см), а зовнішність така — якби змішати Г'юго і тебе, Батьку»*.

Вона зробила коротку зупинку в Дамаску й вирушила до Пальміри, узявши в охоронці ще трьох турецьких солдатів, уникаючи туристичних маршрутів і заплутуючи сліди. Вона вчилася виживати (у суворих умовах). До тієї пори Гертруда зарікалася пити брудну воду, але після двох днів без краплини в роті вона пила зі ставків, в яких кишіли комахи й хробаки, при цьому заплішувала очі й уявляла, що п'є лимонад з подрібненим льодом, що продавали у порцелянових піалах на базарі. А потім: *«Сьогодні ми купили ягня. Воно було премиленьке, і в мене серце розривалося від думки про його долю. Я відчувала: якщо ще трохи подивлюся на нього, повторю історію Байрона з гускою*, тому швиденько відійшла, і на вечерю в нас були чудові котлети»*.

Устаючи вдосвіта, щоб берегти коней, Гертрудин караван пустелею просувався повільно. Першим їхав провідник Ахмед, увесь у білому;

* В одній зі своїх подорожей лорд Байрон купив пару гусок, щоб з'їсти, і возив їх з собою в кошику. Він так і не зміг їх зарізати, і зрештою привіз додому, де вони й дожили свій вік.

далі — Гертруда в оточенні трьох чорних тіней — солдатів-турок; замикали процесію нав'ючені мули. Маленький караван з трьох верблюдів рухався окремо й прибував у табір самостійно. Гертруда знову була ошелешена пустельною тишею, ще пронизливішою, ніж на вершинах гір: там принаймні долинали відлуння від падіння каміння й криги. У пустелі ж не чути нічого.

Щодня вона засвоювала новий урок виживання в пустелі: наприклад, що сонце може обпекти ноги навіть крізь шкіряне взуття, якщо не накривати їх додатково тканиною; що «*величезні сяйливі озера*», які ніколи не зникали з горизонту, — це міражі. Вона навіть пошила собі з мусліну спальний мішок, щоб уночі захиститися від москітів. *«Я дуже пишаюся цією вигадкою, — писала вона додому, — однак, якщо станеться арабський „газу“ [наліт], я зможу втекти хіба останньою, і моя втеча нагадуватиме біг у мішках».*

Гертруда знала арабську вже настільки добре, що могла обговорювати пустельну політику з видатними людьми, з якими знайомилася у дорозі. Вона вже приєднувалася до пущеного по колу «наргіле» — кальяну, в якому курили тютюн, марихуану або опіум. Хоча спочатку й не отримувала задоволення і ніяк не могла наважитися написати про це батькам, але зрештою звикла. Одного разу, коли Гертруда виявила, що їй продали дірявий бурдюк для води, вона самостійно його полагодила, заткнувши дірку каменем і стягнувши шкіру мотузкою. Потім вона зробила в щоденнику нотатку на майбутнє: перевіряти бурдюки перед купівлею.

Щодня вона проводила в сідлі по десять-дванадцять годин і принорвилася в цей час читати або спати. Вона сідала в «чоловічому» сідлі «подамськи» (звісивши ноги на один бік) і відпускала повіддя, звільняючи руки, щоб тримати парасолю, мапу чи книжку. Коли одного разу її кінь раптово пішов труськом, Гертруда впала, чим добре розвеселила солдатів. Вона секунду посідила на піску, думаючи, чи варто проявити роздратування, потім відкинула назад голову й розреготалася разом з усіма. В останню годину-дві таких довгих днів Гертруда могла помінятися з кимось із охоронців і пересісти на його верблюда:

«Найбільше полегшення — це після 8–9 годин верхи на коні відчутти плавне погойдування верблюда під широким м'яким сідлом... Керувати верблюдом можна за допомогою одного повіддя, який ви здебільшого обв'язуєте навколо переднього виступу сідла. Торкаючись кінчиком канчука ший верблюда з одного чи іншого боку, ви вказуєте йому на зміну напрямку; торкання його боків п'ятами — це

команда «вперед!»; але якщо ви хочете, щоб він опустився на коліна, треба легенького й часто стукати його по шиї й промовляти: „Кх... Кх... Кх... Кх...”. Велике м'яке сидло — „шедад” — таке комфортне, що ви ніколи не втомлюєтесь. Ви собі сидите, їсте свій ланч й оглядаєте крізь окуляри навколишній краєвид... Мій верблюд... це наймиліша з усіх тварин».

У листі, що його Гертруда отримала в Дамаску, Флоренс розпитувала, чи буває їй самотньо. Гертруда відповіла, що завжди скучає за родиною, особливо за батьком; потім спробувала пом'якшити цю можливу нетактовність, яка могла образити мачуху:

«Іноді мене охоплює дивне відчуття, ніби я сама-самісінька в цілому світі, але в основному я сприймаю це як буденність... Не можу сказати, що почуваюся самотньою, хоча часто хочу, щоб Тато був поряд... Я, як завжди, хотіла б обмінюватись з ним враженнями й думками. З тобою ж я хочу розмовляти, але не в наметі, де кишать таргани й вуховертки, а для пиття є лише мутна вода! Не думаю, що ти за таких умов почувалась би комфортно».

Коли маршрут мандрівки завів у гори, Гертруді довелося відмовитися від муслінового спальника, а натомість кутатися на ніч у бриджі, гетри, два пальта й ковдру. Вона спала на землі; хоч у наступні свої подорожі вже брала парусинову розкладачку. З наближенням до Пальміри дорога стала складнішою, повітря — сушішим. В останній день мандрівники встали опівночі та їхали аж до світанку, поки нарешті на горизонті не з'явився силует Пальмірського палацу на блідому підніжжі з піску й солі, в оточенні примарних піщаних хмар, здійснених вітром, на відстані п'яти виснажливих годин шляху без єдиної краплі води. Вежі, ряди колон і колосальний храм Баал-Шамін* — це видовище здалося Гертруді найпрекраснішим після Петри. За двадцять чотири години вона оглянула все місто, відвідала з ввічливості місцевих поважних осіб і вирушила назад, цього разу — уперше! — туристичним маршрутом.

По дорозі у Дамаск до них приєднався великий караван верблюдів з Неджди, що віз товари на дамаський ринок у супроводі грізних на вигляд людей з племені Агаїл на чолі з шейхом. Побойуючись нальоту розбійників, вони про всяк випадок попросили підтримки трьох Гертрудиних охоронців — солдатів турецької армії. Гертруда, у свою чергу, хотіла

* Храм Баал-Шамін був знищений бойовиками ІДІЛ влітку 2015 року (прим. пер.).

поговорити з шейхом, щоб дізнатися більше про грізну пустелю Неджд, яку колись планувала подолати. Також Ґертруда дізналася, що в пустелі, як ніде, діє правило «послуга за послугу»: їй могло згодитися те, що плем'я Агаїл було тепер перед нею в боргу.

Також по дорозі назад вона зустріла екіпаж з туристами — двома симпатичними англійками, з якими Ґертруда познайомилась у консульстві в Єрусалимі. Обидві жінки, убрані, як пави, несхвально зиркнули на брудний Ґертрудин одяг і недбало зібране волосся й з острахом сахнулися від її «ескорта» — похмурих агаїлів, обвішаних ладівницями, кинджалами і 12-футовими (4-метровими) списами. Ґертруда ж навпаки була рада знову бачити міс Блаут та міс Грив. Вона зіскочила з коня й весело застрибнула у їхній екіпаж для справжнього англійського чаювання — чай з бергамотом та імбирне печиво. *«Хотіла б я подорожувати схваленими маршрутами, — писала вона потім, — але сама доля проти мене. Я планувала повернутися з Пальміри як справжня леді, але ж ні! Не судилося».*

На півдорозі до Дамаска, за містом Ель-Кар'ятейн вона розбила табір і спостерігала за чорними наметами племені Хасинех, що перебиралося з літніх помешкань. *«Їхній шейх, Мухаммад, прийшов до мене з візитом. Це юнак років 20 (або й молодший), вродливий, серйозний, з великими губами, з волоссям, заплетеним у товсті коси, що звисають з-під куфії. У нього був величезний меч у піхвах, інкрустованих сріблом... У його власності 500 наметів, будинок у Дамаску і бозна-скільки верблюдів та коней».* Пізніше Ґертруда відповіла візитом на візит, сидячи на подушках у колі підданих шейха. Подали каву. Музикант почав грати на **рубабі**, однострунному інструменті:

«Він затягнув довгу монотонну меланхолійну пісню; кожний рядок звучав в однаковому темпі й закінчувався раптовим пониженням голосу, схожим на стогін... дивно, сумно та по-своєму прекрасно. Усі присутні — напівроздягнені, з куфіями, натягнутими на обличчя — сиділи й мовчки дивилися на мене, і живими в них були тільки очі... Іноді у відкритий намет заходив хтось... і стоячи з краю кола, вітав шейха словами „Йа Мухаммад!“, приклавши руку до лоба, потім усіх присутніх словами „Мир вам!“, на що всі відповідали: „І тобі мир!“».

Побувши трохи, Ґертруда підвелась і попрощалась. Не встигла вона зайти у свій намет, як солдати-турки пояснили, що міс Белл проявила небезпечну неповагу. Виявляється, на її честь зарізали барана і саме в той час готували його. Піти геть до частвування було страшною образою, і тепер вона мала піднести шейху подарунок. Причому такій титулованій

особі, як Мухаммад, подарунок мав бути дуже дорогим. Гертруді пояснили, що арабу можна дарувати лише коня або зброю. У повному сум'ятті вона взяла пістолет у одного зі своїх охоронців, загорнула в носовичок і відправила із солдатом до Мохаммада, попросивши передати на словах, що не знала про його бажання вшанувати її спільною трапезою. Солдат повернувся з наполегливим запрошенням повернутись у намет шейха. *«Я повернулась... Ми чекали аж до 9:30! Але я не нудьгувала... ми вели бесіду про пустельну політику: хто продавав коней, у кого скільки верблюдів, кого вбили при нальоті, скільки „кривавих” грошей буде здобуто чи де відбудеться наступна битва. Зрозуміти було дуже важко, але я більше вловлювала суть...».*

Нарешті увійшов раб з довгоносим дзбаном і полив усім присутнім на руки, після чого внесли неймовірних розмірів таво з бараниною. Після трапези всі знову помили руки, і Гертруда нарешті відкланялась. На її думку, вечір видався дорогою. Але головне, що той вечір став алгоритмом для майбутніх зустрічей з шейхами. Надалі Гертруда брала в подорож подарунки; вона вже знала, що дарувати і як поводитися, про що говорити й коли прощатися. Уранці вона дивилася, як Хасинехи знімалися з табору, і це, на її думку, було неймовірне й величне видовище: *«Шейх Мухаммад брав у кочування лише двадцять чи тридцять зі своїх п'ятисот наметів, але нав'ючені верблюди заповнили рівнину, наче невеличка армія на марші, розбиваючись на маленькі групи — кожна сім'я окремо, зі своєю групою верблюдів».*

Гертруда приїхала в Дамаск уже загартованою пустельною мандрівницею. Потім ще якийсь час пожила у Розенів в Єрусалимі, розробляючи плани майбутніх експедицій, і повернулася до Англії в червні. Перед від'їздом вона надіслала Г'ю останнього, буквально пророчого листа: *«Любий Батечку, знай: я незабаром сюди повернуся! Коли заглиблюєшся у світ Сходу, тебе так і тягне сюди знов».*

За два роки після перших пригод Гертруда приїхала до Хайфи, де провела два місяці на самоті, вдосконалюючи свою арабську. На той час вона вже дев'ять років вивчала цю мову. Гертруда орендувала будинок на горі Кармель, заставила кімнати вазами з мімозами, жасмином і польовими квітами й сиділа за книжками, розкладеними на обідньому столі під люстрою, в якій виявилось пташине гніздо і пташки весь день літали-вілітали крізь прочинене вікно. Чотири години занять арабською і дві з половиною перською щодня; решту часу вона витратила на поїздки по місцевих селах і дедалі активнішу участь (в міру розширення кола знайомств) у політичному житті. Вона писала додому: *«Я так захопилась*

арабською мовою, що не можу думати ні про що інше. Уявіть, яке це щастя — нарешті бути здатною вивчати мову, над якою так довго билася». Ґертруда дізналася, на свій подив, що її перші сольні експедиції вже прославили міс Белл як «Особистість з великої літери О», як вона одразу ж повідомила своїм рідним: «Забавно, що я в цій країні вже — *Особистість*: усі вважають, що я — „Особистість“!.. Прославитись у цих краях не так і важко».

Коли Ґертруда вже змогла вільно говорити арабською, вона здійснила одну з п'яти надзвичайних близькосхідних експедицій. 1905 рік. Чотири місяці верхи на коні. Стартувавши в Єрусалимі, вона перетнула гори Джебель-аль-Друз, зачепила край Сирійської пустелі, дісталася Дамаска, а звідти рушила на північ, в Алеппо. Вїхавши в Туреччину з півдня, через Антіохію, вона перетнула Анатолію й опинилась у Константинополі, проїхавши потягом лише останні кілька сотень миль. У 1907 році мандрівниця зійшла у Смирні, на Середземноморському узбережжі Туреччини, і звідти вирушила — знову верхи на коні — від однієї археологічної пам'ятки до іншої, здійснюючи зупинки, щоб узяти багаж зі спеціально найнятого залізничного вагона, який прямував слідом. Просуваючись на схід, Ґертруда дісталася Бінбіркіліссе*, де попрацювала з професором Ремзі, а потому вирушила додому потягом через Константинополь.

Найдовша Ґертрудина подорож почалась у лютому 1909 року в Алеппо. Звідти — північним пустельним шляхом до річки Євфрат на території сучасного північно-західного Іраку. Уздовж русла Євфрату вона дісталася Багдада. У пустелі на південь від міста, ризикуючи, вона виміряла й сфотографувала великий палац Ухайдир, потім вирушила до руїн Вавилону й Ктесифона, а звідти — до річки Тигр. Уздовж її русла Ґертруда рухалася на північ, через західні гори Ірану, перетнувши турецький кордон, аж до її витоку на гірському плато Тур-Абдин (Східний Тавр). Діставши міста Мардин, після п'яти місяців, проведених у сідлі, Ґертруда знову повернулася до Константинополя.

У лютому 1911 року їй судилося вирушити з Дамаска в погану погоду. На першому ж місці ночівлі довелося ставити намети в глибокому снігу; верблюди підсковзувались і падали на обмерзлій землі. Тим не менш експедиція перетнула Сирійську пустелю у східному напрямку й рушила на південь до Ухайдира. Закінчивши вимірювання палацу, які Ґертруда

* Бінбіркіліссе — буквально «Тисяча й один храм», історична місцевість на території сучасної турецької провінції Караман (прим. пер.).

почала робити в 1909 році, і відвідавши (місто) Ан-Наджаф, вона знову рушила на південь. Перепочивши у Багдаді, пустельна мандрівниця попрямувала до південної Туреччини й Тур-Абдіна через долину Тигра. Повертаючись на південь у Сирію та зробивши зупинку в Каркемиші, вона дісталась Алеппо наприкінці травня й повернулася додому через Бейрут.

У листопаді 1913 року Гертруда вирушила в грандіозну подорож на верблюдах, кілька разів перетнувши Аравійську пустелю. Це був найбільший караван у її житті, у ньому йшли нав'ючені тварини, найняті носії, охоронці й служники. Гертруда перетнула Неджд, безмежну безводну пустелю, де не було нічого, крім каміння й лави, і дісталася до її центру, а саме — до грізного міста Хайль. Залишивши його, мандрівниця вирушила до Багдада, щоб там трохи перепочити і знову повернутися в пустелю. Удруге перетнувши Сирійську пустелю, Гертруда прибула до Дамаска в другій половині травня, а звідти повернулася додому, де ледве встигла оговтатись, як вибухнула Перша світова війна.

Просте перелічування її подорожей не передає їхньої феноменальної тривалості й складності. Якщо взяти разом шляхи її мандрівок, вони покрийть більшу територію Сирії, Туреччини й Месопотамії — величезну територію, яка включає Басру, Багдад і Мосул. За мапою вона проїхала понад 10 тисяч миль (16 тис. км), у тому числі долаючи гори й нагір'я, відхиляючись від шляху у пошуках річкових бродів, для огляду старожитностей і зустрічей з шейхами. За шістсот днів вона проїхала в сідлі щонайменше 22 тисячі миль (35 тис. км).

Пустельні подорожі Гертруди Белл припадали приблизно на кожні два роки. У перервах вона здійснювала інші мандрівки й займалась альпінізмом. У 1901 році, коли її дідусь Лоутіан, у віці 85 років, вирішив злити компанії Беллів з підприємствами Дормана й Лонга, Гертруда отримала у своє розпорядження значні кошти. Відтоді вона могла собі дозволити сплатити за шестимісячну подорож сама, на що раніше просила б грошей у батька. Подорож за подорожжю вона відвідувала археологічні пам'ятки на землях, що не були описані на мапах. Результатом послідовного дослідження території стали п'ять книг — деякі орієнтовані на широкий загал, а деякі аж так насичені інформацією, що її вкрай тяжко осмислити. Гертруда мріяла, що колись відкриє світові якусь досі не відому цитадель, перлину серед пісків; а тим часом відвідувала всі без винятку руїни, що траплялись їй на шляху. Навіть після виснажливої подорожі в жахливу погоду землями, що кишіли племенами грабіжників, часто страждаючи від нестачі води та їжі, вона ретельно записувала у щоденник події дня при світлі свічки, сидючи за похідним столиком у наметі.

Гертруда чудово усвідомлювала, що як археологу їй бракує кваліфікації, наприклад, знання епіграфіки. Тому в перервах між детально спланованими експедиціями вона опановувала нові навички, щоб, проїжджаючи місцями, не зазначеними на картах, мати можливість позначати пам'ятки, креслити маршрути, нарешті розуміти, що саме вона знаходила і, описуючи свої знахідки, співвідносити їх з історичним та археологічним контекстом. Гертруда відвідувала курси, де навчалася правильно вимірювати й креслити археологічні знахідки; вона стала майстерним фотографом і членом Королівського фотографічного товариства (і тепер могла здавати відзняті плівки у професійний друк). Скрізь вона возила дві фотокамери. Перша — ручна, якою робила знімки на скляні пластини 6,5×4,25 дюймів (16,5×11 см), друга — для панорамної зйомки. Повертаючись із подорожей, вона застосовувала технологію, щойно винайдену Девідом Гокні, за допомогою якої можна було створити нерозривну панораму (360 градусів), суміщаючи п'ять–шість знімків, знятих під однаковим кутом. Школа історичних досліджень при Університеті Ньюкасла, де зберігається сім тисяч зроблених Гертрудою фотографій, особливо цінує її панорамні знімки, які й сьогодні мають величезну археологічну цінність, показуючи точне розташування монументів один відносно одного. Її документальні описи пам'ятників і храмів самі собою є не менш важливими, адже детально описують будівлі такими, якими вона їх фотографувала тоді, до руйнівного впливу двадцятого століття з його ерозією й мародерством. Зважаючи на невелику кількість фотографій самої Гертруди, окрему чарівність має її тінь, що часто потрапляла в кадр, адже Гертруда для найкращого освітлення об'єкта зйомки знімала на світанку або на заході, стоячи спиною до сонця.

Подорож 1909 року провела Гертруду східним берегом Євфрату на території, не позначені на картах. Перед тією експедицією вона кілька тижнів відвідувала містера Ривза з Королівського географічного товариства і вивчала топографічні й астрономічні методи зазначення об'єктів на мапах.

«Учора... ввечері я поїхала в Ред Гілл, дісталася туди о 8-й годині. Один юнак (такий само учень, як і я) зустрів мене на станції й ми пішли пішки до громадського парку, де зустріли містера Ривза. І ми дві години спостерігали за зірками... Я зробила велику кількість спостережень і в понеділок оброблю їх... Сьогодні вранці я була в Ред Гілл до 10-ї години і провела три години з містером Ривзом, практикуючись в орієнтуванні на місцевості».

Пізніше Ривз говорив Флоренс, що в нього ще не було учня, який би навчався так швидко. Він писав: «Після моїх уроків міс Белл у своїх подорожах здійснювала зйомку й розбивку траси за допомогою призматичного компаса. Детальні записи з її польових щоденників наші креслярі перенесли на мапи. Не треба говорити, яку величезну цінність мали її картографічні напрацювання». Ті польові щоденники міс Белл досі зберігаються в Королівському географічному товаристві.

Гертруда зацікавилась археологією в 1899 році у Греції, де проводила час з батьком і дядьком Томасом Маршаллом, чоловіком рідної сестри її матері Мері Шилд і спеціалістом з античної філології. Там вона познайомилась із доктором Девідом Гоґартом, ученим і братом її оксфордської подруги Дженет. Він саме займався розкопками стародавнього міста Мілос*, якому налічують шість тисяч років, і з задоволенням демонстрував свої знахідки. Розкопки так зацікавили Гертруду, що вона зосталася на кілька днів, щоб спостерігати й надавати посильну допомогу. Гоґарт став її другом, з яким Гертруда потім активно листувалась; написана ним пізніше книга «Проникнення в Аравію» увійшла до її дорожньої бібліотеки. Згодом, у 1915 році, Гоґарт прискорив найважливіший поворотний момент у кар'єрі Гертруди.

За два роки, після відпустки з батьком і Г'юго, вона поїхала на археологічні розкопки древніх поселень Перґама, Маґнісії та Сардиса. Вочевидь самі розкопки подобались їй більше, ніж довга нудна дорога (до них), яка запам'яталася лише одноденною екскурсією в Санта-Флавію у товаристві Вінстона Черчилля, який приїхав туди на етюди і жив на місцевій віллі.

1904 року Гертруда захопилася планами неминучої подорожі по західній Сирії та Малій Азії, її першої експедиції після гостювання у Розенів в Єрусалимі. Щоб заслужити солідну репутацію археолога, вона написала есе про геометрію хрестоподібної архітектури й хотіла надрукувати його у провідному археологічному журналі, *Revue Archéologique*, редакція якого базувалась у Парижі. Вона надумала познайомитись із головним редактором, професором Саломоном Рейнахом, який був переконаний, що цивілізація зародилася саме на Сході. Він також працював директором музею Сен-Жермен. Гертруда заманила з собою в Париж свою кузину Сильвію і родину Стенлі під приводом маленького передріздвяного шопінґу. Вона щодня навідувала Рейнаха, простого й добродушного

* Місто Мілос міститься на однойменному острові. Найвідоміша археологічна знахідка Мілоса — знаменита Венера Мілоська, знайдена 1820 року (прим. пер.).

чоловіка, батька маленьких дітей. Він тепло її зустрів, приязно розмовляв й одразу ж дав список своїх професійних контактів. Сьомого листопада вона писала додому:

«Я пройшлася по крамницях з родиною Стенлі й купила гарненький хутрянний жакет для поїздки у Сирії — так! Потім я читала до 2-ї години, аж поки Саломон не висмикнув мене і не повів до Лувру... Ми пройшлися експозиціями від Єгипту до Помпеїв і назад до Александрії... Саломон розробив цілу теорію про форму повік — грецьких повік, звісно, — і для прикладу показував на бюст Фідія й голову Скопаса... це було гарно».

З його рекомендаційними листами Гертруді відкрився весь культурний Париж: її радо вітали в усіх бібліотеках і музеях. Рейнах також виклав їй «прискорений курс» історії археології. Під його керівництвом Гертруда вивчала грецькі манускрипти й різьблену слонову кістку, зарилася у книжки в Національній бібліотеці, провела цілий день у Музеї Клоні, пройшлася новим Візантійським музеєм, ще не відкритим для публіки, а вечорами поглинала книжки з професорської бібліотеки: *«Рейнах просто надав усі свої безмежні знання в моє розпорядження. За ці кілька днів я вивчила більше, ніж зробила б сама за рік»*.

В останній вечір професор влаштував гру: показував Гертруді фото чи малюнок з якоїсь своєї книги й просив упізнати, що на ньому зображено. Вона здогадалася, що склала іспит, коли наприкінці вечора професор замість компліменту запропонував Гертруді написати в його журнал рецензію на книжку. Автором роботи був Йозеф Стшиговски, неоднозначний археолог із Відня, який шукав на Сході витоки й джерела впливу на культуру Заходу. Він зокрема висунув твердження — спірне твердження, — що принципи християнської архітектури були започатковані в Ірані. Написання рецензії на дослідження Стшиговски потребувало делікатного балансу різних поглядів, але Гертруді це не лякало. Вона розмовляла з Рейнахом про свою майбутню подорож, і він наполегливо рекомендував оглянути римські та візантійські руїни та дослідити вплив тих цивілізацій на регіон. З двох імперій Візантійська на той час була менш досліджена; відтоді Візантія стане для Гертруди особливим предметом вивчення. Рейнах пообіцяв надрукувати [в журналі] її есе, і вони тепло розпрощалися. Гертруда збиралася зустрітись з ним у Парижі знову — після подорожі, а він пообіцяв розкрити їй деякі таємниці набатейських і сафайтських письмен. У січні 1905-го Гертруда вирушила з Бейрута вздовж узбережжя на південь, купивши двох сильних коней з

«чоловічим» сідлом. Кілька мулів везли її власний зелений водонепроникний намет, придбаний у Лондоні, дорожню парусинову ванну, запас пістолетів, а також дрібні подарунки на випадок задобрювання шейхів.

Подорож почалася погано і значно погіршилась ще до того, як вони дісталися Конії, що в Анатолії, не проїхавши і 900 миль (1450 км). Уже за 150 миль (240 км) від Бейрута по дорозі на Єрусалим *«почалася неймовірна багнюка. Ми продиралися... по коліно в багні, мули падали, віслюки майже тонули, коні вибивалися із сил»*. Далі її затримала застуда, потім крига. На Гертруді був паризький хутряний жакет, решта речей лежала у двох маленьких валізах. У Йорданській долині 100-футові (30-метрові) яри, розмиті зливами, стали такими слизькими, що Гертруда ледь не втратила свого коня. Вона зупинилась у селищі Аль-Сальт за двадцять миль від Мертвого моря, змокла до нитки, і попросилась на ночівлю в один із будинків. *«Господар, — писала вона додому, — ... його небіж і маленькі сини проявили неабияку гостинність, примусивши мене перепочити й обсушитись, і з цікавістю допомагали, поки я перевзувалася та перевдягала гетри і навіть нижні спідниці, бо я була в багні з ніг до голови»*.

Гертруда збиралася ще раз відвідати Джебель-аль-Друз, не вступаючи в контакт з представниками турецької влади, які, ймовірно, не забули, як вона минулого разу вислизнула крізь їхні пальці. Чиновники могли дізнатися про появу англійки й наполягати на військовому ескорті, а це поклало б край її планам подорожувати від одного шейха до іншого й оглядати старовинні пам'ятки у західній Сирії. Гертруді було цілком достатньо глибокого знання мови. Господар, що надав притулок мандрівниці в Аль-Сальт, дав їй рекомендацію до свого зятя Намуда, заможного купця, що мешкав на схід від Мадеби. Щоб дістатися до нього, їй знадобився б лише один день, при цьому дорога пролягала повз турецькі пости.

Ретельно вивчивши мапу, Намуд показав Гертруді маршрут до Джебель-аль-Друз в обхід турків. Однак тепер їх затримала неймовірна буря. Як потерпілі з розбитого корабля, група бедуїнів з племені Бені-Сахр і ще троє з племені Шерарат були буквально винесені зливою з їхніх наметів. Вони приєдналися до групи Гертруди у величезній печері, де жив Намуд зі своїми людьми і двадцятьма трьома коровами. Це були ті самі Бені-Сахри, що переслідували Гертруду під час її подорожі в Петру, аж поки вона не навчилася завойовувати їхню дружбу й підтримку. Тепер вони зробили її «однією з них»: «Машаллах! Бінт араб!» — вигуквали вони: «На все воля Аллаха! Дочка пустелі!».

У пустелі звістки розносяться майже магічним чином. Тепер прибув представник шейха племені Даджа, щоб супроводжувати Гертруду як

охоронець («рафік») під час її чотириденної подорожі дружькими землями. Кутаючись у свій хутряний жакет і курячи єгипетські сигарети, Гертруда сиділа біля вогнища у сухій печері й спостерігала за нюансами у звичаях трьох племен і складнощами їхньої політики. Подальше розпитування Намуда та представників її супроводу допомогло Гертруді підсумувати й розсортирувати інформацію. Вона зазначила, що Шерарати, хоч їх і вважають плем'ям нешляхетного походження, продавали найкращих верблюдів в Аравії; що між Шераратами й Бені-Сахрами — кривава ворожнеча; що Бені-Сахри — союзники племені Ховейтат і що обидва племені ворогують з племенами Друз і Бені-Хассан, які, своєю чергою, були союзниками племені Даджа.

Незабаром міс Белл запросив у гості шейх племені Даджа, під час зустрічі з яким Гертруда була вражена їхніми глибокими знаннями сучасних подій і поезії. Вечірнє пліткування про останні напади («газзу») та розповіді про турецьку окупацію переривалися декламуванням віршів. Сидячи з шейхом Феллахом у його наметі з козячого хутра, з його гаремом, що розташувався за шторою в дальньому кутку, вона стала більше, ніж гостем — рівнею!

«Я продемонструвала своє знання Муаллат [поезії домагометанського періоду] і три-чотири приклади використання різних слів. Це викликало жвавий інтерес, і ми, схилившись до вогню, читали текст, передаючи його з рук у руки... Я провела прекрасний вечір... розповідаючи про події в Єгипті. Єгипет — це щось на кшталт Обітованої Землі; ви не уявляєте, яке враження справив наш тамтешній уряд на східну спільноту».

Наступного дня провідник з племені Даджа допоміг Гертруді дістатися табору племені Бені-Хассан, де на групу чекало глибоке розчарування: вони саме пропустили «газзу» — спільний набіг п'яти сотень вояків племен Бені-Сахр і Ховейтат, під час якого захопили дві тисячі голів худоби й чимало наметів. «Я неймовірно шкодую, — писала Гертруда, — що вони не почекали зі своїм набігом до сьогодні, щоб я могла на це подивитись». Тим часом настало Свято жертвоприношення (Курбан-Байрам). Гертруда ухилилася від ритуального різання трьох верблюдів, але приєдналася до світанкової стрілянини. «На їхнє прохання я взяла скромну участь у цій розвазі, пострілявши зі свого револьвера — це було вперше і, сподіваюся, востаннє, коли я його використала».

Суворий зруйнований палац у Сальхаді, місті, збудованому з чорної лави на південному схилі вулкану, компенсував розвагу, яку вони

пропустили в таборі Бені-Хассан. Вечеряючи в день приїзду, Гертруда почувала, як з темряви долинали дивні співи й стрілянина. Вийшовши з намету, вона побачила вогонь на вежі палацу. Вечерю довелося відкласти, щоб піднятися схилом гори й потрапити в саму гущину «газзу» — відплату за набіг Бені-Сахрів, у результаті якого у Друзів захопили п'ять тисяч голів овець. Вона так описувала сцену:

«Завтра Друзи в кількості 2000 вершників вирушають, щоб відбити назад своє майно й убити всіх чоловіків, жінок і дітей з племені Бені-Сахр, що трапляться їм на шляху. Вогнище було сигналом усім навколо. Нагорі ми побачили групу Друзів, чоловіків і юнаків, що стояли колом і співали ритуальну пісню. Усі були озброєні, більшість мала оголені мечі».

Зачарована, Гертруда підійшла ближче, щоб послухати слова воєнної пісні:

«О великий Боже! На них! На них!» Потім півдужини з них зайшли у коло, кожен трусив або списом, або оголеним мечем перед обличчями тих, хто стояв навколо. «Ти — істинний чоловік? Ти — герой?»... — мечі тремтіли й виблискували в місячному сяйві. Потім кілька з них підійшли до мене й привітали: «Мир тобі! — сказали вони, — Англіїці й Друзи — один народ!». Я сказала: «Слава Господу! Ми теж нація борців».

«А якби ви чули ту пісню, ви повірили б, що нема більшої насолоди у світі, ніж піти й убити свого ворога».

Церемонія завершилася стрімким спуском по схилу гори. Гертруда, захоплена загальною гарячкою, побігла разом з усіма. У долині вона зупинилася, пропустила вояків уперед і ще кілька хвилин постояла, прислуховуючись, перш ніж повернутись у свій намет. Вона була першою жінкою, яка побувала в місцині Сафех, диких землях, що в той час потерпали від набігів племен і з півночі, і з півдня. Решту дороги Гертруда проїхала озброєна до зубів.

І без того погана погода погіршилась іще більше. Скоро караван мандрівниці вже продирався по глибокому снігу у десятиградусний мороз:

«...не описати словами, як це було гидко. Мули падали в снігових заметах, коні задкували й брикались. Якби я була в жіночому сидлі, ми зупинилися б не менше півдужини разів, але в цьому чудовому зручному сидлі я сиджу як влита. Ми проривалися вперед... аж нарешті

опинилися в білосніжному царстві. Останню годину я йшла пішки й вела свого коня за повід, бо він на кожному кроці провалювався у глибокий сніг».

У дружньому селищі Салех, де вони знайшли прихисток, Гертруда з'ясувала, що місцеві чоловіки знають ім'я секретаря колоній Джозефа Чемберлена, цікавилися колишнім прем'єр-міністром лордом Селісбері, висловивши чемне співчуття, коли почули про його смерть. *«Справжнім тріумфом красномовності стало моє роз'яснення фінансових питань. Після моєї промови вони всі стали палкими прихильниками вільної торгівлі».*

Покинувши дружку територію, Гертруда провела дві ночі в таборі племені Гіатх у закопчених наметах, які кишіли блохами. Вона писала до Флоренс, що ванна, яку Гертруда потім прийняла у себе в наметі, була найпрекраснішим, що трапилося в її житті. Прибувши в Дамаск, Гертруда отримала запрошення від губернатора й дізналася, що з Сальхада тричі на день надходили телеграми, бо там непокоїлися через її зникнення. У Сирії вона теж стала Особистістю.

Гертруда відвідала Велику мечеть, знявши взуття на вході, і була зворушена вечірньою молитвою: *«Іслам — найбільша республіка у світі: усе-редині віри нема ні класів, ні рас... Я починаю потроху розуміти, що означає цивілізація великого Східного Міста — як там живуть, що думають. І я знайшла з ними спільну мову».*

Скоро Гертруда побачила, що бути Особистістю — це не завжди перевага. Пізніше дочка пустелі дізналася, що у Дамаску за нею по п'ятах таємно ходив поліцейський спостерігач. Вона прибула в Хомс, за сто миль від Дамаска, справжньою знаменитістю й виявила, що не може навіть вийти на базар через шалений інтерес до себе: *«Це стомлює. Я ще ніколи не ходила в оточенні п'яти-шести десятків людей. Коли тебе з усіх боків обступає натовп, мабуть, найважче — бути стриманою... Офіційно проголошую відчайдушну надію — знову стати простою, щасливою мандрівницею».* Гертруді довелося найняти солдата, щоб стримувати цікавих, а потім ще відбиватися від представників офіційної влади, які хотіли виділити їй на ніч вісьмох охоронців, і погодилася лише на двох.

У супроводі подорожніх Курдів, які ескортували закутих у наручники в'язнів, Гертруда доїхала до Алеппо й кордону Анатолії, де на неї чекали повені й зруйновані мости. Вона затрималася, щоб оглянути місце, де сирійський [християнський] відлюдник Симеон Стовпник прожив останні тридцять сім років на верхівках колон, розмірковуючи, наскільки він

мав відрізнятися від неї. Прикриваючи накидкою свій записник від зливи, Гертруда намагалася скопіювати різьблення на колонах. *«Диявол би побрав сирійські письмена!»*.

Раптово змінилася погода. Стало так спекотно, що над землею піднімалася пара й Гертрудин намет заповнили москїти. Її нові погоничі-турки були набундючені й сварливі. Уперше вона пошкодувала, що не народилася чоловіком.

«Не лишалося нічого, як припнути язика й самій виконувати роботу. Добре, вони хоч коней годували! А я лягала спати без вечері, бо ніхто не вважав за свій обов'язок розпалити багаття!.. Є миті, коли жінці важче, ніж чоловіку. Моїм служникам була потрібна добра прочуханка, і я б таки відшмагала їх бато́гом, якби була чоловіком — не можу пригадати, щоб я часто була в такому стані придушеної люті!».

А якось після цілого дня перемальовування письмен і фотографування лежачи в траві, що кишіла зміями, Гертруда повернулась у табір, де не було ні встановлених наметів, ні вечері. Тут вона вже не витримала й відшмагала одного з погоничів бато́гом. Ще більше її розлютило, що погоничі лише посміхались, сидючи на згорнутому наметі. По прибутті в Адану неначе саме Провидіння пішло їй назустріч: Гертруді порадили нового служника на ім'я Фаттух, вірменського католика, дружина якого жила в Алеппо. Фаттуху судилося стати її Дживсом, людиною, яку Гертруда описала як *«альфа й омега всього»*. Вона найняла його за кухаря, хоча згодом вони жартували, що Фаттух умів робити що завгодно, крім як кушарити; зате Гертруді більше не довелося чекати встановлення намету. Відтоді Фаттух супроводжував міс Белл в усіх її подорожах. Він умів управлятися з погоничами, був розумний, хоробрий, веселий і відданий Гертруді. Вона віддячила, ставши йому нянькою, коли той захворів у Бінбіркілісе у 1907 році. Лише один раз, після найбільш виснажливого переїзду, Гертруда зірвалася і накричала на Фаттуха і, що вже зовсім не характерно, пізніше знайшла його й вибачилася. За два тижні після того, як Фаттух найнявся до Гертруди, вона писала: *«Фаттух, благослови його Бог! Найкращий слуга в моєму житті. З однаковим завзяттям він готує мені обід, підштовхує впершого мула, вико́пує пластинку зі стародавніми письменами... або розповідає нескінченні історії в дорозі. Він почав працювати погоничем у віці десяти років і знає кожен дюйм землі від Алеппо до Вана й Багдада»*.

З Конії, з величезним полегшенням, Гертруда сіла на потяг до Бінбіркілісе. Цим містом-фортецею зі зруйнованими храмами й монастирями

вона зацікавилася завдяки книзі Йозефа Стшиговськи *Kleinasien* («Мала Азія», 1907), в якій він зосередився на ранніх візантійських пам'ятках. Гертруда везла цю книгу у своїй сидельній сумці аж із самого Бейрута. Вона могла вивчати руїни у Бінбіркіліссе щоденно, їздячи туди як на роботу з Конії. Одного вечора, повернувшись до готелю, Гертруда зустрілася з археологом, що спеціалізувався на розкопках храмових будівель і святинь, сером Вільямом Ремзі. Його книги про Церкву й Римську імперію стояли на полиці в її кабінеті вдома. «*Ми кинулись одне одному в обійми й одразу ж потоваришували*», — писала вона батькам. У напівстертому написі в печері у Бінбіркіліссе Гертруда помітила знаки, які вважала позначкою дати. Разом із сером Вільямом та його дружиною вони сіли в потяг і поїхали на місце. Гертруда не помилилася. Скоро вони уклали угоду: за рік-два повернутись і ретельно дослідити руїни, щоб за допомогою знайдених Гертрудою письмен спробувати визначити їхній вік.

Що глибше вона проникала на Схід, то глибшою ставала її повага до його народів:

«Раса, культура, мистецтво, релігія — виберіть будь-яке поняття, у будь-яку мить історії, і ви побачите, що його коріння — в Азії... Сподіваюся, настане день, коли Схід знову стане сильним і розвине власну цивілізацію замість імітування нашої, і тоді, можливо, він навчить нас речей, які ми колись узяли в нього, але тепер забули, що є величезною для нас утратою».

Повернувшись у червні в Раунтон, Гертруда писала Валентину Чиролу: «Я казала тобі, що пишу книгу про подорожі? Так от, пишу. Це страшенно цікаво... Це Сирія зсередини: **що** про неї думають; **що** я чула з розмов навколо вогнища в таборі; **що** мені розповідали, коротаючи час у дорозі, і навіть про **що** пліткують на базарі». Книгу *The Desert and the Sown* («Пустеля й родюча земля»), опубліковану 1907 року, і досі вважають класикою про мандри.

На час близькосхідних подорожей Гертруди 1909 року її численні дорожні щоденники стали буквально нечитабельними. Це нагромадження археологічних подробиць, аббревіатур і скорочень (серед яких були не лише імена людей, а й тексти бесід на економічні й політичні теми і ще міріади деталей зі щоденного пустельного побуту з укріпленнями пригод*. Іноді вона переходила на турецьку чи арабську [мову]. Часто вно-

* Узятий навамання запис про тогорічний візит до Константинополя: «*Щодо усунення Кіаміля: це було неконституційно: Кіаміль спробував повалити Комітет й отримав*

сила записи у щоденник пізно вночі після 10–12 годин дороги та цілого вечора багатомовного спілкування в пустельному наметі або в розкішній будівлі посольства.

Навіщо їй усе це? Чому молода заможна жінка витрачала найкращі роки свого життя на вивчення найважчих у світі мов, на сповнені небезпек подорожі в найтяжчих умовах місцями, які в той час навіть не були позначені на мапах? Незалежна, здібна, талановита, вона успадкувала цілеспрямовану допитливість Лоутіана Белла, відомого в усьому світі своїми науковими відкриттями й технологічними досягненнями. Для Гертруди допитливість спочатку домінувала над метою. Вона усвідомлювала, що альпінізм, наприклад, не був адекватною життєвою метою. Підкорення гірської вершини підпадало під категорію людських досягнень, але не йшло на користь нікому, крім самого альпініста. Досягнувши успіху в одному проекті, вона бралася за наступний. Її підштовхувала потреба випробовувати себе, і Гертруда кидалась у (найбільш авантюрні) випробування, сповнені ризику й небезпеки.

Коли вона відкрила для себе подорожі пустелею, авантюра раптом розрослася до всеохопного персонального експерименту, яким Гертруда ніколи не могла задовольнитися до кінця. Стільки ще було невдосконалених мов, недосліджених звичаїв, незнайомих народностей, невивчених розділів історії та археології, неопанованих технологій навігації й топографії, фотографії й картографії. Її збурював і азарт необхідності виживати та досягати мети, і п'янке відчуття становлення власної особистості далеко від світу, де її сприймали передусім як члена сім'ї Беллів, стару діву, доньку Г'ю Белла та спадкоємицю діда Лоутіана.

Її пригоди не були спробою уславитися чи ввійти у вище суспільство. Усе своє життя Гертруда уникала публічності й виявляла дедалі меншу цікавість до аристократів, якщо вони, крім титулу, не мали жодних видатних здібностей. Г'ю, зберігаючи повагу до урядового й ділового світу, принципово вирішив не робити типових кроків, як от: купити замок, проводити час у лондонських клубах, придбати собі перство — щоб перевести Беллів з успішних промисловців у вищі аристократи. Він не мав часу на людей, що заробляли собі престиж лише завдяки титулам і привілеям, які додавалися до цих титулів. В епоху, коли він міг мати більше

здачі. Наскільки сер А знає, 13 квіт. сталося головним чином через лібералів» — основа провина лежить на Ісмаїлі Кемалі, він не виправдав сподівань. Не так уже й неймовірно, що вони самі заснували або допомогли заснувати Мухаммідійський комітет.

ваги як лорд, ніж як підприємець, Г'ю хотів, щоб його цінували за знання, за ділові якості й нарешті як суспільного лідера. Аналогічно як представник третього покоління Беллів Ґертруда у своїх пригодах і подорожах ніколи не використовувала свою успадковану владу та соціальне становище. Єдина допомога, яку вона приймала — це сімейні гроші на фінансування мандрів. В усьому іншому вона спиралася лише на свій інтелект, сміливість і жагу до навчання.

Що менш реальною ставала перспектива вийти заміж і мати дітей, то більше в Ґертруді зростала потреба самореалізації в інших видах діяльності. На певному етапі навіть цього було недостатньо, але настав момент, коли життя саме поставило перед нею мету світового масштабу. А поки що вона заробляла репутацію державного діяча. До Першої світової війни питання державної політики, як внутрішньої, так і зовнішньої, вирішували не лише в урядових кабінетах, а й на вечірках, бенкетах і посольських прийомах. Ґертруда увійшла в цей світ, здобула в ньому визнання як експерт своєї сфери інтересів.

Подорожуючи, вона без вагань одразу ж знайомилася з консулами і послами, так само, як і з представниками місцевої влади. Куди б вона не їхала — в Бухарест, Париж, Хомс, Антиохію — вона повідомляла про свій приїзд. За тим йшли запрошення на вечері, обіди, прийоми, і вона вже була змушена вести свої справи у консульському кабінеті, а не у своєму польовому наметі. Якби ви були «Особистістю», якою тепер стала Ґертруда — Особистістю, яка мала вагу — ви б знали, що не зайти й не залишити свою візитку було вкрай негречно. Якщо ви не граф чи герцог, то утримати своє становище можна, лише якщо ви постійно його заслугуєте і якщо можете довести свою впливовість у колі послів та інших важливих персон. Коли вона говорила з якимось доктором про жорстоке переслідування громадян у Вірменії чи про важливість Акаби як пункту на шляху транспортування нафти, чи про причини подовження залізниць до Мекки, чи про необхідність відправити десять полків з Дамаска, щоб підпорядкувати Друзів з плато Хауран, за столом западала тиша. Її уважно слухали, за нею повторювали. Ґертруда не намагалася увійти в чоловічий світ — вона вже була його частиною.

З вісімнадцятого століття жінки, як-от Джорджина, герцогиня Девонширська, яка стоїть за успіхом Ліберальної партії, чи вже у сучасній історії, в Америці, місіс Гарриман, яка відновила популярність демократів, застосовували так звану «салонну владу», вирішуючи важливі питання на бенкетах чи приватних вечірках. Ґертруда була новим сучасним феноменом, людиною, вплив якої ґрунтувався на знаннях «з перших рук»

і думках на основі цих знань. І на батьківщині, і за кордоном вона мала справу з найвидатнішими чоловіками свого часу. Вона однозначно відрізнялася від жінок, що подорожували Сходом як до, так і після неї: Фреї Старк, яка казала, що бути мандрівницею на Сході — прекрасно, бо можна прикидатися дурнішою, ніж ти є; леді Енн Блант, яка лише супроводжувала свого чоловіка Вілфрида, чи кількох романтично налаштованих жінок, описаних у книзі Леслі Бланш «Дикі береги любові», як-от леді Бертон і Джейн Дігбі.

Оперативна інформація про події разом з аналізом цієї інформації були дієвим інструментом. У щоденниках Гертруди у формі абрєвіатур зберігалось усе, що сьогодні було б у пам'яті комп'ютера. Вона могла записувати щось, почуте в одному товаристві, і пізніше побачити, що ці нотатки проливають світло на щось, почуте в іншому. Вона передавала інформацію своєму другові, журналісту Чиролу і, як удома, так і за кордоном, особисто чи в листах тогочасним державним діячам. Її вважали «шпигункою», як власне й усіх археологів, що працювали на Близькому Сході і доповідали про місцеву політику. Гертруду це тавро одночасно вражало й принижувало. Вона збирала й розповсюджувала інформацію і нічого не випускала, хоч і працювала безоплатно, натомість перед міс Белл відкрилися двері в коридори влади, куди Гертруда увійшла як повноправна «Особистість».

Як уже говорилося, її спосіб подорожування з 1909-го не можна назвати інакше, як величним. І не лише тому, що Гертруда любила комфорт і стиль навіть у дорозі, а й тому, що знала: шейхи оцінюватимуть її статус за майном і подарунками і ставитимуться до неї відповідно. Вона не забула, як дружкий вождь Яхія-Бег розпитував місцевих селян: «Ви бачили мандрівну королеву?». В її дорожньому гардеробі були наймодніші вечірні сукні, батистові блузки й лляні спідниці для верхової їзди, бавовняні сорочки й хутряні шуби, светри й шарфи, парусинове і шкіряне взуття. Під численними мереживними нижніми спідницями вона ховала зброю, фотокамери й плівку, а також запаковані біноклі й пістолети для подарунків впливовим шейхам. В її багажі були капелюшки, вуалі й парасольки, лавандове мило, єгипетські сигарети у срібному портсигарі, порошок від комарів, мапи, книги, веджвудський* столовий сервіз, срібні підсвічники й гребінці для волосся, кришталеві фужери, постільна білизна й ковдри, складані столи й комфортне крісло, а також парусинове похідне ліжко і навіть ванна — усе з тієї ж парусини. Гертруда возила для себе

* Веджвуд — один із найстаріших в Англії виробників столової порцеляни (прим. пер.).

два намети: один Фаттух розгортав одразу ж, як вони ставали табором, і це був її «робочий кабінет». У другому наметі встановлювали ванну, яку наповнювали гарячою водою, гріючи її на вогнищі, і ліжко, на яке стелили постіль,кладаючи під ковдру мусліновий спальний мішок. *«Я могла і не ховати патрони у черевики! — писала вона додому в січні 1909 року. — На митниці нас не просили відкрити жодної скрині!»*.

У 1909 році, наносячи на мапу русло річки Євфрат, Гертруда здолала 450 миль, оглядаючи пам'ятки, що збереглися на її берегах, і нарешті прибула в Ан-Наджаф і в кінцевий пункт подорожі — місто Кербелу. Тут, у фортеці Ухайдир, вона знайшла величезний і прекрасний палац, що напрочуд чудово зберігся. Вона ніколи не забуде відчуття захвату від першого погляду на його масивні стіни й аркові стелі. Певний час, коли було підтверджено, що вона першою накреслила план будівлі, Гертруда вважала, що відкрила невідому цитадель: *«Ніхто не знає про цей палац, ніхто його ще не бачив... Мені ще ніколи в житті так не щастило... Історичний об'єкт такої краси і з такими можливостями для досліджень як палац Ухайдир трапляється вченому раз у житті»*.

У 1910 році вона мала опублікувати попереднє дослідження про знахідку в журналі *Journal of Hellenic Studies*, а також включити скрупульозний опис будівлі у свою п'яту книгу — «Від Амурата до Амурата», присвяченій великим експедиціям 1909 і 1910 років і щедро ілюстрованій її власними фотографіями. Та повернувшись до Кербелу 1911 року, цього разу прямо через пустелю від Дамаска до Хіта, Гертруда з гірким розчаруванням дізналася, що величезна монографія, яку вона збиралася публікувати, 168 сторінок майстерно викреслених планів і 166 фотографій, уже буде не першою. У Вавилоні вона з'ясувала, що за два роки її відсутності в Ухайдірі побували якісь німецькі археологи і вони збиралися видати власну книжку. У цій неприємній ситуації Гертруда продемонструвала високу гідність: у передмові до своєї книжки «Палац і мечеть Ухайдира» вона високо оцінила «майстерність» німецьких авторів і вибачилася за вторинність матеріалу, пояснивши причини: *«... моя робота, що була майже завершена тоді, коли німецька книга вже вийшла з друку, описує не лише місця, досліджені моїми вченими друзями у Вавилоні, а й ті місця, дослідити які в них не було або часу, або можливостей... На цьому я прощаюся зі сферою досліджень, якій присвятила більшу частину часу минулих чотирьох років і яка була моєю головною радістю»*.

Видання «Прологомена» (аналог довідника «Хто є Хто», але в археології) називає Гертруду «видатною піонеркою [досліджень] візантійської архітектури». Після опублікування в 1909 році книги «Тисяча й

один храм», присвяченої Бінбіркіліссе, вона зосередила свою увагу на високогірному анатолійському плато Тур-Абдин. Зібраний там матеріал увійшов до її сьомої книги, виданої 1913 року, «Храми й монастирі Тур-Абдина». На той час Гертруда вже мала власну археологічну позицію й переконливо заперечувала деякі твердження Йозефа Стшиговськи, який і не думав ображатись, а навпаки, запропонував Гертруді написати про Тур-Абдин есе у журнал *Amida*, що його Стшиговськи видавав удвох з Максом ван Берхемом. Далі було її друге есе, у виданні *Zeitschrift für Geschichte der Architektur*. Обидві публікації ілюстровані її кресленнями й фотографіями.

Залишивши Тур-Абдин, Гертруда трохи відхилилася від маршруту, щоб відвідати археологічну пам'ятку Каркемиш, стародавню південну столицю Хеттів. Тут вона сподівалася зустріти свого наставника і друга Девіда Гогарта, але він уже поїхав, не дочекавшись. Натомість Гертруда познайомилась із молодим чоловіком, який у майбутньому стане частиною її життя так само, як вона стане частиною його. Вісімнадцятого квітня 1911 року Гертруда написала про нього: «Цікавий юнак. З нього вийде мандрівник». Звали того чоловіка Т. Е. Лоуренс; і Гертруда справила на нього сильне враження, так само як і він на неї. У листі додому, до матері, він описував знамениту мандрівницю як милу жінку років тридцяти шести (а їй тоді було сорок три), але не красуню.

«Минулої неділі приїздила міс Гертруда Белл, ми показали їй наші знахідки, а вона розказала нам про свої. Ми обмінялись оцінками: вона сказала Томпсону, що його методи розкопок — доісторичні; довелося обвалити на неї шквал нашої ерудиції. За 5 хвилин ми пройшлися по візантійській, римській, хетській, французькій архітектурі, замках хрестоносців... грецькому фольклору, асирійській архітектурі й месопотамській етнології... доісторичній кераміці й телеоб'єктивах для фотокамер, технологіях виплавки металу в епоху бронзового віку, творчості Мередита й Анатолія Франса, російському руху „октябристів"... Руху младотурків, нюансах арабської граматики, цінах на їздових верблюдів, поховальних традиціях асирійців і німецьких технологіях земляних робіт на багдадській залізниці... Після такої „легкої закуски"... вона почала ставитися до нас з трохи більшою повагою».

Девіду Гогарту він писав трохи інше, значно схвальніше: «Герті пішла до свого намету спати. Який успіх і яка сміливість!».

У кожній експедиції буває момент, що концентрує її сутність і надовго вкарбовується в пам'ять. Для Гертруди в 1911 році це сталося в Ашурі, у Північній Месопотамії, миль за 60 на південь від Мосула. Вона десь годину сиділа на самоті на вершині пагорба, а в уяві перед нею промайнула історія цивілізації:

«Увесь світ сяяв, мов коштовний камінь. Зелені трави, сині води, а далі — блиск снігів на горах, що підпирають Месопотамію з півночі... Наче вся історія Азії була переді мною як на долоні. Тут Мітридат убивав грецьких воєначальників, тут Ксенофонт прийняв командування, а відразу за [річкою] Заб греки розвернулися й розбили лучників Мітридата, а звідти вирушили на Лариссу, до кургану Німруда, де Ксенофонт побачив велике ассирійське місто Калах у руїнах. Німруд був біля моїх ніг, серед полів кукурудзи. Ще трохи далі — і можна було побачити Ербільську рівнину, де Александр підкорив Азію.

Ми, західні люди, можемо постійно завойовувати Азію, але ми ніколи її не втримаємо — ось що, здавалося мені, було написано по-верх цього краєвиду».

Вона дивилася вниз на територію, що стане Іраком, країною, в якій Гертруда буде некоронованою королевою. Дивовижно, але вона передбачила й майбутнє Іраку, що чекало на країну за багато років після того, як сама Гертруда закінчила свій земний шлях.

Дік Доті-Вайлі

Незламний герой...

Ніколи ще не виймав шаблі хоробріший солдат...

Серце його було сповнене ніжності й печалі...

У літку 1907 року, коли вийшла друком остання книжка міс Белл, вона працювала разом із сером Вільямом Ремзі в Конії та Бінбіркіліссе, у Туреччині — втілити цей спільний проект вони обіцяли одне одному в 1905 році. Гертруда добровільно взяла на себе каторжну роботу обмірювань і креслень, працюючи по 24 години на добу, тимчасом як сер Вільям аналізував отримані дані й здійснював загальне керівництво. Результатом стала книга «Тисяча й один храм», що вийшла друком 1909 року і яку досі вважають однією з еталонних робіт з ранньої візантійської архітектури в Анатолії. Винагородою Гертруді стали престиж і визнання, яким позаздрили б чимало археологів і які вона ніколи не заслужила б без років наполегливого навчання.

Як археолог Гертруда мала перевагу над іншими. Цю перевагу давала її готовність і бажання проникати на небезпечні території; свобода, яка давала їй змогу здійснювати незалежні й недешеві експедиції; її енергія та ентузіазм. Щойно вона захоплювалась якоюсь ідеєю, її не могли зупинити ні високі гори, ні спека з москітами, ні хащі з павуками і зміями, ні далека відстань.

У передмові до книги й у листі до Флоренс Ремзі писав, що та сама дата, яку Гертруда помітила за два роки до того в Бінбіркіліссе, була накреслена на стіні крихтної печери, і всі попередні дослідники просто проходили повз неї. Він писав про своє захоплення Гертрудиними «скрупульозністю й уважністю» і додав, що навколо цього знайденого Гертрудою напису «будується хронологія Тисячі й Одного Храму». Порівняно з Ремзі Гертруда була обдарованим новачком. Коли Девід Гогарт виявив бажання попрацювати з професором, той відправив його в Грецію вивчати епіграфіку. Гертруді ж Ремзі від себе не відпускав, хоча, можливо, його мотиви були не зовсім безкорисливі. Адже вона уже мала за спиною

кілька знакових експедицій, та ще й була багатою спадкоємицею, а отже, могла надавати фінансову підтримку у його розкопках.

Гертруда прибула в Малу Азію у квітні й зустрілася зі своїм улюбленим служником із Алеппо, Фаттухом. 28 числа вона написала:

«Між морями й пагорбами витають легенди, по долинах розкидані руїни великих заможних грецьких міст. Це сторінка історії... яка вкарбовується в мозок сильніше за будь-яку книжку... Не знаю, чи є у світі хтось, щасливіший за мене, чи є місця, прекрасніші за Малу Азію. Я просто згадую ці факти по ходу, щоб вони закарбовувалися у (вашій) пам'яті».

У Мілеті вона отримала телеграму від сестри Ельзи про те, що та заручилася з Гербертом Ричмондом. Лист від Флоренс наздогнав її на місці давнього карійського міста Афродісіас, де Гертруду заворожили дверні арки, прикрашені вирізьбленими в камені гіронами фруктів і квітів, переплетеними з фігурами птахів і тварин. Вона їхала берегами озер, уздовж рядів абрикосових і вишневих дерев, під укритими снігом горами, розбитими дорогами, убрид через гірські річки, де особливо важко було в'ючним тваринам. Біля озера Еґридір вона купила ще одного коня за десять турецьких фунтів і вмовила якогось рибалку перевезти її на маленький острівець: *«Він був оточений зруйнованими візантійськими стінами, від яких відколюються й падають прямо у воду величезні шматки кам'яної кладки; то там, то там стирчить уламок старої колонії... а змії там — тьма-тьмуца»*. Розглядаючи дно озера, Гертруда побачила у воді уламок каменя з якимось написом. Розкидаючи змії, вона спустилася вниз до води: *«Чого я тільки не робила, щоб розгледіти той напис... я зішкрібала з каменя мул, але... він припливав назад, і я зрештою здалася, мокра й досить роздратована»*.

У супроводі Фаттуха римськими дорогами вона дісталася Азії, насолоджуючись розмаїттям метеликів, і зупинилася в Конії. Гертруда вже працювала в Бінбіркіліссе, коли у таратайках, запряжених віслучками, прикотило подружжя Ремзі з сином, який приїхав туди за завданням Британського музею. Місіс Ремзі приготувала чай, а професор, *«забувши про все на світі»*, одразу ж занурився у роботу разом із Гертрудою, неначе продовжуючи розмову, перервану якусь хвилину тому. *«Ми вважаємо, що знайшли хетське поселення! — писала вона додому 25 травня. — Як же це захопливо! Бачили б ви, як я ганяю своїх підручних — 20 турків і 4 курдів!»*.

Хоча Гертруді виповнилося вже тридцять вісім, вона була у самому розквіті. Окрім кохання, вона реалізувала себе в усьому, але досі — як

зазначала Дженет Гогарт в Оксфордї — щодо всього була гарячою натурою. Їй було так добре, що Флоренс не могла не вловити фальші у надто пафосній приписці, похапцем надряпаній у кінці листа: «*Я жажливо засмучена тим, що не зможу бути на весіллі Е*». Щаслива й захоплена роботою, Гертруда й гадки не мала, що от-от зустрине чоловіка, який стане коханням усього її життя.

Майор Чарльз Хотем Монтегю Доті-Вайлі, лейтенант Королівського уельського стрілецького полку — Ричард, або для друзів просто «Дік» — був скромним військовим героєм з великою кількістю бойових нагород, отриманих під час Східно-Африканської кампанії 1903 року й раніше. Він був небожем мандрівника Чарльза Монтегю Доті, поета й геолога, автора резонансної книги подорожей *Arabia Deserta* («Пустельна Аравія»). Ця хроніка шалених і небезпечних пригод, написана величною прозою, стала такою собі Біблією для серйозних мандрівників, що вирушали на Близький Схід. Це одна з книг, яку Гертруда завжди мала в дорожній бібліотеці.

Дік Доті-Вайлі отримав освіту у Вінчестері й Сендгерсті. 1889 року, у двадцять один рік — вони з Гертрудою були однолітками, майже день у день — він вступив на військову службу й вирушив служити в лавах Британської єгипетської армії в Китаї й Південній та Східній Африці. В Індії він служив у транспортній службі, в Південній Африці — у мотопілоті, у Сомалі — командував загonom бойових верблюдів. З військового фото на нас дивиться стрункий вусань, засмаглий, високий, широкоплечий, красивіший за багатьох сучасників, з купою медалей на грудях. Він отримав тяжкі поранення під час англо-бурської війни й у Тяньдзині під час Китайського повстання. Одружився лише за три роки до знайомства з Гертрудою, у той рік, коли вона сходила на Маттергорн. Його вередлива й амбітна дружина Ліліан, за межами родини відома під ім'ям Джудит, була вдовою Генрі Адамса-Вайлі, лейтенанта військово-медичної служби в Індії. (Від обох своїх чоловіків вона вимагала, щоб вони додавали її прізвище до своїх.) На фотографії, зробленій у Конії, вона сидить у садовому кріслі, схилившись уперед, меланхолійно дивлячись у землю, руки на колінах, пальці щільно зціплені. Наполягання Джудит плюс потреба Діка у перепочинку спонукали його до переведення у дипломатичну галузь, і тепер він служив британським військовим консулом у Конії. Знайомство відбулося, коли Гертруда постукала в його двері, прийшовши в консулат забрати свою пошту.

* Ельзи (прим. пер.).

Доті-Вайлі спершу здався Гертруді лише «симпатичним молодим військовим» з «досить симпатичною маленькою дружиною», які запросили її на ланч у тінистому саду свого будинку в Конії. Гертруда прибула, і її разом з іншими гостями провели у сад. Після кількох тижнів розкопок під пекельним сонцем Гертруда добре засмагла, її зелені очі блищали, пасма рудого волосся, що вибивалися з-під солом'яного капелюшка, вигоріли до білявого. Перетинаючи пустелю, вона, зазвичай, замотувала обличчя тонкою блакитною накидкою, закріпленою на крисах капелюха; але під час розкопок накидка заважала і Гертруда мусила знімати її (підставляючи обличчя сонцю). Джудит, з блідою шкірою, вдягалася у все біле й була схильна до манірності. Вона рідко куди виходила без парасолі.

Гертруда ж випромінювала енергію; говорила легко й багато; часто сміялась. Вона почувалася у своїй стихії. Через шість тривожних років Доті-Вайлі згадуватиме той день: «ГБ заходить, сповнена енергії, відкриттів і вельми задоволена собою». Уже дуже відома на той час англійка, вона одразу стала центром уваги. Усі жадали познайомитися з мандрівницею та лінгвісткою, чию книгу «Пустеля й родюча земля» тоді широко обговорювали. Прекрасна співрозмовниця та переконлива оповідачка, вона панувала за обіднім столом, розважаючи присутніх описами сумбурних дорожніх звичок професора Ремзі. Можливо, він був прототипом літературного «неуважного професора», гублячи по дорозі одяг і багаж та постійно залишаючи свої креслення й малюнки під каменями на місцях розкопок. Гертруда взяла собі за звичку щоразу перед від'їздом обходити територію розкопок, підбираючи папірці з малюнками й нотатками професора, тимчасом як місіс Ремзі бігала за ним з чайними чашками та його панамою в руках. Якось Ремзі спитав у Гертруди: «Люба, нагадайте мені: де ми?» Без дружини чи Гертруди він не міг пригадати назву або адресу готелю.

«Подружжя Вайлі — милі люди, обоє», — писала Гертруда до Флоренс, додаючи, що здебільшого вона «довго розмовляла» з мовчазним Діком. Він захоплювався Близьким Сходом і глибоко любив та поважав турків; за рік до того він возив свою дружину в Багдад, Константинополь і до залишків древнього міста Вавилон. Дік і Гертруда відійшли від столу, щоб поговорити про суфійського філософа й теософіста Джалаледдина Румі, могилу якого в Конії й досі щороку відвідують десятки тисяч його послідовників. Містик Румі присвятив себе складанню віршів і ритуалам дервішів. Доті-Вайлі був глибоко зворушений світом Ісламу й неабияк вражений тим, що Гертруда знала багато поезій напам'ять. Уперше вона читала вірш Румі про пошуки духовного дому разом з Генрі Кадоганом:

Ах, послухай, як сопілка розказує свою історію.
 Слухай, ах, слухай жалісний стогін сопілки:
 «Мене розлучили з очеретом мого дому,
 Мій голос сповнений туги, він сумний і тихий...».

Вона ще кілька разів зустрічатиметься з Діком і Джудит у Конії, подружжя надаватиме своїй гості незначну допомогу в багатьох питаннях. Цим і обмежилось їхнє знайомство. Гертрудина експедиція раптово перервалася через погіршення стану її служника Фаттуха. У попередню експедицію він побіг за Гертрудою у зруйновану будівлю й ударився головою об балку низького дверного проходу. Тепер він раптово знепритомнів, і тоді з'ясувалося, що після удару Фаттух страждає на пекельний головний біль. Гертруда, яка нічого не робила наполовину, телеграфувала британському послові в Константинополь і Великому візиру Фериду-паші, пояснивши, що Фаттуха має оглянути спеціаліст. Вона була готова без зайвих вагань везти його у шпиталь, попрощалася з подружжям Вайлі, запросила їх якось відвідати Раунтон і відбула. І тільки коли Фаттух опинився під пильним наглядом у шпиталі, вона вирушила на прогулянку Босфором на посольській яхті й познайомилась із Великим візиром: *«Він видатна людина... а головне — такий добрий до мене, що й словами не передати»*.

Гертруда повернулася додому в серпні 1907 року і зустрілася зі своєю французькою служницею Марі Делер, яка тоді приїхала до Лондона допомогти міс Белл придбати новий осінній гардероб. Скоро Гертруда знову була в Раунтоні, у своєму кабінеті, в компанії професора Ремзі, який разом із дружиною прибув для подальшої роботи над книгою «Тисяча й один храм».

Зважаючи на те, скільки видатних людей знала Гертруда, плюс те, що її добрий друг Чирол регулярно писав для газети *The Times*, не дивно, що вона збирала вирізки з преси. Невдовзі в її альбом була вклеєна стаття з газети з розповіддю про останні героїчні подвиги Діка Доті-Вайлі. Збуджені націоналістичним повстанням младотурків натовпи фанатиків почали різанину серед вірменів-християн Конії, розкидаючи тіла вздовж доріг і залізничних колій. Доті-Вайлі знову вдягнув військову форму й очолив підрозділи турків, що вирушили на Мерсін та Адану вгамовувати кровожерливий натовп. Отримавши вогнепальне поранення, він з перев'язаною правою рукою знову повернувся до лав військових. Кажуть, що ініціативність Доті-Вайлі врятувала сотні, якщо не тисячі життів; і йому було дароване звання кавалера ордена святих Михайла й Георгія. Та найдивовижнішим було відзначення його доблесті з боку

турецької влади — Доті-Вайлі вручили орден Маджидіє, що ним нагороджували обраних. Лист із поздоровленнями від Ґертруди був одним із багатьох, що летіли до нього з усіх куточків світу, але Дік, імовірно, відповів на нього тепло (неформально), рік потому вони вже регулярно листувалися. Ґертруда іноді адресувала свої листи обом (і Дікові, і Джудит), а іноді лише йому. Схоже, подружжя Доті-Вайлі таки навідало Беллів у Раунтоні 1908 року: *«він дуже милий»* — зазначила Ґертруда майже сором'язливо. З урахуванням її звичної красномовності, така лаконічна оцінка може свідчити про те, що Ґертруда доклала неабияких зусиль, аби не виказати більш серйозних емоцій.

Теплота з'являється у їхніх листах, що летять з Месопотамії, де Ґертруда була задіяна в одному зі своїх найважливіших дослідницько-археологічних проєктів — вимірюванні й змалюванні величезних руїн палацу Ухайдир — і Аддис-Абебою, де Дік тоді служив консулом. Нарешті навесні 1912-го він прибув до Лондона без Джудит, яка поїхала навідати свою матір в Уельсі. Метою візиту Доті-Вайлі було заступити на посаду головного керівника організації Червоного Хреста. Він зупинився у своїй старій холостяцькій квартирі на Халф-Мун-Стріт, як робив завжди, коли був без дружини. Можливо, Ґертруда і Дік раз чи два зустрічалися в Лондоні за п'ять років, що минули від їхнього знайомства, тому що тепер вона миттєво вирішила, що їй теж конче необхідно бути в Лондоні. Флоренс Ґертруда сказала, що її запросили прочитати лекцію, до того ж вона скупчила за своїми кузенами, а ще мусила придбати купу нового одягу до літа. Вона помчала у столицю. Так розпочався один із найщасливіших періодів життя Ґертруди Белл.

Ґертруда мала дуже широке коло заможних друзів і життєрадісних родичів, серед яких була й кузена Стенлі, які забезпечили її прекрасною можливістю завоювати увагу виснаженого воїна. Доті-Вайлі був надзвичайно серйозною людиною, і такою ж серйозною була манера його поведінки. Ґертруда відчувала, що на Діковому життєвому шляху траплялося занадто мало сміху. Завдяки їй він познайомився зі жвавішими та більш мотивованими людьми; можливо, вони навіть були розумнішими й дотепнішими за його армійських друзів і ще краще обізнаними в музиці, книгах і художньому мистецтві. До того ж усі вони знали, що шлюб з Джудит був не зовсім удалим; і після всього, через що йому довелося пройти, Дік був по-справжньому радий трохи подрейфувати, втекти на декілька днів від своїх старих друзів і колег, не думаючи про те, що буде завтра. У компанії друзів чи родичів Ґертруда разом із Доті-Вайлі ходили на спектаклі та концерти, у музеї та на виставки; слухали виступи музичних

гуртів у парку й охоче приєднувалися до голосних дискусій про мистецтво та літературу. Він ходив на Гертрудині лекції, які вона читала з неймовірною впевненістю і власним стилем. Тримати аудиторію їй вдавалося завдяки своєму почуттю гумору та ерудиції. По дорозі додому чи до ресторану Гертруда з Доті-Вайлі так глибоко занурювалися у затишні бесіди, що повністю забували про своїх супутників, від яких постійно відставали. Їхній гучний сміх не раз змушував кузенів, які вже йшли далеко попереду, оглядатися на них з відвертим нерозумінням. Після вечері Гертруда зі своїм захопливим співрозмовником часто полюбили залишатися наодинці, а тоді розмовляли та сміялися до пізньої ночі, огорнені прозорою вуаллю диму від її довгого мундштука кольору слонової кістки. На тлі численних перлин і діамантів зелені очі Гертруди виблискували якимось таємничими і водночас привабливими вогниками, її розкішне волосся було ідеально розчесаним й укладеним, а на тілі красувалася одна з нових французьких вечірніх суконь — коли жінка з'являється в такому незрівнянному образі, члени її сім'ї раптово починають розуміти, яка вона красуня... і кокетка.

Гертруда проявляла свій шарм зовсім не заради забави. Ті стосунки переросли в найважливіше в її житті. У Дікові Доті-Вайлі вона розгледіла поєднання незрівнянних якостей. Як і його дядько, аскет Чарльз Монтегю Доті, книга якого «Пустельна Аравія» стала для Гертруди вірним супутником життя; і як справжній кочівник, вона почала захоплюватися Ричардом і закохалася... в того, хто був таким розумним і рішучим. З кожною зустріччю між ними спалахувала все більша іскра пристрасті. Цей зв'язок невпинно міцнішав — і вона знала, що Дік відчував те саме. Того року Гертруда не планувала їхати за кордон і в січні 1913 року написала листа до Чирола, в якому йшлося про відмову взяти участь в експедиції до гір Каракорум, що в Китаї: *«Що ближче я до цього наближалася, то більше вже не могла терпіти. Я не могла уявити, як можна бути так далеко від дому протягом чотирнадцяти місяців. Моє життя в Англії стало настільки прекрасним, що я просто не можу поїхати звідси на такий тривалий час»*.

Вона так довго чекала на це щастя. Поринувши в захоплення взаємною симпатією та інтересами, Гертруда з легкістю забула про існування Джудит. Після її першої зустрічі з Доті-Вайлі в Конії вона описувала Діка у своїх листах додому як *«привабливого молодого солдата»* з *«досить милою маленькою дружиною»*. Будь-яку жінку, яка читала б такий опис консула та його дружини, насторожило б це обурливе слово *«маленька»*. У Гертрудиній системі цінностей вислів *«маленька жінка»*

траплятиметься дедалі частіше й щоразу матиме зневажливий смисл. «Мила маленька жінка» було з її боку однією з найбільш нещадних оцінок. Ця фраза стала сімейним шифром для позначення малозначущої неприємної людини — яка, на жаль, досить часто була поряд з успішним чоловіком. А місіс Доті-Вайлі, дипломована медсестра, поряд зі своїм чоловіком справді виглядала зовсім недоречно. Тимчасом як Дік узяв на себе зобов'язання допомогти двадцяти двом тисячам біженців у Конії, Джудит організовувала три польові шпиталі для хворих і поранених людей. Ні для кого не було таємницею, що шлюб подружжя Доті-Вайлі був досить нелегким. Джудит, звісно ж, здогадувалася про його флірт на стороні, однак і вона не була такою люб'язною дружиною, якою мала б бути.

Щастя Гертруди не могло тривати вічно. Джудит мала приїхати до Лондона; дата вже була вибрана, і в зазначений час місіс Доті-Вайлі прибула. Гертруда повернулася до Йоркшира пригніченою й розгубленою. Вона з головою занурилась у садівництво та археологічні дослідження; а з початком осені 1913 року проводила довгі дні на полюванні та й узагалі робила все, що тільки спадало їй на думку, аби скоротати час до зустрічі з ним. Кожен новий день починався з перевірки пошти, де могли бути, і часто-густо так і було, листи від нього.

Пишучи наукову статтю чи малюючи у своїх роботах церкву, вона могла підперти підборіддя рукою й на якийсь час замріятись, а потім мусила починати роботу з самого початку. Роздавши своїм садівникам завдання, вона могла піти до лісу, залишивши їх без нагляду з наполовину викопаною канавою чи взагалі з невстановленим планом роботи. В один момент вона була щасливою, а через мить уже сумувала. Вони з Діком стали настільки важливі один для одного, що Гертруда безперестанно думала про те, чи зможе вона і за яких саме умов якось змінити на краще своє становище. Якби ж вона могла переконати його покинути Джудит заради неї; Гертруда знала, що зможе впоратися з загальним осудом, який неодмінно за цим виникне. І хоч як сильно вона побоювалась осуду з боку Г'ю та Флоренс, та все ж вважала, що якщо зрештою вони з Діком будуть щасливі, а їхні стосунки міцні й вічні, то батьки, найімовірніше, змінять своє ставлення. А тоді вона почала міркувати, в якій ситуації опиниться її коханий. Будучи видатним солдатом і політичним діячем, він одночасно втратить свою дружину, кар'єру та репутацію. Незадоволене бажання щоразу приводило її до однієї й тієї ж думки: йому не варто було давати їй жодного приводу для надії на ці стосунки. Такі думки з'являлися в Гертрудиній голові дедалі частіше, породжуючи

нестерпні відчуття самотності та відчаю. Вона жила заради їхньої наспутної зустрічі.

Віддана сім'ї, з витонченою жіночністю у смаках і стилі, Гертруда дуже любила перебувати в компанії дітей та молоді. Як же це несправедливо, що в неї ніколи не було щасливого роману, не кажучи вже про чоловіка чи дитину. У найважчі моменти вона визнавала факт, що незважаючи на всі кар'єрні триумфи, вона ніколи ні для кого не була на першому місці, крім її батька, напевно. Гертруда знала, що її конфронтаційна манера спілкування з миттєвими нетерплячими відповідями відштовхувала багатьох чоловіків, однак вона не робила цього навмисно. Будь-який чоловік, якого вона могла налякати, автоматично вже не міг стати для неї супутником по життю. З роками список її досягнень зростав, а разом з ним збільшувалась і кількість суворих вимог до майбутнього чоловіка — та що там, той список був нескінченним. Це мав бути привабливий і розумний мужчина, якого вона цінувала б більше за життя, освічений, принаймні не менше за неї; хоробрий, який міг би боротися, полювати й цитувати поезію, який прочитав великі книги цивілізації, володів іноземними мовами, високо цінував театр та Національну галерею; той, хто бував би вдома в Лондоні та в іноземному суспільстві; чоловік, який би багато подорожував, був знайомий зі знаменитими політиками та державними діячами, яких знала сама Гертруда. Вона шукала справжнього героя — а чом би й ні? Зрештою, Гертруда ж сама була героїнею. І, безперечно, знала, що Доті-Вайлі їй ідеально підходить.

Збентежена емоціями, яких вона ніколи раніше не відчувала, Гертруда перебувала у стані безперервного нетерпіння. Зрештою вона вирішила запросити Діка до Раунтона.

Вона знову й знову намагалася логічно обґрунтувати собі цей крок. Навряд чи приймати запрошення за відсутності дружини можна було б розцінити як соціальну неввічливість з його боку. До того ж вона могла б запросити їх обох тоді, коли точно знатиме, що Джудит перебуватиме в Уельсі. Гертруда завжди зустрічалася з друзями та родиною, кожні вихідні проводила якусь домашню вечірку, тож він був би лише одним із натовпу. Восени та взимку влаштовували полювання, стрільбу, перегони, танці та гостювали в сусідів. Коли місцеве озеро вкривалося кригою, проводили змагання з хокею, в яких Гертруда відігравала чи не основну роль. Однак вона хотіла запросити Діка у дні, коли всі ходили на пікнік, грали в теніс, влаштовували спортивні турніри, каталися верхи, рибалили, ходили на пляж, плавали на човні та прогулювалися до зруйнованого монастиря. Але в той час, коли Гертруда могла привести Діка у вир цих

подій без критики з боку друзів та сусідів, вона дуже сильно переймалася з приводу ставлення Г'ю та Флоренс. Вона нізащо у світі не хотіла їх засмучувати, навіть більше, усім серцем бажала отримати їхнє схвалення. Але, зрозуміло, не було ні найменшої надії, що ці двоє, незламні опори суспільства, які свято виконували всі норми загальноприйнятої поведінки, могли схвалити її наміри. До того ж була ще одна заковика — почуття власної гордості, яке було таким незламним, що могло піддати ризику справу на будь-якому етапі. Гертруда не була лицемірною. Вона зовсім не збиралася порушувати правила. Дивлячись на шлюб з боку аутсайдера, вона вважала його священним і недоторканим. Вона не збиралася вступати з Доті-Вайлі у сексуальні стосунки лише заради того, щоб продовжити їхнє взаємне задоволення. Напевно, уперше в житті вона не дозволила своєму розуму взяти верх над серцем.

Гертруда змусила себе припинити думати про те, як далеко могло зайти задоволення від їхніх приватних зустрічей і якими для неї могли бути наслідки. До того часу, як вона почала цим перейматися, Гертруда зайшла вже надто далеко, щоб заперечувати своє надзвичайне захоплення Діковою компанією. Найімовірніше, ще від самого початку існував якийсь самообман відносно сили її почуттів до нього, раз вона досі приховувала від Г'ю та Флоренс інформацію про його приїзд без дружини. Однак Гертруда мусила визнати, що її наміри були зовсім не такими, якими мали б бути. Ясна річ, роздуми про долю Джудит мали для неї куди менше значення, ніж їхня з Діком близькість. Якщо Флоренс щось запідозрить, що мабуть уже сталося, то подумає, що Гертруда у сорок чотирьох років поводить себе зовсім не на свій вік. А тоді вона, напевно, з жалем озирнеться назад у минуле й подивиться на двадцятичотирирічну дівчину, яку розлучили з нареченим і яка була змушена змиритися з його смертю. У молодій дівчині не було жодної образи чи звинувачення своїх батьків у скоєному, що, можливо, було заслугою її люблячої мачухи, однак навряд чи це полегшило її каяття. Можливо, згадуючи про те, як вона ніколи не дозволяла юній Гертруді відвідувати аристократичні заклади, де часто-густо траплялися подружні зради, Флоренс вирішила зробити вигляд, що цього разу нічого не помічає.

Проте в будинку була ще одна жінка, яка могла довідатися правду. Марі Делер не могла не помітити велике бажання своєї пані оновити літній гардероб. Потрібно було підігнати по фігурі десятки нових вечірніх суконь, капелюшки — трохи урізати, лляні спідниці вимагали укорочення, також треба було переробити минулорічні костюми, а на десятих то-несеньких білих блузок нашити складки й бахрому: тоді саме з'явилася

нова мода — носити намисто з перлинами під білою блузкою, а завдяки прозорості делікатної тканини аксесуар дуже добре проглядався.

І от, влітку 1913 року Дік приїхав на декілька днів до Раунтона. Після цілого дня екскурсій, верхової їзди на полях, шумної та веселої вечері, після якої всі ще пили каву й грали в карти у вітальні, гамір голосів почав потроху стихати, гості по одному-двоє бажали один одному доброї ночі й піднімалися сходами до своїх кімнат. Гертруда з Діком сиділи разом біля розпаленого каміну, розмовляли й дивилися один одному у вічі.

Для неї це була справжня мрія: усе виглядало так, наче вони були подружжям. Гертруда сп'яніла від щастя. Поруч був чоловік, якого вона любила, поруч була сім'я, яку вона любила, і всі вони знаходилися в будинку, який вона любила. Їхня бесіда тривала дуже довго, однак залишилася певна ніяковість, невисловленість щодо грядущої ночі. Можливо, Гертруда й дала Дікові зрозуміти, де були розташовані її покої. Нарешті вона піднялася нагору до своєї кімнати, розпустила волосся й почула приглушений стук у двері. Це був Дік. Гертруда його впустила. Вони стояли один навпроти одного, він оповив її своїми руками, і її серце забилося щодуху. А тоді вони сіли на ліжко, було трохи ніяково. Вони розмовляли напівпошепки. Дік був серйозним, як завжди, і Гертруді чомусь не вдавалося прочитати його думки. Однак, як і зазвичай, вона відчувала, що могла говорити з ним геть про все. Гертруда розповіла про свої почуття: про щастя, що знайшла чоловіка, якого могла кохати, і про нещастя, що знайшла його вже одруженим. Він пристрасно притиснув її до себе і вони лягли на ліжко. Міцно загорнута у його обійми, Гертруда зізналася, що незаймана. Його теплота й розуміння були безмежними, та коли Дік її поцілував і присунувся ближче, а тоді поклав на її тіло руки, Гертруда знервовано завмерла й прошепотіла: «Не треба». Він одразу зупинився, запевняючи, що це не мало ніякого значення; та коли на її очах виступили сльози, Дік упродовж кількох хвилин пробував її підбадьорити, а тоді сказав, що нічого не змінилося, і зник за дверима кімнати.

Наступного дня черговий раунд екскурсій і розваг добіг кінця. У неї так і не було можливості нормально поговорити з Доті-Вайлі, а потім він поїхав. Невдовзі Гертруда отримала лист подяки, якого Дік написав 13 серпня — вона вхопила його зі столика в коридорі й швидко побігла нагору до своєї кімнати, щоб прочитати наодинці:

«Моя любя Гертрудо,

Я такий щасливий, що Ви запросили мене до Раунтона. Мені все так сподобалося: і люди, і та місцевість, і сад, і ліс. Така зміна

обстановки буває дуже корисною. А ще я дуже радий, що Ви вирішили порозмовляти зі мною й поділилися своїми сокровенними думками. Просто я дуже ціную в людях відкритість і сміливість говорити й робити те, чого бажає їхнє серце. Я думаю, що після того, як я тоді пішов, у Вас виникло відчуття, нібито я не оцінив Вашої відвертості належним чином. Але це не так, я дуже ціную щирість — відтоді, як уперше Вас побачив у Туреччині, я дуже хотів стати Вашим другом. І тепер відчуваю, що ми з Вами дуже зблизилися, тієї ночі ми були наче двоє дуже близьких друзів. Такі стосунки безцінні, і я дуже хочу їх зберегти. Самотність — чомусь ми всі народжуємося самотніми, помираємо самотніми, та що там, ми живемо самотніми — і часом від цієї самотності буває дуже боляче. Це якась нісенітниця чи повчання? А втім, мені байдуже. Я маю написати Вам щось таке, що показало б, як сильно я пишаюся бути Вашим другом. Щось, що мало б якусь значення, навіть якщо його не описати словами... Люба моя, я відчуваю до Вас прив'язаність і вдячність, захоплення й довіру, а ще — непокитне бажання бачитися з Вами якомога частіше...

З найкращими побажаннями,

Навіки Ваш, Р.».

«З найкращими побажаннями»?! Вона була пригніченою й приниженою. Що їй давав цей лист? Вона знову і знову читала його слова, представляючи й міняючи їх місцями, щоб передостанній рядок листа став недоречним. Вона намагалася компенсувати прохолоду, яку відчувала, читаючи весь лист, зациклюючись на фразі: «та що там, ми живемо самотніми». Напевно, це він натякав на неблагополуччя свого шлюбу, однак навіть таке її судження не дало ніякої зачіпки. Гертрудин настрій знову різко погіршився. Невже він і справді сказав: «Не соромтеся, я дуже ціную глибину ваших почуттів; я радий, що ви не тримали цього в собі; давайте будемо друзями?»

Але ж Гертруда хотіла, щоб вони з Діком були не просто друзями. У її пам'яті спалахнули спогади про той задушевний вечір в Раунтоні, і вона зрозуміла, що важливим він був лише для неї, але не для нього. Дік набагато досвідченіший за неї: він сам розповідав їй про численну кількість своїх жінок. Її ж любовний фронт був зовсім безуспішним. Гертруда брала все занадто близько до серця й уже надміру настраждалася через Генрі Кадогана, щоб знову наступати на ті самі граблі. Відтоді минуло двадцять років, однак ті стосунки, безперечно, залишилися найбільшим коханням усього її життя; поетичний і зворушливий союз двох закоханих людей

спонукав Флоренс та Г'ю розвідати все про його минуле і теперішні доходи, а тоді відмовити його кандидатурі на шлюб з донькою або принаймні змусити відкласти це питання на декілька років. Згодом після того він помер від запалення легенів, яке розвинулося після падіння у крижану річку. Однак та трагедія залишила великий знак питання над розумінням, що сталося насправді. У будь-якому віці це було б великим ударом — присвятити себе людині, яку ти кохаєш, потім з нею розійтись, а потім дізнатися, що вона загинула, та ще й у такий спосіб, що породжує безліч болісних питань.

Смерть Кадогана залишила на серці Гертруди великий шрам: з роками вона могла дозволити собі фліртувати з чоловіками, однак далі цього ніколи не заходило. Вона була дуже привабливою, сердечною, енергійною та мала прекрасне здоров'я, однак незважаючи на її чарівні риси (руде волосся, струнке й сильне тіло), мало хто з чоловіків міг прорватися крізь смугу її відчуження. У неї було багато шанувальників: спочатку Берті Крокентроп, про якого вона вперше написала: *«дуже надійний»*, а за якийсь час, перебуваючи в стані роздратування, він здався їй *«надзвичайно надокучливим»*. Невдовзі після того вона зробила про нього останній запис: *«Я вже достатньо на нього надивилася!»*. Після цього у Гертруди були нетривалі, але глибокі стосунки з племінником Флоренс, Біллі Ласселем. Іскра між ними спалахнула завдяки декільком спільним родинним святкуванням. Коли Гертруда подорослішала й усе це залишилося позаду, вона непохитно проаналізувала свої попередні стосунки: *«Так дивно усвідомлювати факт, що всі ті яскраві вогні тепер ніщо інше, як попіл. Від іскор не залишилося жодних ознак, і слава Богу! Немає ні радості, ні жалю. Єдине, що залишилося, — це спогади смутку, які час від часу ниють у мені в якийсь дивний спосіб. Але це відчуття далеке від бажання його присутності»*. Пізніше у Гертруди був роман з одним привабливим йоркширцем, Віллом Пізом. Її спостережлива сестра Моллі написала: *«Гертруда так сильно з ним фліртує»*; а Елізабет Робінс, подруга сім'ї, думала, що вони неодмінно заручаться. Але якими б не були наміри Піза, Гертруда постійно від нього ухилялася, і ці стосунки не зайшли далі ласкавих кепкувань.

Кохання приходило до Гертруди лише двічі. Цього разу воно дісталося аж до глибини її душі. Небачений раніше ефект, який мали ці почуття, виник, найімовірніше, через майже повну відсутність сентиментів і величезний інтелект. Вона навряд чи переплутала б прив'язаність з пристрастю, як це могло б статися з іншою жінкою. Флоренс, яка знала Гертруду краще за будь-кого іншого, писала: *«Насправді, за своєю природою*

Гертруда схильна до глибоких переживань. У житті в неї були і велика радість, і велике горе. Та хіба могло бути інакше, коли... вона — така запальна й приваблива особистість... а її темперамент такий жадібний до досвіду?». Ще задовго до того, як Гертруді виповнилося тридцять, вона навчилася жити без коханого. Жодна інша жінка не спроможна так уміло компенсувати цю нестачу, заповнюючи прогалини різноманітними пригодами. При цьому нестримні бажання Гертруди, які залишалися незадоволеними, виливалися в її поезію, любов до якої з'явилася ще в школі, коли, читаючи твори Мілтона, Гертруді хотілося *«стрибати від радості»*. Через поезію вона виражала свої найтонші емоції. Однак те, що Гертруда не віддавалася поезії повністю, засмучувало її мачуху. Флоренс постійно переймалася питанням: невже саме відсутність коханого та чоловіка притлумлювала у її падчерки те могутнє джерело почуттів?

З Раунтона Доті-Вайлі поїхав до Суффолка і вже звідти знову написав Гертруді, щоб додати до свого попереднього листа якогось дивного висновку:

«...До речі, говорячи про сні — наступної ночі після екскурсії до мене навідався раунтонський привид. Ви часом не знаєте, в історії про них нічого не згадується? Це була примарна фігура жінки, яка так сильно надокучала, що я мусив увімкнути світло. Ця жінка зовсім не схожа на Вас; її постать була ворожою й тривожною... Це... була висока розмита постать, яка безупинно носилася вздовж мого ліжка, наче якийсь хижий птах... вона нахилилася до мене, але не промовляла ні слова... я поняття не мав, що то в біса було, але мені здалося, що вона хотіла на мене напасти, і я увімкнув світло...»

Раунтону було лише сорок один рік, а Г'ю з Флоренс поселилися в ньому 1905-го*.

Дік повернувся до Лондона, щоб знайти пачку листів від Гертруди. Його, звісно, тишила увага з боку такої авторитетної жінки, і він зовсім не хотів втрачати їхньої дружби; однак, коли у своїх листах Гертруда торкалася тем, що так її непокоїли, у відповідь Дік починав м'ятися і так по суті нічого й не відповідав. «...Люба моя, Ваші листи дивовижні. Я не перестаю ними захоплюватися. Бережи Вас Бог. Однак у світі немає слів, за допомогою яких я міг би Вам відповісти. Що ж, поговорімо про щось інше...».

* Майлс Ричмонд, останній член сім'ї, що жив там до них; і він зовсім нічого не знав про привидів у будинку.

Для Гертруди така відповідь була справжнім ударом. У своєму листі Доті-Вайлі розповідав про те, що погодився обійняти посаду в Албанії у Міжнародній прикордонній комісії. «Моя дружина зараз в Уельсі. Я збираюся послати їй телеграму, щоб вона повернулася й поїхала туди зі мною, а поки треба з'ясувати всі подробиці подальшого перебування на службі... Я переїхав до своєї старої холостяцької квартири на вулиці Гав-Мун-Стріт, 29. Так що тепер пишть мені на цю адресу... поки я сам, давайте побудемо з Вами на самоті». Можливо, зважаючи на те, як ця новина могла вплинути на Гертруду, замість розради він уперше підписався іменем «Дік». Будь-яка надія побачитися з ним умить зникла, а всі намагання розвіяти відчай, що звалився на Гертруду важезним тягарем після його візиту до Раунтона, виявилися марними. Його листи були для неї життєво важливим спілкуванням. Вона так часто їх перерচিতувала, що вже давно знала все напам'ять — однак тепер запитувала себе: невже він погодився на їхнє листування виключно з почуття жалю, кажучи собі: «Скоро я поїду, і все це скінчиться.»?

Гертруда розповіла Дікові про свої страждання, і він намагався її втішити. «Люба моя, ось, що я повинен Вам сказати: я посилаю Вам сердечний привіт і поцілунок, так нібито я мале дитя або ж дитя — це Ви». У справах кохання вона була новачком. Можливо, Гертруда припустилася помилки й занадто рано розповіла Дікові про своє нестримне бажання, підганяючи його залишити дружину. У такий спосіб він хотів повідомити про зв'язок між цими її бажаннями й розчаруваннями через цнотливість, покладену на саму себе. По своїй душевній доброті він, можливо, трохи невміло намагався пояснити, що їй не слід соромитися жодних почуттів: «Минулого вечора мене зупинила одна вбога дівчина — знову те саме — я дав їй гроші й відправив додому... Я подобаюся дуже багатьом жінкам, чи, може, їм подобається той я, яким я був колись... словом, мені їх шкода... Ці плотські бажання є цілком природними, але часто-густо вони вказують на звичайний голод — ці бажання можуть розпалити справжній вогонь у розумі, однак це єдиний їхній позитив...».

А тоді застереження: «Джудит дуже добре Вас знає і раніше завжди читала Ваші листи, їй видається принаймні дивним, якщо я раптом забороню це робити, а під час мандрівок наші життя перебувають у безпосередній близькості». Гертруда була нажахана. Невже він більше не хоче отримувати її листи? Вона вирішила це з'ясувати й перестала писати. Дік одразу кльонув на приманку. Він миттю написав нового листа, було це наприкінці серпня: «І знову порожнеча, моя люба. Я постійно запишую себе: чи не сказав Вам чогось зайвого? Чи, може, Ви подумали, що

вже минув той час? Чи, може, Ви були дуже зайняті? Не робіть так. Кайдани, в яких ми всі живемо закутими — чи не всі, а лише я, — розумно й правильно носити з легкою душею». Радіючи своїй маленькій перемозі, Гертруда запитала у відповідь, як їй краще звертатися до нього, коли він працюватиме в Албанії. І Доті-Вайлі відписав:

«А як же, називайте мене в листах Діком, а я називатиму Вас Гертрудою — у цьому немає нічого такого — багато людей так роблять — зазвичай моя дружина не бачить наших листів, але оскільки вона й сама Вам часто пише, ми завжди передаємо їх один одному. Ох, якби ж Ви знали, як я за ними сумуватиму... Є ще дещо, що я мушу зробити — сьогодні ввечері я знищу всі Ваші листи. Я дуже не хочу цього робити, але так буде правильно. Я можу померти чи ще щось трапиться, а ці листи дуже особисті, не хочу, щоб їх хтось читав».

Ще ніколи раніше Гертруда не відчувала такого болю. Це було прощання, за яким Доті-Вайлі написав: «...якщо я раптом не зможу Вам писати, знайте, я завжди думатиму про те, що Ви сказали мені тієї ночі в Раунтоні... Витончену книгу нам не вдалося відкрити, однак наші руки зустрілися на її обкладинці». Під фразою «витончена книга» Гертруда розпізнала його метафору для слова «секс». «...І Ви йтимете далі, залишаючись такою ж мудрою й надзвичайною жінкою, якою є, не боячись жодних здивувань і нової роботи, і життя загалом, і пам'ятайте, що буання життя завжди у Ваших руках. А я завжди залишатимуся Вашим другом».

Гертруда опинилися на перехресті свого життєвого шляху. У віці, коли вже можна розв'язати всі надії зустріти чоловіка, який міг би з нею одружитися і від якого можна було б народити дітей, вона знайшла саме того, кого шукала все своє життя. Чоловіка, який би цінував її власні досягнення, якого вона могла б з гордістю порівнювати зі своїми впливовими батьком і дідусем. На відміну від більшості жінок, які у такій ситуації піддалися б якомусь нерозсудливому роману, Гертруда була дуже розважливою. Бунтівні, повсталі проти умовностей відчуття, давали чітке розуміння того, що вона була значно сильнішою майже всіх чоловіків, які зустрічалися на її життєвому шляху — вона так довго ховалася за своєю лінією оборони, що зрештою зненацька втрапила у її пастку. Досі, коли Гертруда піддавалася смутку, єдиним, що завдавало їй болю, була відсутність чоловіка та сім'ї. Відносно дітей Ельзи та Мері у Гертруди ніколи не виникало ні найменшої злості чи заздрощів, навпаки, вона вважала їх чарівними. Валентин Чирол помітив, як під час одного святкового

візиту до Уельсу Ґертруді вдалося перетворити голосний шум дітей у його саду на неймовірну тишу за допомогою великої кількості історій, деякі з яких були серйозними, а інші — просто сміховинними. Діти швидко розгледіли її грайливу натуру, і тоді Флоренс показала Ґертруді, як найкраще пустувати з малюками. На першому балу її кузени Стенлі було близько двадцяти маленьких дівчаток, з якими Ґертруда танцювала безперестанку цілий вечір.

З усією своєю ерудованістю Ґертруда залишалася все тією ж дівчиною, якою була під час навчання в Оксфордському університеті, коли, відчуваючи нестерпну спеку, могла не роздумуючи стрибнути в річку в одязі. Тепер вона була першою, хто вставав з-за обіднього столу, за яким метушилися діти, щоб загнати їх у сад, або ж брала ракетку з м'ячиком і розпочинала галасливу й цікаву гру. Нещодавно Ґертруда влаштувала розкішний пікнік для всіх дітлахів зі своєї родини неподалік монастиря Маунт-Ґрейс (Йоркшир), після чого її листи були просто таки переповнені лагідними коментарями про маленьких племінниць: *«Я в житті не бачила нікого милішого за діточок Мері. І Поліна, безперечно, гарненька, та що там, вона просто чарівна»*.

Коли Дік з Джудит спакували речі для переїзду в Албанію, Ґертрудина остання надія на щастя, здавалося, луснула, наче мильна бульбашка. Стискаючи голову руками, вона усвідомила, що більше не зможе продовжувати ці стосунки, як і спілкуватися з ним напругу. Здавалося, що всі радощі її життя раптово добігли кінця. Їй було байдуже, житиме вона далі чи ні. Це не перша її невдача і точно не остання; та хоч як Ґертруда була дівчинкою-пестункою з багатой родини, якій мало в чому відмовляли. Дуже рідко їй доводилося чути слово «Ні», однак, доросла Ґертруда, схоже, була приречена чути відмову щоразу, коли прийняти її було найважче.

З тією ж мужністю, з якою вона йшла пліч-о-пліч протягом усього життя, Ґертруда вирішила раз і назавжди відгородити себе від безупинних метань від надії до відчаю. Вона не була вікторіанським моралістом — бо була надто розумною для цього — проте визнавала, що порушила правила, які були на боці шлюбної обітниці. Та Ґертруда хотіла показати Дікові, що ні час, ні відстань не можуть розвіяти кохання, яке вона до нього відчувала. Щоб заглушити свій нестерпний біль, Ґертруда вирішила взятися за один небезпечний для життя проект і з головою поринула в роботу. Вона повернеться в пустелю й вирушить у мандрівку, в якій ще нікому не вдавалося вижити. Дік казав, що йому подобається читати її твори. Що ж, вона напише для нього книжку, в якій ітиметься про щоденні випробування та тріумфи, і надсилатиме йому її частинами

щоразу, коли діставатиметься до чергового етапу свого шляху. Це буде історія, чітко сфокусована на її мандрівці. А він, перебуваючи в Албанії і, найімовірніше, не дуже добре ладнаючи з Джудит, буде вічно згадувати про те, що вона там через нього, люблячи його, ризикує своїм життям — а може, уже й загинула — і він більше ніколи не побачить її. Гертруда йтиме стежкою його дядька й несподівано для себе зауважить, як оживає її сила та дух; вона піде нещадною дорогою войовничих племен до Хаїля; це буде подорож, в якій ще нікому не вдалося вижити.

Гертруда вирушила на Схід через шість місяців після від'їзду Доті-Вайлі. Перед самим початком своєї подорожі вона надіслала Дікові цілу в'язку своїх книг та оглядових статей. І ось якою була його відповідь:

«Я справді люблю Ваші твори — Ви дуже розумна й чарівна жінка — а ця Ваша затія з пустелею... я не знаю, чи встигнете Ви отримати мій лист до відбуття, але якщо встигнете, любя моя, я хочу побажати Вам удачі та успіху, безпеки та помірного комфорту (незважаючи на те, що Ваш запальний норов з презирством ставиться до таких речей)... Вдалої Вам подорожі — знаходьте замки — бережіть здоров'я — і залишайтеся моїм другом. P.S.: Що стосується *procès-verbaux*^{*}, найголовніше — пред'явити його моїм колегам, не зачіпаючи мене самого».

Це був холодний лист, в якому він зашифровано нагадав, щоб Гертруда адресувала свої листи Джудит, а не йому. Її охопив нестерпний біль. Майбутня книга, як вона собі думала, насправді була б нічим іншим, як любовним посланням. Наче принцеса Шехеразада, вона мала завоювати його увагу, а тоді й серце силою захопливих розповідей і справжнього пригодницького духу.

У Лондоні Дік збирався завершити їхні стосунки; однак не минуло й місяця в Албанії, як він почав писати Гертруді раз на кілька днів. Можливо, він хотів більше викластися для благополуччя свого шлюбу, але це не спрацювало. Можливо, перебуваючи з Гертрудою, він почувався в безпеці від критики Джудит. Можливо, після вечері, коли Джудит вже йшла спати, після дня складних переговорів із сербами, албанцями і чорногорцями він сідав з пляшкою портвейну й дозволяв своїм найглибшим почуттям вийти назовні. В одному зі своїх листів він написав про ту їхню ніч у Раунтоні, коли Гертруда втримала його від себе на відстані: «Це було правильно... і якщо мислити тверезо, то я зовсім про те не шкодую — однак, коли

* Множина від слова *procès-verbal*, з франц. — протокол. (прим. пер.).

я мислю нетверезо, то таки шкодую і постійно згадую, аж поки не засну». У будь-якому разі, тепер у його листах з'явилось бодай якесь тепло.

«Так, Ви мені дуже сильно подобається — я дуже довго про це думав і вважаю, що Ви прекрасна, й мудра, і сильна, і Ви наче моя споріднена душа. І у своїх думках я їду разом з Вами пустелею верхи на прудкому верблюді... Я продовжуватиму Вам писати».

А ось іще один лист від нього:

«Уже пізня година, я сиджу один і думаю про... кохання і життя — і той вечір у Раунтоні — і що це все означало... Ви в пустелі, я — у горах, а тут, під хмарами, багато чого могло б бути сказано. Невже бар'єр між нами був дурницею, і насправді ми могли бути чоловіком та жінкою, створеними Богом для щастя... Однак я запевняю себе, що це не так. Якби я був чоловіком, створеним для Вас, але ми жили б у цих самих тілах, думаєте, ми змінились би?! — Авжеж ні. Ми б не могли довго бути разом. І все-таки є певні наслідки, якщо ти чогось боїшся... А втім, це неймовірна річ, невід'ємне право кожного, як для жінки, так і для чоловіка; от лишень так багато з них не розуміють цієї простоти. І я завжди стверджував, що у цьому допитливому могутньому сексуальному тяжінні немає нічого ганебного, це природне бажання, і його потрібно задовольняти. Якщо ж його не задовольнити, що тоді? Нам гірше».

Доті-Вайлі перебував в Албанії недовго, і вже на Різдво повернувся до Лондона. Коли він заїхав до Ґертрудиних батьків у будинок на Слоун-стріт, удома він застав лише Ґ'ю. Новий рік подружжя Доті-Вайлі зустріло у графстві Суффолк, однак, здавалося, що між ними все було не дуже гладко. У своєму листі Дік написав:

«Сьогодні ввечері... я хочу розповісти Вам про розчарування своїми з дружиною стосунками і про те, що я більше не отримував листів на своє ім'я. Де Ви? Таке враження, що всі мої листи просто зникають там за обрієм. Чи це через смуток сьогоднішня ніч здається такою непроглядною? Чи, може, через шкодування за речами, які вже не повернеш; прекрасними миттями, які я знаходжу у Вашій книзі, за Вашими думками й тілом, за Вашим сердечним коханням — усе втрачено... А Ви хотіли б, щоб я написав Вам любовного листа, щоб розказав, яку радість, задоволення й смиренність відчуваю, коли думаю про Вас..?».

Згодом він написав про те, що збирається в Аддис-Абебу, однак цього разу без дружини: «Там панує страшенне й повне беззаконня... Можливо, мені вдасться отримати Вашого наступного листа в Каїрі. Ваш батько дасть мені знати...». Представники турецької влади й британський уряд відмовили Гертруді у супроводі під час подорожі, коли вона перебувала в Зізі. Тож Гертруда фактично залишилася в статусі ізгоя; і щойно повернулася обличчям назустріч пустелі, щоб розпочати найнебезпечнішу частину своєї подорожі, розпочала писати книжку, яку збиралася присвятити безпосередньо Дікові. Тепер вона ділитиме її на розділи і частинами надсилатиме до Аддис-Абеби, а разом із нею і свої листи. Принаймні тепер Гертруда не боялася, що написане може потрапити до рук Джудит.

Через Діка Гертруда отримала побажання щасливої дороги від самого автора книги «Пустельна Аравія». Тоді це мало для неї неабияке значення. Важливішим була лише суть, про яку вона довідувалася з листів Діка: емоційний зв'язок між ними зміцнювався, незважаючи на те, що ніяких суттєвих змін не відбувалося:

«У пустелі є Ви [пише Дік]... Ви і Ваша неперевершена відвага, Ви — моя Королева Пустелі, моє серце з Вами. Якби я був юним і вільним, та ще й бездоганним лицарем, от тоді було б доречніше взяти й поцілувати Вас. Однак я вже старий, втомлений і з сотнею недоліків... Ви слушно вважаєте — нам не судилося бути разом — тому що ми раби, а не тому що це неправильний протиприродний вчинок — коли спалахує плотська пристрасть, а тоді переростає у пристрасть духовну — це і є омріяне відчуття екстазу, яке так рідко можуть відшукати людські створіння, яких, як Ви кажете, поєднав Господь — в якусь певну божественну мить ми могли б дістатися до нього — екстазу. Та нам не слід цього робити. Але ще так багато всього залишилося. Як Ви кажете, моя любя мудра Королево, усе, що є, ми візьмемо».

І хоча Гертруді було дуже складно перекласти його думки на мову ясного сприйняття, Дік принаймні писав їй з Лондона раз в один-два дні. У листах Гертруди не було жодних обмежень, ухилинь чи замислів. Вона знову й знову писала про свої почуття та бажання. А він відповідав: «Я не можу описати, наскільки мені приємно... бачити, що Ви мені пишете, що хотіли б вийти за мене заміж, народити мені дітей, присвятити мені все своє життя і серце».

Нагадуючи Доті-Вайлі про те, що перською мовою слова «сад» і «рай» звучать однаково, Гертруда вигадала метафору «фантазійний сад», в

який могли заходити лише вони двоє. Там вони завжди могли бути разом наодинці:

«Гертрудо, Ви подарували мені новий світ, Ви подарували мені ключ від свого серця, і хоч у мене є друзі, дехто з них жінки, і навіть є дружина, усі вони настільки далекі від саду, де ми з Вами гуляємо, як схід від заходу... Я часто кохав жінок так, як це робить будь-який чоловік, схожий на мене: поважно й неширо, міцно й ледь-ледь; усе залежало від того, куди приливала моя кров, який був час чи наміри або ж мені просто бракувало пригод — було цікаво, що буде далі. Але все це залишилося позаду».

Наприкінці січня 1914 року Дік знову навідався до Г'ю, а тоді вирушив до Аддис-Абеби. Після свого від'їзду він написав Гертруді листа, який був менш риторичним і більш чуттєвим за всі попередні: «Де Ви зараз є? Біля замку Белка*, працюючи за десятьох чоловіків, втомлені, голодні й сонні.? Мені подобається уявляти Вас такою. А ще я люблю думати (хоч це трохи нетактовно), що Ви там дуже самотня й чекаєте на мене...». І нарешті Дік написав слова, які Гертруда так довго ждала почути:

«Ви казали, що хотіли почути, що я кохаю Вас; Ви хотіли, щоб Ваші очі могли чітко це побачити, а вуха почути... Так от... Я Вас кохаю — чи допомогло Вам це якось там, у пустелі? Чи стала та далека грань життя менш неосязною та менш безлюдною? Одного дня, можливо, мені вдасться сказати Вам це пошепки або ж у поцілункові... Так, кохати — це і є життя... Ох, де Ви? Де Ви?... Що ж, мені вже час іти. Африка чекає на мене; я знаю, мені ще багато через що доведеться пройти... Однак я про це не думаю: мене непокоїть лише те, що я кохаю Вас, Гертрудо, і ще довго не буду Вас бачити...».

Сидячи у своєму маленькому наметі, вона знову й знову перечитувала ці слова, і серце її билося у шаленому темпі. Нарешті він їй зізнався. Він зізнався насамперед собі та їй, що кохає. Утім Гертруда ще ніколи не відчувала, що опинилася так далеко від Діка. Вона все думала, чи не забув він іще, як вона виглядає? Траплялися такі жажливі миті, коли вона намагалася відтворити у пам'яті вигляд його обличчя, але не могла. Гертрудина подорож добігала кінця; ще трішки — і вона вже зможе сказати, що їй вдалося вижити. Однак, напевно, дійти до самого кінця й сміливо

* Руїни в долині Белка, біля Солта (прим. пер.).

подивитися пустелі в обличчя було куди важче, ніж все те, що їй уже довелося пережити. Фізично Дік перебував від неї далеко, як ніколи, а ще він ні на крок не наблизився до того, щоб залишити дружину. Розплакавшись від повного виснаження і смутку, Гертруда запитала себе, чого їй вдалося досягти:

«Я мотивувала себе рухатися вперед, постійно нагадуючи, як сильно чекаю закінчення... подорожі, а коли дійшла до цього довгоочікуваного етапу, то зрозуміла, що це порожнє місце. Тлінь та порошок у руці... мертві кістки, які виглядають так, ніби вже ніколи не піднімуться й не станцюють — усе це ніщо; хочеться, зітхнувши, відвернутися від усього й зосередитися на чомусь новому... Чи зможу я примиритися з Англією, повернутися до тих самих занять і знову взятися за них — ось, про що я часом думаю».

Гертруда повернулася в Англію без Діка Доті-Вайлі — але не для того, щоб знову взятися за старе. Літо було спекотне й сповнене поганого політичного передвістя. Дік продовжував писати, дедалі відвертіше й менш обережно: «Я б усе віддав, щоб Ви зараз сиділи навпроти мене у цьому порожньому будинку».

Четвертого серпня в Раунтоні, напередодні війни, Гертруда вирішила попрацювати військовою медсестрою — спершу тимчасово в лікарні святого Онслоу в парку Клендон, що біля міста Гілфорд, графство Суррей. Вона написала листа в Товариство Червоного Хреста з проханням знайти для неї роботу. Гертруда пропрацювала в Клендоні три тижні, коли отримала телеграму з відповіддю, у якій запитували, чи може вона негайно поїхати на роботу до міста Булонь у Відомство поранених і зниклих.

У жовтні німецька армія пройшла Фландрію, після чого британські експедиційні війська вирушили в місто Іпр, щоб завадити німцям розпочати наступ. Втрати були численні. Гертруда приїхала туди в кінці листопада, а там ще досі залишалося дуже багато поранених солдатів на ношах, які лежали й чекали на причалах і вокзалах.

Гертруда заскочила у свою невеличку мансардну квартирку у місті, а тоді одразу ж пішла до контори, де заповнювала різні бланки, складаючи списки поранених і зниклих солдатів, а потім направляла стоси паперів до військового міністерства. Працюючи по вісім-дев'ять годин на добу, вона вечеряла у ресторані, а тоді, страшенно втомлена, поверталася додому, сідала за стіл і писала листи Дікові та родині. Гертруда вже не почувалася такою нещасною, вона знову була завантажена роботою і працювала в темпі, який прямо-таки шокував її колег, які ніяк не встигали

за міс Белл. Тепер листи Діка були такі пристрасні, якими вона й не мріяла їх бачити. Гертруда брала їх із собою на роботу й перчитувала під час швидкого обіду:

«Сьогодні ввечері я не повинен говорити з Вами [написав Дік]. Я повинен з Вами кохатися. Ви б цього хотіли? Ви схвалюєте моє бажання? Чи між нами з'явилася б стіна, яка піднялася б високо вгору й розділила нас? — Та ми б усе одно її зруйнували. У світі не існує такої стіни, яка могла б нас розлучити. Ви в моїх руках палаєте пристрастю. Я не хочу, щоб сьогодні у мене були якісь сни чи фантазії. Та цьому ніколи не бувати... Невже це вперше я майже зовсім не боюся бути Вашим коханцем?».

Позбавлений сексу, він не міг думати ні про що інше:

«Охоплене пристрастю тіло так швидко заволодіває розумом. Іноді жінки віддаються чоловікам, щоб задовольнити їх. Не хотів би я, щоб якась жінка поводитися так зі мною. Я хотів би, щоб вона до останнього зітхання відчувала той же імпульс, той же поштовх, який зводив би мене з розуму. Вона не повинна була б пропустити ні краплі з того, що я міг би їй дати».

І Гертруда відповідала Дікові щиро, від самого серця:

«Дорогий мій, любий, цей рік свого життя я дарую Вам, та що там, я дарую Вам усе своє життя... Любий мій, коли Ви пишете, що кохаєте і хочете бути поряд, моє серце співає — а тоді починає ридати через нестримне бажання бути поряд із Вами. Усі пустоти світу я заповнила своїм бажанням бути з Вами; мої прагнення прориваються, щоб дістатися до гір, де Ви живете».

Однак у грудні Гертруда отримала неприємну звістку. Джудит прибула на північ Франції для роботи в лікарні й жила неподалік. Дуже скоро місис Доті-Вайлі написала Гертруді листа з пропозицією зустрітися й разом пообідати. Гертруда панікувала, адже не могла запитати поради у Діка. Однак було б дуже дивно, якби вона не відповіла. Гертруда знала, що впорається і з цим.

Навіть якби Джудит лише підозрювала про тісний зв'язок Діка з Гертрудою, то після їхньої зустрічі всі її здогадки підтвердилися б. Гертруда не була лицеміркою. Якщо її щось запитували, вона завжди говорила правду. Судячи зі змісту наступного Гертрудиного листа Дікові, Джудит, тремтячи від гніву та страждань, сказала їй, що Дік завжди

дотримуватиметься шлюбу і Гертруді слід змиритися з тим, що зрештою він її покине. Гертруда написала Доті-Вайлі: *«Мені було так неприємно. Не змушуйте мене проходити через таке... Ви ж мене не покинете?... Це муки, справжні нескінченні муки»*.

Кожне їхнє спілкування, кожен лист підносив Гертруду до висот, а потім знову скидав у безодню. Ніби маятник, вона коливалася від однієї крайності почуттів до іншої. Зустріч із Джудит загнала Гертруду у прірву паніки та сум'яття. А невдовзі вона раптом опинилась у стані неосяжного щастя — Дік написав, що повертається додому. У лютому він вже дістанеться Марселя; коли проїжджатиме Францією, зустрінесться із Джудит; і вирушить до Лондона. А там уже Гертруда зможе до нього приєднатися. Вона має чекати на повідомлення й бути готовою вирушати в дорогу. Однак надовго Дік зостатися не зможе, оскільки добровільно й з радістю викликався воювати на фронті і збирався йти на півострів Галліполі.

Дік надіслав повідомлення. Маленька валіза вже була спакована. Гертруда схопила речі й побігла до авто, яке відвезло її на пароплав. Діставшись Лондона, вона стрімголов поїхала до будинку на Гав-Мун-стріт, 29 і торкнулася дзвінка. Двері відчинилися, і Гертруда нарешті дивилася Дікові в очі. Якусь мить вони так і стояли, а тоді Дік однією рукою взяв валізу, а другою пригорнув Гертруду до себе. Вони були разом наодинці чотири ночі й три дні. А тоді він пішов, щоб приєднатися до полку генерала сера Яна Гамільтона, який вирушав назустріч безнадійним пригодам у Галліполі.

Перша світова війна швидко зайшла у безвихідь, а ціле покоління молодих юнаків загинуло, так і не здобувши жодних досягнень у боротьбі проти німецької армії. Намагаючись знайти бодай якийсь вихід, британським броненосцям, що курсували у Середземному морі, наказали підібратися до Туреччини через вузьку протоку Дарданелли й бомбардувати Константинополь, оскільки турки були союзниками німецької армії. Якби на південному сході відкрили нову лінію фронту, Німеччині довелося б відвести війська від західного фронту. Однак сталося так, що британські кораблі натрапили на міни. Три броненосці потонуло, і військово-морський флот мусив відступати. Новий необдуманий план відступу, який мав призвести до появи нової лінії фронту, полягав у висадці британської армії на береги Галліполі. Цей план мав обернутися справжнім самогубством, оскільки щойно військові вибралися на сушу, як турки вгадили по них зі своїх кулеметів.

Найщасливіші та найромантичніші миті в житті Гертруди стали для неї одночасно й найбільш болісними та нестерпними. Сучасній жінці

важко усвідомлювати, що вона досі не утвердила своє кохання в повному фізичному значенні і цього вже зробити не зможе. Можна було б сміливо заявити, що непорушні принципи Гертруди, які благополучно провели її пустелею й уберегли від тисяч інших небезпек, ніколи не дозволили б їй стати коханкою. Однак немає жодної необхідності в таких твердженнях. Лист, якого розгублена Гертруда написала Дікові за декілька днів після їхньої розлуки, давав чітко зрозуміти, що вона зовсім не боялася наслідків з приводу можливої вагітності, однак ніяк не могла подолати в собі вроджене ханжество. Вона так сильно хотіла освятити їхній союз сексом, та водночас не могла спинити себе й не відхитнутися від цього в останню мить. Чого їй хотілося насправді (що вона повинна була йому пояснити) — щоб він переступив через її небажання й супротив і покохався з нею силоміць. Однак за своєю натурою Дік був лагідним і безнадійно скомпрометованим коханцем, який просто не міг так учинити.

Гертруда надіслала Дікові листа після того, як Доті-Вайлі, перебуваючи у паніці, був ошелешений її відмовою. Вона писала з неприхованим почуттям жалю:

«Одного дня я спробую Вам це пояснити — страх, жакіття... — Ви думали, що я смілива. Зрозумійте мене: я не боюся наслідків — я ні секунди про них не думала. Це страх чогось невідомого для мене... Вам це має бути відомо, тому що я вже про це розповідала. Щоразу, коли в мені з'являлося це відчуття, я хотіла, щоб Ви його ігнорували... Але я не могла сказати, щоб Ви прогнали цей страх. Я не могла. І те вирішальне слово я можу так ніколи й не сказати. Ви повинні його сказати... Страх — це жаклива річ... Це тінь. — І я знаю, що насправді це ніщо... Тільки Ви можете звільнити мене від страху — вигнати його геть з мого тіла, тепер я це знаю. А тоді, до останньої секунди... я була страшенно налякана. Уже потім я нарешті зрозуміла, що то була тінь. Тепер я це знаю».

Ось що Дік відписав: «Можливо, тоді, у Лондоні, нас спинив якийсь неловимий дух передчуття? Для Вас ризик був занадто великим — Ви ризикували своїм тілом, ризикували своїм внутрішнім спокоєм і душевною гордістю...». Гертруда була готова «оплатити рахунок», як вона відповіла, якою б високою не була ціна: вагітність, ганьба чи соціальне відчуження. Тепер вона вважала, що дитина, яка була б зовсім не найгіршим наслідком, могла б стати найкращим подарунком:

«Припустімо, що сталося дещо інше, те, чого Ви боялися — чого я боялася лише наполовину — дещо, що повернуло б Вас назад. Якби це

сталося зараз, чого Ви так боялись, я б величала Господа Бога і більше нічого ніколи не боялася б... Це не лише найбільший подарунок, який я можу Вам дати — який навіть кращий за кохання — для мене це ще й божественна заповідь реалізації, створеної в екстазі, зароджене в пристрасі нове життя, заради якого варто жити, яке потрібно діляти, обожнювати з такою ж щирістю, з якою леліє й обожнює нас Творець».

Гертрудіні листи народжувались у результаті кількох годин страждання й шкодування. Вона пообіцяла, що більше ніколи не ухилиться від Діка. «Якби я дала Вам більше, мені довелося б тримати Вас ближче до себе, що, найімовірніше, змусило б Вас відступити. Я озираюся назад і гніваюсь на свій супротив... У мене було декілька неймовірних годин. Якби я під час них померла, я б усе одно залишилася щасливою. Але Ви... Ви не отримали того, чого хотіли».

Для Гертруди, яка була дуже відважною, секс став останнім рубежем. Не варто судити її суворо — за той супротив вона розплачувалася щодня решту свого життя.

Вона змогла добре пізнати Діка лише після тих їхніх щасливих днів у Лондоні, що були навесні 1912 року. Протягом трьох наступних років, незважаючи на зростання темпу їхнього листування, вони змогли провести разом лише кілька днів. Знову й знову вони зможуть лише мигцем побачити один одного крізь багатолюдний, переповнений різноманітними подіями світ, простягнути один до одного руки, а тоді знову бути розлученими. Певною мірою Гертруда та Дік нічим не відрізнялися від багатьох пар, які одружилися під час війни: коли чоловіки йшли на фронт, подружжя були вимушені розлучатися, а після завершення воєнних дій їм доводилося довго возз'єднуватися як чоловікові та дружині, адже за час розлуки люди ставали практично незнайомцями. Їм доводилося пізнавати один одного в юності серед своєї родини та друзів; потім між ними зароджувався тісний зв'язок, який неминуче вів у ліжко; однак такий поступовий розвиток стосунків дуже рідко траплявся в жорсткому й заплутаному світі 1915 року. На якусь мить вони опинилися разом, щось там трохи змогли довідатися один про одного протягом тих чотирьох ночей у Лондоні, а тоді він знову зник, залишивши її ще більш закоханою й ще більш знедоленою.

Гертруда не вірила, що її страждання може стати ще нестерпнішим, однак воно виросло в десятки разів. У своєму листі вона поставила Дікові ультиматум:

«Я не можу заснути... ніяк не можу заснути. Уже перша година ночі... Ви, Ви і знову Ви стоїте між мною й краплиною мого відпочинку... без Ваших обіймів немає ніякого спокою. Ви зародили в мені життя і полум'я. Однак я вже догораю. Діку, так жити неможливо. Коли все закінчиться, Ви повинні взяти те, що належить Вам... Перед усім світом вимагайте мене і візьміть мене, і ніколи в житті не відпускайте... Я ненавиджу потаємність. Я можу приїхати до Вас відкрито й залишитися жити. Що мені втрачати? Єдине, що має для мене значення, це Ви. Я дихаю, думаю і живу тільки Вами. Ви на таке готові? Коли все це вже опиниться позаду й Ваша місія буде виконана, Ви ризикнете заради мене? Або так, або ніяк. Я не можу жити без Вас.

Якщо я зроблю це, мої близькі мене підтримають — я їх знаю. Інакше бути не може. Я нікого не хочу вводити в оману, не хочу уникати правди, адже зрештою вона все одно вилізе назовні. Якщо Ви переймаєтеся за свою честь, то такий вчинок і буде чесним, бо брехати — безчесно. Якщо Ви журитеся за вірність, будьте вірним своєму коханню... Тому що я згодна йти лише таким шляхом, і, можливо, врешті-решт ми зможемо з Вами одружитися. Я на це не розраховую, однак для мене так було б краще, набагато краще... Тільки не упустіть полум'я, яке палає в цьому листі — палка та яскрава пристрасть до Вас, якою живиться моє життя. Думаєте, я можу сховати свою пристрасть за тінню півсвіту, яка нас розділяє? Чи розділити її між Вами і ще кимось? Якщо Ви загинете, чекайте там на мене — той інший світ мене не лякає. Я прийду до Вас».

Коли вони з Гертрудою були разом, Дік розповідав, як Джудит страхала його, що покінчить життя самогубством за допомогою морфію, який можна було дістати в лікарні. Після такої заяви Доті-Вайлі не наважувався розповідати дружині про Галліполі і про те, що могло статися; однак від Гертруди він нічого такого не приховував. Він був упевнений, що вона залишатиметься спокійною й сильною. Тепер, на превеликий жаж, він прочитав, що Гертруда розглядала такий само вихід. У квітні 1915 року вона написала:

«Я дуже спокійно ставлюся до того місця, куди Ви прямуєте. Те, що підштовхує Вас йти туди, підштовхує мене Вас шукати. Навіть якщо мені доведеться шукати десь далеко за кордоном, я все одно знайду Вас. Якщо ж Ви вирушите в небуття, туди ж, я гадаю, полине й мій здоровий глузд, а слідом за ним — і я... у небутті немає життя... але я цього

не боюся. Як же горітиме полум'я, коли життя не стане? Але я смілива — Ви це знаєте — моя сміливість настільки велика, якою вона лише може бути в людини.

О, Діку, напишіть мені щось. Коли я вже від Вас щось почую?... Я надіюся, я вірю, що Ви подбаєте про мене. — Дозвольте мені встати й чесно сказати, що я ніколи нічого не робила потайки від когось. А значить, вони пробачать і мені, і Вам — усі важливі для нас люди нас пробачать... От лише саме Ви муситимете це сказати, а не я. Я цього більше не скажу».

Бідолашний Доті-Вайлі опинився у дуже складній ситуації: і його дружина, і коханка втратили здоровий глузд і зібралися йти за ним на той світ. З Галліполі він відписав Гертруді:

«Моя люба, не робіть того, про що Ви писали — мені навіть думати про це моторошно. Саме тому я й розповідав Вам про свою дружину — Ви значно сильніша за неї, навіть не думайте робити щось настільки нікчемне для такого вільного та хороброго духу, як Ваш. Потрібно йти своєю дорогою до самого кінця. Коли мені вдалося потрапити на цей корабель, моя радість була придушена тими словами, що Ви мені написали. Я навіть не можу повторити їх, а тим паче про це говорити... Не робіть цього. Пройде час, і ми знову будемо разом, однак нікому з нас не слід його підганяти».

І знову, нагадуючи про її власні недавні переконання, що смерть — це розв'язка, Дік написав: «Стосовно того, що ви казали про якесь майбутнє у заобрійних місцях, я хочу зауважити, що це все вигадки — і нічого більше. Ми повинні йти своєю земною дорогою — все це райське божевілья призначене для богів та поетів, а не для нас, ну хіба що у снах». Його листи стали дещо віддаленими. Зрештою, минув час, коли Гертруда могла запропонувати Дікові себе. Попереду на нього чекала битва, яка трохи нагадувала самогубство, і Доті-Вайлі потрібно було багато про що подумати.

В архівах Імперського військового музею зберігся останній лист від Діка Доті-Вайлі. Послання не було адресоване ні коханці, ні дружині; там була вся правда про нерішучість у його ставленні до Гертруди. Лист адресований матері Джудит, місіс Г. Г. Кої-Джин, яка проживала у місті Ллендісул, в Уельсі. Він був написаний 20 квітня 1915 року, за шість днів до того, як Діка вбили в Галліполі; Доті-Вайлі написав його у штаб-квартирі середземноморських експедиційних військ. Це було ретельно продумане послання, в якому йшлося про Джудит і Дікове занепокоєння щодо її намірів:

«Дорога Джин,

Лілі [Джудит] мені казала, що я ніколи Вам не писав... Я хотів розповісти про те, в якому стані була Джудит, коли я востаннє бачився з нею у Франції. Вона була вся в роботі, однак, на мою думку, там вона звалила на себе занадто багато обов'язків, а втім, як і завжди. Загалом вона була в порядку. Це чудово, коли робота виконується добре, особливо в такі тяжкі часи. Її медперсонал мені теж сподобався, і ще двоє англійських лікарів. Там також був якийсь французький лікар, але він мене не дуже цікавив.

А тепер я хочу попросити Вас про послугу. Завтра я сідатиму на один корабель... приховувати не буду — місія дуже небезпечна; якщо бути відвертим, то потім в газетах Ви прочитаєте про його аварію. Якщо зі мною щось станеться, Лілі переживатиме нестерпну самотність і відчай, особливо після її важкого понаднормово робочого дня — а це може згубно позначитися на будь-чиєму здоров'ї та душі. Вона говорила мені про передозування морфієм. Я думаю, що насправді Джудит надто мужня й розумна для таких речей, і все ж мене дуже непокоять ті її слова. Якщо Ви почуєте, що я загинув, одразу ж вирушайте до Франції разом з Г. Г. і знайдіть Лілі. Передусім надішліть їй телеграму й повідомте про свій приїзд і попросіть прислати за Вами до Булоні Френка Вайлі з машиною — не втрачайте ні хвилини, їдьте й пригляньте за нею. Не забирайте її від роботи; для Лілі буде краще, якщо вона продовжить працювати. Ви лише зумійте бути десь поруч, аби наглядати, що вона робить. Скажіть їй правду, що без неї її робота зайде в глухий кут. Я їй ще нічого не казав про грядущу корабельну аварію, тому що не хочу, аби вона щось знала до того, як все скінчиться. Усе це лише заради обережності. Там у неї є дуже хороша подруга, медсестра Ізабель Стенхаус, і ще там є міс Сендфорд, сестра мого помічника з Ефіопії, дуже хороша дівчина — і взагалі, Лілі перебуває у найкращому за таких умов місці — і, мабуть, я надто сильно хвилююся за неї. Це буде дуже цікаве видовище з будь-якого погляду, однак, якщо замислитися, воно надзвичайно ризикове. Можливо, нам вдасться досягти небаченого успіху; у будь-якому разі ця ідея дуже смілива.

Сподіваюся і Ви, і Г. Г. в порядку. Думаю, Ви знаєте, я був в Англії лише три дні, і зовсім не мав часу з кимось побачитись — якщо чесно, цей час мені потрібен був, щоб трохи перепочити й повернутися в форму.

Тож не надто тривожтеся через мою прийдешню місію, на мою думку, у цьому немає нічого незвичного. А для Лілі її лікарня — це найкраще у світі місце у разі, якщо зі мною щось станеться.

З любов'ю до Вас обох,

Ваш Дік».

Авжеж, то була неправда, коли він писав своїй тещі, що у Лондоні зовсім не мав можливості з кимось зустрітися. Навіть більше, його останній лист пролив нове світло на нього і двох жінок у його житті. Він дав зрозуміти, що всі ті листи, які Ґертруді було так важко досягнути та які з одного боку виражали його кохання, а з іншого — уникання будь-яких зобов'язань, були зумовлені нестабільним станом його дружини та його постійною турботою й відповідальністю за неї. Можливо, Дік знав, що без нього Джудит просто не впорається. Коли вона не була завантажена своєю складною роботою у лікарні, її, вочевидь, охоплював стан хаосу й сум'яття. Оскільки Дік не посмів розказати їй про «корабельну аварію», значить і справді була велика ймовірність, що вона могла накласти на себе руки, якби він залишив її заради Ґертруди. У будь-якому разі, Доті-Вайлі розумів, що коли його вб'ють, Джудит може зламатися.

Здається, Дік покохав Ґертруду так сильно, як вона лише могла мріяти, причому не важливо, був у них секс чи ні; однак Доті-Вайлі не міг змусити себе залишити дружину. Відомо одне — перед ним зрештою постала жахлива дилема: він міг підтримати душевне здоров'я дружини і тим самим приректи Ґертруду на нескінченні муки; або ж відкрити завісу таємничості свого кохання до Ґертруди й принести страждання вразливій дружині. Дік, напевно, був дуже виснажений цією внутрішньою боротьбою. Однак тієї хвилини він не мусив приймати жодного рішення, адже його власне життя висіло на волосині.

Останні слова Доті-Вайлі, адресовані Ґертруді, які він написав, висаджуючись на корабель на річці Клайд, були такі: «Моя люба Королево, у мене так багато спогадів... про Вас і Ваше неймовірне кохання, і Ваші поцілунки, і Вашу відвагу, і прекрасні листи, які Ви мені писали... від свого серця моєму — листи, деякі з них я швидко стер [з пам'яті], наче виступаючі краплі крові». Усі листи, які Ґертруда надсилала йому у Галліполі, він надіслав їй назад за день до запланованого штурму берега «V».

На борту корабля було близько двох тисяч військових: більшість — з провінції Манстер (Ірландія), дві роти з графства Гемпшир (Англія), одна рота з Дубліна, декілька загонів з дивізії ВМС, а також Доті-Вайлі й ще один учасник з полку генерала Гамільтона, підполковник Вір де Лансі Вільямс. Тієї ночі, перед нападом на турків, від яких він потім і зазнав поразки, Доті-Вайлі був дуже спокійним. Його товариш по службі, Елліс Ашмед-Батлітт зауважив, що Дік говорив дуже рідко, однак «схоже, він багато думав». Підполковник Вір де Лансі Вільямс написав: «Я думаю, що бідолашний Доті-Вайлі усвідомлював, що на цій війні його вб'ють».

Річка Клайд вивела їх до берега «V», і портова баржа була переміщена на позицію, яка слугувала б понтонним мостом. Доті-Вайлі з Вільямсом чекали півночі, коли мав прибути капітан Гарт Валфорд з розпорядженням від генерал-майора Айлмера Гантера-Вестона щодо відновлення наступу на замок і поселення Седд-ель-Бахр. Валфорд висадився на берег вранці 26 квітня, щоб битися пліч-о-пліч з уродженцями Гемпшира. План був такий: перша рота мала спробувати захопити замок і поселення, друга — спробувати приєднатися до війська на березі «V», а тим часом третя рота мала пробратися крізь огорожу з колючого дроту й вийти на пагорб № 141.

Війська захопили замок, однак Валфорд загинув. Із захопленням поселення було не так просто. Турки ховалися у підвалах і за стінами кожного будинку, і щойно їхні загарбники вийшли із замку, турки почали обстріл. Іноді вони чекали, щоб британці пройшли повз них, а тоді стріляли у спину. Доті-Вайлі спостерігав за цим із корабля і страждав аж до полудня. А тоді він ухопив палицю й рушив до поселення. От лише свого револьвера Доті-Вайлі не взяв, залишивши його на *річці Клайд*. Коли він проходив повз задні ворота замку, куля збила з нього кашкета. Офіцер з Манстера пізніше написав, що Доті-Вайлі заходив у будинки, в яких могли причаїтися десятки турецьких солдатів, так спокійно й буденно, ніби заходив до крамниці: «Я... пам'ятаю, як був шокований надзвичайно спокійною поведінкою Діка. У нього в руках взагалі не було ніякої зброї, лише маленька палиця». Ідучи спокійною ходою, Дік підняв рушницю, яка лежала біля мертвого солдата, але за декілька секунд, ніби передумавши, кинув її назад на землю. Нарешті поселення було захоплене, і Доті-Вайлі попрямував до пагорба № 141. Несучи в руках свою палицю й зберігаючи моторошний спокій, він піднявся на пагорб, ведучи за собою військово-солдат з Дубліна, Манстера й Гемпшира. Вони вийшли на самий вершечок пагорба, однак, як виявилось, турки дісталися туди раніше. І в мить перемоги Доті-Вайлі вбили пострілом у голову.

Вільямс разом з іншими солдатами поховав Діка на тому пагорбі. А тоді прочитав біля його могили молитву «Отче наш» і попрощався. Пізніше корабельний майстер витесав хреста, щоб позначити могилу, а священник з Манстера відспівав померлого. Дік Доті-Вайлі був найстаршим за званням офіцером з роти добровольців, який одержав Хрест Вікторії — найвищий військовий орден за відвагу під час Галліпольської операції. Його могила лишається там і досі, оточена лавандовими кущами та двома кипарисами; це єдине кладовище у Галліполі, яке складається лише з однієї могили. Як написав сер Ян Гамільтон: «Ніколи ще не

виймав шаблі хоробріший солдат. Він не відчував ненависті до ворога. Серце його було сповнене ніжності й печалі... Він був незламним героєм. А оскільки хотів би померти саме так, то так воно й сталося».

Після смерті Доті-Вайлі залишилося багато запитань. Чому він не взяв свого револьвера? Невже настільки сильно не хотів наступати на своїх турецьких товаришів, що був готовий радше померти, ніж захищатися? Чи не було це формою самогубства радити жінці, яку він кохав, «іти до кінця своєю дорогою...і що не варто підганяти час»?

Можливо, він думав, що коли виживе під час Галліпольської операції, далі його життя стане негожим. Гертруда поставила перед Діком палкий ультиматум: *«Перед усім світом вимагайте мене... Або так, або ніяк. Я не можу жити без Вас»*.

Джудит дійшла до переломного етапу. Можливо, Дікові було так само байдуже, житиме він чи помре, і він так само нічого не збирався робити для свого захисту, як і Гертруда, коли вирушила до Хаїля. Як сказав Гамільтон, «серце його було сповнене ніжності й печалі», він би радше пішов на вірну смерть, аніж скривдив котрусь зі двох жінок, яких так сильно кохав.

Коли Джудит дізналася про смерть чоловіка, вона написала у своєму щоденнику: «Шок був просто убивчим. Мені здавалося, що моє серце розлетілося на мільйони дрібних уламків... що ж, напевно, доведеться ці уламки збирати... тепер я самотня вдова».

Гертруда дізналася про смерть коханого в іще гіршій формі. Вона продовжувала йому писати, адже ніхто не повідомив їй, що сталося: зрештою, Гертруда не була для нього ні другом, ні ріднею. Вона була на званому обіді зі своїми друзями у Лондоні, коли один з гостей, не маючи жодних підозр про їхні стосунки, висловив свій жаль щодо загибелі Діка Доті-Вайлі. Вони продовжили говорити про його відвагу, тимчасом як Гертруда сиділа приголомшена і зблідла і вся кімната пливла у неї перед очима. Вона тихесенько підвелася з-за столу і, перепросивши, пішла з кімнати. Не усвідомлюючи, що робить, Гертруда вирушила до Гемпстеду, до сестри Ельзи, яка тепер уже була леді Ричмонд. Коли Ельза відчинила двері й побачила перед собою пригнічену Гертруду, вона вирішила, що вбили їхнього брата Моріса, і розридалася від горя.

«Ні, — сказала Гертруда нетерпляче. — Ні, не Моріс». Вона прилягла на софу, і Ельза протягом декількох хвилин гладила сестрине чоло. А тоді Гертруда відвернулася.

Під кінець 1915 року солдати бачили відвідувача на могилі Діка Доті-Вайлі. Не було жодних сумнівів, що то була жінка з захованим під вуаллю

обличчям. Однак яка саме то була жінка — ніхто так і не зрозумів. За словами Л. А. Карліона:

«Сімнадцятого листопада 1915 року на узбережжя берега „V”, яке стало головною французькою базою, висадила жінка. Вона була єдиною жінкою, яка ступала на ту землю під час Галліпольської операції. Позаду неї лишилася річка Клайд, яку в той час уже використовували як пристань, жінка пройшла через замок... минула лінію зруйнованих стін та викопаних погребів, які колись були поселенням Сед-ель-Бахр, майнула повз дерева інжиру та гранату, які пережили обстріли, і почала підніматися на пагорб № 141. Опинившись на вершині, вона зупинилася біля самотньої могили, загородженої колючим дротом, повісила на дерев'яний хрест вінок і пішла... Ми не знаємо, у що вона була вдягнена... ми навіть не можемо точно сказати, хто то був. Найімовірніше, то була Ліліан Доті-Вайлі, яка в той час працювала в стаціонарному відділенні французької лікарні. А може, то була письменниця й дослідниця Гертруда Белл. Єдине, що нам відомо, це те, що відвідувана могила належить підполковнику Чарльзу „Дікові” Доті-Вайлі, кавалеру Хреста Вікторії».

Історія Майкла Гіккі проливає дещо інше світло на ті події:

«Могила цього героя оповита таємницею; наприкінці 1915 року від транспортного судна до берега причалив човен із жінкою. Вона зійшла на сушу й понесла до могили вінок. Жінка зовсім ні з ким не говорила, однак була помічена десятками солдатів з британських та французьких військ. Після цього вона повернулася до човна й відчалила. Імовірніше за все, то була місіс Доті-Вайлі, яка на той час працювала на французьку організацію Червоного Хреста на острові Тенедос. Вона мала вплив на деяких представників влади, і тому мала можливість дістатися на Галліполі. Однак існує велика вірогідність, що то приходила давня подруга героя — Гертруда Белл, яка теж працювала неподалік тієї місцевості. Відомо лише те, що в 1919 році до Дікової могили знову приходила відвідувачка, і то, безперечно, була Гертруда Белл».

У ще деяких джерелах зазначається, що під час візиту таємничої жінки з обох сторін не пролунало жодного пострілу.

Де була Джудит 17 листопада 1915 року? Зважаючи на записи в її щоденниках з грудня 1914 року по вересень 1915 року, можна простежити, що до травня вона працювала завідувачкою англо-ефіопського госпіталю

Червоного Хреста, який був розташований у Фревані, за сотню кілометрів південніше міста Кале; а потім до вересня у Сен-Валері-сюр-Сомм. Її щоденники розповідають про труднощі, які виникали з добровольчим персоналом, і про серйозні недоліки французької військово-медичної служби. У квітні 1916 року вона обійняла посаду старшої медсестри, завідувачки лікарні біля бухти Мудрас, що в західній частині острова Лемнос.

Доті-Вайлі вбили 26 квітня 1915 року. Можливо, мати Джудит виконала його прохання і за декілька днів після сумної звістки приїхала до Фревані, щоб приглянути за своєю донькою. Дік просив місіс Кої не забирати Джудит від її роботи, однак теща могла вирішити поїхати з донькою додому в Уельс, щоб та трохи перепочила від складної та виснажливої роботи. Це могло б пояснити, чому в травні Джудит залишила Фревань, а тоді знову взялася за роботу у Сен-Валері-сюр-Сомм (число не було зазначено). Якщо вважати, що саме Джудит приходила на Дікову могилу того осіннього дня, доведеться припустити, що вона була в тій місцевості на шість місяців раніше, ніж повинна була б. Крім того, дуже мала ймовірність, що британські військові чи французьке стаціонарне обслуговування могли погодитися привезти вдову в зону бойових дій — усього Хрестом Вікторії нагороджено 39 кавалеристів, і їхні вдови мали б повне право на таке ж бажання. Також дуже сумнівно, що хтось із вище згаданих органів міг би влаштувати припинення вогню з боку турків на час її перебування біля могили.

Однак усе-таки вдалося з'ясувати деякі факти після того, як ми звернулися до книги «Галліполі», яку написав капітан Ерик Віллер Буш, кавалер двох орденів за видатні заслуги, службовець військово-морського флоту Великої Британії й яку опубліковано 1975 року:

«Декілька авторів розповідали історію про те, що Лілі Доті-Вайлі, «єдина жінка, нога якої ступала на берег під час окупації, висадилася на берег поселення Седд-ель-Бахр 17 листопада 1915 і поклала вінок на Дікову могилу», і що „на час проведення цього обряду турки припинили стрілянину“. Так от, таке їй могло лише наснитися. Вона не змогла б припливти туди на човні, оскільки того дня був дуже сильний шторм. І хоча той візит не згадують у жодному офіційному протоколі, Лілі, безперечно, вірила, що саме їй вдалося це зробити, до того ж було два повідомлення від очевидців [лейтенанта Корбетта Вільямсона, оператора радіолокації, та Ф. Л. Гілтона з дивізіону ВМС] щодо жінки, яку вони бачили. Лілі написала листа до британського посольства в Афінах зі словами подяки за те, що „своїм успіхом я якоюсь мірою завдячую Вам“, однак так і не надіслала його...».

Існує припущення, що побоювання Доті-Вайлі щодо врівноваженості своєї дружини були не даремними і що вона дійсно переживала знесилання. Чи справді вона в це вірила, чи просто хотіла довести, що саме вона, а не Ґертруда, була тією жінкою на березі «V» — не відомо. І єдиним способом досягти цього було переконати посла, що того дня на острові була справді вона. Однак зрештою Джудит раптом стала дуже чесною чи, може, просто розгубилась, одним словом, листа вона не надіслала.

Ерік Буш також пише, що бідолашний Лілі вдалося навідатися на могилу свого чоловіка в 1919 році. Навіть у мирний час, щоб здійснити таку поїздку, їй потрібна була допомога представництв британської армії в Чорному морі, Константинополі, та передової бази, розташованої поруч із портом Кілії. До острова її доправив один лоцманський човен, і знову ж таки, вона ступила на берег біля уже відомої *річки Клайд*.

Дата легендарного покладення вінка на могилу, 17 листопада, залишається досить розмитою. Буш, офіцер морського флоту, стверджує, що підібратися цього дня до берега було неможливо через несприятливі погодні умови. Гіккі, як ми бачимо, датує цю подію не точніше, як «наприкінці 1915 року». У листопаді Ґертруду викликали до керівника морської розвідки, капітана Р. Голла. Він повідомив про те, що з їхнього каїрського представництва надійшла телеграма, в якій йшлося, що вони хочуть з нею співпрацювати. Ґертрудин добрий товариш доктор Девід Гогарт припустив, що її нещодавно здобуті знання про племена північної Аравії для їхнього бюро були б просто безцінні. Довго не вагаючись, Ґертруда дала свою відповідь і 16 листопада написала листа Флоренс:

«Мені здається, коли я приїду в Єгипет, з'ясується, що роботи там не більше, ніж на два тижні. Тож я ще можу встигнути повернутися до Різдва. А поки це все, що я можу написати.

Стосовно моїх подальших подорожей — ще нічого не ясно, однак я думаю, що шансів практично немає».

Сімнадцятого листопада Ґертруда була у своїй квартирі на Слоун-стріт, 95 і пакувала валізу. У суботу, 20-го числа, вона прибула до Марселя, де зійшла на борт корабля «Аравія», що належав британській транспортній компанії Р&О. Вона написала батькові листа, в якому повідомила, що корабель відчалить о 4-й годині ночі наступного дня; і що, за її підрахунками, корабель має прибути до Порт-Саїда в четвер, 25 листопада. Однак перший Ґертрудин лист з Каїра був написаний у вівторок 30 числа, очевидно, що саме тоді вона прибула до пункту призначення. Ґертруда згадала про «жахливу подорож — майже безперервний шторм» і зазначила:

«ми причалили до Порт-Саїда ввечері в четвер... Тож наступного дня я прокинулась уже на місці». Дивно, вона також сказала: «Сьогодні вранці, по прибутті, я вам телеграфувала й просила передати кимось ще одну сукню й спідницю», — складається враження, що в неї було два прибуття: перше в п'ятницю 26-го, а друге — наступного вівторка. У решті її листів розповідається про те, як 26 листопада двоє її нових колег, Гогарт і Т. Е. Лоуренс, після вечері витягли її трохи розвіятись, і більше ні слова про те, що було далі. Дні та ночі 27-го, 28-го та 29-го листопада пропущені.

Каїрське бюро було розвідувальною базою, яка займалася питаннями середземноморських експедиційних військ, відправлених на півострів Галліполі. Окрім Гогарта та Лоуренса, який у той час був у траурі за своїм братом Віллом, там було ще двоє Гертрудиних знайомих: Леонард Вуллі, директор розвідувального бюро в Порт-Саїді, та капітан Голл, брат того службовця, який відправив її до Каїра, відповідальний за залізницю. Гертруда опинилася в оточенні друзів. Чи могла вона, перебуваючи під їхнім обачним захистом, наступного ранку сісти на швидкісний потяг до Порт-Саїда, потім пересісти на вантажний корабель, який доставляв до Дарданелл якусь сировину, і зрештою опинитися на бортовій баржі, яка підвезла б мандрівницю до берега «V»? Якщо турецькі кулемети замовкли, чи було це результатом допитливості та поваги стосовно обох: загадкової жінки, яка йшла без жодного супроводу, та Доті-Вайлі, до могли якого вона так наполегливо прямувала?

Чи ж це часом не Гертруда здійснила ту «подальшу подорож», про яку вона обмовилася в розмові з Флоренс перед своїм від'їздом з Англії?

МЕЖА ВИТРИВАЛОСТІ

Ще до своєї смерті Дік Доті-Вайлі запустив у житті Гертруди важливий механізм. Сталося це наприкінці літа 1913 року, за декілька тижнів після його приїзду до Раунтона, коли він спалив усі Гертрудині листи й вирушив з Джудит до Албанії працювати на посаді в Міжнародній прикордонній комісії.

Їхній роман, хоч і не був консумованим, мав подарувати Гертруді багато днів неймовірного щастя, якого вона ніколи раніше не знала. Гертруда пізнала ейфорію сексуального потягу; новизну стосунків з чоловіком, який їй не боявся і якого не відштовхували її подвиги, який не намагався приховати свою некомпетентність у питаннях, що їх Гертруда обговорювала з такою обізнаністю. Вона вже давно переросла обмежений англійський світогляд, в якому тепер плавала, наче морський юнкер серед пуголовків. У свої сорок п'ять їй набридло усвідомлювати, що, незважаючи на досягнення, які прославили міс Белл на міжнародному рівні, громада Лондона та Йоркшира, де вона жила, дотримувалася флегматичного світогляду епохи англійських королів Едуардів, згідно з яким їй сприймали лиш як незаміжню тітку зі страхаючим інтелектом. Минуло тринадцять років відтоді, як Гертруда написала: *«Я стала Особистістю!»*, але за межами великого кола її родичів і друзів вона залишалася всього лиш дивакуватою старою дівою, хоч і гарно вбраною та з ореолом слави над головою. Гертруда, напевно, не раз запитувала себе, чи ж хіба заради цього вона ганялася за перспективною освітою; здійснювала подорожі, які були б надзвичайно складними навіть для чоловіка; вивчала археологію, картографію, альпінізм і шість іноземних мов? З іншого боку, Дік чудово усвідомлював значущість її експедицій і, знаючи Близький Схід так добре, як і вона, міг доповнювати її в кожній історії та кожній пригоді.

Після того, як він поїхав до Албанії, Гертруда відчувала себе цілком спустошеною. Її сім'я не схвалила б роману з одруженим чоловіком — у цьому не було жодного сумніву. Гертрудині світські друзі про це зовсім нічого не знали. У будь-яку мить під час буденної розмови ім'я Діка Доті-Вайлі могло спливати на поверхню й устроїти ножа в Гертрудину

глибоку рану. А що ще гірше — завжди була ймовірність, що якимось у Лондоні, відвідуючи благодійний вечір чи концерт, вона може зустрітися з його дружиною. Гертруда була дуже прямолінійною, і їй зовсім не подобалася думка про можливе ухиляння від суті. Вона написала до Чирола: *«Якби Ви тільки знали, як протягом останніх декількох місяців я металася туди-сюди по дну пекла, Ви подумали б, що мені варто було перепробувати всі варіанти виходу. Я хочу перерізати всі ланцюги, що зв'язують мене із зовнішнім світом... Це моя найзаповітніша мрія... Я хочу, щоб переді мною була лише дорога, світанок, сонце, вітер і дощ, багаття під зорями, сон і знову дорога».*

Останні вісімнадцять місяців потрясли її до глибини душі. Єдине, чого Гертруда з радістю чекала, були його листи. І розумом, і серцем вона глибоко загрузла у відчаї, який міг призвести до психічного розладу, якби вона не була такою сильною особистістю. Коли Гертруда чула якусь меланхолійну пісню, читала один із чуттєвих віршів Хафіза чи згадувала, як тоді виглядала його крізь натовп у вітальні й рахувала секунди, поки Дік пробереться до неї, на її очі наверталися сльози. Усіляко лаючи себе за те, що поводитися, як зневажлива «дурненька дівчинка», Гертруда мусила визнати, що не може викинути його з голови. Остання крапля її самоповаги розчинилася в повітрі через приховування від батька та Флоренс правди про те, як далеко вона дозволила собі стягнутися в залежність від чоловіка, якого могла ніколи не мати. Г'ю, надзвичайний вікторіанець, обожнював Гертруду за її незалежність, інтелект, відвагу й чудовий діалект джорді. Саме такі риси він найбільше цінував у жінках; і якщо Мері Шилд, матір Гертруди, він полюбив лише за неймовірну красу, за свою другу дружину він обрав жінку, інтелект і далекоглядність якої значно переважали над простими поглядами на життя й сором'язливою натурою. Усе Гертрудине життя ґрунтувалося на тому, щоб догодити та заручитися батьковою підтримкою на час своїх подорожей. Не дай Боже, він дізнався б, як цей роман поставив її на коліна.

Гертруда докладала всіх зусиль, щоб виглядати нормально, і за сімейною вечерею влаштовувала справжнє шоу щоразу, коли хтось відмовлявся обговорювати політику, сільське господарство, промисловість, книги чи спектаклі. Після цього вона бажала всім доброї ночі й піднімалася до себе в кімнату, де безперестанно курила. Іноді вона до самого ранку сиділа на ліжку, затиснувши руками голову, або ж ходила туди-сюди. Якби був якийсь інший спосіб, якби вона могла подолати протистояння самотності, переступити через гордість і дозволити собі бути Діковою коханкою — вона могла б це допустити, однак, зрештою, сказала б собі:

«Нізащо в житті я не розчарую батька». Єдине, що вона могла зробити, це спробувати ігнорувати біль.

Гертруда все чекала, сподіваючись, що щось зміниться, а коли Дік повернувся з Албанії, почала діяти. Вона вирішила знову втекти у «дику подорож», уникнувши сердечних, наполовину усвідомлених побажань з боку сім'ї та друзів, які б усе ще більше ускладнили. Її відправною точкою буде Дамаск. І знову Гертруда заговорила до себе рядками з вірша Хафіза, які так влучно передавали її страждання від попередніх стосунків з Генрі Кадоганом:

Ох! Коли він вирішив, що легше буде піти,
Він залишив мені мандри важчі за світи!
О, погоничу верблюдів, хоч караван у русі,
Заради Бога, допоможи з ношею, що впала,
Щоб поряд пісня Співчуття лунала!

Її не дуже хвилювало, куди вона піде. Важливішим було в принципі втекти від усього; її душевний стан підказував, що попереду чекає епічна доленосна мандрівка і що варто якомога довше в ній перебувати. На той час Гертруді було байдуже, повернеться вона ще додому чи ні.

У серпні 1913 року настрій Гертруди сильно відрізнявся від весняного стану її душі; її походи по крамницях теж дуже змінилися. Цього разу Гертруда накупила дуже багато речей — усе, що раптом могло знадобитися. Передусім вона взяла два свої англійські намети: один призначався для купання і сну, інший — для прийому їжі та письма; обидва мали відкидні полотнища, які можна було підв'язувати, залишати зачиненими або використовувати як завісу. Гертруда замовила велику кількість спідниць, яку розробила разом зі своїм кравцем спеціально для їзди верхи по Близькому Сходу; їхня розробка не мала нічого спільного з бриджами, а тим паче з використанням дамського сідла, це була довга спідниця-брюки з вставкою-фартухом.

Сидячи в сідлі, Гертруда перекручуватиме цю вставку наперед, а все зайве закидатиме назад або набік, щоб виглядало наче турніюр. А коли наїзниця зізлатиме з коня, вставка фартуха спадатиме навколо всієї спідниці й приховуватиме розріз. Гертруда накупила вечірніх суконь з мереживом та складками, в яких вона вечерятиме з консулами та шейхами, сидячи за столом у посольстві чи з підігнутими по-турецьки ногами на килимкові в наметі. Вона взяла з собою мундштуки, срібні портсигари, клатчі, з десяток білих і смугастих бавовняних сорочок з підкладними

плечима й круглі комірці на високій стійці. На шії Гертруда збиралася носити чоловічу краватку або овальну брошку.

Список був дуже довгим: Гертруда збиралася взяти з собою десяток ляних спідниць по кісточки, які завдяки своєму приталеному фасону підкреслювали її тонкий стан; цілу валізу низьких і високих черевиків, в яких їй буде зручно лазити по скелях та руїнах: шкіряні чоботи до колін, полотняні шнуровані черевики по кісточки, черевики на низьких підборах з ремінцем та гудзичком для вечірніх убрань; бежеві панчохи; шовкову білизну й парасольки. Також вона брала з собою револьвери Purdy, ящик з гвинтівками, теодоліти й декілька коробок телескопів фірми Zeiss — усе це для подарунків шейхам, які допомагатимуть їй у дорозі. Гертруда придбала для себе десяток ляних і солом'яних капелюшків: якщо раптом одного здує вітром, їй не буде сенсу утруднятися й злазити з верблюда, щоб його наздогнати. З підвищенням температури повітря капелюх можна буде замінити на придбану у місцевій лавці куфію та обв'язати її навколо голови яскравим шовковим мотузочком, а звислі заду кінці захищатимуть плечі від сонця.

Під час цієї подорожі в пустелі мала бути зима, тому Гертруда спакувала до валізи Wolsey ще шубу та куртку. Список на цьому не закінчувався: твідові дорожні костюми, вовняні кардигани, набір півтораметрових муслінових мішків з еластичними зав'язками, які нагадували мішки для взуття: у них Гертруда залазитиме під час сну, а вже зверху накриватиметься ковдрою — так вона зможе захиститися від бліх та інших комах; безліч маленьких записників у шкіряних обкладинках, куди вона запишуватиме свої археологічні нотатки та думки; два фотоапарати й плівка, стос паперу для нотаток, компаси, картографічний папір, олівці, ручки та чорнила; шматочки лавандового мила та пляшечки з парфумами, срібні щітки для волосся та канделябри; лянні простирадла й вишиті скатертини; прилади для вимірювання та проєкцій карт, якими її забезпечило Королівське географічне товариство; виготовлене на замовлення парусинове ліжко та стілець для оснащення намету-спальні, а також парусинова ванна — «*моя розкіш*» — яка до кінця подорожі слугуватиме ще й поїлкою для верблюдів; і, нарешті, аптечка, косметика й надважливі набойі, які Гертруда позагортала в білі шовкові панчохи й поховала по черевиках і чоботах, пропихаючи в самий кінець до носка.

Подорож, в яку Гертруда збиралася вирушити, нарешті починала її хвилювати, і не лише тому, що напередодні її серйозно застерегли стосовно цієї мандрівки, а й через фізичні навантаження та географічні труднощі, які чекали на неї попереду. Гертрудиним пунктом призначення

був Хаїль, ледь не міфічне місто в центрі Аравії, яке описав у книзі «Пустельна Аравія» Чарльз М. Доті, Діків безстрашний дядько-геолог, й опублікував 1888 року. Це була книга, яку Гертруда брала з собою в кожну експедицію. Чарльз М. Доті понуро описав дві свої невдалі подорожі в ті краї під час двох страхітливих років поневірян на кордоні між Аравійською та Сирійською пустелями. У Хаїлі його затримали й ледве не позбавили життя.

Обравши Хаїль, Гертруда попрямує до однієї з найбільш мінливих та маловідомих частин світу. Офіційною метою її візиту було здобути інформацію для міністерства закордонних справ. Війна з Німеччиною загострювалася, й увага британського уряду зосереджувалася на політичній ситуації в центральній частині Аравії, де Німеччина зміцнювала свої стосунки з Османською імперією, тренуючи її армію, постачаючи зброю та налагоджуючи залізничне сполучення.

Ворожнеча між двома найвпливовішими кланами центральної Аравії — Саудами та Рашидами — протягом століття була центральною віссю історії півострова. Британія постачала зброю і гроші харизматичному та лютому Абдул-Азізу Ібн Абдуррахману Аль Сауду, правителю Неджда — відомому як Ібн Сауд*. Цей лідер фанатичних пуритан з ваххабітської течії ісламу керував із саудівської столиці Ер-Ріада, а його авторитет зростав водночас із відвоюванням територій, втрачених раніше. Османський уряд підтримував ворожу династію Ібн Рашида з Шаммарської федерації, яку, напевно, можна було назвати найбільш жорстоким і лютим племенем Аравії. У той час Сауди планували напасти на Рашидів; і саме місто Хаїль, цитадель Рашидів, стало першим пунктом призначення Гертрудиної експедиції. Однак спочатку Гертруда мала інший план — піти ще далі на південь, до Ер-Ріада, щоб зібрати більше інформації, яка могла б зацікавити міністерство закордонних справ. Капітан Вільям Шекспір, який вирушив до міста Ер-Ріад майже одночасно з Гертрудою, через п'ятнадцять місяців втрутився в сутичку між Саудами і Рашидами, під час якої загинув.

Масштаби подорожі, яку планувала Гертруда, були просто неосяжні. Вона збиралася проїхати понад дві з половиною тисячі кілометрів верхи на верблюда, рухаючись кільцевим маршрутом на південь від Дамаска, а далі на схід через північну третину Аравійського півострова, частину суходолу, оточену Червоним морем, Перською затокою та Аравійським морем. З географічної та політичної точки зору така подорож

* Ібн Сауд — «син Сауда» (прим. пер.).

могла налякати навіть найдосвідченіших мандрівників. Під час аналогічної експедиції найвідоміший аравійський дослідник, Чарльз Хубер, впав у відчай і повернувся назад, у результаті чого загинув від рук своїх провідників; водночас австрійський барон Нолд довів себе такою подорожжю до самогубства. Дістатися Хаїля стало для пустельних мандрівників найбільшим випробуванням. Подорож цією безплідною місцевістю була б досить небезпечною навіть у тому разі, якби можна було впевнитися, що бедуїни поводитимуться дружньо. Гертруда ж збиралася йти в саме серце саудо-рашидського конфлікту, та ще й тоді, коли їхня вороженча сягала кульмінації.

У першій частині подорожі Гертруда вирушить на південь до центральної частини Аравії та пройде через широченну внутрішню поверхню високогір'я Неджд, яке простягається від Сирії на півночі й до Ємену на півдні. Далі їй доведеться перетнути сипучі піски пустелі Нефуд, ставши першою людиною з Заходу, якій вдалося пройти цю частину Аравії. Від Нефуду Гертруда вирушить до гір Місма, далеке дивне місце, яке дуже сильно нагадує готичне бачення Дантівського пекла Гюстава Доре, ілюстратора дев'ятнадцятого століття. Ландшафт гір формують скелясті піки, висота яких сягає десятиповерхового будинку з іще однією незвичайною властивістю: оскільки до складу гірських порід входить кремій, скелі виглядають чорними, як непроглядна ніч. Після цього Гертруда спуститься на цілковито рівне засушливе плоскогір'я, устелене гранітним ті базальтовим щебенем, у серці якого, наче таємничий міраж, мерехтить білосніжно-біле середньовічне місто Хаїль.

Гертруда вже давно думала про цю подорож, однак завжди її відкладала. Тепер же вона була таким досвідченим пустельним мандрівником, що мало яка діяльність могла видатися їй новою та незвіданою. Цього разу через особисті обставини вона не лише хотіла втекти, вона прагла отримати випробування, яке б визначило межі її можливостей — пригоду, яка б вразила Діка Доті-Вайлі, змусила його хвилюватися за неї, привернула б його увагу. Гертруда хотіла, щоб він нею захоплювався, навіть якщо вона більше не повернеться. Батькам вона сказала, що ще не визначилася з пунктом призначення, що спершу має порадитися з урядом Дамаска; однак Девід Хогарт написав Гертруді про те, що, найімовірніше, її проект не ухвалить ні османський уряд, ні головний представник Великої Британії в Туреччині, сер Луї Маллет. Він як новий посол у Константинополі (і товариш родини Беллів) наполегливо відмовляв Гертруді від цієї подорожі, ще коли працював у міністерстві закордонних справ у Лондоні. За чотири роки до цього один її товариш, Ричмонд Річі,

домовився про зустріч Гертруди з резидентом індійського уряду Перської затоки, який у той час перебував у Англії, щоб обговорити її маршрут до Хаїля. Резидентом був підполковник Персі Кокс, ім'я якого в подальшому матиме для Гертруди неабияке значення. Він застерігав Гертруду від цієї подорожі, а особливо від південного маршруту.

Окрім мап, кишенькового збірника поем Шекспіра та заяложеного екземпляра «Пустельної Аравії», Гертруда поклала до свого рюкзака книгу «Пілігримство до Нежджа» авторки Анни Блант, яка була зі своїм чоловіком у Хаїлі, де, до речі, не змогла поладнати з Рашидами. Одного разу Гертруда зустрілася з Анною біля її конюшні в Каїрі, де та була в костюмі бедуїна в оточенні вовків. Гертруда ще не раз перечитуватиме книгу Блант, звертаючи увагу на її пророчі рядки: «Це був урок і застереження... що ми, європейці, досі живемо серед азіатів... попередження про те, що [Хаїль] — лігво левів».

У тому душевному стані, в якому саме перебувала Гертруда, її це геть не хвилювало. Певною мірою вона навіть була рада йти назустріч небезпеці попри всі застереження. Попереду чекала зловісна пригода. Гертруда цього не знала, однак це мала бути її остання експедиція до пустелі. Грядуща подорож мала дати можливість забезпечити міністерство закордонних справ детальною інформацією щодо критичності ситуації, передати важливі дані верховним чиновникам, високопоставленим політикам і військовим географам. Це буде найважча й найдовша подорож у її житті, у якій на Гертрудому шляху стрінуться злодії та вбивці. Вона навіть замислиться про те, чи була гра варта свічок?

Поки що Гертруда написала Дікові лише про свої наміри піти до Хаїля, і Доті-Вайлі був настільки занепокоєний, наскільки Гертруда могла цього бажати. Оскільки Дік і сам був досвідченим мандрівником, до того ж цілком усвідомлював причину її подорожі, його непокоїв такий ризикований вибір її місця призначення і період часу, який вона перебуватиме за межами британської сфери впливу. Його тривога чітко простежується в листах, які Гертруда отримала у своєму першому порту, Дамаску. Дік писав з властивою чоловікам його класу та професії недовомовленістю: «Нехай поряд з Вами завжди буде Господь — і удача з усього світу... Певною мірою я нервуюся, щоб з Вами нічого не сталося... Дорога на південь від Маана й аж до Хаїля просто нескінченна. Щодо Ваших палаців, маршрутів, вашого Багдада й Персії я так не переживаю, але дорога з Маана в Хаїль — Іншаллах!».

Двадцять сьомого листопада 1913 року Гертруда спершу на пароплаві, а тоді на потязі дісталася до столиці Сирії, Дамаска. Вона прибула туди

прямо з Бейрута. Оскільки мандрівниця мала з собою цілу гору валіз, вона вирішила не заїжджати до Т. І. Лоуренса, який шпигував за німцями з міста Кархемиш. «Міс Белл проїхала, не навідавшись, — написав він з краплею відчаю у листі до свого брата. — Наступного разу ми зможемо зустрітися не раніше весни».

Прибуття Ґертруди до її улюбленого готелю в Дамаску «Пелес Хотел» спричинило звичну метушню персоналу. Вона була найзнаменитішим мандрівником того часу, як серед чоловіків, так і серед жінок. Її нова, уже шоста книга «Палац і мечеть в Ухайдирі», що невдовзі мала вийти з друку, була в центрі уваги археологів та істориків Близького Сходу. Тоді ще ніхто нічого не знав про Т. Е. Лоуренса, репутація якого ніяк не могла затьмарити Ґертрудину аж до 1920 року, хоча й пізніше йому вдалося засвітитися лише завдяки деяким сенсаційним фактам з його біографії. Адміністратор готелю зустрів Ґертруду низьким поклоном і презентував їй у номер пляшку шампанського та кошачок абрикосів. А поки коридорні один за одним заносили в кімнату її багаж, Ґертруда відчинила вікно й поглянула вниз на багатолюдні вулиці, розквітлі сади та східний базар. На якусь мить її смуток розвіявся завдяки знайомому їй місту, яке в той час виблискувало на листопадовому сонці червоним і золотавим сяйвом.

На Ґертруду чекало багато справ і багато людей, до яких вона мала навідатися. Вона замовила собі каву й почала розпаковувати на ліжку та килимах речі. Скоро кімнату наповнили знайомий безлад і сигаретний дим. Щойно Ґертруда все розпакувала, вона зв'язалася з Мохаммедом аль-Бессамом, підступним і дуже статним ділком, який скуповував землі навколо майбутньої багдадської залізниці. Ґертруда була з ним знайома і знала, що цей араб зможе дістати для неї найкращих верхових верблюдів і найкращого поводиря. Аль-Бессам познайомив її з Мохаммедом аль-Мараві, який мав славу репутацію. Аль-Мараві подорожував з Дугласом Карратерсом, чоловіком, який після Ґертрудиного повернення до Лондона мав намалювати її мапи для Королівського географічного товариства. Ще з Англії Ґертруда писала листа своєму давньому компаньйону в мандрівках Фаттуху з проханням зустрітися з нею в Дамаску. Наступного дня, коли той прибув з Алеппо, Ґертруда була рада знову з ним побачитись. Як і в попередніх подорожах, Фаттух мав відповідати за її особистий комфорт у дорозі, встановлювати намети, приносити воду для наповнення ванни, збирати її ліжко з мусліновим пакетом, весело розкладати її лляні скатерки, срібні столові прибори та фарфоровий посуд і накривати на стіл із запаленими свічками, а тоді відходити на поважну відстань, де він завжди мав бути пильним до її нових наказів.

Залишивши Фаттуха розпаковувати речі, Гертруда одразу ж узялася піднімати всі свої зв'язки й з'ясовувати поточну ситуацію між ворожими племенами Хаїля, усе, що тільки могла. Майже одразу вона почала писати листи додому, щоб заспокоїти батьків, і майже одразу в її листах з'явилося невеличке відхилення від правди. 27 листопада вона спритно писала листа до Флоренс: *«Мохаммед каже, що цього року дістатися до Неджда буде зовсім просто. Схоже, я приїхала сюди в дуже вдалий час і... пустеля, на подив, тиха... Якщо мені це не здалось, я точно поїду. Як би там не було, з Мадеби повідомлю про своє рішення»*.

Якщо Мохаммед аль-Мараві насправді їй таке сказав, він би все одно мав знати правду. Очевидно, його, як і Бессама, за порадою якого Гертруда також зверталася, надто сильно цікавили гроші англійки. Скоріше за все, вони обидва думали, що міс Белл, безперечно, вирішить повернутися назад задовго до того, як добереться до Неджда. Ясна річ, відмовити її від затії було б надзвичайно важко, однак далі Гертруда звертається до Г'ю, наче розбещене дитя, яким завжди була. Вона пише так, ніби його відмова змусила б її повернутися додому на першому ж пароплаві; однак Гертруда чудово знала, що завжди може обвести батька навколо свого маленького пальчика: *«Сподіваюся, Ви не скажете мені „Ні”. Хоча це навряд, тому що Ви у мене настільки любий таточко, що ніколи не відмовляєте навіть найбільш бурливим моїм вимогам... Мій найдорожчий найулюбленіший таточку, не думайте, що я божевільна чи безрозсудна, і завжди пам'ятайте, що я люблю Вас більше, ніж це здатні передати слова»*.

Гертруда добре знала, як правильно потрібно організовувати караван, однак він у неї ще ніколи не був аж настільки детально продуманим. Гертруді знадобилося сімнадцять верблюдів, які б у середньому коштували по 13 фунтів стерлінгів разом з сідлом та мотузкою-поводом. *«50 фунтів я повинна витратити на їжу, — записала Гертруда до свого щоденника, — ...і ще 50 фунтів на різноманітні подарунки, як, наприклад, накидки, куфії, бавовняний одяг і т. ін.»*. За порадою Бессама, вона візьме з собою 80 фунтів, а 200 фунтів дасть представнику Рашидів як акредитив, що давав їй змогу повернути цю суму в Хаїлі назад. Підбиваючи всі свої витрати, вона не очікувала побачити суму в 601 фунт. Гертруді знадобиться вдвічі більше грошей, ніж вона взяла з собою, а це означало, що доведеться попросити батька перерахувати гроші через Османський банк. 28 листопада вона відправила телеграму додому з проханням передати 400 фунтів — досить значна сума, яка на сьогодні становила б 23 000 фунтів — а тоді швидко повернулася назад до готелю,

щоб написати довгого листа з поясненнями: *«Я не прошу Вас подарувати мені ці гроші. На цю подорож я насправді використовую весь свій дохід за наступний рік, але якщо я потім сяду й напишу про це книжку... я не бачу жодної причини, чому можу не повернути назад витрачене... Пустеля цілком спокійна, тож у мене не має виникнути жодних складнощів, щоб дістатися до Хайля — це столиця Ібн аль Рашида».*

Той факт, що у своєму листі Гертруда пояснювала значення Хайля, говорило лише про те, як мало вона розповідала батькові. Г'ю, як завжди, детально вивчав мапи у раунтонській бібліотеці, тримаючи у руці останній лист від Гертруди. Він знав рівно стільки, скільки цього хотіла Гертруда.

Як і завжди, вона вилила душу своєму дорогому домнулу, який був одним із небагатьох, кому Гертруда могла писати про Доті-Вайлі: *«Можє, це й не найкраще рішення, але, я думаю, що варто спробувати. Як я вам уже казала, це я в усьому винна, але від мого зізнання наше спільне нещастя меншим не стало. Однак зараз я від цього віддаляюсь, а час, як відомо, позбавляє навіть найбільш пронизливого болю».* Звалюючи на себе відповідальність за всі нещастя, Гертруда насправді була нещирою. Скоріше за все, вона знала про Валентинову прив'язаність та повагу до неї, а тому все трішки прикрашала. Гертруді було б ніяково пояснювати, що кохання всього її життя залишається зі своєю дружиною. Очевидно, їй було легше робити акцент на тому, що, зрештою, було нічим іншим, як правдою — вона вирішила відступитися від подружньої зради.

А тим часом Гертруда обговорила з Мохаммедом майбутній маршрут. До обов'язків Аль-Мараві входило керувати її персоналом і стежити за тим, щоб весь екіпаж був у порядку; тому він збирався вести її через пустелю Гамад та непоміченою на мапі частиною пустелі Нефуд. На фотографії, яку зробила Гертруда, Мохаммед сидить по-турськи на землі, тримаючи в руках складчастий телескоп, і з великим зацікавленням дивиться в об'єктив фотоапарата з-під своєї білої куфії. Це — *«чоловік, якого мені слід було обрати»*, — вважала Гертруда. Того вечора він супроводжував її на вечерю до Майдану, місцевого базарного кварталу, де мандрівниця мала зустрітися з Рашидом і віддати йому 200 фунтів стерлінгів. За Гертрудиним описом Рашида, він, можна сказати, уособлював вісника поганій долі; здавалося, вона мала передчуття небезпеки, яка чекала в Хайлі:

«Допитливий юнак, дуже високий і худий; одягнений у вишиту золотом накидку, а голова покрита рясно прикрашеною золотом мантією з верблюжої шерсті, яка затіняла його підступне вузьке обличчя. Він

відкинувся на подушках і майже не піднімав своїх очей; голос його звучав тихо й повільно... юнак розповідав чудесні історії про сховані скарби, стародавні статки й таємничі писання... Чоловіки, що стояли з обох сторін від мене, слухали його оповідки і час від часу бубніли собі під ніс: „О, Милосердний, о, Всюдисущий!”. Під кінець ми разом повечеряли, а тоді... а тоді ми всі разом повернулися назад на електричному трамваї!».

Чекаючи на гроші від батька, Гертруда разом з Мохаммедом купили верблюдів і найняли погоничів; також вона поповнила свій службовий персонал усміхненим темношкірим африканцем Феллахом і першим у їхній команді *рафіком* з племені Г'яд. Наймаючи *рафіка*, мандрівники отримували союзника, чиє оплачене дружнє спілкування захищало від нападу з боку представників їхнього племені. Зустрічаючи на своєму шляху безліч різних племен, Гертруді доведеться наймати один за одним цілі десятки, а може, й більше *рафіків*.

Гертруда обійшла безліч східних базарів, намагаючись сторгувати ціну на різноманітні подарунки, які полегшили б її шлях через пустелю. Вона хвилювалася за Фаттуха, який, як вона помітила, почувався не зовсім добре. Гертруда й думати не хотіла, що їй доведеться йти без нього, однак уже почала припускати, що Фаттух підхопив малярію. Їхній наступний похід вона відклала на декілька днів, та за цей час Фаттухові стало настільки гірше, що Гертруда боялася, щоб це не був тиф. Залишаючи Фаттуха вдома на його дружину, Гертруда вирішила рушати без нього. А він мав наздогнати її по дорозі. Саме через домовленість зустрітися з Фаттухом, вона була вимушена змінити запланований маршрут. Зараз же Гертруда збиралася обійти гори Друз, рухаючись на північний схід від Мертвого моря, а тоді направитися до станції Азіз, де, як вона сподівалась, її мав зустріти Фаттух. До того часу він мав три тижні на одужання.

Перед самим відправленням Гертруда отримала листа від Діка. «Цікаво, де Ви зараз у тій великій пустелі? — запитував Дік, не знаючи, що їй довелося трохи відкласти подорож. — Коли я повернуся до Лондона, мені бракуватиме Вас більше, ніж зазвичай... Я навідаюся до пані Белл». Як і завжди, Дік поперемінно зістрибував з однієї теми на іншу, пишучи у властивій йому риторичній манері, до того ж досить розпливчато. Такий стиль, напевно, для Гертруди був справжньою мукою. «Чи могли би ми бути чоловіком та жінкою, яких створив одне для одного Бог, і бути щасливими? Я знаю, що б Ви відчували, що б робили, а що ні — і все ж Ви не знаєте, на шляху Вам траплятимуться дивовижні речі, однак для

Вас це ще й велика небезпека». Дік повідомив, що збирається спалити всі її листи — «я можу загинути чи ще щось» — і Гертруда знала, що так він і зробив. Однак сама всі його листи берегла.

Отож, у вівторок 16 грудня 1913 року, Гертруда Белл починає свою подорож. Пробираючись крізь абрикосові та оливкові сади, вона пішла на зустріч зі своєю командою до зазначеного місця зборів. Нарешті все було готово: усі намети, обладнання та багаж чекали повантажені й прив'язані до верблюдів та ослів — статний караван вирушив у напрямку до Адхри. Перший день подорожі вийшов недовгим, планували дістатися лише до межі оазису Дамаска. Наступний день приніс сильну зливу й різкий вітер, до того ж довелося йти крижаним вулканічним ґрунтом — що є далеким від звичного уявлення про пустелю з розпеченим золотавим піском і миготливими міражами. Гертруда написала: *«Ми насилу пробіралися... через грязюку й зрошувальні канали верблюди постійно ковзались і падали, просто жах якийсь... Ніч видалася надзвичайно холодна... у ліжку ніяк не вдавалося зігрітися. Для дослідження Арктики я не годжуся. Великий намет моїх підлеглих підмерз, і їм довелося розпалювати під ним вогнище, щоб розморозити парусину»*.

Початок подорожі був невдалим, та це виявилось не найгіршим. Вирушивши в дорогу 21 числа о 9:15 ранку, згодом команда помітила на горизонті тоненький стовпчик диму. Погоничі верблюдів почали нервувати. Як зауважив Хамад, їхній новий *рафік*: «У пустелі кожен араб боїться іншого араба». Гертруда ж, сповнена своєї звичної впевненості, посміялася з цього й попрямувала на вершину найближчого пагорба; вона дістала свою підзорну трубу й уважно подивилася в неї. Попереду виднілася група наметів, оточена вівцями: це всього лише пастухи, вирішила Гертруда. Однак вона помилялась, і її караван невдовзі помітили. Минуло не більше півгодини, як вершник Друзів, наче справжній вихор, галопував до них, стріляючи на ходу.

Хамад з піднятими руками висунувся наперед і вершник одразу націлив на нього рушницю. Мохаммед теж виступив наперед і закричав: «Зупинися! Бог з тобою! Ми з племен Шаван, Агаїл та Канасіл!» — це три племені, які не повинні ворогувати. Вершник з довгим заплутаним волоссям метушився й галопом намотував круги навколо каравану, крутячи над головою гвинтівкою. А тоді на повній швидкості під'їхав до Алі, одного з погоничів, і почав вимагати його зброю й хутряну накидку. Задкуючи від наступаючого коня, Алі кинув усе на землю. Тепер до самотнього вершника приєдналася велика група таких самих здичавілих бедуїнів, деякі з них були верхи на конях, а деякі піші, однак усі стріляли

в різні боки. Один з розбійників направив на Мохаммеда зброю, вихопив його меч і чиркнув араба лезом по грудях. А тоді він розвернувся, направився до Гертрудиного верблюда й ударив його по голові так само, як перед цим Мохаммеда. Він схопив повід і змусив налякану тварину сісти на землю, купка хлопчаків відштовхнула Гертруду й почала ритися в її сидільних сумках.

У той же час усі інші чоловіки, які були вдягнуті наполовину, а один *«зовсім голий, якщо не рахувати косинки»*, почали з криками розграбовувати її команду, відбираючи зброю та набої; Гертруда ж мусила безпомічно на все це дивитись. Якоїсь миті на допомогу прибіг Феллах, темношкірий прислужник, який приглядав за чоловічими наметами. Заливаючись театральними слізьми, він викрикував, що знає їх і що вони знають його, що близько року тому він у них гостював, купляючи верблюдів. Настала раптова тиша, напружений момент вагань з боку розбійників, а тоді загальноновизнані правила гостинності пустелі почали вступати в силу. Один за одним було повернуте все награбоване. Перед тим як усе закінчилося, парочка шейхів оцінили всю ситуацію, підіхали до Гертруди й привітали її та всю команду. Однак вони продовжували поводитися загрозливо. Гертруда пройшла до їхнього табору й дотрималася звичаю, сплативши ціну за місцевого *рафіка*. Та шейхи залишалися непохитними, поки Гертруда з великою неохотою не дала їм більше грошей. Увечері вся її команда поверталася назад до свого табору з криками та співом.

Насправді, це варіант не з найгірших: якби вкрали всю їхню зброю та інші речі, Гертруді довелося б повертатися до Дамаска. Потрапивши під роздачу, Гертруда, як завжди, знову зібралася з духом і продовжила йти далі, однак такий досвід добряче вплинув на неї. Ще й тижня не минуло, відколи почалася мандрівка, а Королева пустелі вже була вимушена подивитися в очі своїй вразливості. Однак вона цього не визнавала, особливо коли писала до батьків. Усе, що вона сказала: *«Сьогодні нас затримав один безглуздий і неприємний випадок»*.

Наступного дня, коли вже було досить пізно, Гертруда з командою та своїм новим похмурим *рафіком* рушили в пустелю, яка через сильну нічну зливу перетворилася на *«мокру липку м'якоть»*. Над ними здіймалися нерівні чорні вулканічні породи, і ще вище над усім цим височіло чорне небо. Гертруда написала: *«Кам'янисті пагорби простягнулися перед нами, наче ворота в покинуте пекло. Спустошений світ, холодний і сірий... Ібрагім розпалив багаття. Воно дуже сильно диміло, й Алі зробив зауваження: „Уранці дим видно значно далі і звук теж далі чути“»*.

Загорнувшись у хутро, Гертруда сиділа біля багаття, пила каву й слухала історії чоловіків про грабежі, рейди, набіги, привидів і забобони. Від декількох своїх *рафіків*, які були представниками різних племен, вона дізналася про ворожнечу й старі неоплачені борги і почала малювати у голові мапу племінних зв'язків і розбрату, яка пізніше їй дуже сильно знадобилася. *«Недругами племені Сукхур є Федани, Сба й усі Джебехійці, крім „Ісів та Сердійців”»,* — писала вона одного вечора перед сном; наступного разу Гертруда записала чутку, начебто османський уряд надіслав Ібн Рашиду сімдесят верблюдів, завантажених зброєю, щоб той допоміг побороти Ібн Сауда.

На Різдво вони дійшли до Бурки, яка була нічим іншим, як нагромодженням великої кількості скель, увінчаних руїнами римського форту. Погода видалася надзвичайно холодною. Гертруда пробиралася крізь крижаний туман, щоб зробити копію куфічного напису; для цього їй довелося обережно обходити наполовину з'їдене людське тіло. Вона думала про Раунтон і про геть інший день, який сьогодні чекав на її родину. Тимчасом як команда мусила боротися з сильними поривами вітру, верблуди, стогнучи, ще й посковзувалися на вкритому кригою камінні. Караван дістався до місця кочівлі Рувалли, одного з племен Вахабі, яке підтримувало Ібн Сауда і було одним з найбільших пустельних угруповань Аравії, що налічувало близько п'яти-шести тисяч наметів. Щохвилини озируючись на всі боки, Гертрудина команда розбила табір у такому місці, щоб їх не можна було побачити. Однак сталося інакше: вони зустрілися з групою племені Бені-Сахрив, ворогів Рувалла, і Гертруді довелося вечеряти в наметі шейха Ібн Мітаба. У листі додому вона написала: *«Надзвичайно бридкий обід... баранина з хлібом у жирнючій підливі, яку шейх розмішував мені своїми пальцями, примовляючи: „Воно дуже смачне. Цю їжу я приготував власноруч.”»*.

Гертруда закінчила з формальністю: вони порівняли свої гвинтівки, а тоді мандрівниця піднесла шейхові подарунок — шовковий халат, каву та цукор. Вода, яку змогла знайти її команда, була справжньою каламуттю, що, висихаючи, тверднула на бороді у чоловіків. Гертруда мусила відмовитися від вмивання, як і від жаданої розкоші братися за вечерю чистою та свіжою. Вона сиділа надворі біля свого намету й слухала тишу. А вночі було видно, як десь далеко миготіли багаття арабських племен, а зорі поблискували їм у відповідь.

Сповнена тривогами й невдалими пригодами подорож тривала далі. Одного разу натовп агресивних селян завадив Гертруді намалювати план замку; а ще якось вона натрапила на мертвого чоловіка, *«моторошний*

вигляд якого я ще довго не зможу забути», — це був уже другий мрець під час цієї мандрівки. Ще одні селяни наполягали на тому, щоб Гертруда вилікувала їхнього одноплемінника від гангрені. Сидячи біля вогнища, чоловіки з її команди розповідали про джинів і відьом з очима не поперек, а вздовж обличчя, які скиталися разом із подорожніми. Було й таке, що питна вода кишіла прудкими червоними комахами; а одного разу посеред ночі Гертрудин шатер з тріском зламався й мокра парусина впала на ліжко. У щоденнику, який Гертруда вела для Діка, вона написала, що їй так сильно не подобається ця частина мандрівки, що вона ледь не повернула назад. Над нами нависла «гора нещастя... я зовсім не почувалася дочкою королів, якою повинна тут бути. В Аравії дуже складно бути жінкою».

Восьмого січня Гертруда з командою прибули в Зізу, саме там закінчувалася залізниця й саме там мандрівники мали чекати на Фаттуха та решту багажу. Гертруда дуже зраділа, побачившись з Фаттухом раніше домовленого, хоч він ще не остаточно одужав, але приніс Гертруді багато смаколиків й довгоочікувану пошту. Дік щойно отримав копію книги «Палац і мечеть в Ухайдірі», і ось що він написав: «Я читав цю книгу цілий день. Вона просто неймовірна, вона мені дуже подобається, як і Ви. Я поки що не можу про неї написати — щоб відповісти на неї, мені знадобиться ніколи не писана книга моєї душі. Цілую Ваші руки і Ваші ноги, о, люба моему серцю жінко».

Тепер Гертруда мусила остерігатися представників турецького військового патруля. Султан, очільник Османської імперії, не підтримував присутність немусульманських общин у своїх провінціях, а його генерал-губернатори мали владу надавати або відмовляти у пропускові. Досі Гертруді вдавалося уникати зустрічей з чиновниками; а оскільки дозволу у неї ні від британського уряду, ні від турецького не було, вона вирішила їхати дуже швидко. Однак дослідниця не змогла встояти перед однією своєю забаганкою й не поїхати на безрезультатні пошуки стародавньої кам'яної ніші, декорованої вирізьбленою мушлею, яка, як казали, містилася серед руїн у місці під назвою Мшетта. Коли Гертруда поверталася назад до табору, то побачила вдалині три постаті, що на великій швидкості наближалися до її наметів. Серце Гертруди стислося — її викрили.

Коли Гертруда дісталася до наметів, турецькі солдати вже стояли навколо багать, голосно кричали, сміялися й узагалі поводитися дуже грубо й загрозово. Згодом до них приєдналися ще кілька військових — тепер їх стало десятеро — під командуванням лютого капітана та старшого сержанта. Влада отримала сигнал тривоги, коли Фаттух запросив дозвіл

приєднатися до Ґертрудиної команди. З Константинополя прийшла телеграма, в якій солдатам наказували зупинити Ґертрудину експедицію, а її саму привезти в місто Амман. *«Я поводитися, як справжня ідіотка, коли вирішила так близько підійти до залізниці, — коментувала Ґертруда, — ...водночас я була наче страус, який від страху заховав голову в пісок, і не розуміла, яка довкола мене здійснюлася метушня».*

У Ґертруди були серйозні неприємності. Першим, що спало їй на думку, було відправити свого погонича Абдуллу до Мадеби, що знаходилася приблизно в тридцяти кілометрах від них, щоб надіслати телеграму консулам у Бейрут і Дамаску. Абдуллі вдалося безшумно вислизнути з табору, однак по дорозі його затримали й невдовзі посадили до в'язниці у Зізі. Ґертруда з високо піднятою головою продовжувала поводитися у своїй звичній манері байдужості. Але настала мить, коли вона була змушена трохи відійти від табору, щоб сходити в туалет. Однак надокучливі солдати вперто слідували за нею, і тоді Фаттух став між Ґертрудою та турками й попросив дозволити леді усамітнитись. Як Ґертруда не протестувала, але Фаттуха арештували й під пильним наглядом охорони відправили до Абдули. А вночі була буря. Небо потемніло, завивав вітер, а навколо табору розмістили караульних. *«Ніч була крижаною, як і моя манера поведінки».*

Ґертруді довелося спостерігати за тим, як увесь її багаж вивертали на землю; усю її зброю конфіскували. Тепер солдати чекали на приїзд районного губернатора, *валі*, законний титул якого надавав йому прав каймакама* міста Солт. Багато що залежало від цієї людини, яка могла дати Ґертруді дозвіл на експедицію або ж, найімовірніше, повернути її назад на турецьку територію у супроводі озброєної охорони. Викликавши до себе таку важливу особу, капітан почав хвилюватися щодо правильності свого рішення, і його показова хоробрість дещо вщухла.

Ґертрудина крижана стриманість разом з її неабиякими статками згодом допомогли звільнити Фаттуха та Абдуллу. Однак уся група опинилася в якійсь бентежній безвиході. Ґертруда змогла дещо розрядити напругу, поросивши команду полагодити її шатро, навіть солдати взяли участь у роботі. Розмістившись за столом у своєму другому наметі, вона спокійно дістала мапу зруйнованого Харанега, вирішивши, що якщо їй раптом не дадуть дозволу, вона повернеться до Дамаска й почне свій маршрут на Пальміру з початку. Далі Ґертруда описала все, що сталося з нею протягом останніх двох днів, у щоденнику й листі до батьків, додаючи подіям

* Каймакам з турецької — тимчасовий заступник, виконувач обов'язків (прим. пер.).

нотки іронії: *«Усе це скоріше смішно; я не бачу в цьому особливого значення. Сміховинний епізод з моєї пригоди, однак я не думаю, що подорож закінчилася; просто їй потрібен новий поштовх»*. Вживаючи вислів з дитинства в Раунтоні, Гертруда продовжила: *«І щоб ніяких дурниць, юна леді!»*, а далі додала на справжньому йоркширському діалекті: *«Я повинна сказати, що все це було справді дурницею»*.

Небезпечна ситуація, в якій опинилася Гертруда, анітрохи не була сміховинною, однак свій день мандрівниці закінчила на позитивній ноті, а її сміх, мабуть, дуже сильно здивував охорону, яка, тремтячи від холоду, чатувала біля намету. Сплеск позитивних емоцій був викликаний жартом Фаттуха, який зауважив, що: *«Першу ніч подорожі я провів на залізничному вокзалі, другу — у в'язниці, де ж я буду третьої ночі?»*.

Новий день розпочався з мокрого снігу. У супроводі старшого сержанта й чотирьох солдатів Гертруда їхала на вокзал, щоб забрати решту свого багажу. По дорозі вони помітили групу солдатів неподалік. Напевно, то був районний голова зі своєю командою. Гертруда пересіла зі свого верблюда на коня старшого сержанта й легким галопом поскакала назустріч новоприбулій делегації, порівнявшись з ними, мандрівниці спішилася, щоб вони з губернатор могли потиснути один одному руки. Гертруда завжди надавала перевагу вести справи з людиною «згори»; вона одразу ж порозумілася з каймакамом і пізніше у своєму листі додому описала його, як *«чарівного, освіченого чоловіка, християнина, готового дозволити мені їхати куди завгодно і якою завгодно дорогою... однак це вже стосується моєї совісті»*. Вона не хотіла, щоб через неї у такої доброї людини виникли якісь проблеми — принаймні так Гертруда написала Г'ю та Флоренс. За її словами, це була єдина причина, чому вона надіслала телеграму в Дамаск з проханням дозволити відвідати якісь місцеві руїни; щоб таким чином звільнити каймакама від усієї відповідальності, яка може звалитися після її від'їзду.

Безперечно, Гертруда, як завжди, оберігала батьків і не хотіла, щоб вони за неї хвилювалися. У своєму щоденнику вона описала ці події зовсім інакше. Стало зрозуміло, що насправді їй наказали надіслати телеграму з проханням отримати дозвіл. Тепер Гертруді з дня на день довелося чекати відповіді з Дамаска та Константинополя, здогадуючись, якою вона має бути.

Гертруда усвідомлювала, що на якийсь період вона там застрягла, і вирішила заповнити вільний час зустрічами з друзями, з якими познайомилася у попередній експедиції; серед них була племінниця Абу-Намруда, провідника, який допомагав Гертруді дістатися до вулканічного

масиву Джебель-аль-Друз в 1905 році. За обідом з каймакамом у будинку Мохаммеда Бега, найбагатшого мешканця міста Амман, Гертруда почула розповідь про російську графиню, яка нещодавно залишила Дамаск з двадцятьма верблюдами. Заливаючись сміхом, усі троє назвали це «зіпсованим телефоном» і зісналися на вже звичне викривлення пустельної словесної комунікації. Усі зрозуміли, що та графиня — ніхто інший, як Гертруда. До свого намету вона повернулася з букетом нагідок та гранатово-червоних гвоздик.

Чекання тривало вже чотири дні, і Гертруда починала нервувати. Вона зайняла себе місцевими справами й навіть побувала на черкеському весіллі. Мандрівниці показали обличчя нареченої, яке приховувала паранджа: *«Наче статуя, вона стояла посеред кімнати, заповненої жінками, в якій було дуже жарко. Дівчина опустила свої очі додола й виглядала дуже втомленою... Її обличчя було блідим, а загалом наречена дуже гарненька»*. Гертруда й сама була популярним об'єктом уваги. Нічого не коментуючи, вона записала до свого щоденника спостереження одного чоловіка, з яким познайомилася того ж дня; його слова стосувалися всіх присутніх чоловіків: *«Їм подобається вдихати ваш аромат»*. Лавандова вода з Бонд-стріт була для них чимось незвіданим.

Нарешті Гертруда отримала довгоочікувану телеграму від роздратованого посла Маллета, який попереджав, щоб вона взагалі не вирушала у цю подорож. Якщо ж Гертруда не послухається й зробить ще бодай крок, уряд її величності зніме з себе будь-яку відповідальність за її безпеку, — ось такою короткою була його відповідь. Від турецького посольства телеграми так і не було. 14 січня мандрівниця записала до свого щоденника: *«Турки вирішили ухилитися»*.

Гертруда вела одночасно два щоденники. У першому вона щоденно записувала короткі нотатки, поки вони були свіжі в пам'яті. Читаючи фактичні, зовсім неорганізовані примітки, серед яких повно арабських слів і речень, можна скласти яскраве уявлення про Гертруду: втомлена та брудна після цілого дня поневірянь жінка зі скуйовдженим волоссям, яка швидко записувала щось за своїм розкладним столиком, поки Фатух збирав її намет для сну, розпаковував валізи й облаштовував її володіння. Ці нотатки охоплювали інформацію та місцезнаходження, які вона мала передавати в міністерство закордонних справ, та початковий матеріал для листів батькам. У другому щоденнику Гертруда записувала події не одразу, а за декілька днів; це був вдумливий і відполірований звіт про її подорож і почуття, який Гертруда вела спеціально для Діка. І хоча ці нотатки були не такі пом'якшені, як ті, що вона писала батькам, усе ж

вони виставляли значно стійкішою до небезпеки, ніж вона, мабуть, була насправді.

Того вечора Гертруда сказала команді, що більше не чекатиме дозволу. Серед її людей прокотилася хвиля вагань і хвилювання. Тимчасом як її вірні слуги були готові йти за своєю королевою на край світу, троє погоничів з племені Агаїл страшенно боялися наслідків. Та Гертруда знала, якщо ще трохи почекає, ситуація лише погіршиться, і тоді вона вже точно не отримає дозволу. Турецькому капітанові вона сказала, що збирається навідатися до місцевих археологічних пам'яток. Повірив він їй чи ні, але зрештою Гертруда дала йому підписаного листа, який звільняв турецький уряд від будь-якої відповідальності щодо неї і в якому було зазначено, що Англія не матиме жодних підстав скаржитися у разі, якщо з Гертрудою щось станеться. Поклавши документ собі до кишені, командир заявив, що тепер вона може робити все, що завгодно. Гертруда, не озираючись, пішла спати, однак щойно опинилася у своєму наметі, як пошкодувала, що підписала той документ, і всю ніч не могла заснути від хвилювання. У своєму другому щоденнику вона написала для Діка: *«Уписаному слові є щось таке, що діє на уяву. Думка про це не давала мені заснути всю ніч... Зовні пустеля виглядає страхітливо, навіть у мене бувають миті, коли серце починає битися швидше, а очі напружуються, щоб миццем побачити майбутнє»*.

Перше, що Гертруда зробила наступного дня — спробувала повернути свого листа. Їй сказали, що документ уже передали до центрального органу управління. *«Усе це брехня, — написала вона роздратовано у щоденнику, — але мені все одно його не віддадуть»*. Повернувшись до табору, Гертруда написала Флоренс веселого листа, в якому було дуже мало правди: *«Усі мої неприємності залишилися позаду. Сьогодні я отримала дозвіл від валі, і тепер можу йти куди завгодно. Дозвіл надійшов якраз учасно і зовсім не завадив планам. Моїм запасним варіантом була втеча, яку я планувала на завтрашню ніч. Вони все одно не змогли б мене спіймати. Однак тепер я врятована від неприємностей — і веселощів! — мого плану „Б”»*.

Гертруда чудово розуміла, що жоден «дозвіл» не мав бодай якоїсь цінності, навіть більше, мандрівниця ще ж отримала сувору відмову від британського консула. Вона вирушала у подорож на свій страх і ризик.

Гертруда розрахувалася з трьома агаїлами, і вони, розгнівані, пішли, звинувачуючи в усьому прокляту дорогу до Хаїля. 15 січня Гертруда відправила вперед більшу частину своєї команди, а сама вирушила за трьома новими погоничами верблюдів, яких збиралася обрати серед

привітних фермерів-християн, яким довіряла. На хвилинку вона затрималася на станції Зізи, щоб запитати про загублені листи, які адресувалися на ім'я Діка, однак так нічого й не довідалася, примирившись із тим, що певний час не зможе підтримувати зв'язок із людьми, яких любить. Ґертруда продовжуватиме писати цілу серію листів, яких потім не матиме змоги надсилати, і збиратиме їх доти, доки не дістанеться якоїсь залізничної станції на іншому боці Сирійської пустелі.

Ґертрудина подорож вже тривала п'ятдесят чотири дні, однак подолала вона лише одну п'яту частину всієї дороги до Хаїля. Попереду простелявся довгий і невизначений шлях, але оскільки Ґертруда знову була вільна, до неї повернулася її безтурботність, а сама вона знову опинилася під чарами пустелі. Страхітлива й прекрасна, зі своєю дзвінкою тишею і оздобленими коштовностями ночами, пустеля стала для Ґертруди чимось більшим за велетенський випробувальний полігон. Вона була символічною альтернативою божества, в яке Ґертруда ніколи не вірила. З її потребою в коханні та підтримці пустеля стала втечею до іншого бачення майбутнього. Справжню правду Ґертруда розповіла у листах до Чиролла, які писала рідше та більш поетично:

«Я вперше пізнала самотність в усамітненому місці... і мої думки полишили багаття, біля якого я сиділа, і полетіли далеко за обрій, у місце, де було занадто багато гострих відчуттів... Іноді я лягала спати з таким важким серцем, що, здавалося, до наступного дня я його просто не донесу. А тоді приходив світанок, лагідний і милосердний; він захоплював широкі рівнини, спускався вниз довгими схилами невеличких спадин і наостанок закрадався у моє темне серце... Найкраще, як я можу цим скористатися, це навчитися у цього усамітненого місця мудрості, покірності й того, як треба зносити біль, не промовивши жодного слова».

Шістнадцятого листопада Ґертруда зробила запис у своєму другому щоденнику:

«Я переступила межу... Луїс Маллет повідомив, що якщо я продовжу подорож до Неджда, англійський уряд умиває руки; до того ж османам я сама дозволила відмовитися від виконання їхніх обов'язків, сказавши що йду далі на свій страх і ризик... Ми повертаємо до Неджда, Іншалла, залишені всією чинною владою, і єдине, що зв'язує мене зі світом, — ця маленька книжка, щоденник моїх мандрів, який я бережу для Вас.

Я — вигнанка!»

Вибір було зроблено, і з політичної точки погляду Ґертруда спалила за собою всі мости. Від Дамаска вона пройшла вже понад триста кілометрів на південь до Зізи, а тепер направлятиме свій караван на південний схід до Хаїля. Звідти вона планувала прямувати на північний схід до Багдада і вже потім перетнути Сирійську пустелю зі сходу на захід, повертаючись до стартової точки подорожі, Дамаска.

Пустеля, що чекала Ґертруду, була різною. Влітку там стояла надзвичайна спека, опівдні вона сягала 60 °С, однак зараз, у найхолодніші місяці, січень і лютий, у пустелі завивали колючі вітри, нависав крижаний туман і сипав мокрий сніг. Структура ґрунту змінювалась й залежала від непередбачуваної кількості зимових опадів. Іноді на рівнинах і в пустелях траплялися підземні потоки, які утворювали озерця й, відповідно, маленькі ділянки родючого ґрунту; та з часом вони знову перетворювалися на скелі з гравієм, на яких дуже рідко траплялася рослинність, вибілена палючим сонцем і вітрами.

Коли бував дощ, селяни в оазисах могли вирощувати урожай; однак Ґертруда залишила поселення фермерів позаду, прямуючи туди, де кочівники мігрували на сотні кілометрів уперед залежно від сезону. Спершу вони гнали великі стада верблудиць із верблюденятами на пасовища, а тоді прямували з ними на північний захід до Сирії або на північний схід до Іраку, де влаштовували щорічні верблюжі торги. *«У світі безліч верблюдів... Вони тисячами перетинають наш шлях, пасучись по дорозі. Таке враження, що це якась велетенська річка з надзвичайно повільною течією і завищирки в кілька годин».*

Ґертруда ділилася з Лоуренсом своїм захопленням, яке вже переростало в упередженість, — бедуїнами та їхньою могутньою загадковістю. Вони обоє дивувалися незалежності, рухливості й стійкості, завдяки яким бедуїни ставали справжніми пустельними аристократами. Напевно, таким чином у них обох проявлявся фізичний потяг до воїна-аскета. У своєму вступі до книги «Аравійська пустеля» Лоуренс написав:

«Бедуїн народжується і стає на ноги в пустелі, він шанує цю безплідну землю, яка для мандрівників здається такою суворою, усім своїм серцем, тому... що саме тут він відчуває себе цілком вільним. Він позбавляється усіх природних пут, усіх утішливих надлишків чи труднощів, щоб досягти тієї особистої свободи, яку переслідує голод та смерть... Він знаходить розкіш у самозреченні, відмові та самопримусі. Він проживає своє життя в жорсткому егоїзмі».

Бедуїни не визнавали жодного органу влади: вони не несли відповідальності ні перед турецьким урядом, ні перед британським. Як писав Альберт Хурані, дослідник Близького Сходу, існує «певна ієрархічна концепція... [арабські скотарі] вважають себе вільними, шляхетними й шанованими, чого не можна сказати про селян, торговців і ремісників». Гертруда, яка покладала на їхню племінну честь своє власне життя, охоче підтримувала ці погляди.

Членів кожного племені об'єднував нібито спільний предок. Поняття поділу сім'ї через цього предка, яке часто-густо було ідейним принципом, а не доведеним фактом, започаткували шейхи, лідери, захисники та судді, які отримували свою владу у спадок. У той час, коли пасовища й вода були загальною власністю всіх кочівників, племінні угруповання постійно заколочували якісь сутички та *газзу* — набіги, метою яких зазвичай був грабунок верблюдів, овець і кіз, а іноді й убивства та викрадення жінок. Гертруда описала фатальне ставлення кочівників до життя в книзі «Пустеля і сімба»:

«Арабу завжди загрожує якась небезпека, однак він поводить себе так, наче безпека — його друге ім'я. Він розбиває свій маленький недолугий табір, який складається з десяти–п'ятнадцяти наметів, на широкій ділянці відкритої й незахищеної місцевості... Втративши все своє майно, він поневіряється пустелею й плачеться, і зрештою хтось дає йому один чи два шматки тканини з козячої вовни, хтось — кавник, хтось верблюда, а хтось чотирьох овець, і так триває, доки у нього не з'явиться дах над головою й достатня кількість тварин, щоб можна було прогудувати сім'ю».

Неповага та неприязнь призводить до ворожнечі, яка може тривати протягом життя декількох поколінь, наче справжня незгасна родова помста італійської мафії. Однак за шляхетною традицією, шейхи поширювали свій захист і гостинність на тих мандрівників, які дотримувалися їхнього етикету. Такі норми поведінки, без яких Гертруда взагалі не змогла б подорожувати Близьким Сходом, насправді були не так справою етикету, як обов'язку. Це прописано в Корані: Слово Господнє, яке відкрилося перед пророком Мохаммедом арабською мовою, й передача Божих заповідей світу Ісламу. Третьою колоною, яка підтримувала це розпорядження, був великодушний обов'язок *закят* — надання допомоги бідним і нужденним, звільнення боржників, розкріпачення рабів і, що в пустелі було найважливішим, допомога мандрівникам. «Я знову перебуваю у справжній пустелі зі справжніми пустельними людьми, Беду, які ніколи

не знали осілого життя... Я повинна бути своїм голосом і язиком. Мені це подобається; мене дуже тішить керувати своїм власним спектаклем», — написала Гертруда у листі до батьків.

Під час мандрівок Гертруда під'їжджала прямо до намету кожного шейха й вільно віталася з ним арабською мовою з усією загальноприйнятою пошаною. Вона платила за *рафіка*, як би це зробив будь-який мандрівник-чоловік, але оскільки Гертруда була жінкою, заради спасіння свого життя вона ще мала переконати шейха, що є його рівнею. Вона мусила вразити своєю значущістю й статками — насамперед подарунками. Дари ретельно підбиралися залежно від рангу шейха, однак іноді Гертруда все-таки припускалася помилок. Якось, наприклад, вона подарувала неповнолітньому шейхові шовкову білизну, після чого в її щоденнику з'явився запис: *«Боюся, він вирішив, що цього було недостатньо»*. Серед подарунків, які вона возила з собою, були мотки шовку, бавовняні хустки на голову, кава, цукор, дуже дорогі гвинтівки й складні телескопи Zeiss, яких Гертруда у великій кількості накупувала в Лондоні.

З огляду на положення шейха у племінній ієрархії, Гертруда мусила дати зрозуміти, що була родом з такої самої знатної родини, як і він. Тож під час бесіди її батько Г'ю з великого підприємця перетворювався на верховного шейха північної Англії. *«Найбезпечніший план дій у пустелі — зробити так, щоб усі знали, що ти родом із багатой і поважної сім'ї»*.

Незважаючи на всю свою жіночність, Гертруда значно відрізнялася від жінок, знайомих шейхам. Передусім вона трималася в сідлі, як чоловік; не те що наложниці з гаремів, які їздили верхи, зішлувшись на маленький підставці з подушок. До того ж шейхи складали в голові докупи всі факти, які Гертруда презентувала, і доходили висновку, що гостя була незбагненно незалежною, багатою, впливовою і, напевно, походила з королівського роду. Вона однозначно не ворог, а з огляду на її зв'язки, могла б ще й стати союзником. Гертруда розмовляла арабською й цитувала більше арабської містичної поезії, ніж пересічний шейх знав сам. У виключно усній культурі кочівників, де кожен вірш, не закарбований у чийсь пам'яті, зникав, тривале вивчення цієї теми й переклад «Збірки віршів Хафіза» принесли Гертруді користь. Було багато випадків, коли після вечері у наметі вона чарувала всю компанію, декламуючи цілу поему, з якої шейх міг знати один чи два рядки. Деякі оди чи, як їх називали, касідас, які Гертруда знала напам'ять, були написані ще до 600-го року н. е.: шейхи навіть не знали, що арабська культура існувала до Пророка. Не менш важливу роль відігравало й те, що Гертруда була в курсі останніх чуток, які назбирувала по дорозі, і могла надати інформацію

щодо племінних рухів і водних джерел. Лише Гертруда зі своєю королівською манерою поведінки й наполегливою самовпевненістю, що захищали її, наче лицарські обладунки, змогла вижити в пустелі, будучи самотньою жінкою, і все ж поряд з нею постійно крокувала небезпека. Один суттєвий промах у її поведінці чи зустріч з шейхом, який не дотримується обов'язків, прописаних у Корані, або ж будь-які інші інциденти могли стати фатальними.

На безпечній відстані від Зізи Гертруда зі своїм караваном їхала через горбисту місцевість племені Шамар. Вона починала ближче пізнавати людей зі своєї команди. Керівник групи, підстаркуватий Мохаммед аль-Мараві, знав Неджд і багатьох Рашидів з Хаїля, оскільки в молоді роки неодноразово мав з ними справу й навіть, бувало, воював з ними. У своєму похилому віці він займався продажем верблюдів і переживав чи не найскрутніші часи, тож був вимушений братися за будь-яку запропоновану роботу: «*Гадаю, його колишні заняття були куди цікавішими, за мої*», — коментує Гертруда без особливих емоцій. У команді був ще люб'язний та освічений племінник Мохаммеда, Салім, «*славний парубок*», який допомагав Фаттуху. З Алі вона познайомилася ще у своїй попередній подорожі Сирійською пустелею. Він був, як Гертруда описувала помічника Дікові, скориставшись його ж висловом, «*старим псом*», однак хоробрим, наче лев. Саїд, головний погонич верблюдів, — ще один племінник Мохаммеда і «*справжній скарб*». Ще в команді були новачок Агаїл — «*але він навчиться*» — і Мустафа, фермер, якого до Гертруди направили її друзі-християни, що жили неподалік Зізи. Також був Феллах, темношкірий верблюжий пастух, театральна вистава якого врятувала їх усіх від дружких вершників; інші погоничі, двоє *рафіків*, і ще іноді до них міг пристати якийсь гість або дармоїд. Першим гостем став юний шейх з племені Сухур, «*хороший хлопчик*», який приїхав зі своїм рабом і залишився з Гертрудиним караваном на ніч.

Далі на південь пустеля була безлюдною. Чоловіки з її команди постійно пильнували грабіжників, які могли відібрати верблюдів і втекти. Тамтешня земля не мала жодних орієнтирів, на які можна було б опиратися, до того ж у них закінчувалася вода. Гертруда йшла позаду каравану, звіряючи лінію верблюдів з показниками компаса в руці. Час від часу команда озиралася назад, і за потреби Гертруда вказувала своєю витягнутою рукою, як потрібно відкоригувати напрямок. Три дні вони мандрували голою й недружною місцевістю, усіяною гравієм, а тоді вийшли на рівнину з виступами вицвілого вулканічного каменю. Саме тут команда помітила свіжі сліди верблюда й подумала про найгірше. Караван

звернув до схилу, що був неподалік, і команда тихесенько вишикувала-ся вздовж верблюдів, а тим часом Гертруда з двома чоловіками вилізла на пагорб і, тримаючи у руках гвинтівки, лягли на живіт, щоб оглянути все довкола. Цього разу не було жодних попереджувальних пострілів, і за якийсь час вони піднялися й обачливо продовжили рух. Гертруда написала Дікові:

«У дитинстві у нас із Морісом була улюблена гра: потрібно було бродити по всьому будинку, спускатися й підніматися сходами, але так, щоб покоївки не помітили — так от, коли ми підкралися до виступу того пагорба, у мене було таке враження, ніби ми всі гралися в ту стару улюблену гру. Однак мій пильний погляд у підзорну трубу не виявив жодної покоївки, тож ми сміливо продовжили подорож».

Уночі 23 січня пройшов невеликий дощ, і верблюди квапливо почали пити воду з малесеньких калюж, що утворилися на піщаному ґрунті; однак цілюща волога дуже швидко просочувалася крізь землю. Цей дощ означав лиш одне: протягом щонайменше одного дня у них не буде жодної надії знайти джерело. *«У мене немає слів, щоб описати, наскільки гола й бідна ця земля... кілометр за кілометром простягається чорна рівнинна місцевість, на якій узагалі нічого не росте... Я знайшла маленьку відважну герань — єдина квітка, яку я бачила за час мандрівки».*

Гертруда захоплювалась убогим життям безлюдних місцин, вона записувала до щоденника про кожен їстівний гриб, кожну дику герань і нагідку, антилопу чи хмарку мотилів, яких бачила під час подорожі. Записи про флору та фауну пустелі були перемішані зі страхітливими оповідками про вбивства та каліцтво, про які вона щовечора слухала, сидячи біля ватри. Гертруда не мала жодних підстав не вірити в їхню правдивість. Два дні тому, оглядаючи руїни, вона натрапила на труп людини: він був недбало закопаний, а згори лежав одяг із засохлими слідами крові. З кожним днем Гертруда все більше й більше віддалялася від території, яка підлягала британському впливу, а в її щоденнику все частіше з'являлися нотатки про занепокоєння газзу, яке скоріше виникало у її команди, ніж у неї. Саму ж Гертруду більше бентежили буденні проблеми: не було резервної води для того, щоб бодай умитися, — вона ненавиділа бути брудною, але ніколи на це не скаржилась.

У пошуках цілющої вологи караван звернув з плаского кремнієвого узвишся в бік долини, де вони натрапили на велику кількість свіжих слідів, що належали людям і верблюдам. Однак команда не знала, чи це були вороги, чи друзі, до того ж вони навіть не були впевнені, куди саме

забрели. Так чи інакше, слід було знайти воду до темряви. Гертруда уважно розглянула свою мапу й на східних пагорбах знайшла криницю. Але навіть якщо їм вдалося туди дістатися, не було жодної гарантії, що ті невідомі люди досі не спустошили її. Дві години караван рухався у східному напрямку, як раптом над пагорбами з'явився завиток диму. Гертруда вирішила порадитися з командою щодо подальших дій. Якщо раптом це були *газзуси*, хіба не краще було б відкрито оповістити про себе? Команда була «за». Адже *газзуси* їх би все одно вистежили; крім того, ще був шанс, що там вони могли знайти друзів. Караван вирушив убік диму й почав підніматися на невисокий гребінь гори в південному напрямку. Коли вони дісталися самої верхівки, то побачили поселення. Тепер Гертруда знала, де опинилася — на зимовому пасовищі Ховеїтату, великого й могутнього племені, описаного у книзі «Аравійська пустеля», як «*відважні кочівники тубільні*», відомі своєї хоробрістю та твердістю. Відчувши запах води, верблюди незграбно побігли до неї й напилися досхочу. Від місцевих пастухів Гертруда довідалася про те, що велика кількість людей з племені Ховеїтат кудись вирушила на чолі з шейхом, Аудахом Абу Таї, і що скоро, десь за день, вони можуть натрапити на намети ще одного важливого шейха племені Ховеїтату, Харба.

Наступну ніч караван провів у дорозі й уже на ранок підійшов до чорних наметів шейха Харба аль-Дараншеха, розкиданих по схилах скелястого каньйону, що тяглися вниз у долину. На щастя, немолодий Харб дружньо зустрів гостей і навіть заколов на честь Гертруди вівцю. Це було 29 січня, на тринадцятий день після виходу із Зізи. Нарешті Гертруда могла скористатися своєю похідною ванною, вимити волосся, а весь брудний одяг віддати Фаттуху для прання. Одягнувши свою вечірню сукню й хутряну шубку, яка в ці холодні ночі слугувала ще й ковдрою, мандрівниця пішла до намету шейха Харба, де вже чекала розкішна вечерея. Згодом до них приєднався ще один почесний гість. Мохаммед Абу Таї був кузенком шейха Аудаха. Розвинувши у собі всі героїчні риси, якими так захоплювалася Гертруда, він за всіма параметрами відповідав її вимогам щодо ідеального чоловіка. Гертруда емоційно описала його Дікові: «*Чоловік з дуже грізним виглядом, неймовірний, холодний, з блиском в очах... такий не схожий на інших, такий цікавий. А ще дуже привабливий. Мохаммед сидів поряд зі мною на подушках, біла кувфія спадала на його чорні брови, а очі виблискували в запитаннях та відповідях*».

Якщо таким чином Гертруда хотіла змусити Доті-Вайлі трохи поневриватись, то хіба ж можна було її у цьому винити? Коли вона запитала у чоловіків зі своєї команди про Мохаммеда, вони розповіли їй про його

жахаючий гнів і про те, як одного разу він відрізав своєму ворогові руки та ноги, а його самого залишив стікати кров'ю. Гертруда вважала за краще проігнорувати цю історію або ж розцінити її як міф. З намету Харба вона перейшла до Мохаммедового — палац на п'яти опорах, оселя кочівника — де вони вечеряли на розкішних килимах, поки його слуга співав про благородні подвиги арабів. Свою вечерю вони закінчили верблюдячим молоком, яке подали у велетенських дерев'яних келихах. Досі це був найприємніший вечір її подорожі. Дивлячись на Мохаммеда, Гертруда намагалася викинути з голови всі ті страхітливі чутки, які їй розповіли. *«Я бачила його правосуд, і він здався мені справедливим; я чула його розповіді про пустелю й потоваришувала з жінками з його гарему; і я потоваришувала з ним. Він чоловік і хороший друг; у його наметі можна задрімати, і без жодного страху проспати всю ніч».*

Гертруда вручила шейхам свої подарунки, і Мохаммед не залишився в боргу. Перший подарунок, якого він передав своїми людьми, був досить екзотичним, однак Гертруда зрозуміла, що мусила за нього заплатити: страусина шкіра та яйце, *«оплату за яких я повинна вишукано й непомітно покласти до їхніх рук».* Другий подарунок був не таким приємним, запланована на другий день вечеря з чарівного чорно-білого ягняти, *«з яким я так сильно потоваришувала, що й подумати страшино про його жертву, однак я не можу забрати його з собою, як байронівську гуску».* Помітивши її любов до тварин, Мохаммед запропонував їй аравійську антилопу й маленьке телятко, яке бігало серед його наметів і яке Гертруда описала як *«найчарівнішу маленьку тваринку».* Вона ввічливо відмовилась. Гертруда любила тварин і, коли жила на одному місці, заводила улюбленців, однак не дозволяла собі ставати через них сентиментальною.

Вона любила спостерігати за «незграбними» маленькими верблюдєнцями — здавалося, вони склалися лише з ніг та шиї — коли проходила крізь племінні стада, і охоче допомагала своїм людям щовечора годувати власних тварин. Це стало для неї звичкою ще з дитинства, коли в Раунтоні після цілого дня полювання вони з Морісом допомагали слугам вимити й погодувати їхніх поні і тільки після того вже самі йшли митися й вечеряти. Коли Фаттух сказав їй, що один з їхніх верблюдів сидить і не рухається, вона вмить пішла за їжею та водою для тварини. Коли вони підійшли до того верблюда, він качався й брикався від болю. Розпізнавши хворобу, яка називається *альтайр*, Мохаммед запитав, чи слід йому вбити тварину. Гертруда стиснула губи й кивнула, а тоді спостерігала за тим, як шейх дістав свого ножа й перерізав верблуду горло. *«Я дуже*

прив'язалася до всіх своїх верблюдів, — написала вона тієї ночі. — Я оплакую його смерть».

Гертруда тиждень гостювала у привітних шейхів, а перед від'їздом запросила їх на вечерю до свого намету. Напевно, Мохаммеду теж сподобалася дослідниця; він затримав її ще на декілька днів, обґрунтовуючи це своїм бажанням показати одну археологічну пам'ятку, яка знаходилася в семи годинах їзди від їхнього поточного місця і яка, як виявилось, мала для Гертруди малий інтерес. Вона хотіла продовжувати подорож, однак розуміла, що відмовляти буде неввічливо.

Цілий тиждень Гертруда прожила з представниками племені Ховеїтат, і це дало їй змогу поглянути на інший бік арабського життя, який досі лишався для неї таємницею: Гертруда дізналася про життя дружин шейха. Вона провела в їхніх шатрах багато часу й змогла зробити там чудові знімки. На одному з них шейх Харб у смугастому шарфі та з поясом набоїв підняв завісу намету, щоб показати всіх своїх жінок з дітьми, які стояли у темряві й ховали обличчя. Незважаючи на те, що Гертруду не надто цікавило життя арабських жінок, вона до глибини душі була вражена їхніми історіями. Одна з чотирьох дружин Мохаммеда, Хіла, розповіла, як усі жінки страждають від важкої фізичної праці та постійних переїздів, особливо під час пологів або одразу після них. «У нас зовсім немає часу на відпочинок», — сказала Хіла: вона вже чотири рази була вагітна, але щоразу її немовлята помирали, оскільки жінка була змушена продовжувати виконувати важку роботу: складати й розкладати намети, збирати верблюжий послід для розпалювання вогнища й готувати їжу. Якось пізно ввечері Гертруда сіла біля входу до свого намету й почала записувати історію Хіли, думаючи про те, чим відрізнялися їхні долі. Вона подивилася вгору й побачила велику зірку, що падала, *«вона пролетіла через половину неба»*.

Мохаммед попередив Гертруду, щоб та уникала плем'я Шаммар, які, за його словами, пограбують і повбивають усіх її людей; і щоб вона ліпше йшла не на південь, а на схід разом із братом Харба, Аввадом, і *рафіком* з племені Шерарат, Мусуїдом; так вона зможе за кілька днів безпечно дістатися долини річки. Наче у грі в шахи, стратегія різко змінилася, коли до племені Ховеїтат долетіла новина про те, що їхні вороги з племені Рувалла розбили неподалік табір. Гертруді було байдуже, кого підтримувати, Рувалла чи Ховеїтат, однак Аввада їй довелося замінити, оскільки він би став першою жертвою племені Рувалла. Таким чином, Гертруда вирушила на південь, як і було заплановано з самого початку. *«Усі йдуть зі страхом, окрім мене... адже мені зовсім нічого втрачати... Іноді я думаю*

про те, чи вдасться мені вибратися з цієї пригоди живою. Однак у цих моїх ваганнях немає ні краплі тривоги — я глибоко байдужа».

Подорожуючи далі, караван Гертруди збільшився; для пустелі такі трансформації — звична справа. Тепер вона була шейхом найбільшої експедиції, яку будь-коли мала: тридцять кочівників ішли покриті мантиями до очей, а її люди крокували з гвинтівками — усі мовчки пробиралися один за одним безлюдною місцевістю у супроводі декількох овець та кіз. Гертруда погодилася прихистити сім'ю з племені Шаммар, які благали про захист під час їхнього повернення додому з місцевості Ховеїтат. Вигода була взаємною: оскільки самі вони не наважилися б перетинати цю частину пустелі, вони будуть для Гертруди вигідними союзниками у разі набігу Шаммарів. Крім того, Гертруда підбрала два намети людей з племені Шерарат з маленьким стадом кіз. Мешканці тих убогих наметів були *«такими близькими до голодної смерті, як це взагалі можливо»*. На знак подяки вони щовечора приходили до Гертрудиного намету й приносили їй подарунок у вигляді маленької тарілочки козячого молока, яке Гертруда не любила, але відчувала, що зобов'язана пити; взамін вона давала їм трішки м'яса й борошна.

Мандрівникам дуже пощастило, що в тих місцях, де вони йшли зараз, у листопаді випали рясні дощі; тож тепер по дорозі траплялися заповнені дощовою водою водойми, кущі й різноманітні росточки з приємним ароматом. Верблюди могли їсти на ходу — значний привілей, зважаючи на те, що вони могли нести на собі достатню кількість сухої трави на п'ять днів дороги. Згодом Гертруді довелося вирішувати, чи варто робити гак і заїжджати до міста Джоф, де можна було купити їжі; їй почало здаватися, що коли вона ще бодай раз відхилиться від маршруту, то ніколи й не дістанеться Хаїля. Тож караван продовжив рухатися вперед через червоний піщаник і піщані пасма завбільшки з пагорби. *«Покинула Богом і людьми місцина — ось як виглядає ця пустеля, — написала Гертруда Дікові. — Жоден не зможе повернутися після цієї подорожі таким, яким був досі. Добре це чи погано, але ця пустеля залишить свій відбиток на кожному»*.

Дев'ятого лютого відбулася ще одна подія, яка затримала караван Гертруди — вони зустріли людей племені Ховеїтат, що полювали на антилопу. Вони попередили мандрівницю, що в п'яти годинах на схід знаходиться табір арабів з племені Ваді-Сулейманів. Гертруда була впевнена, що вони знають про її караван, а отже, було б розумно навідатися до їхніх шатрів і взяти ще одного *рафіка*. Караван звернув до гірського переходу під шквалом сильного вітру; Гертруда, зітхнувши, переодяглася

й рушила до наметів племені Сулейманів. Щойно вона познайомилася з тамтешнім шейхом, то охарактеризувала одноокого Саїда Ібн Муртеда як «проклятого обома своїми батьками».

Уже після першої чашки кави шейх нахабно тиснув на гостю, щоб вона розповіла про свій маршрут і ціль. Коли Гертруда залишила його намет, Ібн Муртед поплентався слідом за нею, наче тінь, прийшов до її каравану й почав усе перевертати й розглядати, а Гертрудина команда дивилася на все це й була безсилою щось удіяти. Щойно шейх натрапив на Гертрудин телескоп, як почав вимагати віддати його. Гертруда відмовила, але до настання ночі, після довгих годин гучних сперечань, вони домовилися, що мандрівниця подарує йому револьвер взамін на його племінника як оплаченого *рафіка*.

Однак, як виявилось, проблеми тільки починалися. З самого ранку, ще до того, як Гертруда прокинулася, шейх знову прийшов до її наметів і почав голосно й погрозово пояснювати Фаттху з Саїдом (погонич Гертрудиного верблюда), що ніколи раніше християнська жінка не ступала на ці землі і що й тепер цього робити не слід. Гертруда все чула й розуміла, що шейх намагається підбурити її екіпаж до бунту. Вона швидко зібралась і почала розмірковувати, як здихатися небажаного гостя. Гертруда поквапилася відповісти на його критику, застосовуючи найхолоднішу манеру своєї поведінки. Протягом години погрози зростали, а тоді шейх заявив, що якщо вона не віддасть йому револьвер та телескоп Zeiss, він вислідить її вночі й забере все, що заманеться. Гертрудині люди відвели її вбік і тихенько прошепотіли, щоб та віддала йому все, що він вимагає, аби уникнути помсти, і Гертруда здалася. Саїд Ібн Муртед вхопив револьвер з телескопом, а тоді почав вимагати гроші від сім'ї з племені Шаммари; Шераратці ж були надто бідними, щоб він через них надривався. Нарешті позбувшись його компанії, Гертруда відшкодувала гроші Шаммарам і повернула їм дорогоцінний килим, якого ті довірили Гертруді на зберігання.

Що ближче Гертруда наближала до Хаїля, то більше починала думати про невідомість, яка чекала на неї в одному з найбільш політичних місць на землі. Як її зустрінуть Рашиди — правляча родина племені Шаммар? Чи приймуть гостинно, чи їй слід чекати небезпеки пограбування або ж чогось навіть гіршого? Так чи інакше, а британський уряд допомагав Ібн Сауду, ворогові Рашидів. Благополуччя Гертруди повністю залежало від того, чи вдасться їй завоювати прихильність королівської родини; а тепер до Гертруди дійшли ще й тривожні новини щодо нового юного правителя.

«Схоже, що зараз Емір не в Хаїлі; він узяв із собою свої стада верблюдів і розбив табір трохи північніше звідси. Боюся, для мене це може видатися дещо виснажливим; я воліла б мати справу з ним самим, а не з його представником. А ще я довідалась, що він повідомив усім своїм людям про мій приїзд, однак з якою метою: чи щоб допомогти, а чи зупинити — не відомо. Також я не знаю, наскільки вся ця інформація правдива».

Одинадцятого лютого, майже за два місяці після виходу з Дамаска, караван виїхав на вкриту галькою рівнину, і в далечині перед ними нарешті замиготіли величні піщані пагорби пустелі Нефуд. Велетенські дюни, які не були позначені на карті, вишикувалися, наче гірський хребет. З дня на день Гертруді доводилося виконувати ретельні заміри, визначати місця знаходження, а також позначати на карті джерела води.

До пустелі Нефуд вони дісталися на один день пізніше, ніж планували, і одразу почали пробиратися по глибокому м'якому піску; борсаючись у ньому, верблюди уповільнили ходу. Караван то спускався вниз, то піднімався вгору, і його швидкість не перевищувала виснажливих півтора кілометра за годину. Сильні вітри видули велетенські впадини, які завширшки сягали метрів з вісімсот, тож знову й знову караван видряпувався на вершину схилу й опинявся на краю трьохсотметрової піщаної прірви, заточеної вітром, наче лезо ножа. Команда Гертруди знала дуже багато розповідей про те, як з таких пагорбів зісковзували верблюди, падаючи в ущелину й ламаючи собі ноги. Тож караван намагався обходити такі піщані підкови, однак потім їм знову доводилося підніматися на черговий схил. Здавалося, вони йшли безкінечно, обгоряючи на полуденному сонці та замерзаючи під покривом морозяної ночі. Час від часу Гертруда сама видряпувалася на височенну дюну й, балансуючи, стояла на її вершечку, наче моряк на носі вітрильника; вглядаючись у закам'янілі хвилі непокірного океану, вона бачила, хоч і досі ще дуже далеко, піщані гори Джебель Місма.

За п'ять днів руху цим гнітючим ландшафтом безперервна натуга почала даватися взнаки. Верблюди були виснажені, екіпаж геть не перемовлявся, а Гертруда впала в сильну депресію, що було зовсім не властиво для неї. Вона написала Дікові:

«Я піддалася такому стану після глибоких роздумів, чи взагалі варта ця пригода свічок. Це не через можливу небезпеку — на неї мені начхати; однак... Подорож до Неджда не приносить ані користі, ні якихось знань... Якщо тут і є щось, що варто було б занотувати, то існує

велика ймовірність, що ви не зможете це «щось» знайти чи взагалі дійти до нього, адже вам можуть завадити ворожі племена або факт, що води тут зовсім ніде немає... Боюся, коли це все закінчиться, я озирнуся назад і скажу, що це була марна трата часу».

Тепер до всіх проблем додалася ще одна неприємність — злива охопила пустелю й затулила собою всі орієнтири. Караван не міг іти далі, оскільки за таких погодних умов можна було загубитися серед Неджда. Промокла наскрізь Гертруда намагалася висушити волосся та одяг біля багаття разом із рештою чоловіків зі своєї команди. Неподалік від них люди з племені Шаммар і Шерарат юрмилися біля своїх маленьких вогнищ; серед сірої дощової ночі побачити їх було практично неможливо. Фаттух бігав від одного намета до іншого, намагаючись зберегти якомога сухішим Гертрудине ліжко, яке тепер ще й задубіло від бруду. Намети були забиті багажем, що зазвичай залишався надворі; а дезорганізовані погоничі верблюдів квапилися нагодувати тварин і швидко поверталися до промоклих наметів. Під гуркіт грому та спалахи блискавки Гертруда лежала у своєму наметі замотана в хутро і, тремтячи від холоду, перечитувала поему «Гамлет». Шекспір, як завжди, її трохи підбадьорив. «Принци та влада Аравії опустили на свої істинні місця. Піднялася над ними людська душа, свідомо й відповідальна перед собою, народжена довгими бесідами про все, що було до і буде після».

Двадцятого лютого вони зустріли на межі пустелі Нефуд групу наметів. За два фунти й новий одяг Гертруда розжилася ще одним *рафіком*, підстаркуватим і пошарпаним Мхаїламом, який мав допомогти пройти останній етап їхньої подорожі. Всупереч його з Мохаммедом поради, Гертруда вирішила скоротити решту дороги, відмовившись від відносної безпеки дюн, і піти прямо через рівнину, де її караван було б добре видно всім розбійникам з округи. Вона вирішила, що *газзу* й голод — це «ніщо порівняно з невикористаною можливістю йти прямою дорогою». Гертруда вийшла на верхівку останньої дюни, і подих їй перехопило від видовища чорної та непрохідної місцевості, яка чекала їх попереду; темні гострокінечні скелі нагадували скелет міста, випотрошеного полум'ям. У листі додому вона написала:

«Сьогодні вранці ми дісталися безплідних піщаних скель Джебель Місма, які вважають границею пустелі Нефуд, і попрямували ними до Неджда... пейзаж, який відкрився нашим очам, настільки жахаючий, мертвий і порожній... я ніколи нічого подібного не бачила. Зі східного боку почорнілі скелі Місми різко змінюються велетенською

кількістю зубчатих піків... а далеко-далеко за ними — млява, позбавлена життя рівнина і ще більше високих скель піщаних гір, які зовсім неочікувано з неї виринають. А над усім цим різкий вітер шмагає тіні хмар».

За спиною Ґертруди пролунав голос Мохаммеда: «Ми прийшли до воріт пекла». З цими словами вона залишила територію пустелі Нефуд, подарувавши своїм підзахисним з племен Шаммари та Шарарат ще трохи грошей та їжі, і спустилася вниз до почорнілої рівнинної місцевості.

Двадцять другого лютого, за одинадцять днів після того, як її караван ступив на землі пустелі Нефуд, Ґертруда дійшла до поселення, першого, яке трапилося на їхньому шляху після Зізи. Караван нарешті зупинився на перепочинок; вони були в декількох годинах їзди від Хаїля. Рано вранці 25 лютого Ґертруда відправила Мохаммеда з Алі уперед, щоб вони сповістили про її приїзд, а тоді пройшла зі своїм караваном останні метри чистої гранітової та базальтової рівнини у напрямку до мальовничих веж білосніжно-цукрового міста; вона ступала так розважливо й м'яко, ніби *«прогулювалася площею Пікаділлі»*. Ґертруда це зробила; і після всього, що їй довелося пережити протягом останніх дев'ятисот шістдесяти п'яти кілометрів, вона відчула справжнє полегшення.

Тепер навіть неозброєним оком можна було побачити, яке надзвичайно гарне місто-фортеця, що купалося у трояндово-рожевих променях ранкового сонця, розкинулося попереду; його глиняні стіни були вибілені шаром тиньку й увінчані зубчастими шпильми з цегли, над ними тихо гойдалося зелене листя пальмових дерев; а сади довкола міста привертали увагу своїми квітучими деревами мигдалю та сливи. За обрієм високих веж і навісних бійниць виднілися верхівки блакитних гір — високо в небесах, наче хмари. Ніщо у світі не могло виглядати так звабливо, безневинно й мирно. Натхненній описами книги «Аравійська пустеля» Ґертруді здавалося, ніби вона — пілігрим, що прямує до святих місць.

Розділ 9

ВТЕЧА

ПРИБЛИЗНО за кілометр від Хаїля Гертруду зустріли троє посланців з племені Рашид у супроводі її погонича Алі, а також трьох комівояжерів, які їхали верхи на розкішних конях і один з яких мав списа. Незнайомці з брязкотом зупинилися біля каравану; їхні знамена розвівалися вітром, і злегка погойдувалися нитчасті кутасики. Рашиди привіталися, оточили з усіх боків караван і провели його до південних воріт міста. Гертруда, поряд з якою пильно крокували її озброєні люди, а довкола них ще й хаїльські броненосці, заїхала до міста Хаїль, відчувуючи себе «донькою королів».

Коли вони пройшли повз стіни з глиняної цегли, мандрівниця поглянула вгору на вежі й зауважила, що вони були такими самим, якими їх тридцять сім років тому описував Чарльз Доті: наче зубчасті вітряки без лопатей. Караван повернув і пройшов крізь прості квадратні ворота. Коли Гертруда зіскочила з верблюда, їй раптом здалося, що довкола — світ з оповідок «Тисячі й однієї ночі». Біля дверей глухої внутрішньої стіни на неї чекав її провідник Мохаммед аль-Мараві. Гертруда зайшла досередини, піднялася вгору темним крутим пандусом і опинилася на внутрішньому подвір'ї у тінистому, встеленому килимами залі з колонами. Цими колонами, як виявилось, були побілені стовбури пальм, а стелею слугувало пальмове листя. Вибілені стіни прикрашала велика кількість хитромудрих картин з геометричними візерунками, виконаними у червоному та блакитному кольорах. Цю літню оселю королівської родини, що призначалася для важливих гостей, цього разу підготували для Гертруди. У залі прийомів вона привіталася з двома служницями, яких їй дали, щоб ті опікувалися нею. Гертруда зазирнула до їдалень і виглянула у дворик, де росли три маленькі дерева: айва, лимон та яблуня, а тоді вибігла ще одним пандусом на дах, щоб подивитися на місто. Знизу її команда розвантажувала багаж з верблюдів, розкладаючи свої намети на великому відкритому подвір'ї, де щороку зупинявся Хадж*, під час

* Хадж — паломництво до святого міста ісламу Мекки (прим. пер.).

своїї тисячокілометрової подорожі на південь. З іншого боку будинку виднілася біла вежа замку, яка, здавалося, висіла у повітрі над містом. Не встигнувши роздивитися весь той незрівнянний краєвид, Гертруда побігла зустрічати перших гостей.

Унизу на неї чекали дві жінки. Одна з них була вбрана в одяг малинового й чорного кольорів; то виявилася доглядачка будинку на ім'я Лулуа. Інша жінка мала широке привабливе обличчя й темні очі; вона була покрита чорним шарфом із золотистою вишивкою й одягнута у чорну ряску поверх червонувато-бузкової та фіолетової бавовняних спідниць. У середньому розрізі її мантії виднілися чотири товсті коси, які спадали аж до талії, а на шії — *«нитки й нитки розкішних перлів»*, які сплуталися з торочкуватим намистом зі смарагдів і рубінів. То була Туркіе, балакуча черкеска, яку Ібрагім, заступник хайльського еміра, відправив привітати гостю.

Служниця принесла їм кави, і Гертруда з Туркіе сіли на подушки погомоніти. Історія черкески виявилася неймовірно захопливою. Туркіе подарував Ібн Рашидові султан з Константинополя, який на той час був еміром. Вона дуже швидко стала його улюбленою дружиною. Теперішній емір — син Ібн Рашида від іншої дружини, Муді. Туркіе почала пояснювати Гертруді їхню хайльську ієрархію. Теперішньому емірові виповнилося шістнадцять років; його вже два місяці не було в замку, оскільки він, керуючи армією з восьмисот чоловіків, робив набіги на землі племені Рувалла. У хлопця вже було чотири дружини і двоє малесеньких синів. За відсутності еміра за головного лишався його заступник Ібрагім, брат головного радника й регента Заміля Ібн Субхана. Сам Ібрагім дуже сильно боявся могутньої бабусі еміра, Фатіми. Шанована бабуся вміла читати й писати. За словами Туркіе, саме вона контролювала королівські фінансові ресурси. Стара Фатіма була невидимою владою; емір у всьому її слухав, і їхній народ жахала думка про те, що саме вона може йому нашептати після його повернення. У бабці були улюбленці, і нехай допомагає Аллах тим, хто міг її розгнівити! Подумки Гертруда зробила для себе заувагу — якомога швидше навідатися до Фатіми. Вона заохочувала свою співрозмовницю до подальших одкровень. Як пояснила Туркіе, прикраси, які були на ній, належали всім жінкам гарему; їх давали улюбленим дружинам або позичали для особливих випадків — прямо «як тіара Беллів», подумала Гертруда. Туркіе пообіцяла познайомити Гертруду з Муді та рештою жінок гарему.

Про бедуїнських воїнів Гертруда знала набагато більше, ніж про жінок з королівського гарему, які все життя проводили в стінах замку. Вона

ставила Туркіє безліч запитань, і черкеска охоче на них відповідала. Згідно з судовим рішенням, ухваленим ще в чотирнадцятому столітті, жінка має право покинути свій будинок лише у трьох випадках: коли її ведуть до будинку нареченого, коли помирають її батьки і коли вона сама помирає. Зазвичай жінки в Хаїлі все-таки наважуються виходити з дому, однак роблять це виключно вночі, повністю покриті паранджею, і тільки щоб побачитися з членами родини жіночої статі. Що заможніша родина, то суворіше трактують ці правила. У кожної жінки має бути опікун чоловічого роду, ним може бути навіть хлопчик наполовину молодший за саму жінку, адже саме опікун має укласти її шлюб. Чоловік може мати до чотирьох дружин і зобов'язаний проявляти однакову великодушність до всіх; кількість його наложниць не обмежується. Чоловік може розлучитися з дружиною без жодних пояснень, варто лише промовити певні слова за присутності свідків.

За гаремом пильнували євнухи, привезені з Мекки та Константинополя. Однак деякі з них, окрім контролю гаремів, мали ще й інші важливі службові обов'язки, наприклад, євнух Саліх ще служив чатовим міста Хаїль. Крім того, у палаці були ще слуги-чоловіки, які відігравали дуже важливу роль. Цих чоловіків захоплювали разом з їхніми кіннями та верблюдами і поділяли на дві категорії: якщо їх визнавали потворними й дурними, їм доводилося до кінця життя прислужувати своїм господарям; якщо ж вони були освічені, статечні і з приємною зовнішністю, їх забирали до найбагатших сімей і уповноважували обов'язками довірених осіб. Чарльз Доті називав таких людей «рабськими братами». Серед них також були обрані, які могли стати членами королівського двору й жити в палаці. Також їм дозволяли носити зброю. Туркіє натякнула гості, що за можливості хотіла б знайти серед цих людей союзників. Керівником «рабських братів» був Саїд, теж євнух, пряме джерело інформації для еміра і його заступника Ібрагіма. Ось таким виявився закритий політичний світ, в якому опинилася Гертруда. Коли вона там сиділа, курила й слухала всі ці розповіді, то усвідомила, що раніше ніколи не розмовляла з такою жінкою. Гертруда дійшла висновку, що Туркіє виявилася «веселою жіночкою» і що Гертруда з радістю проводила б із нею час, до того ж усі її поради були надзвичайно корисні.

По обіді один зі слуг Туркіє оголосив про прихід ще одного важливого гостя. Гертруда поправила свою спідницю, заколола волосся й поквapiлася до гостьової кімнати, де сіла на диван в очікуванні, а її помічник Мохаммед розмістився на шанобливій відстані. У кімнаті з'явився слуга і став біля дверей збоку, а тоді з'явився Ібрагім, і кімната наповнилася

насиченим ароматом ефірної олії трояндового дерева. Він зайшов *«із задоволеним виглядом»*, одягнений у яскраву куфію, зав'язану золотим шнурком, *агалом*, тримаючи меч у срібних піхвах. Гертруда одразу помітила його худорляве обличчя, занепокоєні, обведені сурмою чорні очі, клиноподібну царську бороду й знебарвлені зуби. Та понад усе Гертруду збентежили його *«нервова манера поведінки й тривожний погляд»*. Ібрагім виголосив загальноприйняте вітання й справив враження освіченої людини *«для Аравії»*. Гертруда подякувала за гостинність, поділилася своїми першими враженнями про Хаїль і коротко розповіла про подорож. Почувши заклик до обідньої молитви, Ібрагім зібрався йти; однак зразу після того з'явилося перше попередження. Виходячи з кімнати, заступник еміра зупинився біля дверей і шепнув Мохаммеду, що приїзд жінки без супроводу чоловіка викликав серед мусульманських кліриків невдоволення і що їй слід бути обачнішою. *«Словом, мені не можна було виходити в місто, поки не запросять»*.

Наступного дня Гертруда мусила продати декількох своїх верблюдів, які були в нікудишньому стані після перетину пустелі Нефуд, а найкращих своїх тварин вона відіслала досить далеко — у місце, де було багато води та зелені і де вони могли відновити сили. До Гертруди навідалося двоє маленьких рашидських принців, одягнугих у парчу й прикрашених коштовностями. Хлопчики прийшли, тримаючись за руки, у супроводі своїх *«рабських братів»*. Вони тихенько сиділи, пильно розглядаючи незнайомку своїми блискучими, підведеними сурмою очима, і їли яблука та печиво, якими вона їх частувала. Гертруда записала до щоденника, що це були *«двоє з шістьох нащадків, останні з роду рашидів — настільки безжально вони один одного вбивали»*. Туркіє розповіла, що за останні вісім років загинуло три еміри. Як висновок, Гертруда додала: *«У Хаїлі вбити людину — це як молоко на підлогу пролити»*.

Вона так сильно хотіла оглянути місто, але ж попросили не покидати дому. Тож єдине, куди Гертруда могла піти, це навідати свою команду, яка знаходилася на підвір'ї. Гертруда була розгублена. Зазвичай, коли вона опинялася в якомусь новому місці, то починала по ньому ходити, знайомитися з новими людьми, збирати останні новини й пробивати собі дорогу до громадських кіл, які могли стати їй у пригоді.

Настав час презентувати подарунки Ібрагімові. Гертруда попросила Мохаммеда передати йому повідомлення, а разом з ним і рясю, сувої шовку та коробки з солодощами. Чи могла вона зробити йому візит у відповідь? Гертруда ввічливо передала своє запитання. Ібрагім надіслав своє запрошення, але сказав, щоб приходила після того, як стемніє: він

пришле за нею кобилу й рабів, які її супроводять. Гертруда тривожно чекала темряви. І от, нарешті, для неї прибув кінь і двоє слуг: один із них мав вести коня, а другий іти з ліхтарем попереду. Гертруда вдягла вечірню сукню, кинула до сумочки портсигар і мундштук зі слонової кістки, сіла на коня у дамське сідло й поїхала вузькою звивистою дорогою між глухими стінами будинків. Кобила ступала повільно, не видаючи жодного звуку. У світлі ліхтаря виднілися мерехтливі силуети водостічних труб і дверей, які то зникали, то знову виринали з оксамитової темряви. Удень вона нізачо в світі не змогла б віднайти дорогу цим лабіринтом. Ніч видалася зоряною, однак блискуче неосяжне небо відкритої пустелі тут замінила вузесенька лінія неба, яка проглядалася між дахами. Дорогою Гертруда побачила декількох жінок, які квапливо, нікуди не озирюючись, ішли вздовж стін будинків.

Раби зупинили Гертрудиного коня перед масивними дерев'яними ворітьми, що відкрилися з надзвичайно гучним скреготом. Гертруду провели повз фонтан і мечеть, а коли вони опинилися перед другими зачиненими ворітьми, гостя спішилася і нарешті зайшла до загородженого передпокою. Із сусідньої кімнати вона почула тихі голоси й увійшла туди. Гертруда опинилася у велетенській залі з колонами, осяяній мерехтливим світлом висячих ламп; у центрі горіло невеличке багаття, а навколо нього були простелені килими та розкладені подушки. *«[Це було] розкішне місце з величними кам'яними колонами, що підтримували надзвичайно високу стелю; стіни були побілені, а підлога, виготовлена з білого доссу, була рівною, тонкою й сяяла так, ніби відполірована».*

У кімнаті сиділо багато чоловіків, які, побачивши Гертруду, ураз застигли. Вони підвелися на ноги й почали допитливо її розглядати. Ібрагім вийшов назустріч гості й церемонно посадив її на подушку праворуч від себе. Їхня бесіда була формальною та безособовою. Ібрагім розказав історію Шаммар, племені, в якому Рашиди були лідерами, а тоді почав розповідати про саму королівську родину. Гертруда уважно слухала й доповнювала описами археологічних пам'яток, які траплялися на її шляху; а тим часом «рабських братів» подали їм чай з маленькими солодкими лимонами, які слід було вичавити в чашку з напоєм, а після цього принесли, як це описала Гертруда, «геть виняткову» міцну каву. Після цього служники, розмахуючи перед кожним гостем ароматним кадилом, подали знак, що прийом закінчився. Гертруді здалося, що все минуло надто швидко, однак вона підвелася й залишила кімнату.

Вона була спантеличена. Такий короткий прийом не дав можливості винести на обговорення жодне з важливих питань, які її так непокоїли, а

особливо її потребу в грошах. Адже в Дамаску Гертруда дала рашидському представникові 200 фунтів, який своєю чергою мав повернути їй гроші одразу, щойно вона приїде до Хаїля. Рашидський представник надав їй акредитив, який Гертруда принесла з собою, щоб показати Рашидам. Завдяки такій віковичній процедурі, пустельні мандрівники не мусили носити з собою великі суми грошей, які в них могли вкрасти дорогою. На той час у Гертруди вже майже не залишилося грошей. Як довго їй доведеться і скільки вона взагалі зможе чекати можливості, щоб показати Ібрагімові свій акредитив?

«Потягнулася ціла низка виснажливих днів повної бездіяльності», — писала Гертруда у своєму другому щоденнику. Тепер, коли вся новизна була позаду, а Гертруда не могла займатися звичними активними справами, їй здавалося, що годинник почав відбивати цілу вічність. Щоранку вона прокидалася перед сходом сонця від нав'язливого співу її сторожа Чесба: «Аллах Величний! Немає іншого бога крім Аллаха!», — а під час обідніх і вечірніх молитов піднімалася на дах і слухала заклик муедзина з мечеті. Ранки тягнулися дуже довго, вона їла багато солодоців і злісно записувала до щоденника, що хаїльські жінки *«цілими днями геть нічого не роблять»*. Гертруда нанесла на карту свій маршрут до Багдада, а потім зробила останні штрихи археологічних креслень.

Як аравійський король, який щодня чекав нової історії від Шехерезади, так і Гертруда з нетерпінням слухала неймовірні та яскраві історії з життя Туркіє. Бідолашну жінку продали, коли вона була ще зовсім дитиною, і розлучили з її любим молодшим братиком, якого вона досі намагається знайти. Коли Туркіє досягла шлюбного віку, її знову продали й переправили на переповненому людьми кораблі, де кишіли різноманітні хвороби. Один за одним пасажери помирали, екіпаж судна виносив неживе тіло на палубу й штурхав його ногою, щоб перевірити, чи справді людина була мертвою, а тоді викидав за борт. Гертруда дістала фотоапарат і сфотографувала, як Туркіє розповідає свої історії. Коли жінка опинилась у Мецці, — продовжувала Туркіє, — переминаючи у руці свої рубіни, її видали заміж за молодого перса, якого вона потім покохала, однак дуже скоро після того її викрали, того разу це був представник рашидського еміра, і, не зважаючи на її крики, повіз геть. А юний чоловік біг за ними навздогін, відчайдушно волаючи. Спочатку Туркіє навіть не дивилася на Мохаммеда, та, як вона розповідає, він був терплячий і м'який, і згодом вона вже була рада дарувати йому щастя. Коли Мохаммед захотів собі молодшу дружину, він дотримався звичаю й видав Туркіє за порядного чоловіка. Однак наразі вона була вдовою. Найбільше Туркіє

побивалася через те, що в неї не було дітей. Її темні очі налилися слізьми, і жінка розповіла про те, що народжувала сімох діточок: шестеро з них померло під час пологів, а сьоме — за рік опісля народження. *«Туркіє каже, що тут жінок прирівнюють до собак, і відповідно так до них і ставляться»*, — написала Гертруда.

Зрідка до Гертруди заходили її люди з каравану й переповідали чутки, які роїлися на базарі. Усе місто з нетерпінням чекало новин про результат останнього набігу еміра. Гертурді не залишалося нічого, крім як бесідувати з іншими людьми в наметі, а плітки вона ніколи не любила. Мандрівниця ніяк не могла придумати заняття для своїх служниць. Тож вони сиділи на подушках, жували кінчики своїх кіс і детально розповідали сімейні драми, аж доки Гертруда не витримала й не прогнала дівчат геть. У Гертруди вже було декілька нападів мігрені, вона ненавиділа теплий вітер, який тріпотів на подвір'ї, здійснюючи на своєму шляху хвилі піску. Вона погано спала: *«Вітер і пил, зовсім мало дощу... Уночі тихенько пищать совенята»*.

У Гертруди закінчилося терпіння й вона надіслала листа Ібрагімові, в якому розповіла про свій акредитив, однак, щойно отримала відповідь, усі її надії безслідно розвіялися. Коли її лист надійшов до палацу, Ібрагім був у бабусі еміра, скнарої Фатіми, тож у відповіді було сказано, що вони нічого не знають про цю угоду. *«Ясна річ, вони нічого не збираються повертати»*, — з сумом усвідомила Гертруда. У будь-якому разі до приїзду еміра ніяких грошей їй би не дали; хтозна, коли він мав повернутися. Невже вона мусила залишатися там повік? — це питання дуже мучило Гертруду. Вона всіляко намагалася встановити особистий зв'язок з Фатімою, але не було можливості відшукати вдалих посередників. Чи, може, в незрозумілому, старомодному суспільстві цього провокативного міста мовчання означало особисту відмову? Коли слуги Ібрагіма повернули назад її подарунки, Гертруда почала перейматися, як ніколи. Це було виявом образи, чи, як запевняли її підлеглі, надлишкової ввічливості?

Гертруда зробила все, що лишень могла. Вона підрахувала, скільки мала грошей, послала людей за своїми збереженими верблюдами, а тоді продала всіх тварин, без яких могла обійтися. Вона планувала залишити Хайль зі значно меншим караваном. Гертруда розплатилася з усіма своїми працівниками, яких найняла в Дамаску. Вони мали залишити місто, щойно прийде якийсь інший караван і забере їх із собою. Отож, Гертруда залишалася з командою з трьох чоловік: Фаттуха, Алі — її провідника з Хамада та Феллаха. Їй потрібно було перетнути віддалений бік укріпленої пустелі Нефуд, і Гертруда навіть думати боялася про те, як має це

зробити з таким малим супроводом. «У мене залишилося всього 40 фунтів; цього вистачить, якщо Ібрагім нас відпустить. Завтра ввечері у нас з ним призначена зустріч. Попереду тривожний день».

У Гертрудиній складній ситуації був один промінчик надії — Алі. Його дядечки, які тоді саме гостювали в Хаїлі, були шейхами племені Аназех. Для Рашидів це були важливі союзники, оскільки Рашиди сподівалися, що ті допоможуть їм захопити місто Джоф, куди й прямував емір. Алі сказав, що його дядечки вже вели перемовини щодо Гертруди і дуже засуджували таке нетактовне ставлення Ібрагіма щодо її акредитива. А ще, як сказав Алі, його дядечки між собою називають Фатіму *kelheb* — сукою.

Нарешті прийшов час зустрічі, Гертруда сіла на ту саму кобилу й удру-ге поїхала на надзвичайно важливу зустріч з Ібрагімом. Надворі здійнявся гарячий вітер. Сухий пісок кружляв на подвір'ї, а його колючі дрібки жалили обличчя. Цього разу Гертруду провели вже в меншу кімнату, де вона якийсь час чекала на Ібрагіма. Вона знову принесла з собою подарунки, і щойно вони привіталися, мандрівниця сказала, що хоче, щоб він залишив їх у себе. Гертруда знову торкнулася теми грошей, однак цього разу була відвертою. Вона сказала, що більше не залишиться в Хаїлі. Відрахування її грошей сильно утруднило її становище, тож тепер вона мусить попросити надати їй *рафіка*, який вирушив би разом з нею у наступний етап подорожі. Ібрагім ввічливо посміхнувся й запевнив, що готовий надати їй *рафіка*. Лише його очі постійно ухилялися від пильного погляду Гертруди, тож вона була не впевнена у щирості сказаного. Тієї ночі, записуючи свої думки в щоденнику для Діка, вона вперше в житті була настільки близькою до визнання страху й, будучи непохитним атеїстом, закінчила свого листа молитвою про безпеку:

«Цілу ніч я прокручувала в голові плани втечі на випадок, якщо щось піде не так... у духовному сенсі це місце пахне кров'ю... у всіх розповідях навколо табірному багаття фігурує вбивство, і повітря тут теж просочене вбивством. А коли ти з дня у день сидиш у цих високих глиняних стінах, це починає позначатися на нервах. Дякувати Богу, мої нерви не дуже чутливі... І, Боже, я прошу тебе! Благаю, Боже, тільки б усе було добре».

Наступного ранку, це було з березня, найгірші побоювання Гертруди справдилися й перед нею постав «рабський брат», приставлений до неї Саїдом. Прекрасно вбраний, він прийшов у супроводі своїх особистих слуг і повторив інформацію, яку вона вже чула: що пані нікуди не може їхати і що вони не можуть дати їй грошей, поки вісник не принесе

від еміра дозвіл. Це було першим підтвердження того, що в Хаїлі Гертруду, по суті, тримають під вартою. Вона перевела подих, розвернулася й побігла пандусом униз на подвір'я. За мить Гертруда повернулася з Мохаммедом та Алі й попросила Саїда дослівно повторити все, що він перед цим сказав.

Отже, Рашидів не хвилювали інтереси Гертруди. Вона приїхала в їхнє місто у найневдаліший час. Цього вона зовсім не знала — та Ібрагім і сам не знав — саме в той час емір, шістнадцятирічний глава сім'ї, планував убити брата Ібрагіма, Заміла Ібн Субхана. Заміл був еміровим регентом, радником і рідним дядьком, супроводжував його в пустелі, очолював армію їхнього племені. Він переконував еміра укласти мир з Ібн Саудом. Однак юний правитель жадав самовладдя. Трохи згодом на одному з пустельних постів під назвою Абу Гар емір накаже своєму рабові пристрелити регента в спину. Щойно Замір упаде на землю, усі його брати та раби теж будуть убиті. Казали, що емір зі своїми поплічниками пройшов повз криваву сцену і навіть не озирнувся. Найімовірніше, Ібрагім чудово усвідомлював, що його сім'я потрапила в немилість еміра, і тому не хотів провокувати його, даючи Гертруді гроші чи беручи на себе відповідальність за її від'їзд.

А тим часом Туркіє дотрималася своєї обіцянки познайомити Гертруду з королівським гаремом. Муді, матір еміра, надіслала Гертруді запрошення зі словами прийти до неї одного вечора з настанням темряви. Гертруду дуже сильно цікавило те місце, яке так часто ілюстрували східні художники та *ню-йоркські* карикатуристи, з його розкішними красунями, які лежали на подушках і яким прислужували невольники та євнухи. Побачивши Муді, Гертруда була надзвичайно вражена. Незважаючи на те, що вона встигла побувати дружиною трьох емірів по черзі, вона досі була дуже молодою. Гертруда описала її дуже гарною та чарівною, а також розумною й відкритою:

«Мені вдалося провести дві години, точнісінько як побувати у світі збірки оповідань „Тисяча й одна ніч“, разом із жінками з королівського гарему. Здається, на Землі залишилися дуже мало місць, де можна побачити справжню культуру Сходу, що існувало віками. Так от, Хаїль — це одне з таких місць. Саме тут знаходилися всі ці жінки — закутані в індійську парчу, обвішані прикрасами, обслужені рабами. Ці жінки переходять з рук в руки — їх отримує переможець... лише подумайте! Руки цього переможця червоні від крові їхніх чоловіків та дітей. Якщо чесно, я досі цього не можу збагнути».

Гертруда цікавила Муді не менше. Дві жінки захоплено дивилися одна на одну, вбачаючи в особі іншої цілком нове, невідоме раніше явище. Обидві жінки жадали пояснень, були переповнені запитаннями, їхня бесіда ставала все жвавішою, а тимчасом решта жінок гарему зачаровано спостерігали, захоплені як Гертрудиною зовнішністю — її блідою шкірою, зеленими очима, рудим, нефарбованим хною волоссям, мереживною сукнею, черевиками на гудзичках, — так і її невідомою арабкам чоловічою свободою. Перед ними сиділа жінка, яка, очевидно, жила життям шейха та воїна. Гертруда розповіла про своє нинішнє скрутне становище; Муді, яка сама ніколи не була незалежною, розуміла, що мандрівниця потрапила до пастки, наче дикий птах, якого посадили в клітку. Дві години минули як одна мить. Вони востаннє подивилися одна на одну, і настав час прощатися.

Станом на 6 березня Гертруда перебувала під домашнім арештом уже одинадцять днів. Не було сенсу приховувати це від себе. Без дозволу залишити місто і без *рафіка*, який би гарантував її безпеку, — вона була справжнім в'язнем. Усі її запаси добігли кінця. Гертруда сиділа, прикушуючи від хвилювання губи, і в піввуха слухала розмову Туркіє та доглядачки дому, які скаржилися на ціну рабине: «Раніше за 200 іспанських реалів можна було придбати хорошу дівчину, — невдоволено заявила Лулуа, — а нині й за 500 не купиш!». І тут до кімнати зайшов вісник і приніс ще одне королівське запрошення; цього разу Гертруду кликали навідати кузенів еміра; зустріч мала відбутися того самого дня в їхньому саду — за денного світла. Господарями званого обіду виявилися п'ятеро малих дітлахів з розмальованими обличчями, одягнені у вишиті золотом рясни. Разом із ними вона розташувалася на килимах у літньому будинку. У Гертруди склалося враження, ніби ця *«сцена змальована з перської книги з картинками»*. Слуги та євнухи принесли тарілки з фруктами, чаєм та кавою, а хлопчики провели Гертруду садом, називаючи їй кожне дерево та квітку. Крім дітей, на обіді були й дорослі, і згодом серед них Гертруда побачила Саїда. Вона сіла біля нього й заговорила без вступної ввічливості. Мандрівниця нервово сповістила про своє невідкладне бажання залишити Хаїль. Однак коли Саїд відповів, що «проблема входу й виходу не в нашій з вами компетенції», Гертруда зірвалася. *«Я розмовляла з ним дуже різко, а тоді раптово перервала бесіду, піднялася й пішла... чесно кажучи, мені це все вже набридло»*, — написала Гертруда у своєму другому щоденнику.

За годину вона сиділа в одній з їдалень, яку використовувала як спальню, коли раптом з'явився служник і покликав її до зали для прийомів.

Цього разу вона не утрудняла себе тим, щоб поправити одяг чи причесатися. У дверях стояв Саїд, як завжди незворушний, і тримав у руці сумку. Він сказав, що Гертруда має повноцінний дозвіл їхати куди завгодно й коли завгодно. Здивована почутим, вона взяла в нього сумку й побачила, що та набита золотом. *«Чому вони раптом мене відпускають і чому не відпускали перед цим, я ніяк не зрозумію, — написала Гертруда. — Так чи інакше, я вільна, і моє серце заспокоїлося».*

Вона так ніколи й не довідається причини несподіваної свободи і завжди про це думатиме. Знову й знову прокручуючи це у своїй голові, Гертруда відшукуватиме все нові ідеї: де за неї вступилися дядечки Алі й зазнали невдачі, де Ібрагім брехав і де Фатіма відмовлялася повертати гроші; чи ж, може, за неї вступилась якась благородніша особа? Безперечно, були способи, завдяки яким навіть жінки з гарему могли впливати на накази й рішення свого чоловіка. Невже це Муді, фактично королева Хаїля, відчинила дверцята клітки й подарувала їй свободу, якої в самої ніколи не було?

Будь-хто на місці Гертруди якомога швидше зібрав би речі й полишив місто, поки нічого не змінилося, та ще й постарався б устигнути вшитися до схід сонця. Це було так типово для Гертруди: стільки разів вимагати залишити місто, а тепер просити дозволу залишитися ще на один день, випробовуючи вдачу. Вона зібралася провести вісім годин, заглядаючи в кожен куточок Хаїля й роблячи багато знімків. Можна уявити, як вісник прийшов передавати її прохання Ібрагіму, який тоді сидів наодинці з Фатімою чи пив каву зі слугами — вони б усі аж скрикнули від здивування, а тоді б розреготалися через нахабність такого прохання. Однак схоже, що в місто Хаїль увірвався добрий настрій. Гертруда красувалася на сонці з непокритим паранджею обличчям, незважаючи на несхвалення кліриків; і куди вона не забрідала б, усюди привертала до себе привітну цікавість довколишніх. *«Кожен був усміхненим та люб'язним... усі люди тіснилися, щоб подивитися на мене; схоже, моя поведінка не викликала в них нічого іншого, крім доброзичливості».*

Вона обійшла вежі палацу, увінчані масивними укріпленнями, пройшла через ворота Медини, які охороняли раби; заглядала у придворні кухні, вилазила на дахи, а тоді спускалася на землю й фотографувала фортифікаційні споруди. Коли Гертруда повернулася до своєї кімнати, на неї чекало повідомлення від Туркіє, яка запрошувала випити чаю: *«Я прийняла запрошення і змогла ніжно з нею попрощатись. Гадаю, ми з нею більше ніколи в житті не побачимося, хіба що у спогадах. Ось таким апофеозом після п'яти днів ув'язнення закінчився мій незвичайний візит до Хаїля!».*

Наступного дня, 7 березня, Гертруда прокинулася ще до сходу сонця; збираючи речі, вона зі здивуванням дізналася про візит ще одного гостя. Це був придворний слуга, чоловік зі зловісним виразом обличчя, пофарбованою хною бородою та підведеними чорним очима. Він прийшов сказати, щоб Гертруда їхала з Хаїля західною дорогою, начебто так буде безпечніше. Вона знала, що доведеться прислухатися до його поради, оскільки за нею спостерігатимуть, та одразу ж запідозрила якийсь негаразд. *«Я думаю, вони хотіли послати мене до еміра, а оскільки були впевнені, що він перебуває на західній дорозі, то й віддали такий наказ»*. Однак інтрига провалилась, і коли Гертруда дісталася того місця, де мав бути емір, його вже там і слід прочах — емір успішно попрямував на схід. Не встигла Гертруда обтрусити хаїльський пісок, як на другий день подорожі до її наметів прибули Рашидські вісники й повідомили, що емір чекає на неї. Вони розповіли, що йому вдалося захопити Джоф і викурити звідти плем'я Рувалла, приховуючи деякі деталі про саме захоплення. Вісники поїхали, і Гертруда знову вирушила в дорогу. Чітко дотримуючись свого маршруту, вона додала по дев'ять–десять годин на добу, повернувши на північний захід до Багдада через Хаянію та Нахаф: *«Ця нескінченна монотонність [подорожі] так виснажує, що коли я ввечері заходжу до свого намету, то відчуваю, як від утоми паморочиться в голові... На мені почала позначатися суворя ціна за переїзд; у будь-якому разі я буду рада знову повернутися до цивілізації»*.

Гертруда здивувалася, почувши зовсім іншу версію «захоплення» міста Джоф, яку розповів їй новий *рафік*, що прийшов прямо з команди еміра. Цей безневинний чоловік, не знаючи офіційної версії захоплення, яку повідали Гертруді вісники, розповів про те, що Рашиди навіть не доїхали до самого міста; вони були витіснені Рувалами й змушені повертатися назад, навіть не побачивши Джофа. Дорогою Гертруда все думала про ці дві історії; та брехня переконала її в тому, що Рашиди *«наближалися до свого кінця»*.

«В їхньому роді живим не залишається жоден дорослий чоловік — еміру лише 16 чи 17 років, решта хлопчиків — ще зовсім малюки — настільки вбивча їхня родина конкуренція... Їхня історія — це одна довга оповідка про зраду та вбивство. Мушу визнати, що майбутнє залежить від Ібн Сауда. Він грізний суперник... Думаю, його перевагою є вплив, і якщо він об'єднається з Ібн Шаланом [з племені Рувалла Аназех], Ібн Рашид опиниться між двома вогнями... Вирішено! У своїй наступній подорожі Аравією я рушу до нього!».

Подорожуючи далі, Гертруда зрозуміла, що не зможе поїхати на південь від Хаїля, щоб зібрати інформацію в місті Ер-Ріяд, теперішній столиці Саудівської Аравії. Хоч як сильно це й засмучувало, однак Гертруда розуміла, що такий маршрут буде непрохідним для мандрівника, що йде прямо від Рашидів. Виснажена тілом і душею, вона не знала, чого їй вдалося досягнути, й у щоденнику для Діка з прикрістю написала: *«Боюся, коли я озирнуся назад, то скажу: це була марна трата часу»*.

У березні 1914 року Гертруда ще стільки всього не знала. Надана нею інформація про життя племен, нанесення на карту територій, розкриття схем племінних союзів і ворожнечі — усе це загал знань, що не має аналогів. Вільне володіння арабською мовою дало Гертруді змогу чітко збагнути багатовікову арабську систему правління, панівні інтриги привілейованих родин і племен. У майбутньому знання, отримані в цій експедиції, визнають безцінними. Та нині, долаючи виснажливу дорогу до Багдада, Гертруда протоптувала кордон між майбутніми Іраком і Саудівською Аравією. Довгі роки підготовки закінчилися, у її житті розпочиналася кар'єра, вготована для неї долею.

Висновок Гертруди стосовно того, що майбутнє Саудівської Аравії в руках саме Ібн Сауда, набуде надзвичайно великої цінності, коли вона доповість про це британському послові в Константинополі, не випускаючи жодного факту, про який довідалася. Вона доповість про могутнього Сауда як про гідного кандидата на британську підтримку. Гертруду дуже засмучував той факт, що їй не вдалося особисто зустрітись з Ібн Саудом. Як би вона здивувалась, якби знала, що коли за кілька років він наважиться на безпрецедентний крок звернутися до британського уряду з проханням допомоги зброєю, то поїде на зустріч з нею.

Тепер, коли Хаїль залишався в десяти днях позаду, Гертруда наблизилася до кордону річки Євфрат, перетнувши який вона залишила землі бедуїнів.

У місцевості, де пастухи Шіа з племені Ріу їздили верхи на віслюках, її караван привертав до себе значну увагу. Попереду на Гертруду чекали вже звичні проблеми: в'їзд у табори, шейхи яких могли як гостинно зустріти подорожніх, так і пограбувати; вимушеність ховатися в ущелинах з гвинтівками наготові; потреба в нових *рафіках* на заміну заляканим попереднім. Одного разу у них скінчилися запаси води, й біля водопою вони натрапили на зграю розбійників. І тоді Гертрудин *рафік* Газалат з кам'яним виразом обличчя відвернув біду. Декілька разів вони потрапляли під обстріл. Гертруда все розмірковувала, чи відчуття, які виникали в такі миті, можна вважати страхом, і дійшла висновку, що тепер нарешті

навчилася розпізнавати емоції. Хаїль навчив її це робити. У своєму дру-
гому щоденнику вона написала:

«Після ретельного аналізу своїх почуттів, я зрозуміла, що в такі миті я боюся. Напевно, це і є страх, невеличкий супротив розуму, неначе надто енергійний кінь, який тривалий час натягує стремена, а тоді несподівано їх відпускає — ти розумієш, що це відчуття тобі повністю підвладне, ти відчуваєш його, наче прискорене серцебиття. У мене вдома є один кінь, який постійно себе так поводить, він дуже скажений. А тоді з'являється велике бажання залишатися в безпеці протягом наступної години! Так, це страх».

Гертруда була виснажена. У Наджафі Фаттух найняв для неї віз. По-переду чекала довга дорога до Багдада, і конем її пройти було б значно швидше. Гертруда повантажила всі свої речі, сіла сама, і шість годин тряс-лася у возі до Кербели; за цей час їм двічі довелося міняти коней на поштових станціях.

Мандрівники приїхали, коли надворі вже стояла ніч. Гертруда залишила свої валізи у готелі й пішла провідати давнього товариша, Мохаммеда Хуссейна Хана. За вечерею вони розмовляли англійською; для Гертруди така можливість випала вперше за останні десять тижнів. Вона з радістю написала Дікові про те, що Хан планував поїхати до Британії на якісь вихідні. Коли Гертруда запитала в нього, куди він із сім'єю хотів би там сходити, Мохаммед відповів, що збирається залишити сім'ю у Наджафі, крім того, перед від'їздом планує подати на розлучення з дружиною. У своєму щоденнику Гертруда висловила свої почуття щодо цього цілим рядом знаків оклику.

Для того, щоб подолати останній етап подорожі, о третій годині ночі Гертруда вже мала сидіти у запряженому візку. Вона спала лише кілька годин.

Тепер, коли між нею і надісланими їй листами залишалася така маленька відстань, Гертруда починала хвилюватися за своїх рідних. Багато що могло трапитися за десять тижнів, а саме стільки часу минуло відтоді, як вона востаннє отримувала від них вісті. Решту дороги до Багдада мандрівниця промчала, наче стріла, проїхала нову залізницю і по обіді вже була на місці. Втоплена й стривожена, вона зловила себе на думці, що накричала на відданого Фаттуха, і попросила в нього пробачення. Гертруда завжди намагалася бути терплячою, відтворюючи в пам'яті слова одного зі своїх *рафіків*, які він сказав у Нефуді: «Щоразу, коли ми приходитимемо на це місце, будемо казати: „Ми були тут з нею, тут вона розбила свій табір”».

«І я сподіваюся, що вони насправді так говоритимуть; думка про це змушує страшенно хвилюватись, адже вони мають розповідати про мене тільки хороше, оскільки по мені вони судитимуть усю нашу расу. Згадка про ці слова дуже часто перешкоджала мені ляпнути щось необдумане, коли я була стомлена, сердита чи знуджена. О Боже! Яка я часом буваю знуджена, сердита і стомлена!».

Гертруда одразу пішла до британського представництва й забрала пошту у нового працівника, якогось полковника Ерскіна. Описуючи його у своєму щоденнику, вона використовує гострі, мов лезо ножа, слова:

«Він прокидається не раніше 12, а по обіді полюбає розкласти у себе в кімнаті пасьянс. Він не знає жодної іноземної мови, навіть французької, а в його голові суцільний вакуум щодо Туреччини загалом і Турецької Аравії зокрема. І це людина, яку ми надіслали сюди в той час, коли з одного боку будується багдадська залізниця, а з іншого — втілюються наші проекти зрошувальних систем. Дивна ми нація».

Гертруда повернулася в готель, почала скурювати сигарету за сигаретою і решту того дня й ночі провела, читаючи листи. Як виявилось, за цей час нічогоісінько не змінилося. Її сім'я була живою та здоровою; не змінилась і Дікова жорстока натура, звісно ж, профільтована крізь багато сторінок порожнього красномовства, воскрешати її надії, а тоді враз жбурляти їх у небуття. Що далі Гертруда віддалялася від нього, то люб'язнішим він з нею був — на папері. Відчуваючи нестерпну потребу в його коханні та присутності, Гертруда ніяк не могла знайти собі розради. Дік продовжував грати на її вразливості, поки Гертруда не починала щиро вірити в те, що в них може бути спільне майбутнє. Її страждання почалися спочатку, щойно вона прочитала його слова: «Я Вас кохаю — чи допомогло Вам це якось там, у пустелі? Чи стала та далека межа життя менш неосязною та менш безлюдною?». І нарешті його лист з Аддис-Абеби, Ефіопія, де він на той час працював британським делегатом у Міжнародній прикордонній комісії, зі словами: «Я б усе віддав, щоб Ви зараз сиділи навпроти мене у цьому порожньому будинку».

Після всього пережитого Гертруда почувалася надзвичайно втомленою й розчарованою. Вона намагалася нагадати собі, що це відчуття «пороху й тліну в руці моїй» з'являлося в неї щоразу по закінченні пригоди. Тепер вона мучила себе питанням, навіщо було так випробовувати долю протягом останніх трьох місяців, якщо це зовсім ніяк не вплинуло ні на її почуття, ні на світ загалом.

Дік написав про свій візит до будинку на Слоун-стріт, де він зустрівся з Ґертрудиним батьком, провідним промисловцем, якого згодом у листі назвав «сердечним дідусем». У Доті-Вайлі було повно своїх справ, пов'язаних з від'їздами на різноманітні зустрічі: спершу з лордом Кітченером, далі з представником Хартума і, нарешті, з сером Реджинальдом Вінгейтом, верховним комісаром у Каїрі. Дік попросив Ґертруду, щоб вона надіслала йому телеграму в Аддис-Абебу. Він хотів, щоб Ґертруда написала всього два слова — «Щасливо. Багдад» — і залишила телеграму непідписаною. Наступного ранку Ґертруда пішла на пошту й зробила як він просив. Зразу за телеграмою вона надіслала Доті-Вайлі пакунок — той щоденник, який вела спеціально для нього та який зможе розповісти про все, про що не зможе телеграма. Перед відправленням вона швидко його перечитала, і записи видалися їй незбагненно безособовими:

«Думаю, єдині слова, які варті бути сказаними, це ті, які я сказати не можу — слова, в які вкладене моє особисте «я»; те, як я дивилася в очі тієї людини, слабкої, грубої й непевної, втомленої й розчарованої, яка була всередині всього цього. Я не можу сказати цих слів тому, що вони занадто сокровенні, а ще тому, що я не вмю... Такі речі не записують до щоденника, тому що не варто намагатися намалювати перед собою картину — вона вже перед вами».

Старі знайомі були раді бачити Ґертруду в Багдаді. Вони з недовірою слухали про її мандрівку, дивуючись тому, що їй вдалося вижити, і привітали мандрівницю *«так, що аж серце зігрілося»*. Серед цих людей була особа, яка згодом відіграє ключову роль в майбутньому Іраку, сер Саїд Абдул Рахман. Він був відомий своїм титулом, накіб — номінальний голова Сунізму — Рахман був настільки важливим релігійним лідером, що жодній жінці, крім Ґертруди, не дозволяв перебувати в його величній присутності. *«Він занадто святий, щоб потискати мені руку, — записала Ґертруда, — однак... я, як завжди, була вражена бесідою з ним»*.

Серед нових друзів Ґертруди був Артур Тод, директор компанії «Брати Лінч», що займалася переправами через річку Тигр, і його *«чарівна італійка-дружина»*, яка, побачивши, наскільки втомленою була Ґертруда, одразу ж запросила її залишитися у них на ніч. Аврелія Тод, яка стане однією з найкращих Ґертрудиних подруг, простежила за тим, щоб одяг мандрівниці був випраний і випрасуваний до того, як гостя прокинеться й знову піде бродити містом. Ґертруді цей відпочинок став дуже доречним, і більшість часу вона провела, гуляючи околицями, ніби справжній турист, незважаючи на те, що температура повітря сягала 60 °C. Ґертруда

відвідала нову турецьку залізницю, яку побудували німці і яка згодом мала стати загрозою для британського контролю над Перською затокою. З берегів річки Тигр вона спостерігала за дерев'яними шпалами, які прибували з Гамбурга й направлялися до берега з флотилії стародавніх латинських вітрильних кораблів. Дієвість і масштабність такого проекту не могли не вразити доньку фабриканта залізних виробів. Відомий німецький інженер, Генріх Август Мейсснер, відповідальний за будівництво залізниці, пояснив Гертруді, у чому виникали труднощі. Імпортувати шпали було не єдиним їхнім завданням. Для того, щоб виготовити потрібну їм бетонну суміш, спершу слід було відфільтрувати з води сіль, тоді подрібнити тонни гальки через нестачу каміння та піску й нарешті додати потрібну деревину. *«Каламутна вода розливу річки Тигр, пальми, невідомі підхоплені арабами пісні — ось таким був стародавній Схід, — написала Гертруда, — і серед усього цього стояли блискучі бездоганні паротяги, блакитноокі, коротко підстрижені німці з рівними військовими осянками — солдати із Заходу, які прийшли завойовувати...».*

За обідом Гертруда розповідала історії про Хайль, а її захоплення Ібн Саудом ще більше виросло, коли їй розповіли про те, як він захопив Ель-Хасу.

Араб без жодного пострілу викурих турків з міста; відвів їхні гарнізони аж до самого берега й відібрав усю зброю. На катері Тода Гертруда плавала вгору по річці, оглянувши дорогою один із місцевих палаців; пила чай під тамариксовими деревами; гуляла трояндовими садами й милувалася заходом сонця. *«Багдад мерехтів, наче якесь казкове місто».*

Безперечно, це було її улюблене місто, побудоване в перському стилі, до того ж їй подобалася річка Євфрат. Для Гертруди Багдад був ілюстрацією «Тисячі й однієї ночі» — знаменитого циклу оповідань, який датують одинадцятим століттям. Місто заснувала династія Аббасидів на місці злиття річок Євфрату і Тигру. Усього Аббасиди заснували три міста, однак Вавилон і Ктесифон були зруйновані. Багдаду вдалося вцілити, до того ж місто збереглося з усією своєю багатотою та різноманітністю культурою, незважаючи на монгольське вторгнення 1258 року та безладдя Османської імперії, у складі якої воно перебувало понад двісті п'ятдесят років. Багдад звели в алювіальній долині з добре розвинутою системою підземних каналів, які на сьогодні почасти занепали. Вода від танення снігу за допомогою підземних каналів з Анатолії текла до Багдада, завдяки чому місцеві землі були придатні для культивування. Також місто стояло на перетині старих стратегічних шляхів через Ірак, Сирію та Єгипет до Ірану, а звідти до Китаю, через Анатолію — до Константинополя і Трабзона.

Гертруда охоче прочитала про величність міста зі спогадів історика Аль-Хатіба аль-Багдада (1002–1071) та його опису двору Халіфа аль-Муктадира в 917 році. Цей розкішний палац зі своїми залами та парками, канцеляріями та скарбницями, євнухами та солдатами, скарбниками та джурами славився в усьому світі. Одного разу, коли туди навідалися представники візантійського посольства, їм показали знамените коштовне дерево розміром зі справжнє; його гілки вкривали листя на птахи — і все зі срібла та золота. Листя на дереві гойдалося, наче від вітру, а пташки щебетали й співали. Коли послів провели до самого Халіфа, він сидів на троні між вісімнадцятьма нитками з коштовностями, а поряд з ним серед інших придворних стояв його особистий кат, готовий вчинити спрощене судочинство.

Гертруда засуджувала цілодобові бари, підпільні гральні притони, проституцію та корупцію 1914 року, однак в них вона вбачала певне продовження екзотичного минулого: *«Багдад так швидко й так цілковито поринув у такого штибу цивілізацію, тому що це, певним чином, було відголоском розкішних днів при Халіфаті»*, — написала Гертруда у своєму другому щоденнику.

Вихідні скінчилися, і Гертруда вирушила до Дамаска. Вона мала подолати ще 563 км Сирійської пустелі. Новий модернізований караван складався з восьми верблюдів і чотирьох людей: з неї, Фаттуха, Феллаха та Саїда (*рафіка* з племені Шерарі).

Вони йтимуть на північ Родючого Півмісяця, повз території, де мешкали кочові фермери-скотарі з Неджда. Попереду чекала захоплива мандрівка крізь історію: від перших витоків Ісламу на сході до кордонів грецької та римської цивілізацій на заході. Однак Гертруда хотіла, щоб ця подорож скоріше закінчилася. Вона йтиме майже порожняком, через що буватиме дуже скрутно. Більшість багажу Гертруда залишила, щоб його переправили морем, узявши з собою лише новий, придбаний у Багдаді намет, який був меншим і легшим за ті, привезені з Лондона, і свій складаний стілець; одну валізу з одягом, провізію, якої мало вистачити на три тижні, і мінімум посуду. Вона дозволила собі залишити «єдину розкіш», парусинову ванну, зате змушена була два тижні спати на тоненькій підстилці, якою в Багдаді замінила велике складане ліжко. *«Ночуючи просто неба, я одразу ж захотіла його повернути. Сон на землі вже скоро мені набридне, я це знаю! О, Діку! Бідолашні наші кісточки! Коли ми спочиватимемо у могилі, це ж як вони болітимуть... А пил — кому це може подобатися... Не знаю, чи вдасться мені вимити від нього своє волосся... Ті, хто сидять удома й говорять, як це круто досліджувати пустелі,*

не знають, якою ціною це дається. Оце так! Який галас я зчинила через одну невдачу ніч!».

Незважаючи на піщану бурю, яка спіткала караван на третій день по-дорожі, і на гору піску, яку вона намела на новий намет, команді вдалося успішно дістатися до зруйнованого форту Візех. Там вони виявили «веле-тенську скелясту дірку» в землі. Гертруді цих пригод було вже більше, ніж достатньо. Однак діра причарувала її так сильно, як у попередні роки вабили незаймані гори. І ніщо б не задовольнило її зараз більше, ніж спуск у той непроглядний тунель. Тож Гертруда зняла частину свого одягу, поклала до кишені парочку свічок та сірників і спустилася вниз на шістдесят метрів у супроводі Фаттуха, який, безсумнівно, не був у захваті від ідеї скелелазки. Про свій спуск Гертруда розповідала:

«Спустившись униз, ми рушили вперед по цій дивній тріщині серед скель. Іноді перед нами відкривалися цілі зали, а бувало, що прохід ставав настільки низьким, що доводилося повзти по піску. Зрештою ми вийшли на прозоре прохолодне озерце, яке підживлювали гірські потічки. Ми підійшли до нього й наповнили всі фляги, що мали... Дорогою туди ми в декількох місцях залишали свічки, які вивели б нас назад. І все ж, те місце видалося мені настільки дивним і так сильно нагадувало якісь ворота до пекла, що я була рада знову побачити денне світло».

Від короткого відпочинку в Багдаді не лишилося й сліду, і в Гертрудиному щоденнику почали з'являтися описи з життя жінки настільки втомленої, що її природні інстинкти, які стосуються усвідомлення тривоги, зовсім перестали працювати. Уперше за своє мандрівне життя вона заснула на верблюді і при цьому навіть не випала з сідла. Що більш важливо, Сирійська пустеля вже не була такою безпечною, як Гертруда розраховувала. Повсюди відбувалися рейди — *газзу* — і скоро до мандрівників почали доходити чутки про тіла, залишені в пустелі на поживу псам. З огляду на сильну втому, такі ритуальні обов'язки, як відвідини шейхів і придбання *рафіків* почали здаватися Гертруді нескінченним повторюваним сновидінням. Вона запам'ятовувала лише якісь незвичайні події, як-от її зустріч з дитинчатком газелі у наметі шейха:

«Вони принесли його й поставили мені на коліна, де маля й заснуло. Воно скрутилося в клубочок, наче якась мікенська статуетка зі слонової кістки зі сміховинним гострим різком, що стирчав з-за вуха; дитинча газелі спало в мене на руках протягом усієї гостини у шейха. І я вглядалася в хитрі недовірливі погляди чоловіків, які стояли

довкола багаття, де варилася кава, і уявляла своє стривожене обличчя. Єдиний, хто був зовсім вільний від страху, — це той малюк газелі, який спав на моїх колінах. Присутність його маленької самовпевненості підбадьорювала».

На десятий день шляху від Багдада Гертруда опинилася біля велетенського табору племені Аназех; із сильним небажанням вона мусила затриматися, щоб зробити черговий візит ввічливості й узяти собі в команду ще одного *рафіка*. Племя Аназех було настільки численним і займало такі великі території, що Гертруда назвала їх *«нацією»*. Південна частина Аназеху підпорядковувалась Ібн Сауду, усі інші, які налічували три сотні наметів і на той час розмістилися перед Гертурдою на трав'янистих гірських кряжах Гарах, належали Фахаду Бегу Ібн Хадхдбалу. Він був *«такою важливою людиною, що, боюся, мені доведеться розбити біля нього і свій табір»*, — написала Гертруда. Однак коли вона зустрілася з шейхом, то одразу змінила свою думку: *«Він зустрів мене дуже люб'язно, наче рідний батько, і мені сподобався проведений з ним час. Він розстелив неймовірно гарні килими, на яких ми сиділи, обіпершись на верблюже сідло. За нами на жердині сидів його яструб, а поруч лежав собака породи борза»*. Це була одна з найважливіших зустрічей в її житті, яка матиме надзвичайну цінність у подальшій кар'єрі.

Фахад Бег, якому було років сімдесят, виявився дуже проникливою людиною. Він був одним із перших бедуїнських шейхів, хто визнав цінність власності. Він чудово розумів, що поява залізниці ставила крапку на розведенні верблюдів для використання їх як засобу пересування. Тому придбав землі на осілій території каналу Хуссейнія, на заході Кербели, і вирощував там пальми; згодом він вирішив на півроку повернутися до звичних бедуїнських мандрівок зі своїми верблюдами та кланом, тимчасом як його старший син Мітаб проводив необхідні набіги. Через багато років, у повоєнний час, Гертруда вирішить розважитись і, пам'ятаючи перше враження Фахада Бега від механічного транспорту, подарує йому його перший політ на літаку. Цілий день Гертруда вивчала руїни первісного міста, розташованого в годині їзди від табору, і робила багато записів, а тоді отримала повідомлення від Фахада Бега, в якому йшлося про бажання шейха провести вечір в її компанії. Фахад прийшов до Гертурдиного намету у супроводі своєї свити, яка принесла багато келихів і казанків; він подарував Гертурді те, що для неї було справжньою пустельною розкішшю — смачну вечерю. Насолоджуючись апетитною їжею, Гертруда з шейхом приємно спілкувалися. *«Ми їли, надворі вже смеркалося, а*

тоді знову пішов дощ, а ми все говорили, про державу Ірак, про майбутнє Туреччини і про наших друзів у Багдаді; аж тоді, о восьмій годині, він пішов і я лягла спати... під дощем благословення».

Наступного дня, борючись з лютим вітром, Гертруда думала про те, чи скінчиться колись ця подорож. У неї було, як би ми зараз висловилися, хронічне розтягнення сухожилля; біль у нозі, пошкоджений їздою на верблюді, пронизував прострілами від стегна до ступні. Гертруда шкутильгала по табору й записувала у своєму другому щоденнику, що їй потрібно хоча б рік поспати. Вона почала губити лік годин і днів: «Учора — що було вчора? Ми проходили повз підвищені рівнини та широкі долини», — стало складно наносити ландшафт на мапу, тому що в цієї місцини зовсім не було ніяких характерних ознак. Аж раптом у тій пустелі вони зустріли одного чоловіка, який ішов пішки. Мандрівники одразу ж підїхали до нього й спробували заговорити арабською, перською й турецькою мовами, але подорожній мовчав. Вони дали йому шмат хліба, який мандрівник прийняв, і поїхали далі. Гертруда озирнулася і побачила, як чоловік потихеньку прямував у саме серце безлюдної пустелі. Пізніше вона думала, чи не був той чоловік галюцинацією? На той час вона була такою виснаженою, що все було можливо:

«Над нами на пагорбах якісь люди розбили табір, і мені було відверто байдуже, хто то був і що вони могли з нами зробити... Попереду чекає ще дуже довга дорога, і від цього моє серце здригається. Я думала про те, чи можна мені заплакати від такої виснажливої втоми і що б вони про мене подумали, якби я зронила сльозу в багаття, на якому вариться кава? Моя репутація мандрівника у жодному разі не витримала б таких одкровенень».

Оскільки сильна нестача сну звільнює розум від стресу, ослаблює страх грядущої небезпеки й водночас підвищує чутливість, Гертрудині щоденні записи почали зачіпати важливіші й духовніші речі. Вона записала закарбовані у пам'яті рядки з вірша «Дух насолоди», які належали поетові Персі Біші Шеллі:

Я люблю сніг у проявах всіх
І навіть блискучий мороз;
Я люблю вітру й зливи сміх —
Це я кажу вам всерйоз;
Я люблю в природі все,
Що людина не зіпсувала ще.

Прийдешню бурю Гертруда описала прозою, та так поетично, як ще ніколи раніше не писала:

«Велика буря перетнула нашу стежку. Ми слухали й спостерігали за нею, ідучи світом, затемненим її величною присутністю. Блискавка на мить підсвічувала скупчення хмар, з-за яких грім рикав на роту градових солдатиків; нечутний для нас вітер шмагав тих бідних солдатиків, а тоді погнав їх через рівнину вдалечінь, де вони захопили гори».

А тоді хмари розсіялися, оголюючи прекрасну золотаву бухту пустелі, посеред якої красувалися вежі середньовічного замку. Перед їхніми очима розкинулося місто Пальміра. Ще три дні по десять–дванадцять годин переходу, і від снігів гори Хермон вони змогли перейти до того самого місця біля Дамаска, де Гертруда зупинила своїх верблюдів і розкинула перший у їхній подорожі табір. Першого травня мандрівна дослідниця проїжджала повз виноградники та фруктові сади, розташовані на околиці міста. Протягом чотирьох з половиною місяців вона не бачила зеленого ландшафту, грайливого джерела, нових посівів, дерев, рясно обвішаних оливами, вигорілих на сонці троянд, не чула шелесту каштанового листя й співу птахів — усе це милувало її очі та тишило вуха. Вїхавши в Дамаск, Гертруда прямувала дорогою Думаїр; першою будівлею на цьому шляху була англійська лікарня, в якій працював її товариш, лікар Макіннон. Гертруда спішилась і втиснулася в двері, ледь не втративши рівноваги. За кілька хвилин до неї вийшов лікар, а за ним і його дружина. Вони подивилися на мандрівницю й одразу ж почали діяти. Згодом того самого дня Гертруда написала:

«Ну от, я перебуваю в саду, який просто потопає в трояндовому цвіті; у тихому будиночку, де ніхто не може мене потривожити, де я можу спокійно лежати й відпочивати. Але поки що в мене це не дуже виходить, у своїх снах я ще досі їду верхи на верблюді... Тепер уже все позаду, і я повинна спробувати викинути всі ці спогади з голови бодай на трішки, поки не мине моє виснаження. І все ж, я ще дуже близька до тих днів — вони ввижаються мені настільки великими, що здаються непропорційними відносно планети, а ще вони занадто темні, неймовірно зловісні».

Гертруда відпочивала декілька днів, а тоді до неї почали приходити відвідувачі. Серед них був представник Рашидів, чиє *«підступне вузьке обличчя»* та *«повільний, тихий голос»* сповнили мандрівницю відчуттям

невловимої тривоги, коли вона віддавала йому 200 фунтів взамін на акредитив. Чоловік запитав, чи вона нічого не чула про Ібрагіма. Гертруда уточнила, що саме він має на увазі. *«Він мовчки подивився на мене, а тоді провів пальцем поперек свого горла».*

Дехто припускав, що Ібрагім загинув через те, що дозволив Гертруді залишити Хаїль. Насправді, приблизно в той самий час, коли вона дісталася Багдада, юний емір убив свого дядька, регента Заміла Ібн Субхана в Абу Гарі почасті тому, що Заміл потайки спілкувався з Ібн Саудом в надії досягти мирного врегулювання проблеми. Після того емір мав убити брата Заміла, Ібрагіма, а також усіх їхніх родичів і рабів, адже в іншому разі вони будуть зобов'язані своєю честю вбити еміра та його синів. Таким чином, розпочалася нова хвиля кривавої родової ворожнечі. Незабаром опісля того загинув і сам емір. Як і передбачала Гертруда, увесь цей кривавий хаос убивств та інтриг призвів до сильного занепаду племені, ведучи Рашидів до їхнього кінця.

Для історії про жакіття Хаїля такий епілог пасував якнайкраще, однак не про Ібрагімову смерть замислилася Гертруда, коли почала аналізувати події останніх чотирьох місяців, намагаючись розкласти все на свої місця. Заклик мUEDзина, який переслідував її у Хаїлі, не виходив з голови і тепер, формуючи невитравне враження арабського фаталізму та духовності:

«„Аллах величний, Аллах величний. Немає бога, крім Аллаха. І Мухаммед — пророк Його. Аллах величний, Аллах величний”. Тихий і лагідний, навіяний духмяним вітерцем пустелі, могутній заклик, що є Альфою й Омегою Ісламу, лунає у моїй голові щоразу, коли я згадую про Хаїль».

РОБОТА ПІД ЧАС ВІЙНИ

*Ми з котом були єдині,
хто не носив військової форми.*

ЗХАїля повернулася інша Гертруда, іншим був і світ, до якого вона повернулась. Мандрівниця подалася відновлювати сили до Раунтона і була там напередодні війни, пишучи жалісні листи до Діка Доті-Вайлі в Аддис-Абебу. Коли 4 серпня 1914 року оголосили початок війни, Гертруда їздила на ферми, де вилазила на копиці сіна та вози й зверталася з промовами до робітників, заохочуючи їх зробити те, що зробила б вона, якби була чоловіком — вступити до армії. Вона зустрічалася з шахтарями на шахтах залізної руди, їздила машиною на поля, закликаючи чоловіків іти боротися.

Передчувалося, що війна ось-ось почнеться. Через тотальну розруху після наполеонівської війни Європа уклала договори, які зв'язували одну державу з іншою цілою низкою зобов'язань. Британія мала прийти на допомогу Франції, Франція мала вступитися за Росію, Німеччина — за Австрію, Росія — за Сербію, Польщу та Італію. Туреччина ж мала діяти спільно з Росією.

Головою німецької держави був кайзер Вільгельм, пихатий агресор військового класу, який клопотався створенням резервних броненосців для свого флоту й посилював могутність армії. Однак небезпека прийшла звідти, звідки її чекали найменше — з боку старої виснаженої Австро-Угорської імперії. Імператор засуджував зміни й правив твердою рукою, тимчасом як його піддані прагнули вільного волевиявлення. Сербі, зокрема, обурювались їхньому підкоренню, і солдати не бажали чекати обіцяних реформ від доброзичливого спадкоємця імператора, ерцгерцога Фердинанда. Коли одного дня Фердинанд приїхав до Сараєва у відкритій кареті, з натовпу донісся постріл, від якого ерцгерцог загинув.

Це призвело до справжнього ефекту доміно. Австрія напала на Сербію, Росія мобілізувалася на підтримку Сербії, пригрозила Туреччині й закликала на допомогу Францію. Німеччина, спостерігаючи за тим, як

Європа вишикувалася проти неї, вирішила завдати удар на випередження. На превеликий жах для Франції, німецькі солдати прорвалися через Бельгію й уже за декілька тижнів розбили табір неподалік Парижа. Для Британії оголосити війну стало справою честі; на допомогу Франції вона надіслала експедиційні війська в кількості сотні тисяч військових. Об'єднані сили взяли на себе весь удар нападу на півночі, тимчасом як два мільйони французів створили живий бар'єр аж до Швейцарії. Між тим, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Індія та африканські колонії прийшли на допомогу Британії. Згодом Японія окупувала Китай. Так країна за країною і, зрештою, більша частина світу втяглися у війну. Той одиничний постріл в далекій європейській столиці призвів до мобілізації 65 млн військових, а в подальшому і до 38 млн жертв.

Ще до закінчення 1914 року британське розвідувальне бюро в Каїрі почало ставити питання щодо арабських провінцій в Османській імперії. Росія воювала на два фронти і просила в Британії підтримки в Середземному морі. Британія, яка розглядала нову стратегію дій, була готова допомогти. Усього лише за три місяці боротьба на півночі Франції зайшла в глухий кут. Було сподівання, що коли Британія ініціює південно-східний фронт в затоці Дарданелли, Німеччина буде вимушена розділити свої сили й вступиться за Туреччину. Питання полягало ось у чому: якщо британці ініціюють південно-східний фронт, якщо Туреччина приєднається до Німеччини в тотальній війні проти Великої Британії, на чиєму боці будуть араби? Віндхем Дідс в Каїрі звернувся до військового міністерства з проханням зв'язатися з Гертрудою Белл, відомою мандрівницею, яка зовсім нещодавно була у тих краях, і поцікавитися її думкою.

Гертруда в той час була у Раунтоні. Взявши листа з обіднього столу, вона пішла з ним до свого кабінету, звільнила робочий стіл звичним для себе способом, змівши всі книги й папери на підлогу, і сіла писати відповідь. Звіт, який Гертруда надала на прохання військового міністерства, відображав її чітке усвідомлення складної політичної ситуації. Його суть така: Сирія була пробританською країною, якій не подобалося посилення впливу Франції у їхньому регіоні. За таких обставин Сирія охоче погодилася б перебувати під британською юрисдикцією:

«Для Багдада ми стоїмо набагато вище німців через важливість індійських відносин — переважно торгівлі. Присутність у Багдаді великої кількості німецьких інженерів не принесе Німеччині жодної користі, оскільки їх там не люблять. Загалом слід зауважити, що Ірак не хоче бачити Туреччину у війні з нами і не братиме в ній активної участі.

Однак турки, найімовірніше, звернуться до... арабських лідерів, які перебувають під нашою протекцією. Така діяльність не матиме підтримки з боку арабських уніоністів, які зважають на Саїда Таліба з Басри, Кувейт, та Ібн Сауда і бачать їх могутніми протагоністами. Саїд Таліб — самітник, від нас він не отримував жодної підтримки, однак наші люди (торговці) підтримують з ним добрі стосунки...».

Суть її рапорту для військового міністерства була повністю підтримана інструкторами-наглядачами, які знали власні *вілайет**, хоча й не могли побачити більш розгорнутої картини, яку Гертруда з легкістю надала після своєї відважної подорожі до Хаїля. Вайтголл уперше дізнався про її вражаючу обізнаність, якою й скористався. Відтоді Гертрудине майбутнє тісно переплелось з британським урядом.

«Звіт Белл» швидко переправили до Каїра, а також міністрові закордонних справ, серу Едварду Грейю. Родина Беллів уже знала Грея, як і багатьох інших ліберальних діячів і політиків того часу. Раніше Г'ю працював з ним у виконавчому комітеті Лондонської та Північно-Східної залізниці; а Едвардовий скромний трактат про риболовлю на муху був однією з книг, яку Гертруда взяла з собою в пустелю 191 року як нагадування про стишену сільську місцевість Англії: вона розповіла йому про це після свого повернення з Хаїля, адже Грей був одним із перших гостей на Слоун-стріт.

Життя повсюди змінювалося: для когось більше, для когось менше. Журнали переповнювали фотографії світських красунь в уніформі: Графіня Батерст у своєму вбранні Червоного Хреста, маркіза Лондондеррі у формі жіночого легіону. У новому виданні британського журналу *Vogue*, який Гертруда почала час від часу читати, красувалися знімки герцогині Веллінгтон, яка в'язала шкарпетку для солдата. Місіс Вінсент Астор була сфотографована у принадному солом'яному капелюшку, висловлюючи своє бажання відкрити санаторій для поранених неподалік Парижа. Леді Рендольф Черчилль «організувала якісь дуже гарні живі картини». Гертруда, яка чудово усвідомлювала безглуздість усіх цих діянь, прагнула знайти роботу, за своїми здібностями. «Я попросила декого зі своїх знайомих з Червоного Хреста взяти мене до себе в команду, щойно з'явиться якась доречна робота, — написала вона в листі до друга, — ...а ще я писала своїм знайомим до Парижа, запитуючи, чи можу я там якось допомогти... Аравія почекає».

* Адміністративний район (тур.).

У той час усе, що Гертруда могла зробити, це влитися в колектив знатних леді на робочому місці й узятися за виконання благородних завдань лікарняного клерка в маєтку лорда Онслоу в парку Клендон, графство Суррей; це був один із багатьох будинків, заповнених пораненими. Там саме ставили на ноги сотню бельгійських солдатів, однак, на превеликий жаль, Гертруду направили виконувати рутинну паперову роботу, не дозволивши братися за сестринську справу. Вона скаржилася Флоренс, що їй критично не вистачає роботи. Недільні дні були особливо нудні. Одного разу Гертруда пішла на прогулянку й зупинилася випити чаю зі своїми знайомими з Суррею, подружжям Джона Сейнт-Лу Стречейс, які теж дозволили пацієнтам заселитися до вільних спалень їхнього великого будинку.

А тим часом в Раунтоні Флоренс збиралася зробити те саме. Спочатку вона сказала Гертруді, що хворих буде двадцять, а потім — що ще більше. Гертруда все думала, як вони всі зможуть там уміститися.

Вона розповіла Флоренс про одного з перших поранених в будинку подружжя Стречейс: це був конголезький солдат, якого ледве розлучили з його велетенським ножем; чоловік уперто наполягав, щоб ніж залишився біля нього в ліжку — він пояснив, що в тій частині Африки, звідки він, в'язнів убивають та з'їдають. «Сейнт-Лу зауважив: „Ось такий украй неочікуваний результат війни — у найкращій кімнаті твого будинку спить канібал”».

Двадцять першого листопада, після трьох тижнів перебування в Клендоні, Гертруду попрохали негайно поїхати до міста Булонь на роботу в новому відділенні Червоного Хреста — поранених і зниклих безвісти.

Це відділення відкрили в Парижі на початку війни, щоб допомагати відповідати на запити сімей, члени яких пішли на війну й припинили писати додому. Такі сім'ї й гадки не мали, були їхні близькі поранені, зниклі безвісти чи загинули. Новини вони могли отримати тільки в так званій «телеграмі страху», за допомогою якої військове міністерство повідомляло про смерть близьких; або ж знайти рідне ім'я серед списків поранених і вбитих, які публікувала газета *The Times*. Військове міністерство не могло впоратися з великим напливом запитів, і єдиною надією сімей залишалася Організація Червоного Хреста, куди вони й зверталися за інформацією. Завданням відділення поранених і зниклих безвісти було поділити розшукуваних чоловіків на три категорії: загиблі, про смерть яких ще не повідомили; солдати, які мали настільки серйозні поранення, що лежали в лікарнях і не могли написати листа; і ті, кого взяли в полон. Спершу ця класифікація стосувалася лише високопосадовців. У грудні

відкрилося додаткове довідкове бюро, яке мало працювати з листами сімей унтер-офіцерів, а також із тими, кого було важче відстежити.

На ранніх стадіях війни найважливішим було підтримувати зв'язок з французькими госпіталями в Парижі. Оскільки британці воювали на півночі Франції, нове відділення Червоного Хреста розмістили якомога ближче до них, поряд із британськими госпіталями, що нині знаходилися в Булоні. Коли Гертруда туди приїхала, нове відділення проіснувало лише три тижні. Німецька армія нещодавно прорвалася через Фландрію, і британські експедиційні війська направили до Іпра, щоб зупинити противника, у результаті чого британська армія втратила близько п'ятнадцяти тисяч військових. Загрузнувши в окопах, розділені колючим дротом і кулеметною чергою солдати опинилися втягнуті у війну на виснаження, яка переривалася на періодичні спроби прорватися через зловісну лінію. Такі безперервні наступи покосили від п'ятдесяти до ста тисяч солдатів, які так і не змогли досягнути тривалого успіху. Бойові дії дійшли до мертвої точки: дев'яносто метрів відвойовані в один день, за день чи тиждень були втрачені знову. Кожен об'єднаний наступ приводив до жакливих втрат і серйозних поранень; кожен військово-санітарний потяг привозив сотні солдатів на ношах; їх розміщували на вокзалах і вже звідти везли до госпіталів.

Гертруда працюватиме у відділенні поранених і зниклих безвісти разом зі своєю подругою дитинства Флорою Рассел та її сестрою Діаною. Сестри працювали позмінно, тож одна з них завжди була в офісі, а інша тим часом відпочивала. Перед від'їздом Гертруди в Булонь Флора була в Лондоні, й Гертруда з нею зустрілася та дізналася про весь хаос і жакливий бруд, які на неї чекали. Флора швидко склала список одягу, що в подальшому знадобиться подрузі, і пішла насолоджуватися своїми вихідними. На те, щоб дістатися до Булоні, Гертруда мала лише три дні, тож вона передала через Флоренс цілу купу листів до Марі Делер, своєї багатостраждальної служниці, з вимогою спакувати їй спідню білизну, годинники, жакети та чоботи для верхової їзди, щоб упоратися з брудом. Її повідомлення до Марі досить різкі, хоч і дещо підправлені тактичним втручанням Флоренс. Однак прив'язаність і відданість служниці були безмежні: вона залишилася б зі своєю господинею до кінця життя, не зважаючи ні на що.

Гертруда, з властивим їй нетерпінням, як завжди, страждала від Дікової відсутності. Він уже зізнався, що кохав її, однак, перебуваючи в Аддис-Абебі, був як ніколи далеко. Коли вона зможе його побачити? Гертруда знала, якщо Догі-Вайлі повернеться додому, то знову добровільно

підє до армії і знову його не буде. Коробка з його листами була впакована на дно валізи.

На пароплаві з Фолкстона Гертруда була чи не єдиною жінкою серед натовпу пригнічених чоловіків в уніформі, які поверталися на фронт після сімдесяти двох годин відпустки. Під сильною листопадовою зливою вона ступила на причал Булоні, ледве впізнаючи в сірому місті відправну точку стількох яскравих подорожей Європою, в які вирушала родина Беллів. Раніше цей порт київ енергійними носіями, а тепер навколо не було жодного. Піднявши комір, Гертруда взяла валізу й пішла за солдатами, які позвальновали на плечі своє спорядження й прямували до вантажної станції. Там вони сідали на лондонські омнібуси, які мали відвозити військових на фронт. Незважаючи на те, що ці автобуси знаходилися у Франції не більше чотирьох–п'яти тижнів, вони були так сильно заляпані грязюкою, що ніде не проглядалася навіть маленька плямка справжнього кольору їхнього корпусу. Зламаний транспорт використовували як тимчасові схованки від дощу. Під кіркою грязюки Гертруда змогла розгледіти назви двох колишніх маршрутів цих омнібусів — Путні та Кілберн. Вона пройшла повз шеренгу машин швидкої допомоги, що належали Червоному Хресту, прямуючи до вантажних складів, які на той час використовував госпіталь військово-медичної служби. Крім Гертруди, єдиними жінками на вулиці були медсестри, які йшли на роботу чи навпаки поверталися зі зміни, вдягнуті у сірі халати військових медсестер, довжина яких сягала щиколоток.

Гертруда побачила службовий автомобіль, який чекав на неї біля станції, де автівки невідкладної допомоги вивантажували поранених солдатів. Ті з них, які могли ходити, здавалися глиняними фігурами: і їхні обличчя, і мундири були заляпані грязюкою. Вони шкутильгали й шаркали ногами, наче старі діди, зовсім не роззираючись навкруг. Інших солдатів переносили на ношах, або ж вони лежали й курили сигарети, очікуючи наступного етапу репатріації. Дорогою автомобіль розбризкував на всі боки грязюку з калюж, а крізь замащені вікна Гертруда повсюди бачила один бруд і дискомфорт. Вони підїхали до занедбаного будинку, на горищі якого Гертруді виділили кімнату. Щоб дістатися туди, довелося підніматися довгими крутими сходами, які смерділи протухлою їжею. Діана жила разом із Флорою в кімнаті на нижньому поверсі, вона зайшла до Гертруди й погодилася, що діра — жаклива. Гертруда перевзулася й разом з Діаною одразу ж пішла за своїм паспортом. У листі Дікові вона написала: *«Сьогодні у мене була препаришива бесіда з паспортисткою в Червоному Хресті... вік — 46, зріст — 1 метр 66 сантиметрів... без*

спеціалізації... рот — у порядку... обличчя — ну... Я подивилася на неї, а вона мені каже: „Кру-гом!”».

Гертруді показали її стіл і познайомили з волонтерками, групою відданих справі, але дуже дезорганізованих жінок, які працювали у тому відділенні. Видовжена кімната з високою стелею була ще похмурішою, ніж сіра картина міста за вікном. Чотирьох чи п'ятьох столів і підлоги було практично не видно під стосами пошарпаних документів. Декілька разів на день до них приходив кур'єр з новими коробками листів і списків і тим самим запускав механізм божевільної активності всього персоналу. Бувало й так, що якесь ім'я на конверті могло їх зачепити, унаслідок чого вони потім переривали ще п'ять чи шість стопок старіших листів. Гертруда помітила, що згодом після цього всі полишали пошуки й знову сідали за свіжі газетні вирізки та стоси листів від родин.

Кожна з жінок намагалася пояснити Гертруді, чим вона займається, але їхні пояснення настільки відрізнялися і самі волонтерки були такі заплутані, що, зрештою, Гертруда сама в усьому розібралася. Коли приходили листи, волонтерки виписували з них імена, а тоді намагалися знайти їх в різних списках. Гертруда одразу ж помітила, що в них не було системи: вони почали працювати ще тоді, коли листи надходили, наче маленький тихий потічок, і продовжували працювати так само, коли цей малесенький потічок перетворився на велетенський наплив води. Свіжі запити вони намагалися зіставити з іменами зі списків, яким уже міг бути місяць, а то й два: це були переліки людей, які поступили до госпітально, звіти оглядів з лікарняних палат, списки в'язнів, а також газетні списки поранених та зниклих безвісти. Коли їм вдавалося підтвердити ім'я якогось солдата, що бувало надзвичайно рідко, вони писали його родині відповідь, повідомляючи про те, що цей чоловік поранений, чи зник безвісти, помер чи потрапив у полон. Жінки з цього відділення працювали, спираючись на зроблені поспіхом примітки на папері та на власну пам'ять; вони були завалені документами з багатьох різних джерел, а враховуючи те, що на передовій лінії фронту ніхто не перемагав, їхній моральний дух різко впав, а цілеспрямованість з кожним днем усе більше вивітрювалась. Під час останньої битви в місті Монс більше п'ятнадцяти тисяч британців загинули, отримали поранення чи зникли безвісти, після цього маленька конторка була не те, що затоплена різними листами і списками, її, можна сказати, взагалі знесло від такого потоку.

Гертруда усвідомлювала, що для того, щоб організувати якусь дієздатну систему, їй доведеться почати все з початку. Вона зосередилася на роботі й узялася за неї з усім ентузіазмом. Багата спадкоємиця, яка все

своє життя віддала пригодам і саморозвитку, тепер присвятила себе роботі за скромним столом, та ще й так старанно, ніби від цього залежало її життя: *«Думаю, я успадкувала любов до офісної роботи! Я повинна була стати клерком... Я пристрасилася до цієї роботи так, як хтось може пристраситися до алкоголю... заради забуття»*. Гертруда виявила ся відмінним розпорядником.

Колеги-волонтерки згодом помітили, що новоприбула робітниця почала ними керувати; дізнавшись про їхні особисті методи виконання роботи, Гертруда склала новий принцип, якого волонтерки, як вони відчували, мусили дотримуватися. Першою її ціллю було створити базу даних, з якою могло б працювати все відділення. Вона зробила алфавітну картотеку всіх офіцерів, які значилися в базових госпіталях Франції, включно з датою їхньої реєстрації, переведення до інших госпіталів, евакуації до Британії чи повернення на фронт. Тепер імена з листів можна було швидко відшукати серед даних відділення. Щойно Гертруда закінчила з базою даних, вона почала звіряти запити й знаходити імена у списках людей, прийнятих до госпіталів. Після цього вона створила ще одну картотеку, яка ділилася на поранених і зниклих безвісти, з усіма наявними деталями. Вона працювала зі стосами карток під час обіду та опісля закінчення робочого дня, коли контора вже мала бути зачиненою. Після того, як і ця робота була виконана, Гертруда могла використовувати перехресні посилення, таким чином нову інформацію, яка надходила з будь-якого джерела, можна було порівняти, доповнити й підтвердити. Гертруда була задоволена своїми досягненнями: *«Я майже розчистила цілу гору помилок, які виявила, коли сюди приїхала. Жодні дані тут ніколи не перевіряли, тож ми нагромаджували одна на одну невідповідності, не усвідомлюючи, який безлад чинимо... Якщо ми не будемо скрупульозно точні, від нас не буде жодної користі»*.

Гертруда прорідила імена, які знаходилися в їхніх списках вже близько п'яти, а то й більше місяців. Ці чоловіки числилися в так званій нейтральній зоні під назвою «Зниклий безвісти, ймовірно загиблий» поки не приходило підтвердження про їхню смерть, і тоді нещасні сім'ї цих солдатів могли, зрештою, заспокоїтися. У такому випадку з військового міністерства їм надходив тужний документ, після чого ім'я померлого солдата з'являлося в офіційному списку вбитих.

Тепер, як Гертруда розповідала Флоренс, усе, що їй потрібно було зробити, це переконати відділення поранених і зниклих безвісти у Лондоні та Парижі впровадити її систему й стежити за тим, щоб уся інформація постійно оновлювалася. Коли в Гертруди був час на обід, вона йшла

з Діаною чи Флорою до маленького ресторанчика, заповненого солдатами, де всі ставилися один до одного, як до рідного.

У Гертруди було значно менше робочих годин на тиждень, ніж у штатного співробітника, і все ж таки для жінки, яка ніколи раніше не працювала в офісі *«тут страшенно великий обсяг офісної роботи. Ми працюємо цілий день: з 10 до 12:30, а тоді з 14:00 до 17:00 заповнюємо бланки, вносимо матеріали до алфавітної бази даних і відповідаємо на запити... Що більше ми виконуємо роботи, то більша виникає необхідність правильно розподіляти інформацію по таблицях... Мені не потрібно говорити, що я готова взяти все на себе. Що більше роботи мені дають, то більше вона мені подобається»*. А далі Гертруда дописала, чи може Флоренс запросити від її імені повний список територіальних батальйонів? І чи зможе вона дістати для її офісу адресну книгу Лондона — телефонний довідник теж би підійшов.

Згодом булонські списки визнали настільки повними, наскільки це взагалі можливо, і з Парижа їм почали присилати тамтешні списки солдатів, прийнятих і виписаних з госпіталів, хоча все мало б бути навпаки. Флора з Діаною поїхали до міста Руан керувати новим офісом на основі започаткованого Гертрудою принципу роботи. Крім того, вона ініціювала «список спостереження», до якого входило близько півтори тисячі осіб, зареєстрованих у таблиці «запити»; таким чином, щойно до госпіталю потрапляв поранений солдат, медперсонал міг одразу звірити його прізвище з тими, що були у списку.

Гертруда думала, що з часом булонське відділення визнають одним із найкраще організованих у всій Франції. Однак керівництво зовсім не сприяло полегшенню їхньої роботи. Голова відділення поранених і зниклих безвісти, лорд Роберт Сесіл, нещодавно попросив, щоб представник їхнього відділення постійно перебував на фронті, однак армія відхилила його прохання. Організація Червоного Хреста також зверталася до Армійської ради, щоб та дозволила їхнім експертам виходити на фронт після кожного наступу й отримувати свіжі відомості про померлих і зниклих безвісти серед поранених солдатів, які знаходилися у польових госпіталях і на станціях очікування. Військове керівництво не бачило можливості задовольнити це прохання й наказало відділенню поранених і зниклих безвісти триматися далеко за лінією фронту. Незважаючи на відмову, Гертруда розробила план, як налагодити власні інформаційні канали за допомогою військових капеланів. Скоро стало зрозуміло, що метою військових було приховати від мирного населення не лише катастрофічний хід війни в окопах, а й погіршності воєначальників, які

продовжували давати накази йти в наступ тоді, коли їм уже давно мало стати ясно, що стратегія недієва. З невідомих причин Організація Червоного Хреста вирішила заборонити жінкам здійснювати запити в лікарнях. *«Це взагалі дурість»*, — обурилася Гертруда, вирішивши потоваришувати з медсестрами і тим самим забезпечити себе доступом, хоч і несанкціонованим, до списків поранених тоді, коли він їй знадобиться.

Гертруда гуляла набережною з 8:30 до 9-ї ранку. О 5-й вечора, після закінчення роботи в офісі, вона починала демонстративно навідуватися в різноманітні передові пункти та госпіталі й розмовляти з пораненими солдатами. Вона здійснила поїздку до Ле-Туке, спеціально скориставшись службовим автомобілем, щоб навідати Секундерабадський госпіталь індійських полків. Медичний персонал сердечно зустрів гостю й розповів, якими ізольованими вони почуваються. Для Гертруди ця коротка зустріч була немов візит додому. Її напоїли чаєм і провели по палатах, познайомили з Сикхами, Гурками, Джатами й Афридами, більшість з яких сиділи на своїх ліжках по-турецьки й грали в карти: *«Кухарі готували страви індійської та мусульманської кухні над окремими багаттями, і приємний запах пряженого масла із запліснявілим ароматом Сходу просочувався в усі палати... У кожного бійця над ліжком причеплена різдвяна листівка від короля, а на приліжковій тумбочці стоїть коробка з прянощами від принцеси Мері»*.

У самому центрі Булоні містилося казино, що сяяло яскравими вогнями та золотавим лоском. Військове міністерство перетворило це приміщення на військовий госпіталь. Гертруда здивувалася, побачивши, що американський бар тепер служив рентгенівським кабінетом, а ресторан — аптечним відділенням, де зберігали бинти й карболову воду. Вона помітила, що британські солдати, які лежали в одній палаті з пораненими німцями, були дуже люб'язні та дружні зі своїми колишніми ворогами. 11 грудня вона написала листа Чиролу:

«Нещодавно надійшов прямий наказ від Кітченера, щоб до лікарні приходили лише ті відвідувачі, у яких є перепустка. Що це за дурниця! Вони пояснили своє рішення тим, що до лікарень проникають шпигуни, розпитують поранених і таким чином отримують важливу інформацію стосовно місцезнаходження їхніх полків. Будь-хто, хто розмовляв з пораненими бійцями в лікарнях, знає, наскільки смішною є така заява. Зазвичай поранені смутно пам'ятають, де і що вони робили».

За листопад і грудень — Гертруда почала працювати з грудня — до відділення надійшло 1838 запитів від сімей солдатів. У новій картотеці налічувалося п'ять тисяч імен; Гертруді ж вдалося з'ясувати долю лише 127 людей. Більшість із них виявили троє «шукачів», закріплених за булонським офісом. Їхньою щоденною роботою було ходити по лікарнях і розпитувати поранених про зниклих побратимів. І якщо ці контужені й покалічені солдати проливали бодай якесь світло на їхню долю, інформація долучалася до даних відділення. Коли з'являлася достовірна інформація про смерть, вони інформували про це військове міністерство. У звіті Об'єднаної військової комісії Булонського району, який, імовірно, складала сама Гертруда, йшлося про таке:

«Там, на Батьківщині, повинні усвідомлювати, що розпитувати поранених бійців про їхніх зниклих товаришів — це найважча частина нашої роботи. Солдати потрапляють до лікарень з окопів з такими понівеченими нервами, що їхні свідчення доводиться по декілька разів перевіряти, розпитуючи ще й інших бійців, а тому, щоб задовольнити один запит, необхідно допитати чотирьох чи п'ятьох осіб».

Коли британці відступали, німці добиралися до їхніх поранених, яких зрештою або вбивали, або захоплювали в полон. Більше про них нічого не було відомо, хіба що вони потрапляли до списків полонених, які Німеччина передавала до Організації Червоного Хреста в Женеві. Коли ці списки надходили до Булоні, з'являлася можливість визначити долі принаймні декількох зниклих солдатів.

Це була боротьба, не схожа на жодну з тих, яку коли-небудь бачив світ. Невідомий солдат, як писав А. Дж. П. Тейлор, був справжнім героєм у війні, у результаті якої близько 192 тисячі чоловіків з Британської імперії вважали зниклими або взятими в полон. Один снаряд може розірвати п'ятдесяткох солдатів так, що їх неможливо ідентифікувати. Одна з найжахливіших частин роботи, з якою Гертруда зіткнулася в Булоні, полягала в пошуку могил бійців, яких похапцем ховали на полі бою, а їхні близькі хотіли знати, чи були докази їхньої смерті, і якщо так, то де саме вони поховані. Експедиції виконували шукачі Червоного Хреста, ті самі люди, які зазвичай ходили по лікарнях й опитували поранених. Часто бувало так, що вони знаходили могилу полковника чи капітана, якого шукали, а тоді виявлялося, що там була велетенська яма, в яку поскидали десятки інших солдатів. У недавній такій могилі, яку Гертруда зареєструвала всередині грудня, виявили 98 трупів. З них лише на 66 були ідентифікаційні жетони — принаймні ці смерті можна було підтвердити й

місце їхнього поховання було відоме. Після перевірки могилу розширювали, тіла складали в ряд одне біля одного і над ними проводили панахиду. Ось що написала Гертруда Валентину Чиролу:

«Коли ми потрапляємо під перехресний вогонь артилерії, за день гине близько 50 солдатів... Зараз там так відразливо — йде затяжний дощ... Дороги за Сент-Омером у жахливому стані. Бруківка розбита... а по обидва боки від дороги — трясина. Якщо великовантажний автомобіль з'їжджає з дороги в ті канави з грязюкою, звідти його вже не можуть витягти, і він залишається там назавжди».

Гертруда не завжди могла викинути з голови думки про Діка, а тепер ще й з'явилися нові тривожні вісті. На Новий рік Моріса мали забрати на фронт. Вона боялася, що одного дня його ім'я з'явиться у списках на її столі. Як і завжди, Гертруда відкривала своє серце лише Чиролу, оберегаючи рідних від усвідомлення того, наскільки нещасною вона себе почуває:

«Я можу працювати тут цілий день, для мене робота — як невеличке підвищення у безодні страждань, по якій я блукаю вже дуже й дуже давно. Іноді навіть доходить до переломного моменту... Мені не слід про це писати. Пробачте мені. Бувають дні, коли на мене навалюється більше, ніж я можу витерпіти — сьогодні один із таких днів, от я й плачуся вам... Мій дорогий домнуде, мій найдорожчий і найкращий друже».

На початку війни офіцери як кадрові військовослужбовці, були старші за багатьох своїх підлеглих і, відповідно, мали вже дружин, які у разі їхнього зникнення писали б до Організації Червоного Хреста з проханням розпочати пошуки. Відколи військове міністерство видавало доручення й документувало присвоєння чергового звання, у них на руках були списки офіцерів, тимчасом як імена солдатів у строю були відомі лише в їхніх полках.

Як зазначили у рапорті Об'єднаної військової комісії: «Через малий штат службовців і його розподілення неможливо вести точний облік усіх, і саме тому спершу ця робота стосувалася тільки офіцерів». Незважаючи на те, що такий підхід був дійсно плачевним, правда полягала в тому, що загальна кількість солдатів становила астрономічну цифру. Військові комісаріати тріщали від заявок двох з половиною мільйонів чоловіків, які добровільно подалися на службу у відповідь на заклик Кітченера: «Ти потрібен своїй країні».

Незабаром після відкриття нового довідкового бюро, яке займалося сержантським і рядовим складом, армія припинила видавати Організації Червоного Хреста лікарняні списки, оскільки госпіталі були переповнені, а медперсонал перевантажений. Без цієї руки допомоги та за відсутності в їхньому штабі людей-шукачів за декілька тижнів нове бюро закрили. Після цього листи почали приходити до Гертруди, завантаження якої вже й так було подвоєне кореспонденцією, що надходила з Парижа. Гертруда зі своїм персоналом без проблем погодилися взяти на себе важкий тягар запитів щодо сержантського та рядового складу армії — *«Нам вдалося впоратися з цим доволі непростим завданням, тепер ми ще й обробляємо запити про офіцерів та рядових, і я цьому дуже рада»*, — і змогла надати деяким британським сім'ям новини про їхніх близьких військовослужбовців.

Гертруда попросила Флоренс надіслати їй останнє положення про виплату допомоги сім'ям солдатів і моряків, адже була вихована в сім'ї, де всі чудово розуміли обмеженість фінансів сімей простих робітників, як тих, що працювали на металургійних заводах її тата, і що для них означатиме втрата годувальника. Гертруда хотіла, щоб коли родину повідомляли, що їхній чоловік чи батько став інвалідом чи був убитий, вони одразу дізнавалися про своє право на отримання допомоги й куди їм для цього потрібно звертатися.

Наближалось Різдво. Г'ю запитав у Гертруди, чи не потрібен їй автомобіль для роботи, але вона відмовилася, сказавши, що за потреби завжди зможе позичити його в когось. Як альтернативу Г'ю надіслав їй 50 фунтів і дуже сподівався, що донька встигне повернутися додому ще до свят. Гертруда написала батькові листа з подякою, однак зауважила, що хоче залишитися в Булоні, побоюючись, що без неї її нова система розлетиться на дрібні шматочки. Як Гертруда пояснила, її перевага над Флорою та Діаною була в тому, що вона може постійно перебувати на роботі; до того ж, поки Гертруда була дуже зайнятою, їй ніколи було заціклюватися на своїх переживаннях.

Гертруда розповіла Г'ю, на що збирається витратити подаровані 50 фунтів. Вбачаючи в Гертруді відмінного помічника, Сесіл зазначив, наскільки високо цінує впроваджену нею реорганізацію роботи. Гертруда була явним претендентом на посаду керівника відділення; тож їй запропонували скористатися однією з вільних кімнат для облаштування там власного кабінету. Гертруда обрала собі кімнату, яка була доволі похмурою, втім, як і всі решта. Новий кабінет вимили й переклеїли в ньому шпалери, а тоді Гертруда постелила на підлогу килим і повісила

нові ситцеві фіранки. Кімната виглядала настільки мило, наскільки це можна було зробити, — і все завдяки Г'ю. *«Незважаючи на бруд і похмурість, мені вдалося зробити свій кабінет досить радісним завдяки баночкам з бузком та нарцисами, які я купую на базарі. Я дивуюся тому, як людям вдається возити сюди квіти під час війни, однак я їм дуже за це вдячна»*, — написала вона Чиролу. У Гертруди ще залишилися гроші на книжки, папки та реєстраційні журнали. Як вона написала батькові, *«приємно знати, що Організація Червоного Хреста не витратила на все це жодної копійчини»*.

Для Гертруди Різдво промайнуло майже непомітно. 27 грудня вона сіла писати батькам листа про одне цікаве явище, про яке гомоніло все місто:

«Я чула, що в день Різдва на фронті панував ледь не мир Божий. Не було чути жодного пострілу, солдати з обох боків повибиралися з окопів і дружно перемішалися одне з одним, а в одному місці бійці навіть зіграли в футбол зі своїми противниками... Це дивно, чи не так... Іноді ми відвойовуємо захоплені території і знаходимо там наших поранених, ретельно перев'язаних, які лежать в укритті; а буває, що всі поранені заколоті штиками — усе залежить від полку чи характеру ситуації — хтозна?! Але з кожним днем ця ситуація тисне дедалі сильніше».

Зрештою Сесілу вдалося переконати військове міністерство дозволити їм встановити канал зв'язку з фронтом. Майор Фабіан Варє зі своєю командою був призначений отримувати списки із запитами від Червоного Хреста: з'явилася надія, що їм вдасться розвідати інформацію, не доступну для представників відділення поранених і зниклих безвісти.

Один із членів команди, містер Казалет, приїхав до Булоні напередодні Нового року й привіз велетенську в'язку списків та зім'ятих листів, які вдалося дістати з кишень мертвих солдатів; деякі з аркушів були заляпані кров'ю. Свіжа інформація з лінії фронту не мала ціни, однак була одна умова: усю звірку треба було виконати протягом двадцяти чотирьох годин, після чого Казалет мав повертатися назад. Він мав передати всі листи, щоб їх разом з іншими особистими речами бійців могли повернути сім'ям загиблих. На Новий рік в офісі працювали лише Гертруда з Діаною. Вони одразу ж узялися до роботи, класифікуючи, звіряючи й вносячи всі результати до реєстраційного журналу. Жінки працювали цілий день, а після вечері знову повернулися до офісу й пропрацювали до 2-ї години ночі: *«Опівночі ми на декілька хвилин відклали роботу,*

побажали одна одній, щоб наступний рік був кращим за попередній, і з'їли декілька шоколадок».

О 8:15 ранку Гертруда повернулася до офісу, і до 12:30 вся робота була виконана. Міс Белл узяла службовий автомобіль й особисто повернула списки та листи. Майор Варе був приємно вражений і незабаром навідався до їхнього відділення. Він довго розмовляв з Гертрудою, після чого пообіцяв, що в майбутньому надсилатиме їй усі деталі, які лишень зможе зібрати. Крім того, у січні Сесіл уперше надіслав щомісячний список військового міністерства з даними про зниклих безвісти бійців, щоб Гертруда його прокоментувала. *«У списку було повно помилок, деякі імена були зайві, деяких не вистачало»,* — написала вона в листі до Чирола. Оскільки відділення з питань поранених і зниклих безвісти було більш обізнаним з цього питання, ніж військове міністерство, у відповідь Гертруда запропонувала залишити цю роботу на неї.

Однак, незважаючи на свою безмежну працездатність, Гертруда була виснаженою. Тепер, коли Моріс воював на фронті, а Дік схилився до того, щоб повернутися в зону бойових дій, вона всіма силами намагалася протистояти депресії. Жахлива погода перетворилася на метафору постійної кровотечі життя та марного стану війни. У листі до Чирола Гертруда зізналася у своїй пригніченості, що було зовсім на неї не схоже: *«Я почуваюся стомленою... я перебуваю занадто близько до того страхітливо-го борсання у грязюці. Пекельна країна, затоплена водою... неможливо рухатися через усю цю грязюку».*

Оскільки кількість поранених і зниклих безвісти постійно зростала, військове міністерство перекинуло велику кількість своїх обов'язків на відділення Червоного Хреста в Булоні. Гертруда працювала не покладаючи рук, і тепер у ті її умілі руки стікалася вся робота. Вона попросила доручити їй відповідати на запити, у відповідь на які потрібно було інформувати сім'ї про смерть їхніх близьких; досі цим займалась Організація Червоного Хреста; і її прохання задовольнили. Гертрудина манера гостро суперечила страхітливій Формі Бюі-82, наданій військовим міністерством:

«Пані,

Моїм гірким обов'язком є сповістити Вас про те, що сьогодні з військового міністерства надійшло повідомлення про смерть Номера 15296 Рядового Дж. Д. Вільямса в незазначеному місці 13 листопада 1915 року. Причина смерті: убитий в бою».

«Телеграма страху» була ще стислішою:

«З глибокою скорботою повідомляємо, що Е. Р. Кук, британський стрілець-гранатометник, був убитий у бою 26 квітня. Лорд Кітченер висловлює свої співчуття.

Секретар Військового міністерства».

Гертруда з усіх сил намагалася передати це повідомлення якомога м'якше і співчутливіше. Спрацювавши цією тужливою роботою свою друкарську машинку, у нагороду вона отримала нову модель. У рапорті Об'єднаної військової комісії Гертрудиній праці віддали належне, щоправда, не називаючи її імені, і описали запропонований підхід:

«Формальні шаблони та методи слід за можливості відкинути, щоб таким чином кожен, хто робить запит, міг відчувти, що його чи її справу було вирішено з беззаперечним особистим інтересом... і вже неодноразово було підтверджено, що зусилля, витрачені на переконання сімей у тому, що за їхнім запитом проводили масштабні й кропіткі пошуки, не були марними».

Дванадцятого січня Гертруда написала Чиролу:

«Вони поклали на мене ведення всієї кореспонденції: Париж, Булонь і Руан. І я цьому рада, тому що форма, в якій ми повідомляємо страшні новини — а здебільшого ми лише їх і повідомляємо — має велике значення, і коли мені доводиться це робити, я принаймні усвідомлюю, скільки страждання принесе ця телеграма... я сиджу наодинці сама з собою й думаю про тих бідолашних людей, чия доля так болісно переживаю.

Листи, які я щодня отримую і на які відповідаю, розривають моє серце. У будь-якому разі, навіть якщо ми можемо сповістити цим людям бодай якісь незначні вісті, — це вже добре; мені здається, їх тішить думка про те, що щось робиться для того, аби довідатися про долю їхніх близьких. Дуже часто я сама знаю, що в їхньому випадку немає жодної надії, і тоді мушу відповідати їм так м'яко, як лишень можу, обачно приховуючи жакливі деталі, які мені відомі. І таке мені доводиться робити щодня».

І от тепер, коли Гертруда перебувала в стані глибокої зневіри, вона отримала листа, який змусив її повернутися назад до життя. Дік написав, що повертається до Лондона.

Вона має чекати від нього повідомлення, після якого може їхати його зустрічати.

Її колеги остовпіли: начальниця, яка ніколи не брала вихідних, яка рідко йшла на обідню перерву й ніколи не залишала офіс із закінченням робочого дня, раптом зникла без жодного пояснення.

Чотири ночі і три дні Гертруда провела з коханим чоловіком перш ніж він вирушив до Галліполі. Вона знала, що може більше ніколи його не побачити. Після Дікового від'їзду Гертруда сіла на фолкстонський пароплав, що йшов до Булоні; так важко на серці їй ще ніколи не було. Будучи й без того пригніченою, вона починала один з найпохмуріших етапів свого життя.

Іноді, сидючи за своїм столом у порожньому будинку пізно ввечері біля повної попільнички та баночки з весняними квітами далекого сонячного світу, вона клала голову на руки й плакала. У кожному списку поранених і зниклих безвісти тепер могло з'явитися ім'я Діка чи Моріса. Гертруда була впевнена, що більше ніколи не знатиме щастя. Відтоді в її листах додому звучить нотка болю:

«Моя робота триває — безперервна, всеохопна і така тужлива, що часом я її ледве витримую. Таке враження, що через мої руки проходить найбільш сокровенне досє війни. Розповіді, які я довідуюся, неможливо забути; цифри, які в них фігурують, закарбовуються у моїх думках; а їхні слова гучно дзвенять у вухах. Які втрати, яка скорбота!

Ми ось так сидимо, а наше життя витікає, наче вода. Зараз перебувати на фронті — це щось фантастичне: бійці в окопах по коліна в воді, грязюка непрохідна. Вони грузнуть у ній аж до колін, аж до стегон. Коли вони лягають на голу землю, щоб стріляти, у них нічого не виходить, тому що їхні лікті вгрузають у багнюку по самі зап'ястя. Половина бійців, які лежать у госпіталях, потрапили туди через ревматизм або відмороження. Солдати сидять в окопах по двадцять один день, а часом і по тридцять шість — ви лише подумайте!».

У зливу прогулюючись набережною, Гертруда все думала про солдатів, кинутих у цю війну, адже кожен з них був чийсь коханим, братом, чоловіком чи сином. Вона, напевно, замислилися про свій ранній ентузіазм з приводу війни і про можливу долю тих юних йоркширців, яких закликала добровільно йти на фронт. За три місяці перебування в Булоні Гертруді вдалося настільки добре пізнати окопну війну, як це могли зробити лише одиниці з тих, хто сам не був на фронті. Щодня Гертруді вчувалися мінометні обстріли, які були лише початком атаки піхоти; вона

бачила, як люди вибігали з окопів, а тоді пірнали у вирви від снарядів і встановлювали свої кулемети тимчасом як ще три чи чотири хвили сол-датів вискакували з окопів за ними й рухалися в напрямку німецької лі-нії оборони. Вона бачила, як вояки спокійним темпом бігли вперед, а то-ді спалахували сигнальні ракети і лінія солдатів розсіювалася шквалом мінометного вогню з боку німецьких військ. Бачила тіла, які підкида-ло в повітря; кінцівки, що розліталися на всі боки. Бачила солдатів, які нерухомо падали на землю, і чула крики поранених, які билися в агонії. Бачила, як щойно розірвана лінія перегруповувалась і короткими пере-біжками солдати проривалися вперед, поки не опинялися прямо перед траншеями німців. Вона чула, як викрикували накази й пронизливі ви-гуки, чула вибухи гранат і кулеметні постріли, і стогін та крик тих бри-танців, які з усієї тієї лінії наступу залишилися живими, яких тепер зно-ву відганяли назад. Мертві, поранені, зниклі безвісти — усі вони, разом з усією тією грязюкою і кров'ю, зменшені до одного слова зі списку на столі в Булоні. 2 лютого Гертруда написала листа Чиролу: *«Вони підраху-вали, що середній період перебування офіцера на фронті до моменту, коли він отримає поранення, становить один місяць... Захоплення, втрата і знову захоплення траншеї — ось до чого все зводиться; а в результаті за останні 6 тижнів було згублено 4000 життів. Гірка втрата»*.

Двадцять четвертого квітня Морісові вдалося відзначитися на фрон-ті. Він, підполковник полку Грін-Говардс, відіграв ключову роль у нападі на селище Фортуйн, вище бельгійського кордону на північний захід від міста Лілль, де німці зуміли прорвати лінію оборони. Коли підполков-ник Г. Х. Шоу, який командував четвертим батальйоном Східно-Йорк-ширського полку був убитий, Моріс, який бився з ним пліч-о-пліч, узяв на себе командування двома батальйонами і напав на німців, відтіснив-ши їх назад більш ніж на півтора кілометра. Наступного року, у берез-ні, його поранили; через подальшу операцію йому знадобилося чима-ло часу на реабілітацію, однак за декілька тижнів він знову повернувся на фронт. У червні 1917 року його знову демобілізували — він майже по-вністю оглух.

Британська спільнота масштабно приховувала правдиву кількість втрат, тимчасом як Гертруда бачила перед собою чітку картину реаль-ності й лицемірства, яке продовжувала поширювати влада. Гертруда зна-ла, що, виконуючи накази штабних офіцерів, які самі, можливо, ніколи не бували на фронті, цілі батальйони до останнього бійця можуть бути розбиті лише за один день. Гертруда була ще занадто лояльною, щоб від-крито висловити своє розчарування в уряді та у владі загалом. Однак це

сформувало настрої, який вона пронесе до самої старості. *«Піррова перемога в Нев-Шпель як ніколи чітко показала, що ми не в змозі прорвати лінію оборони. Чому ж вони приховують справжню кількість втрат — я не розумію. Вона сягає близько 20 тисяч; натомість з боку німецької армії — від 8 до 10 тисяч».*

Наприкінці березня Гертруда повернулася до Лондона. Там Сесіл створив нове відділення поранених і зниклих безвісти на вулиці Пелл-Мелл у зв'язку з надзвичайно великою кількістю незареєстрованих солдатів, які лікувалися в госпіталях по всій країні. Головний офіс мав стати центром обміну інформацією для всіх запитів від сімей, направляючи їх до потрібного відділення Червоного Хреста за кордон, включно з південно-східним фронтом. Відтепер мав існувати центральний реєстр, центральна точка збору інформації з усіх джерел і єдиний офіс, звідки надсилатимуть відповіді сім'ям військових. Не було жодної причини, чому не відкривати центральне управління саме в Лондоні, крім однієї: жінка, яка керувала всією системою, працювала в Булоні. Спостерігаючи те, чого Гертруді вдалося досягти у Франції, Сесіл сказав, що їй потрібно взятися за управління новим офісом. У її розпорядженні мав бути штат з двадцяти осіб, плюс чотири друкарки, і сам він завжди був би поряд, в одному відділенні, тож Гертруда в будь-яку хвилину могла б звертатися для обговорення певних питань чи просто за порадою.

Її останній лист з Булоні адресований Флоренс. Усі її думки зайняті Діком і роботою: вона почувалася надто стомленою для якогось громадського життя. *«Нікому не кажіть, що я приїжджаю. У мене зовсім не буде часу, і я не хочу, щоб мене хтось турбував».*

Принаймні це були якісь зміни. Гертруда залишила брудний і дискомфортний Булонь і тепер жила на Слоун-стріт, 95 під наглядом своєї відданої Марі Делер. Вона прогулювалася Гайд-Парком чотири рази на день, ідучи на обід і повертаючись назад на Арлінгтон-стріт, куди згодом переїхало нове розширене відділення. Фізичні навантаження й незвичний домашній затишок злегка поліпшили її духовне самопочуття; однак безлад, який панував у новому відділенні, не міг зрівнятися навіть з тим, з яким вона стикнулася в Булоні. До Гертруди повернулося її старе почуття гумору, завдяки чому листи до Чирола стали дещо світлішими:

«Мені подобається лорд Роберт. Він нагадує дуже великого ельфа, а ельфи, як відомо усім читачам казок, чудові колеги у важкій роботі... Хоча насправді ця робота розрахована на Геркулеса. Досі я не усвідомлювала, що насправді означає хаос.

Я нікуди не ходжу і нікого не бачу, сиджу в офісі з 9-ї ранку до 7-ї вечора... У моєму розпорядженні 20 жінок, 4 друкарки (їх і близько не вистачає) і 2 бойскаути — невичерпні джерела нашого веселого настрою».

Незважаючи на вражаючу кількість годин, яку Гертруда щодня проводила за роботою, вона всіма силами намагалася залишатися мужньою і в доброму гуморі, хоч від якого б стресу насправді не потерпала. Перебуваючи під сильним тиском, вона залишалася люб'язною, принаймні зі своєю сім'єю. Та тепер її життя добігло кінця...

Те, чого вона так боялася, справдилось: Гертруда дізналася, що Дік героїчно загинув у Галіполі. Її сестра Моллі написала: «Це поставило хрест на її житті — тепер у неї не було жодної причини продовжувати робити все те, що досі її цікавило».

Якийсь час Гертруду ніхто не бачив, а тоді вона повернулася на роботу блідою та змарнілою. Гертруда завжди працювала наполегливіше й довше за будь-кого іншого, а тепер робота стала єдиним, що залишилося в її житті. *«Під кінець тижня я почуваюся дуже виснаженою. Та спокійний недільний день в офісі допомагає відновити сили».*

Даремно Флоренс намагалася вмовити пасербицю відпочити, боячись наслідків, які могло спровокувати поєднання особистої трагедії з жорстким навантаженням роботою. Найлютіший в її житті удар розчавив Гертрудине почуття гумору й дружнє ставлення, і, нічого не розуміючи, колеги Гертруди, мабуть, почали її недолюблювати, ба навіть побоюватись. Однак замість того, щоб просто зламатися, Гертруда продовжувала працювати заради таких людей, як її коханий і брат. Вона стала запальною й нестримною навіть до Флоренс, реагуючи з незвичною роздратованістю на спроби мачухи відволікти її від роботи: *«Найімовірніше наступного тижня я не зможу. У мене на роботі зараз жахливий період: купу нових співробітників, їх усіх треба навчити, й усі вони щохвилини роблять якусь помилку. Мені немає на кого залишити відділення навіть на один день. Усе це вже стає нестерпним. Я ненавиджу щось змінювати, як і зміни загалом».*

Гертруда настільки вимучувала себе горем, що часто не шкодувала почуттів інших, а тоді з сумом визнавала в собі цей недолік. Через три місяці після смерті Доті-Вайлі Флоренс написала Гертруді листа, запитуючи, чи не приїхати їй і не побути поруч у такий скорботний час. Гертруда відповіла: *«Це дуже люб'язно з вашого боку... але вам не треба приїжджати. Ніхто мені не допоможе, чесно... Ніщо не може мені зарадити».*

На Гертруду звалили ще більше роботи — цього разу міністерство закордонних справ запросило, щоб відділення поранених і зниклих безвісти взяло на себе збір і внесення до таблиці всієї інформації щодо німецьких таборів для військовополонених. 20 серпня Гертруда написала листа додому:

«Дуже важливо, щоб усі відомості були розподілені належним чином, оскільки це покаже, як краще допомогти нашим полоненим, яким зараз ця допомога потрібна найбільше. Однак це означає, що тепер у нашому відділенні ще більше документів, ще більше архівів і ще більше людей, які з усім цим працюватимуть.

Увесь цей місяць я була надзвичайно самотня. Це так нестерпно, коли тобі більше не подобається бути наодинці, як це було колись; але я не можу втекти від своїх думок, а вони ще нестерпніші».

Дженет Кортні — під час навчання в Оксфорді була відома як Дженет Гогарт — була однієї з жінок, які прийшли до Гертрудиного відділення в Лондоні на допомогу.

Пізніше Дженет написала про той період: «Я була дуже вражена її розумовим виснаженням і глибиною її журби, однак жодному із цих відчуттів вона не дозволяла заважати роботі.

Та Гертруда все одно не збиралася — як вона сказала, просто не могла — відпочивати. Війна заволоділа її розумом, не залишивши місця решті всіх думок... Гертруда не дозволить особистому горю зменшити її працездатність. Вона подивилася в очі своїй скорботі й викинула її з голови».

Брат Дженет, Девід, зустрівся з Гертрудою незадовго до свого від'їзду до Каїра, де мав допомогти організувати представництво адміністративної розвідувальної служби, націленої, зокрема, на арабів. Він запропонував Гертруді поїхати з ним, однак вона настільки переймалася роботою в Червоному Хресті, що майже його не слухала. Перебуваючи в Каїрі, Девід написав Гертруді листа. Цього разу він фактично наполягав, щоб вона приєдналася й допомогла в роботі.

Одного дня, коли Дженет прийшла на роботу у відділення в маєтку Норфолк на площі Сент-Джеймс — відділення поранених і зниклих безвісти постійно розширювалося й потребувало більше місця — Гертруда моментально схопила її за руку у своїй звичній імпульсивній манері й відвела вбік. *«Девід написав мені листа. Він сказав, що відшукувати зниклих безвісти солдатів може будь-хто, а накреслити мапу Північної Африки можуть лише я. Наступного тижня я їду».*

Оскільки цей етап життя міс Белл добіг кінця, зі всіма його стражданнями та непосильною працею, Гертруда могла озирнутися назад, пишавчись своїм грандіозним внеском у військово-економічну діяльність. Сотням тисяч сімей вона освітила непроглядну пітьму й відіграла певну роль, мотивуючи їх жити далі. Її роботу у відділенні поранених і зниклих безвісти офіційно визнала безцінною її королівська високість принцеса Кристіан та інші члени Військового виконавчого комітету.

І тепер на Гертруду Белл чекав найзахопливіший і найвагоміший етап її життя.

КАЇР, ДЕЛІ, БАСРА

У 1910 році Близький Схід кишив військовою розвідкою і таємною дипломатією. Лише після того, як 1908 року Британія зазірнула на Німеччину в певних намірах щодо цієї території, у Лондоні з'явилося міжнародне розвідувальне бюро. Міністерство закордонних справ регулярно користувалося безкоштовними послугами мандрівників, які доповідали про свої експедиції. Однак мало хто з них прямував до Близького Сходу, де потрібні були певні мовні навички та знання пухлятого етикету, де більша частина дикої місцевості не була нанесена на карту, де не було доріг і нікуди було звернутися за допомогою, раптом щось траплялося. Гертруда ж вправно здійснювала спостереження, і її завжди тягнуло в гарячі точки. Завдяки такій своїй експедиційній манері вона стала беззаперечним кандидатом на місце одного з добровільних інформаторів. Вона перебувала на службі, хоч і неоплачуваній, у розвідувальному відділку адміралтейства, і саме в листопаді 1915 року керівник розвідувального управління ВМС, Капітан Голл, послав за нею людей до Лондона, щоб повідомити про телеграму з Каїра.

Гертруда з власного досвіду знала все про безмежні простори Аравії та розмаїття її мешканців, і ці знання робили її унікальною. І не лише тому, що вони були всеохопні, а ще й тому, що всі відомості були свіжі. Минуло шістнадцять місяців, відколи вона повернулася зі своєї подорожі в Хаїль. Якщо підрахувати, два роки свого життя вона провела, мандруючи Аравійською пустелею. У семи своїх експедиціях Гертруда спостерігала за слабкими місцями Османської імперії, спершу як багата туристка, а тоді як дослідниця, археолог та інформатор британського уряду.

Деякі звіти вона робила добровільно, а деякі — на запит. Спочатку Гертруда передавала їх через Чиролу, а потім уже й сама, напряму зацікавленим урядовцям і політикам, яких знала. Скоріш за все, саме міністр закордонних справ сер Едвард Ґрей був ініціатором надання нею таких послуг. Міністерство закордонних справ попросило її розвідати, яким був вплив Німеччини на Османську імперію у північній і східній частині Аравії, і Гертруді вдалося знайти всі відповіді, вдаючись до способів,

доступних жінці, яку ніколи ніхто не запідозрив би у шпигунстві. Дорого Гертруда пила каву й обмінювалася плітками з кожним шейха, повз намет якого проїжджав її караван. Вона наряджалася й вечеряла в різних поселеннях і вважала своїм обов'язком користуватись усіма зв'язками й зустрічатися та розмовляти з усіма, хто мав бодай якусь громадську чи політичну вагу. Вона фотографувала багато археологічних пам'яток і позначала на карті військові об'єкти. А якщо потрапити кудись було дуже складно, як-от у березні 1900 року в замок хрестоносців у Ель-Караку, де німецькі офіцери проводили повторне навчання для турецьких солдатів, Гертруда вмикала всю свою невимушену нахабність і просто заходила всередину — *«була дуже люб'язною, ввічливо віталася з усіма солдатами»*. Величезний список контактів, уміння орієнтуватися на місцевості й складати мапи, а також скрупульозна методика ведення записів принесли Гертурді офіційний титул.

Майор міс Белл приїхала до Каїра, вона була першою жінкою-офіцером в історії англійської військової розвідки. Звання майора вона отримала з люб'язності, однак в офіційній звітності її записали офіцером штабної служби другого рангу. Якби в той час існувала організація жіночої допоміжної служби ВМС, Гертруда носила б їхню біло-блакитну уніформу з білими відмітками за політичну службу. Однак свого часу вона одягала бавовняні біло-блакитні смугасті сукні з квіточками на талії й великі солом'яні капелюхи, які чіпляла на вішака поряд з кашкетами і тропічними шоломами службовців; вечорами вона переодягалася в шовкові сукні вільного крою й доповнювала їх короткими піджачками. «Місцеві військові занепокоєні тим, як себе з нею поводити і до яких матеріалів її слід допускати, — перед Гертурдиним приїздом у листі своїй дружині написав Гоґарт, який саме обіймав пост лейтенанта-командора Королівського військово-морського добровольчого резерву в Каїрі. — Я сказав їм, що вона сама все врегулює, і їм не варто перейматися!». З січня 1916 року Гертруда написала додому: *«Маючи звання штабного офіцера, я починаю відчувати себе як риба у воді! Ну хіба ж це не смішно?!»*.

Сер Гілберт Клейтон був головою військової розвідки Єгипетської армії до переведення на роботу сера Генрі Макмагона, нового верховного комісара і, по суті, правителя Єгипту. Лейтенант-командор Гоґарт замінив свою краватку-метелика археолога та пом'яті лляні жакети на білу накрохмалену військово-морську уніформу й приєднався до Клейтона, щоб разом сформувати арабське бюро, новий апарат розвідки у справах Аравії. Для співробітників — їх було п'ятнадцять — Гоґарт був наставником і суддею, який проводив гучні обговорення та суперечки;

Клейтон — центром затишшя, який безшумно застосовував свій сильний вплив. За словами Лоуренса, його вплив був, наче олія, що «непомітно й наполегливо розтікалася всією поверхнею».

Колектив бюро розмістився в каїрському готелі «Гранд Континенталь», а їхні офіси розташувалися по сусідству, у ще більш грандіозному готелі «Савой». На стелі крутилися вентилятори, лунали дзвінки, а готельний персонал, одягнений у довгі рясини до підлоги, приносив таці з кавою та м'ятним чаєм. Гогарт з майором Лоуренсом, форма якого була пожмакана й замащена маслом для мотоцикла «Тріумф», уже пообкладали настінні полиці довідниками з усім, що хоч якось стосувалося Близького Сходу. Незважаючи на веранду з плетеними кріслами й пальмові сади під пекучим полуденним сонцем, просякнута тютюновим димом атмосфера більше нагадувала кімнатки з панельними стінами в Оксфорді, ніж північно-африканську туристичну розкіш. Для Гертруди, яка пережила велику втрату й довгий час ізолювала себе від суспільства, ця атмосфера була занадто компанійською. День, який вона провела з леді Анною Блант, став *«оазисом миру та спокою після галасу й натовпу Каїра. Як же я ненавиджу готелі й постійну публічність, яку вони до себе притягують! А після довгих місяців самотницького існування моя відрода до них стала сильною, як ніколи»*.

Каїр був захищеним серцем британського протекторату, під яким знаходився весь Єгипет, і його центром управління. Умовно хедив, чи король, ще підпорядковувався туркам, однак коли 1875 року він збанкрутував, британці внесли за нього заставу, а натомість вимагали відкрити свою резиденцію. І тоді Британія впровадила там власну адміністрацію; це було схоже на те, як діяли турки на всьому Близькому Сході.

Гертрудині листи з Каїра додому стали коротшими та дещо розмитими. Вона не розповідала про розумних людей, які її оточували. Це ж, як не крути, секретна служба. З військової погляду, це була обрана і, можливо, навіть підризна структура, працівники якої наділені надзвичайною свободою займатися своїми власними справами. Розгляд важливих міжнародних схем і завуальований характер їхніх обговорень породжували багато підозр, які виникали з боку працівників розвідувальної служби в Індії та передавалися до Лондона самим намісником короля.

Перший шок від приїзду минув, і Гертруда почала швидко втягуватися в новий захопливий світ. У відділку та під час компанійських вечерів Гертруді вдалося познайомитися з поважними персонами з кола, членом якого вона тепер стала. Як відзначив Гогарт після свого короткого візиту до Лондона, «Гертруда починає проникати в це місце». У неї було багато

спільного з археологом Леонардом Вуллі, який виконував обов'язки Гогарта як керівника управління в Кархемиші, місті, що його розкопали 1911 року; саме тоді Гертруда й познайомилася з Лоуренсом. Зараз Вуллі працював головою розвідувального відділення в Порт-Саїді і більше за всіх був радий бачити Гертруду в Єгипті. За словами Лоуренса, він сидів у своєму кабінеті, пишучи «для преси пустотливі промови, що приховували правду».

Сер Марк Сайкс з легкістю пережив перший рік. Пихатий католик-землевласник і близький сусід Беллів у Йоркширі, Сайкс був дратівливий самовпевнений мандрівник, який опублікував книги про свої експедиції до Близького Сходу. Гертруда познайомилася з ним у Хайфі 1905 року, але за вечерею вони пересварилися після того, як він назвав арабів «тваринами» і описав їх «боягузами, хворими та ледарями». На той час вони обоє збиралися їхати до Джебель-аль-Друза; пізніше Сайкс звинувачував Гертруду в тому, що вона його обдурила, аби дістатися туди першою. Він написав своїй дружині Едіт: «Дідько б узяв ту дурнувату деренькучу балаболку, сентиментальну плоскогрудку мужикувату жінку, вертихвістку, що бігає по земній кулі, торохкотливу негідницю!». Його злість, мабуть, була справедливою. Гертруда справді дісталася туди першою і цілком могла скористатися якимись хитрощами, щоб його затримати. Є припущення, що для того, аби Сайксу відмовили у дозволі пересуватися пустелею, у своїй розмові з *валі* Дамаска Гертруда розпустила неправдиву чутку, начебто Сайкс був швагром прем'єр-міністра Єгипту. Якимось чином їм усе-таки вдалося залатати свої вічно загострені стосунки; Гертруда написала Флоренс: «Я часто з ним бачуся». Сайкс був головним радником британського уряду з питань британсько-арабських відносин у військовий час, та куди б він не втручався, багаж його упереджень щоразу очорняв ситуацію, руйнуючи успіх і перспективи.

Невгамовний Джордж Ллойд з банківської сфери теж втручався. Він був нахабною людиною, експертом з питань фінансів, політики і торгівлі, а також непохитним прибічником заслуг британського імперіалізму. У Каїрі він залишився ненадовго. Короткозорий і богемний Обрі Герберт перетнув Синайський півострів 1907 року. Його вільне володіння турецькою мовою слугувало для бюро корисним інструментом. А ще там фігурував східний секретар сер Рональд Сторрс, який працював позмінно з сером Елдоном Горстом і Кітченером, резидентами до приходу на службу Макмагона. Сторрс був найцікавішим представником арабського бюро — кмітливий, дивакуватий та ерудований. До Лоуренса його вважали найгеніальнішим англійцем на Близькому Сході, «*надзвичайною*

людиною серед нас»; він був незрівнянним лінгвістом, який за лічені хвилини доводив людей будь-якої національності та класу до нестримного сміху. А ще він був поціновувачем і примхливим колекціонером східно-го антикваріату.

Т. Е. Лоуренс був сам собі законом; таке явище було досить рідкісним і вкрай обтяжувало військовослужбовців. Пелехатий, статний, егоцентричний, він був привітним і мотивував до дії; саме таким його вперше побачила Гертруда в Кархемиші і саме таким він їй сподобався. Його звичка усміхатися до самого себе, так ніби в його голові промайнув якийсь жарт, бентежила всіх довколишніх — одна Гертруда чи, як він її називав, «Герті», рідко коли потрапляла в сум'яття. Особисті тривалі подорожі Лоуренса були зосереджені на замках хрестоносців у Сирії та Північній Месопотамії. За межами відділку він полюблив носити вишиті жилетки та накидки або традиційні арабські «плаття», діндаші; однак він і близько не міг так розмовляти арабською, як Гертруда. Без таких статків, як у Гертруди і, відповідно, статусу серед шейхів у пустелі, вони не сприймали його як рівню. Лоуренс працював у бюро вже декілька місяців, збираючи свої «крихти інформації», і безцеремонно ставився до картографії. Як він написав у листі щодо мапи доріг і криниць Синайського півострова: «Деякі дані достовірні, а все решта я додумав». Він боявся, що одного дня до нього явиться богиня помсти Немезида і йому доведеться шукати вихід із цієї пустельної країни, тримаючи в руках екземпляр своєї власної мапи.

Ось такими були люди, з якими тепер мала працювати Гертруда. На першій компанійській вечері з Гоґартом і Лоуренсом вона ознайомилася з питанням, яке на той час викликало суперечку серед працівників британського бюро в Каїрі: чи змогло б арабське повстання, приміром, за підтримки Британії, зробити з турками те, чого не змогло досягти трьохсоттисячне військо в затоці Дарданелли? Як військові, так і старомодні колоніалісти переконливо вважали, що все, що можна було зробити, уже зробили. На їхню думку, войовничі племена — яких офіцери нарекли всеохопним званням «сукні» — були нездатні вести сучасну дисципліновану війну. На таку аргументацію бюро відповіло, що сучасна дисциплінована війна зазнала поразки вже на трьох лініях фронту.

У 1914 році з'явилися перші натяки на арабське повстання з боку хитрого хашимітського шарифа Мекки — найсвятішого міста Хіджазу — місцевості, що простяглася на східному березі Червоного моря. Титулом «шариф» називали потомків Моххамеда через доньку Фатіму. Тодішнього шарифа, сімдесятирічного Хуссейна, протягом вісімнадцяти років

вважали «почесним» в'язнем Константинополя, поки 1908 року не по-валили владу попереднього султана, після чого новий уряд, відомий як младотурки, необдумано відіслав його назад до Мекки в чині еміра, най-старшого серед усіх шарифів. Двоє синів Хусейна, високоосвічені та до-свідчені Абдуллах і Файзал, залишалися в Константинополі, тримаючи батька в курсі всіх політичних справ, до 1914 року, після чого вони розі-рвали стосунки з турками й перебралися до Мекки. Початок війни ізо-лював Хіджаз. Паломництво припинилося, а постачання провізії до цієї засушливої місцевості залежало від доброї волі турків та їхньої надзви-чайно важливої залізниці. У разі повстання британські кораблі з прові-зією мали б життєво важливе значення.

Напередодні світової війни Абдуллах у статусі посланника батька зробив візит східному секретареві. На той час сер Рональд Сторрс пред-ставляв інтереси генерального консула в Каїрі. Хитромудрий Абдуллах, шанувальник пре-ісламської поезії та жартівливих забав, почав розпо-відати древні оповідки та декламувати поезії «Сім од» та «Елегії». Заво-рожено слухаючи Абдуллаха, Сторрс був вражений глибиною його ви-словлювань і кількістю поезій, які той знав напам'ять; консул настільки здивувався, що навіть подумав, що припустився помилки, коли його із-забуття повернуло негармонійне слово «кулемети», — Абдуллах нарешті дійшов до кульмінації свого візиту й запитав, чи постачатиме Британія їм зброю для «захисту» від турків, якщо його батько кине останнім виклик.

За це питання взявся тодішній британський резидент, Кітченер. Роз-глядаючи можливість вступу у війну Туреччини, він почав листуватися з Абдуллахом; після того, як Кітченер повернеться до Лондона на поса-ду військового міністра, листування продовжить його наступник Макма-гон. Кітченер запитав, чи Абдуллах «зі своїм батьком і арабами з Хіджа-зу будуть за нас чи проти нас». У наступному листі він пообіцяв захист Британії в замін на допомогу «арабської нації». Він також дав зрозумі-ти: «Може статися так, що араб правильного роду візьме на себе халіфат Мекки чи Медини», — і продовжив розповідати про «добрі вісті, свобо-ду арабів і сонце, яке зійде над Аравією».

Натяки Кітченера продовжила така сама хитра техніка навмисної незрозумілості Макмагона. Листування проводили секретно й деталь-но продумавши. Листи емірові Хуссейну передавали в руків'ях кинджа-лів і підошвах взуття і продовжували розвідувати ймовірність та наслід-ки арабського повстання проти турків. Нічого конкретного обіцяно не було, однак Хуссейн заціквився на думці, що може стати правителем арабської нації.

«Арабське питання», як його називали, напряду стосувалося Гертруди, її початкова робота полягала в тому, щоб розібратися з плутаниною арабської політики та особистостей у Хіджазі, регіоні, що знаходився на південь від Єрусалима на такій самій відстані, що й Мекка, і де очікували повстання. Гертруда мала зібрати докупи всю інформацію про племена, позбутися будь-яких виявлених прогалин, ідентифікуючи племена, їхні дружні й ворожі зв'язки, звіти, які Гертруда завжди розбавляла захопливими характеристиками багатьох шейхів, яких знала особисто. Крім того, вона мала позначати на мапі пустельні стежки, прохідні шляхи через гори та безводні місцевості, можливі засоби транспортування та природні ресурси, а також місцезнаходження і вплив расових і релігійних угруповань та меншин. *«Мої записи про племена починають набувати обрисів... Так цікаво цим займатись... Я не можу відірватися»*, — написала Гертруда.

Друга частина Гертрудиної роботи була спрямована на Месопотамію, що після початку війни стала надто важливою. Від появи перших цивілізацій цей регіон, розташований між двома природними межами річок Тигр та Євфрат, був плодючим східним доповненням аравійських північних пустель і забезпечував прохідним шляхом до Індійського океану через води Перської затоки на південному сході. Месопотамська кампанія, що почалася 1914 року, була розроблена ще в 1911 році на основі спільного рішення першого морського лорда, адмірала Джона «Джекі» Фішера, та першого лорда адміралтейства, містера Вінстона Черчилля, щодо підвищення швидкості ходу британського флоту за рахунок переведення кораблів з вугілля на нафту. Таким чином, пріоритетним завданням стало знайти надійне джерело нафти, яке належало б англіїцям.

До 1908 року двома найбільшими постачальниками нафти були Америка та Росія, однак обсяги видобування в Азербайджані почали скорочуватися і ніяк не підпадали під британський контроль. Того ж року нафтовидобувна компанія «Бірма-Оїл» виявила новий пласт нафти у підніжжі гір Загрос, на кордоні Месопотамії та Персії. Компанія мала постачати паливну нафту новій Англо-перській нафтовій компанії (АПНК), транспортуючи її до Абадану 222-кілометровою трубою до нового нафтопереробного заводу на південному кордоні Месопотамії, де річки Тигр та Євфрат впадають у Перську затоку. Британський уряд заплатив 2,2 млн фунтів й отримав 51 % акцій компанії АПНК та двадцятирічний контракт, що гарантував забезпечення британського флоту нафтою.

Тепер у Британії були вагомі причини воювати в Месопотамії з турками — зберегти свій нафтопереробний завод з усіма його

трубопроводами; захистити поріг Індії; заволодіти зерновими ресурсами долини річки Євфрат і завадити туркам користуватися залізничним сполученням Багдад–Басра для переправляння солдатів і спорядження до театру військових дій.

Поки єгипетська армія залишалася бездіяльною, а її штабні офіцери грали у сквош, молодші офіцери проводили приречені на провал операції проти турків на Синайському півострові, британський же уряд знаходився під тиском Європи; найкраще, що могло зробити керівництво Вайтголу, — це надіслати до Індії групу військових для захисту британських інтересів на Близькому Сході. В очікуванні воєнних дій з боку турків, Індія вже надіслала загін з міста Пуна до Перської затоки, якому, зрештою, вдалося захопити місто Фао, турецький форт і кабельну станцію біля гирла річки Басра, та відвести ворожі війська назад до річки Тигр. Згодом два дивізіони індійської армії досягнуть ще більшого успіху в Месопотамії під керівництвом генерала Ніксона, захопивши нарешті Насирію.

Британський уряд в Індії мав власні причини на те, щоб віддалитися від Вестмінстера. У своїх мемуарах «Мої індійські роки» тодішній намісник короля, лорд Гардинг, написав, що саме у Фландрії буде виграна війна і що саме Лондону слід було б сконцентрувати свої зусилля й закінчити її.

Він описав безперервні вимоги свого уряду до уряду Індії, які полягали у перекиданні військ, бойової техніки та провізії до Франції, Східної Африки, Дарданелл, Салоніків і т. ін. Перераховуючи всі спроби, які зробили в Індії для задоволення вимог військового міністерства, що постійно поновлювалися, Гардинг посилався на залучення 300 тисяч індійських військових і поставку 70 мільйонів боєприпасів для стрілецької зброї, 60 тисяч гвинтівок, 550 кулеметів, плюс намети, чоботи, одяг і спорядження для їзди верхи. До того часу, коли війна дісталася Месопотамії, Індія, за його словами, була «знекровлена» і вже не мала, що віддавати. Дізнавшись про можливе арабське повстання, його серце забилося в шаленому темпі. Це було неможливо, а якби їм таки вдалося перемогти, це принесло б Індії спустошення. Гардинг ніколи не підтримуватиме сунітського мусульманського шарифа Мекки з усіма негативними наслідками, до яких призвело б його підвищення з боку шийтських мусульманських шейхів та еміратів Перської затоки, залучених підтримкою Індії.

В Індії намісник короля правив найбільшою у світі кількістю мусульман, і вимоги, які йому висувало військово-міністерство, уже викликали суттєві труднощі. Турецька армія складалася майже повністю з

мусульман — це були набрані з пустелі турки та араби. Посилати індійських військових, більшість з яких теж були мусульманами, воювати з турками в Месопотамії означало, що британці натруують одних мусульман на інших. Цю ситуацію ще більш ускладнювала відданість, якою індійські мусульмани присягли перед правителем Османської імперії, халіфом. Зважаючи на це, лорд Гардинг не міг збагнути, навіщо Британія провокує ще більший розбрат серед мусульман, сприяючи арабському повстанню проти турецького мусульманського режиму. Головні індійські панісламські установи, Кудам-І-Кааба та Центральний комітет усіх мусульман Індії, були протурецькі. На північно-західному кордоні арабське повстання також призведе до загального осуду. На сьогодні, як було зазначено у британському зашифрованому повідомленні з Шимли, що надійшло до Лондона, вони досягли успіху в збереженні нестійкого миру і тиші в усіх гарячих точках цивільного безладу та релігійних пристрастей. Міністерство у справах колоній уклало з Гардингом угоду стосовно того, що арабське повстання не отримуватиме допомоги ззовні; Лондон і Делі були переконані, що так чи інакше це повстання ніколи не зможе початися, а якщо й зможе, то буде приречене на провал.

Утім до початку весни 1915 року Лоуренс хотів залишити складання мап і повернутися до активних дій. Він розробив план, згідно з яким слід було «атакувати внутрішні фланги Сирії через Хіджаз від імені шарифа... Ми можемо піти прямо до Дамаска й ударити по французах, відібравши будь-яку надію на Сирію». Для нього цей план «був, наче початок нового дня, і свіжість майбутнього світу п'янила нас». Для Гертруди, з її тривожним серцем, усе мало зовсім інший вигляд. Пригнічена смертю коханого, виснажена реорганізацією та управлінням відділення поранених і зниклих безвісти, вона, приїхавши до Каїра, почувалася, наче якась скалічена істота. Наприкінці грудня Гертруда міркувала про емоційний хаос, що його приніс 1915 рік; вона вперше написала листа до Флоренс, а тоді й до батька, розповідаючи про скорботу за Доті-Вайлі. Часом Гертруда просила Бога про те, щоб на її долю більше ніколи не випадав такий рік, яким видався попередній; а іноді ловила себе на думці, що тих декілька днів щастя були варті всього цього страждання:

«Цікаво, якби я могла вибирати, чи пережила б я ще раз минулий рік з усією його страшенною скорботою лише заради того короткочасного чуда? І любя моя, далеко не на останньому місці стоятиме ваша доброта й любов... Я не говоритиму про це зараз; про це краще мовчати. Але ви знайте, що я завжди про це пам'ятаю.

Дорогий, любий мій тату... у світі ніколи не знайдеться слів, які могли б описати, що Ви завжди для мене означали. Ніхто мені не допомагав так, як Ви; мені не під силу розповісти Вам, що для мене означає Ваша любов та співчуття... Я досі не можу про це писати; але Ви й так усе знаєте, правда ж?!»

Наприкінці січня Ґертрудина недавня депресія та перевтома обернулися короткотривалим фізичним колапсом. Найнезвичайнішим було те, що вона скаржилася на виснаження, а замість лікування почала прокидатися рано-вранці, щоб поскакати галопом по пустелі. Це було востаннє, коли Ґертруда дозволила собі озирнутися назад. Робота, як завжди, стала для неї відродженням, і Ґертруда незмінно тримала свої почуття при собі, не дозволяючи їм плутатися під ногами. Однак, не зважаючи на свої принципи, вона, цілком імовірно, все-таки розповіла про втрату й скорботу Лоуренсові, який також горював за своїм любим братом Віллом, пілотом королівської авіації сухопутних військ, літак якого збили у вересні, саме перед Ґертрудиним приїздом. Лише Лоуренс з Гоґартом і Вуллі могли допомогти Ґертруді висловити свою пошану на могилі Доті-Вайлі. У будь-якому разі їй випав шанс дізнатися та оцінити прекрасні якості та суттєві вади свого незвичайного колеги. Ґертруда з цим «*любим хлопчиною*» стали справжніми друзями. У майбутньому вони обоє будуть найзнаменитішими працівниками Бюро, дотримуючись своїх цілей і втілюючи їх, незважаючи ні на що. Лоуренс першим проживе свою легенду, і коли Ґертруда чутиме про його подвиги, вона відкладатиме гори паперової роботи й тужитиме за свободою та активними діями.

Оскільки бюро підпорядковувалося британському уряду, кінцевою його метою було виграти війну. Усі усвідомлювали, що повстання арабів проти турків — єдина надія, і знали, що цей план можна втілити. До 1914 року невдоволення серед арабів Османської імперії стало вже звичною справою. Ґертруда ще 1905 року після своєї бесіди з мешканцями району Джебель-аль-Друз написала про зародження руху за незалежність. Населення Наджафа та Кербели повстало проти турків у Месопотамії, у Басрі розпочався Арабський рух за незалежність, незважаючи на те, що насправді його спланував безпринципний Саїд Таліб виключно заради своїх інтересів. Водночас бюро прекрасно розуміло, що панарабська незалежність була неможлива. Вірнопідданство серед усіх племен Близького Сходу? Хіба можна посадити двох шейхів поряд?! Ґертруда висловила всі факти в одному зі своїх кришталєво-прозорих звітів:

«Поняття політичного союзу невідоме спільноті, яка досі складається з неоднорідних племінних представників і підтримує у собі так багато руйнівних елементів племінних організацій... Умови кочового життя не мають нічого спільного з областями, де живуть осілі мешканці, і досить часто інтереси кочових племен не збігаються з інтересами жителів осілих територій... Краще одразу залишити всі надії, що існує людина, яка зможе очолити чи принаймні стати підставною головною особою для всіх арабських провінцій разом... Єдиний, кого можна було б розглянути в такій ролі, — це король Хіджазу; однак, хоч він і міг би стати представником релігійного союзу арабів, він ніколи не матиме справжньої політичної значущості. У Месопотамії живуть переважно шіїти, і там його ім'я не матиме жодного впливу... Його релігійна позиція — перевага; імовірно, це єдина складова союзу, яку можна знайти. Однак цього недостатньо, щоб досягнути політичного верховенства».

І все ж таки факт залишається фактом: існував лише один мотив, який об'єднав би всіх арабів проти турків і протистояв їхньому заклику до антибританського джихаду — обов'язок відповісти на заклик воювати за Бога — це було поняттям арабської свободи і незалежності... Кітченер навіть дав напівобіцянку такого результату, від якої не можна було відректися. У подальшому це питання було скомпрометоване в листуванні Хуссейна з Макмагоном. Кожен працівник бюро знав, що, намагаючись підняти повстання, вони вестимуть подвійне життя. За всієї поваги та любові до арабів, Лоуренс і Гертруда зокрема опинилися в безвиході, яка переслідуватиме їх до кінця життя. На зворотному боці мапи Хіджазу Лоуренс запише свою історію, просочену нестерпним почуттям зради своїх друзів-арабів, і не один раз повернеться до цього в оповіданнях «Сім колон мудрості»:

«Арабське повстання почалося обманним шляхом. Для того, щоб заручитися підтримкою шарифа, наше бюро від імені сера Генрі Макмагона запропонувало підтримати апарат місцевої форми правління... Араби... попросили мене як незалежну людину підтвердити обіцянки британського уряду... Я розумів, що якщо ми виграємо війну, обіцянки арабам стануть нічим іншим, як порожніми папірцями... Та все ж натхнення арабів було нашим ключем до перемоги у східній війні... однак замість того, щоб пішатися спільним успіхом, мені було страшенно соромно».

Гертруда не мала наміру робити щось таке, через що потім було б соромно. Вона скористається своїм блискучим інтелектом і великими статками, щоб виконати дану арабам обіцянку. Вона змінюватиме уми та душі, роз'яснюватиме кожний аспект і наслідки ситуації у найліпший спосіб, змішає британське керівництво з арабським самовизначенням, пишатиметься й робитиме все, щоб сформувати хороший уряд. Вона знайде спосіб, як створити арабську державу разом із великодушною британською адміністрацією й укріпити істинний політичний зв'язок.

Гертруда і Лоуренс не єдині, хто прагнув зародити арабське самовизначення за підтримки британських радників. Незважаючи на те, що в «мозковому центрі», яким було арабське бюро, геть усі вірили, що багате різноманіття рас, племен і переконань унеможливує формування єдиної злагодженої нації з ефективним політичними установами, його працівники були прагматиками до глибини душі. Вони перешкоджали усім спробам Індії анексувати Месопотамію та призначити раджа для Саудівської Аравії. Тимчасом як в Індії британський уряд зміг встановити зв'язок і вплив на індійську всеохопну систему правління маґараджею, Близький Схід такого просто не дозволив би. Арабська система мала глибоке коріння й походила від Пророка та інших постатей релігійного привілею, і саме звідти провідні сім'ї черпали мораль і мирську владу. Джерел їхнього багатства було достатньо, щоб забезпечити себе вірністю менших лідерів та їхніх племен. Гертрудине розуміння ситуації, політична проникливість і переконлива ясність викладення питань надзвичайної складності були найціннішим доповненням до колективних спроб бюро досягнути поставленої мети.

Однак ясність думок — річ непроста. Як зазначив один сучасник, на той час до операції залучили близько двадцяти окремих управлінь, що працювали над формуванням британської політики на Близькому Сході під час Першої світової війни: Уряд військового часу, адміралтейство та військове міністерство — кожна з цих структур мала свої погляди; крім того, були ще конкуренти: індійське відомство й міністерство іноземних справ; державні чиновники Індії, Єгипту та Судану, які теж мали що сказати з приводу цієї ситуації. Три головні експедиційні війська розміщувалися в Месопотамії, Ісмаїлії та Александрії; військово-морські та політичні відомства також були в чотирьох інших важливих регіонах. Воно й не дивно, що існували перехресні лінії комунікації і що дані арабам обіцянки відрізнялися за своїм змістом і намірами. Більше того, англо-арабська домовленість кишітиме непорозуміннями, що виникатимуть головним чином з того первісного листування Макмаґона

з шарифом Хуссейном та реакційної англо-французької угоди, яку поспішно уклали Сайкс і французький представник Жорж-Піко в березні 1916 року і про яку протягом двох наступних років уряд не інформувати-ме Гертруду та її тодішнього боса.

У бюро панувала таємнича атмосфера. Вони навіть придумали для себе прізвисько — «пронири». Лоуренс писав про їхні підривні наміри проникнути до правлячих кіл і «сприяти розвитку нового арабського світу». Першим об'єктом впливу був сам верховний комісар, вправний, лояльний, однак позбавлений уяви сер Генрі Макмаґон. Безперервно перебуваючи під переконливим впливом Гілберта Клейтона, розчарований провалом військових на Синайському півострові з їхнім самовдоволенням і негнучким кругозором, Макмаґон був першим, хто зрозумів і підтримував бюро.

Думка «пронир» щодо арабського самовизначення була опозиційна баченню Делі. Вони не могли рухатися вперед зі своїми планами щодо арабського повстання без підтримки Індії, а бюро її точно не отримало б. Намісник короля зі своїм урядом в Індії був глибоко переконаний, що над усіма арабами має бути встановлене британське правління і що цей підхід досягне такого самого успіху, як і радж. Зрештою управляти Індією вдалося за допомогою лише п'ятдесяти тисяч британських солдатів. У Каїрі дивилися на ситуацію більш реалістично. Оскільки війна затягнулася, у Британії майже не було надії на фінансування імперіалістичного уряду на новому континенті. Бюро всіма силами намагалося розіграти потрібну карту, зазначаючи, що вплив коштуватиме дешевше, ніж контроль.

У напружених довготривалих дебатах, до яких тепер долучилася ще й Гертруда, «пронири» розглядали можливість перемогти турків якимось іншим, а не британським воєнним методом: підірвати фінансування, розірвати залізничне сполучення, відібрати провізію, сприяти тероризму, вести партизанську війну. Гертрудина участь в обговореннях та її знання арабських методів і звичаїв допомогли профільувати всі ці ідеї. Зрештою Гертруда, напевно, була єдина серед них усіх — дослідників, пустельних мандрівників — хто фактично брав участь у газзу. Гертруда пояснила: зібрати арабську армію проти турків реально лише за умови, що арабські солдати матимуть достатньо сильне почуття гордості за самовизначення їхньої нації. Щоб досягти цього, знадобиться чимала сума грошей. Кошти потрібні з двох причин: по-перше, неможливо пересуватися територією шейхів, не заплативши за це; і по-друге, ні бедуїн, ні пустельний селянин не піде на війну, якщо при цьому доведеться залишити свої стада верблюдів чи домівки — втрата сімейного доходу

має бути відшкодована якимось іншим джерелом прибутку. Арабські воїни були наймитами, а не добровольцями.

Індійський уряд і далі мав наміри збільшувати свій вплив на території Аравії та анексувати Месопотамію. Намісник короля чітко роз'яснив своє ставлення в дошкульному листі до міністерства закордонних справ:

«Я щиро сподіваюся, що ця примарна Арабська держава розлетиться на друзки, якщо взагалі буде колись створена. Навряд чи хтось міг би написати план дій, який суперечив би британським інтересам на Близькому Сході більше, ніж теперішній. Адже він породить жахливе управління, хаос і корупцію, оскільки ніколи не було й не може бути погодженості чи злагодженості серед арабських племен... Я не можу передати, яким згубним, на мою думку, є це втручання і вплив Каїра».

Своїм листом він викликав негативне ставлення Лондона до бюро.

До того часу Гертруда вже закінчила зі своїм первинним рапортом щодо племен, який головний штаб прийняв з грандіозною повагою за повноту та детальність наданої інформації. Вона виконала доручене їй завдання і тепер спокійно могла повертатися до похмурої, оповитої війною Англії, до відділення поранених і зниклих безвісти та й до самого Лондона, переповненого сумними спогадами. Однак замість цього Гертруда перейнялася руйнівною ворожнечею між Каїром і Делі і цілями намісника короля. Лорд Гардинг, величний експосол, удостоєний багатьох нагород, раніше працював у Санкт-Петербурзі та Франції, після чого став офіційно затвердженим самовисуванцем, королівським радником з питань міжнародних відносин. Це був ніхто інший, як Гертрудин давній товариш із днів засніжених прогулянок Бухарестом, Чарльз Гардинг. Знаючи його, як ніхто інший, і краще за всіх розуміючи його бачення проблем, чи не могла вона щось зробити, щоб покращити стосунки між Індією та Каїром? *«Дуже важливо, щоб Індія з Єгиптом перебували у тісному зв'язку, оскільки вони намагаються вирішити спільну проблему, що, правда, споглядаючи її під різними кутами»,* — напише вона капітанові Голлу, керівникові розвідувального управління ВМС, 20 лютого 1916 року.

Гертруда переговорила з Клейтоном, запитавши дозволу поїхати до Делі. Фіктивною причиною її подорожі була необхідність доповнити звіт про племена інформацією, яку мандрівниця могла дістати лише в індійському відділенні іноземних справ. Як і всі решта «пронир», Клейтон розумів абсурдність поняття панарабської нації, однак не міг розповсюджувати цей факт, оскільки Кітченер уже висловлював свою думку Хуссейну стосовно того, що, можливо, справжньою метою Гертруди було переконати Гардинга, що Каїр не менше за Делі розуміє, що такої нації

насправді не може існувати, але оскільки віра в це — єдина причина для арабів, щоб об'єднатися проти турків, варто прикинутися, що так воно і є, хоч якого б дискомфорту це не спричиняло. Ґертруда надасть аргументи щодо застосування нової тактики проти турків і спробує розтлумачити індійським правителям нові можливості арабської партизанської війни. Вона вже негласно складала заплутаний план, як, незважаючи ні на що, посприяти арабському самовизначенню.

Якщо Гардинґ і мав у Делі якогось близького товариша, то це був ніхто інший як кореспондент газети *The Times*, сер Валентин Іґнасіус Чирол, Ґертрудин дорогий домнул, якому вона щойно надіслала телеграму. Чирол краще за будь-кого розумів, наскільки сильно Ґертруда кохала Доті-Вайлі, і через своє добре серце дуже хвилювався за подругу, власне тому він розповів Гардинґу, що Ґертруда трохи нездужає, до того ж сильно пригнічена і що зараз вона обіймає службову посаду в Каїрі. Завдяки доброму покровительству домнула Ґертруда отримала гостинне запрошення від намісника короля.

У листі, якого Клейтон написав наприкінці січня, він висловив своє безперечне схвалення плану міс Белл і впевненість у її здатності вирішити це складне й надважливе дипломатичне питання. Він натякає на справжню ціль її подорожі:

«...люди в Індії настільки неправильно все сприймають, що з ними дуже важко мати якусь справу. Міс Ґертруда Белл сьогодні вирушає до Індії, частково з моєї ініціативи та за цілковитого схвалення верховного комісара. Вона, як вам відомо, одна з дуже авторитетних постатей в Аравії та Сирії і протягом декількох місяців працювала під моїм керівництвом. Міс Белл ознайомена з арабським питанням і цілком підтримує нашу політику. А оскільки вона близько знайома з намісником короля та сером Валентином Чиролом (який має великий вплив) і збирається якийсь час погостювати у намісника, думаю, їй може вдатися досягти успіху й схилити лорда Гардинґа до кращого враження про арабське питання, роз'ясниши, що воно насправді означає».

Пізніше Гардинґ записав у своїх мемуарах:

«Я дізнався, що міс Ґертруда Белл, яку я багато років тому знав як племінницю сера Френка Ласселя і яка на час приїзду працювала у військово-му розвідувальному департаменті в Каїрі, занедужала й важко переживала втрату близького друга під час Галліпольської операції. Я запросив

її завітати до мене у Делі, де в неї була б можливість простудіювати інформацію щодо арабів, маючи у своєму розпорядженні місцеве відділення іноземних справ».

Гертруда написала батькові листа, в якому злегка підправила послідовність подій. Хвилюючись про те, щоб Г'ю завжди був хорошої думки про неї, та враховуючи масив політичних переконань, якими вона збиралася маніпулювати, Гертруда всіляко намагалася зробити так, щоб батько не подумав, ніби його донька стала занадто гонористою чи зарозумілою:

«Коли домнул передав мені листа від Г., я подумала, що це може бути досить непоганим планом, якщо я, малозначна неофіційна персона, скористаюся запрошенням намісника й відкрию йому інший бік арабського питання... Бос схвалив мої наміри... Тож я їду до Індії. Я трішки хвилююся щодо цього, але покладаюся на свою надзвичайну непомітність та доброту, з якою до мене ставляться довколишні. А оскільки мій візит неофіційний, то навіть якщо в мене нічого не вийде, гірше від цього точно нікому не буде. У Делі я зустрінуся з домнулом, і тоді мені вже не буде так тривожно; іншими словами, не думаю, що мене варто відправляти на виконання політичних завдань».

Згодом її тривогу витіснила радість. 28 січня Гертруда накидала до валізи своїх речей і швидко написала ще одного листа: *«Нарешті виїжджаю, маю встигнути на військовий корабель у Суеці. Відплиття о третій годині, я підрахувала, що встигну на нього, якщо вийду о 6-й, а отже, на роздуми багато часу не залишається. Мені доведеться провести важливі перемовини і, сподіваюся, що все вдасться»*.

Офіцер, який у той час був у Каїрі, потім розповідав Флоренс, що ще ніколи не бачив, щоб хтось так швидко мобілізувався, як міс Белл.

Прізвисько «пронира» пасувало Гертруді якнайкраще. Такою вона була протягом усього життя. Гертруда досягала своїх цілей у пустелі, проникаючи в табори бедуїнів. Вона входила у правлячі кола, напряду підбираючись до урядовця, якого знала, й отримувала необхідну інформацію. Зараз же Гертруда розробляла план найважливішої справи свого життя: вона збиралася втрутитися у вирішальний вирок Британської імперії.

П'ять днів на військовому транспорті дали достатньо часу, щоб змонтувати всі ідеї. В арабському питанні було дуже багато різноманітних нюансів і хитрощів. Бюро підтримувало політику Кітченера, головною ідеєю якої було організувати арабське повстання; можливо, це був єдиний спосіб змінити хід подій. Вони повинні були підтримувати обіцянку

незалежності серед арабів, виконати яку буде неможливо. Навіть ті представники британської адміністрації, які вважали, що ідея організації повстання варта спроби, не могли зрозуміти причини, навіщо племенам так ризикувати, як і не бачили нагороди, яку вони зможуть при цьому отримати. Те, чого хотіли араби, британці не могли їм дати; а якби й могли, то все одно не дали б. Знову й знову «пронирам» доводилося перекочувати арабів, що незалежність можлива, водночас серед правлячих кіл Британії та її союзників вони погоджувалися з переконанням, що цього бути не може. Бюро не могло діяти самотужки, хоч Лоуренс і буде наполягати на цьому рішенні: щоб підтримати арабів, їм потрібне буде фінансування, провізія, зброя, боєприпаси та військовий резерв.

Гертруда приїхала переконати намісника короля в тому, що панарабської нації ніколи не існуватиме, що Каїр це знає, і Гардинг може не хвилюватися. Вона зазначить, що протягом останніх декількох місяців шериф зі своїми синами намагалися залагодити ворожнечу між племенами в північному районі хіджаської залізниці для початку, як це назвала Гертруда, «найменшої міри об'єднання». Вона погодиться з тим, що арабський рух за незалежність є міражем, якщо розглядати його як зобов'язання до єднання всіх арабських провінцій. Вона наважиться скласти можливу модель адміністративного союзу після поразки турків, яка залежатиме від повної взаємодії британців зі своїми союзниками французами наприкінці війни та включення арабських представників до їхніх планів. Гардинг, безперечно, скаже, що арабське повстання призведе до хаосу в Індії, і у відповідь на це Гертруді доведеться знайти спосіб сказати те, чого не можна було говорити. Лише Кітченер без жодних вагань міг грубо висловити свою думку щодо цього: «Краще втратити Індію, ніж програти війну».

Гертруда підбила підсумки й склала звіт, працюючи над ним увесь ранок, а тоді ще й після обіду у каюті, яка колись слугувала дитячою кімнатою, коли корабель використовували як туристичний лайнер. На борту вона зустрілася з військовим священиком, який знав її брата Г'юго, і погодилася на прохання виступити перед солдатами 23-го і 24-го стрілецьких полків. *«Вони вже так змудились, — написала Гертруда у своєму листі додому 1 лютого. — ...Я з радістю трохи їх розважу. Ад'ютант ще попросив провести для офіцерів конференцію на тему Месопотамії, однак це мені подобається вже менше».*

Гертруда зійшла з корабля в місті Карачі й сіла на задушливий потяг до Делі, проїхавшись на якому, вона була вся біла від пилу. На станції мандрівницю зустрів домнул, і поки вони розмовляли та сміялися,

Гертрудин багаж повантажили до блискучого службового автомобіля з прапорцями, який доставив їх до маєтку намісника короля. Як було заведено для урочистого прийому поважних гостей ще від часів коронації 1903 року, Гертруді виділили розкішний намет, який стояв посеред цілої алеї інших наметів у прекрасних садах віце-короля й складався з трьох прохолодних парусинових кімнат: вітальні, спальні й ванної — усі кімнати були застелені килимами, розкішно вмебльовані й прикрашені квітами та чайними столиками; також у розпорядженні гостей було багато служників. Гертруда розмовляла з Чиролом, аж раптом полотнище намету відхилилося й зайшов Чарльз Гардинг, гостинно вітаючи її з приїздом і запрошуючи на вечерю. Гертруда зробила реверанс і не забула назвати його «ваша ясновельможність».

Протягом наступних декількох днів Гертруді вдалося втиснутися в розклад Гардинга зі своїми довгими бесідами. Її запросили ознайомитися з документами, які цікавили дослідницю, тож Гертруда взялася за те, що вважала своєю справжньою роботою. Судячи з мемуарів Гардинга, він так ніколи й не зрозумів, що його, здавалося б, неумисні розмови з Гертрудою і були справжньою метою її візиту.

У проміжку між цими обтяжливими конфронтаційними бесідами Гертруду розважав і всюди супроводжував домнул; вона навіть побувала на цікавому зібранні Законодавчої ради. А одного прекрасного дня разом із Гардингом і його компаньйонами сходила на екскурсію оновленим Делі, яку проводив сам архітектор Едвін Лютенс: *«Було дуже цікаво дивитися на місто з людиною, яка сама все це придумала, і хоча раніше я вже бачила плани міста... я зовсім не усвідомлювала, наскільки воно гігантське. Вони зруйнували пагорби й засипали всі долини... Дороги прокладені так, що з Делі вони простягаються в чотири різні боки Індії, а за кожною алеєю видніються руїни старішого імперського Делі»*.

Гертруда спілкувалася з представниками департаменту міжнародних відносин, пильно вивчала документи, заради яких начебто приїхала до Делі, та мала у своєму розпорядженні секретні дані. Вона поїхала на декілька днів до Шімлі, де зустрілася з працівниками розвідувального відділку. Спочатку там до Гертруди поставилися насторожено, однак коли оцінили її здатність швидко орієнтуватися в ситуації, після її повернення до маєтку віце-короля послали вслід офіцера, щоб обговорити, як краще координувати роботу між Єгиптом та Індією. Для вирішення цього питання Гертруда розробила план і відправила його до Каїра на ухвалення. До того ж гостю запросили допомогти відредагувати газету *Gazetteer of Arabia*. Гертруда вирішила, що її візит виявився досить плідним, про що

розповіла у листі до батька, не вдаючись у деталі: «Я... говорила про Аравію доти, доки мені від самого цього слова не робилося погано... Думаю, мені вдалося децю зрушити з місця питання відносин Делі та Каїра».

Повернувшись назад до Делі, Гертруда опинилася зацікавленим гостем званої вечері, влаштованої на честь магараджі Майсурського та його свити; це був чоловік з такої величної касты, що лише для його прийому віце-королю довелося спорудити шестикімнатний намет. Гардинґ пояснив Гертруді, що магараджа не може їсти чи молитися, якщо кімната не має потрібного розміру і не обставлена в певному порядку.

Гертруда глибоко вразила Гардинґа. Недалекоглядна самовпевнена дівчина, в компанії якої він гуляв Бухарестом, перетворилася на досвідченого дипломата, який може пропагувати свої погляди й водночас залишатися сприйнятливим до шквалу зустрічних заперечень. Гардинґ був приголомшений її строгістю та обізнаністю ситуації, яку Гертруда вивчала лише протягом останніх шести тижнів. Він усвідомлював, що її робота для британського уряду була ще далеко не закінчена. Гардинґ розробив план, який мав повністю змінити життя Гертруди і, безперечно, образ Близького Сходу. Він запропонував своїй гості поїхати до гарячої точки воєнних дій в Басру біля річки Шатт-ель-Араб, де межують Месопотамії, Кувейту, Аравії та Персії. Завданням Гертруди було виступити зв'язковою між розвідками Каїра та Делі і zarazом розробити детальний звіт про племена Месопотамії та їхні взаємини. У найскладніший період месопотамського руху Гертруда мала докласти всіх зусиль, щоб переконати місцевих арабів взаємодіяти з британцями.

Гардинґ попередив, що з цією роботою жінці впоратися буде дуже складно, особливо, якщо вона не має офіційної посади. Гертруда працюватиме в управлінні генерала сера Персі Лейка, головним офіцером з питань політики в якого був сер Персі Кокс, найвідоміший британський експерт на Близькому Сході, який працював на індійський уряд. Якщо і коли саме Багдад буде захоплено, Гардинґ не мав говорити Гертруді, Кокс туди переїде й заснує адміністрацію. Гертруда була знайома з сером Персі та леді Кокс завдяки декільком зустрічам з їхніми спільними друзями — сером Ричмондом і леді Ричі. Кокс саме був резидентом у Перській затоці, коли приїжджав на вихідні до Лондона, тоді вони з Гертрудою разом обідали й він сильно відмовляв її від небезпечної подорожі до Хаїля, особливо через один із портів Перської затоки, який знаходився під його юрисдикцією. Гертруда все думала, чи буде Кокс обурюватися з приводу її славнозвісного походу до Хаїля, який мандрівниця здійснила чотири роки тому, хоч і децю змінила свій маршрут і зайшла з північного

заходу? Своїм батькам вона написала: *«Віце-король дуже хоче, щоб я залишилася в Басрі й допомогла в роботі місцевого розвідувального бюро, але все залежить від їхніх міркувань і чи буде з мене там якась користь. Я так розумію, що все залежатиме від мене — як ми завжди говорили, усе, що можна зробити для людини, — це дати їй можливість самотужки створити для себе місце. Віце-король повністю мене цим уповноважив»*.

На Гертруду, як і завжди, чекатиме супротив з боку працівників розвідки та військових, яким доведеться ставитися до єдиної серед них жінки як до рівної. Одного разу, коли працівники каїрського бюро запитали у Гогарта, як їм потрібно поводитися з міс Белл і до якої інформації допускати, він відповів: *«Вона сама все владнає!»*. Гардинг попередив Гертруду щодо можливих труднощів у Басрі, зауваживши, що тільки від неї самої залежить можливість залишитися там на постійній основі. А тоді написав листа Коксу, радячи сприймати Гертруду всерйоз. Слова, які Гардинг підібрав, заслуговують бути вписаними до анналів шовінізму, а якби їх прочитала Гертруда, на її устах з'явилася б іронічна посмішка: *«Вона надзвичайно розумна жінка, — зазначив він, — ...з мізками чоловіка»*. Невдовзі Гардинг написав про міс Белл у своїх мемуарах: *«Я її попередив, що присутність такої жінки, як вона, обурить сера Персі, однак її тактовність та освіченість могли виправити це. Як я й передбачав, у Басрі проти неї повстала серйозна опозиція, однак завдяки своїм здібностям, здоровому глузду й тактовності Гертруда змогла її приборкати»*.

Коли іноді Гертруду називали нежіночною — а це було зовсім не так — варто наголосити, що вона мала справу з колами чиновників і військових виключно чоловічого роду. Вона кидала їм виклик на їхній же території і часто мала рацію, через це деякі зі старих шкарбунів, серед яких Гертруді доводилося працювати, починали критикувати її як жінку. Частіше за все це були такі самі патріоти та колоніалісти, як і генерал-лейтенант сер Джордж МакМанн, генеральний інспектор зв'язків у Месопотамії, який секретно називав арабів «сукнями». МакМанн міг спершу ставитися до Гертруди доброзичливо, а тоді раптом критично. Зазвичай він настільки не орієнтувався в тому, що відбувалося, що називав геніального й норавливого Т. Е. Лоуренса «неосвіченою пустельною людиною», не здатною припустити під словом «араб» дещо складніше за «патріархальні племена пустелі на чолі з шейхами в усіх своїй владних витівках, з чистокровними кіньми та нав'юченими верблюдами... і все таке». На думку МакМанна, Лоуренс не був знайомий зі «складними ситуаціями», які виникали в Дамаску й Багдаді, а Гертруда була «кволюю людиною, яка, як казали, була жінкою», котра через схвалення її

управлінських якостей стала занадто пихатою. Гертруді ж, своєю чергою, було зовсім байдуже, чи був хтось серед її колег геєм, диваком чи нездорово мотивованою людиною, чи було у них шістдесят чотири дружини і чи поклонялися вони дияволу; з кожної особистої зустрічі вона просто вивідувала якнайбільше інформації та йшла далі. Гертруда не опускалася до принизливого рівня й у своїх листах додому ніколи не розповідала про це упереджене ставлення, адже завжди мала щось цікавіше, про що хотілося написати; однак іноді Гертруда могла прогавити якийсь короткий коментар, що свідчить, як сильно вона втомилася від боротьби з жінконевисництвом і від потреби знову і знову себе проявляти. *«Тут зовсім не просто — одного дня я вам усе розкажу, — написала вона у листі до батька. — Думаю, мені вдалося подолати всі труднощі і більшого вияву прихильності моїх колег для мене ніщо інше, як джерело щирої радості».*

Гертруда приїхала до головного штабу розвідувального відділення в Басру без звання, роботи чи окладу; вона навіть не знала, чи залишить її у себе департамент, в який вона прямувала, чи одразу ж відішле назад. Саме місто — потворна купа обмашених глиною будинків і пальмові діброви, переділені зрошувальними каналами — практично за одну ніч мало перетворитися на велетенську військову базу сухопутних військ. Кожен офіс, кожна кімната були заповнені солдатами, і вся атмосфера була заряджена тривогою грядущих бойових дій. Сер Персі Кокс на кілька днів поїхав з міста, однак леді Кокс гостинно й люб'язно зустріла Гертруді і розмістила її в одній з їхніх вільних спалень, поки гостя не підшукає собі житло. Однак для Гертруди не виявилося вільного кабінету. Тож вона мусила працювати в кімнаті, де жив полковник Біч, очільник військової розвідки. Під час робочого дня цю кімнату вона ділила разом із привабливим помічником Кембеллом Томпсоном, який колись також працював з Гогартом і Лоуренсом у місті Кархемиш.

Заручившись допомогою одного арабського хлопчика, якого найняли для неї в слуги, Гертруда почала вивчати документи, до яких отримала доступ, і, висловлюючи несхвальний подив, мусила підпорядковуватися певним правилам: її листування піддавалося цензурі; існували обмеження щодо її контактів і того, що вона могла робити; якщо Гертруда збиралася навідувати когось з арабів удома, то мусила йти у супроводі офіцера або компанійки. Гертруда намагалася завдавати леді Кокс якомога менше незручностей, обідаючи в офіцерській їдальні та винаймаючи кімнату в головному штабі. Таке життя дуже сильно відрізнялося від сприятливих умов у бюро, і Гертруда дуже хотіла повернутися до Каїра, де, знала напевно, її чекали. Дні минали нестерпно монотонно: *«Хотілося б знати,*

скільки я залишатимуся в певному місці і що робитиму далі. Я починаю запитувати себе, що я насправді тут роблю, — писала Ґертруда. — Наприкінці кожного тижня я озираюся назад і думаю, що я, напевно, не зробила нічого корисного... Якщо я піду звідси, нічого не зміниться, і якщо залишуся — теж нічого не зміниться».

Сер Персі повернувся у місто, і Ґертруді більше не довелося нудьгувати. Він одразу ж привітав гостю з успішною мандрівкою до Хаїля. Більше він її не недооцінюватиме. Сер Персі Кокс — високий чоловік зі сріблястим волоссям і орлиним носом, на той час Коксу вже виповнився п'ятдесят один рік (на чотири роки старший за Ґертруду). Родом з британського міста Гарроу, він був поважною, ввічливою, переконливою та культурною людиною, що поділяла хвилювання Делі стосовно розпалювання арабського повстання, якому сприяв Каїр. Сер Персі працював на індійський уряд в тому регіоні вже протягом десяти років. Якою не була б його миттєва реакція на приїзд цієї жінки на військову базу саме в той час, він був занадто освіченою людиною, щоб проявити своє упередження. Згадуючи про лист Гардинґа, Кокс вирішив кинути Ґертруду одразу на велику глибину. 9 березня він влаштував для неї обід з чотирма генералами, відповідальними за наступ в Месопотамії. На його думку, Ґертруда працювала на військову розвідку. І якщо вона має «мізки чоловіка», як він сказав леді Кокс за ранковою чашкою кави, то нехай зустрінесться з військовими й переконає їх у своїй користі та професіоналізмі.

Це було своєрідне випробування, можна навіть сказати, прослуховування. Місцева військова верхівка з упередженням ставилася до допитливих «пронир», які несподівано з'являлися, не маючи на те жодних причин. Тепер від військових чекали, щоб вони знайшли для міс Белл якусь роботу. Генерали індійських експедиційних військ Лейк, Коупер, Мані та Офлі Шоу охоче продовжили б її ігнорувати. Однак їх попросили розважити гостю за обідом в офіцерській їдальні. Вони були готові оцінити англійку як жінку і як кандидата на робоче місце. Як військові встигли зрозуміти, ця маленька жіночка уславилася мандрами. Вони звернули увагу, як підстрибував її капелюшок, щоразу коли Ґертруда йшла коридором до тієї кімнатки, в якій працювала, хоч і гадки не мали, чим вона там займалася. Вони чули, що новенька товаришувала з тим жінкуватим і недисциплінованим офіцером Лоуренсом. Тож планували відкинутися на стільцях і сміятися зі своїх жартів про старих дів. Арабське повстання! Можна подумати, «сукині» здатні на воєнні дії! Між собою вони безмовно домовилися, що її підтримуватимуть, будуть галантними, трішки посміються з її поглядів і продовжать ігнорувати.

Таке випробування якнайкраще допомогло Гертруді проявити себе. Вона опинилася у своїй тарілці. Міс Белл стрімко увійшла в їдальню, генерали підвелися, а тоді всі разом сіли за стіл. Чоловіки ще навіть не встигли про щось подумати, як гостя почала говорити. Вона змусила їх замовкнути, підбравши правильну ноту, що вміла робити завжди. Гертруда говорила їхньою, військовою мовою, стратегічно оперувала фактами, була добре обізнана з багатьох питань, а головне — добре зналася на справі. Свою доповідь Гертруда розбавила гумором і за столом, однозначно, домінувала. Вона вислухала думки генералів, проявила свою далекоглядність, назвала кілька імен, трохи їм підлестила й коротко виклала декілька вирішальних тактичних та адміністративних відмінностей між індійським мусульманством і бедуїнською незалежністю на Близькому Сході. Генерали здивувалися й злегка спокусилися. Вони попросили принести їм сигари. Гертруда теж вставила сигарету до свого мундштука. Генерали почали усвідомлювати, навіщо цю жінку направили до Каїра та Делі, а тоді ще й віце-король забажав відіслати до Басри.

Гертруда не дозволила, щоб обід затягнувся. Як вона пояснила, у неї було ще дуже багато роботи. Жінка приязно посміхнулася, щиро подякувала й пішла, залишаючи в заповненому тютюновим димом повітрі ледве відчутний аромат англійської лаванди. По обіді вона збиралася повернутися до роботи. Однак коли підійшла до свого «офісу», то з жахом побачила, як усі її папки та документи виносять з будинку й вантажать на воза. Спантеличений капітан Томпсон стояв на ганку і всіляко протестував, однак слуги сказали, що виконують розпорядження штабу. Гертруда не збиралася з цим миритися, й вони з Томпсоном пішли до штабу, щоб з'ясувати причину усунення від справи. Штабний офіцер зустрів Гертруду дуже привітно й провів через весь будинок до простої дерев'яної веранди, з якої через завісу з листя та квітів було видно річку. На веранді стояли плетені стільці та кавові столики, а поряд була не менш простора й прохолодна кімната з парочкою величезних столів, над якими крутилися вентилятори. Настінні полиці були закладені книгами, які вже встигли накопичитися у них з Томпсоном. Повз пройшли слуги, несучи всі їхні папки, документи та книжки. Це мав бути їхній новий офіс. Гертруда написала додому:

«Сьогодні я обідала з усіма генералами... і результати нашої зустрічі не змусили себе чекати — мій офіс перенесли, забрали всі мої мапи та книжки на велику розкішну веранду, поряд з якою знаходиться прохолодна кімната, де я тепер цілими днями працюю. Разом зі

мною тут працює мій компаньйон, капітан Кембелл Томпсон... дуже приємний і люб'язний чоловік, який разом зі мною радіє зміні робочого місця».

Вона пройшла випробування. Вона була у справі й збиралася стати індійським військовим штатним офіцером штабної групи.

Генералам Ґертруда подобалася, і дуже швидко в колі військових вона стала улюбленим працівником. У парку спеку всередині літа, коли вся країна потерпала від страшених паводків і опинялася під водою, генерали Коупер і МакМанн — який у 1919 році стане головнокомандувачем Месопотамії — повезли Ґертруду на річковому пароплаві до північної частини річки Шатт-ель-Араб, де збиралися навідатися до країни болотних арабів. Відрядження мало тривати кілька днів. Палуба пароплава була оснащена спрощеними варіантами кают, зроблених з дерев'яних панелей; Ґертруда взяла з собою слугу й легкі складані меблі для табору. Вони кинули якір в озері Хорр-ель-Хаммар, куди стікаються води річок Тигр та Євфрат. Ґертруду заворожили цей водяний пейзаж і незвичайна архітектурна краса будиночків з очерету та *мадхіфсами*, що плавали на воді, і центр села, де розташувалися величні будинки, розміри яких сягали п'ятнадцяти метрів в довжину і п'яти у ширину. Це була стародавня культура, народжена на воді, яка на початку 1950-х років заволодіє серцем Вілфреда Тесиджера і яку у свій час знищить Саддам Хусейн. 12 грудня Ґертруда написала Чиролу:

«З південного боку ми бачили високий кряж пустелі та довгий гребінь пагорбів, які були нічим іншим, як містом Ур Халдейський... Поселення тут нестационарні, вони пересуваються щоразу, коли змінюється рівень води. Багато будинків побудовані на плаваючих фундаментах з очеретяних матів з плаваючими скотними дворами, на яких пасуться задоволені корови, прив'язані, як я розумію, до пальм... Над кожним поселенням очеретяних хаток височіє прямокутна глиняна вежа шейхового форту, наче маленькі церковні куполи в царстві затопленої трясовини. Світло та кольори неймовірні — я ще ніколи не бачила ландшафту з такою дивною красою... Я вражена до глибини душі».

Вони дізналися, що Насирія, яку нещодавно захопила Британія, перетворилася на острів завдовжки з п'ять кілометрів. Там Ґертруда зустрілася з генералом Брукінгом — *«маленький запальний чоловічок із розбитим серцем, який чотири місяці тому у Франції втратив свого єдиного сина»* — і майором Гамільтоном, який, як виявилось, був кузеном Стенлі.

Хоч якою б чарівною не здавалася інтерлюдія, певні речі Гертруду все ж непокоїли. Щоразу, коли хтось перерізав телеграфну лінію, той запальний генерал, не розбираючись, однаково карав як товаришів, так і недругів. У її листі до Чирола далі:

«Не потрібно говорити, що це називається розбір польотів. Збитки, які можна нанести, стріляючи з води, майже непомітні, однак за ними завжди йдуть відповідні заходи, які все більший і більший кількості людей завдають неприємностей — постійно збільшується коло безладу та ворожнечі. Ось, що я про це думаю, і я дозволила собі сказати це йому прямо в очі. «Ви пов'язані з політикою?», — запитав він, одночасно й фиркнувши, і підморгнувши. Я сказала, що так, я все своє життя була пов'язана з політикою».

Повернувшись до Басри, Гертруда взялася вирішувати інші проблеми. Важка праця потребувала великої кількості чоловіків, і військові органи їх забирали, залишаючи безліч сімей без годувальника, який би вирощував урожай чи забезпечував умовами для життя. Гертруда вирішила, що напише про це Гардингу. Така ситуація не лише зачіпала високу мораль англійки, її мучила думка про те, як майбутнє керівництво Месопотамії зможе завоювати довіру й підтримку арабів після порушення принципів людяності?

«Є багато нюансів, які мене не радують. Перший і найважливіший з них — це труднощі роботи. Існує дуже тонка грань — іноді мені здається, що це невидима грань — між тим, чим ми тут займаємося, і тим, що робили німці в Бельгії. Як на мене, краще б ми найняли іноземних робітників для воєнних цілей, ніж насильно нав'язувати цю роботу місцевим, хоч як би сильно мені не хотілося наймати індійців. Усе це непросто, домнуле, якби ви знали, наскільки важка у мене тут робота».

Досі месопотамська кампанія просувалася з величезним успіхом, однак зараз усе обернулося з точністю навпаки. Після того, як пробританські війська під керівництвом генерала Ніксона прогнали турків з Насирії, генерал-майор Чарльз Таунсенд разом із шостою дивізією у складі десяти тисяч солдатів продовжили йти у наступ, щоб захопити місто-фортецю Ель-Кут. Там вони планували перегрупуватися й чекати на підкріплення, однак Ніксон — який своєю чергою отримав наказ із Індії — наказав іти далі. З флотилії річкових пароплавів англійці вступили в битву біля міста Ктесифон, масивні арки якого Гертруда неодноразово фотографувала і

які практично можна було розгледіти з Багдада. Двадцять тисяч турецьких солдатів окопалися й підкараулювали противника у Ктесифоні. Наступ зупинили, і згодом кількість втрат зроста, тож Таунсенд зі своїм військом мусив поспішно відступати в Ель-Кут. Це було на початку грудня. Оточені турками нещасні солдати шостої дивізії, яким вдалося вижити, були приречені витримати найдовшу в британській історії облогу. Так проходили тижні, потім місяці; і, незважаючи на три начебто успішні спроби відтіснити турків, солдати разом із місцевими жителями опинилися ув'язнені за стінами міста і згодом були вимушені їсти котів і собак, а тоді ще й щурів. *«В Ель-Куті зовсім нічого не відбувається, і не схоже, що бодай щось може змінитися — це безнадійна справа. Самому Богу відомо, чим це має закінчитися»*, — написала Гертруда у квітні.

Усередині квітня в Басру приїхали Лоуренс та Обрі Герберт з якимось секретним завданням від каїрського розвідувального бюро. Вони одразу ж попрямували до Гертрудиного офісу й розмістилися на її веранді, вникаючи у курс справ. Через незрозумілість цілей їхнього візиту та невійськовий вигляд в офіцерській їдальні прокотилася хвиля несхвалення. Лоуренс і Герберт були уповноважені запропонувати близько двох мільйонів фунтів стерлінгів, щоб відкупитися від турків і звільнити свій гарнізон в Ель-Куті. У крайньому разі вони збиралися обговорити обмін пораненими й закликати до милосердя до арабського населення міста Ель-Кут. Це була принизлива ситуація, однак водночас і останній шанс відвернути страшну катастрофу для британців. Пізніше Лоуренс опише злісні заперечення щодо його місії з боку англійських військових, які працювали в Басрі, і як двоє генералів взяли його за барки, щоб сказати, наскільки ганебний цей хід.

Лоуренс і Герберт сиділи з Гертрудою за столом і розмовляли. Для неї було безмежною втіхою знову зустрітися й поговорити з найсвітлішими умами каїрського бюро геніїв: вона не могла не порівнювати їх зі старими тупуватими генералами, які дуже часто складали їй компанію за обідом. *«Цей мій тиждень позитивно урізноманітнився приїздом містера Лоуренса, направленого з Єгипта у статусі зв'язного офіцера. Ми чудово поговорили й склали грандіозні плани щодо уряду всього світу. Завтра він відпливає вгору річкою туди, де в ці дні лютують бойові дії»*.

Та вже було запізно: турецький воєначальник Халіл-паша принизливо відхилив спробу його підкупу. 29 квітня, після 147 днів облоги, турецькі солдати нарешті змогли прорватися в місто Ель-Кут і захопили своїх супротивників у полон. Чотири тисячі британських солдатів, знесилених голодом, пізніше помруть від каторжних робіт і форсованого маршу.

Місцеві жителі Ель-Кута, які й так стали нещасними жертвами ситуації, натерпляться ще й жакливого ставлення від переможців; зрештою цього багато верств арабського суспільства будуть налаштовані проти будь-якого втручання з боку британців. Лоуренс з Гербертом повернулися до Басри. Тепер вони стали ще більшими персонами нон-грата, однак Лоуренс усе ж затримався в компанії Гертруди ще на декілька днів. Схвилюваний ситуацією в Месопотамії, Г'ю написав Гертруді листа, повідомляючи про розповсюджену в Англії критику стосовно того, що керівництво Басри та Делі «абияк довело справу до кінця». Гертруда відповіла на це зауваження із запалом і загальними перспективами на майбутнє, однак не виявила ні краплі сліпої прихильності, яку можна було б очікувати від досвідченого політичного діяча, яким вона ставала:

«Ми поспішно накинулися на цю справу, як завжди, знехтувавши детально продуманим політичним планом. Ми сприймали Месопотамію як окрему територію, замість того, щоб розцінювати її як частину Аравії; її політика невіддільно поєднана з важливим і масштабним арабським питанням, яке, безумовно, показує свої зовсім різні сторони, залежно від того, під яким кутом на нього дивитися, однак вона все одно залишається тим самим неподільним блоком. Координування арабської політики та створення керівних установ Аравії потрібно здійснювати тут, на місці... однак цього не було кому досі зробити, ніхто ніколи про це не думав, це поклали на наших людей в Єгипті, які, наперекір енергійній опозиції з боку Індії та Лондона, розробили масштабний план, що зрештою стане, і я в цьому переконана, основою наших стосунків з арабами. Що ж, досить уже про політику. Просто, коли хтось говорить, що ми абияк довели справу до кінця, я починаю лютувати. Діємо абияк! Авжеж, ми пхаємося по крові та сльозах, які ніколи не повинні були пролитися».

Гертруда закінчила збір інформації про племена з боку Месопотамії. У неї зав'язалася взаємна повага з сером Персі Коксом, який пізніше написав про цей період:

«Військове керівництво вирішило, що служба, заради якої її направили до Басри, виконана настільки, наскільки це було можливо на той час, а оскільки особу її статі дещо складно влаштувати на постійну роботу до головного штабу діючої армії, їй запропонували перейти на службу до мене, головного офіцера з питань політики, і вона з радістю погодилася».

Гертруді вдалося двічі себе зарекомендувати в його очах — її подорож до Хаїля та обід з генералами — і тепер Кокс вважав її незамінною. Гертруда не лише невтомно працювала, а й неодноразово виручала, вивчаючи та приймаючи його гостей-шейхів з усієї Месопотамії. Гертруда відсіювала неважливих шейхів, а всіх решту направляла до кабінету Кокса з короткою візиткою, де зазначала назву племені, звідки вони прийшли і чого хотіли. Кокс надав їй офіційного статусу помічника офіцера з питань політики і звання східного секретаря. У своєму листі до Чирола Гертруда побіжно згадала про своє підвищення, однак її радість з цього приводу була очевидною:

«Мені ніколи не спало б на думку розповідати вам, що я тепер ПОЗПП [помічник офіцера з питань політики], адже це зовсім неважливо... Сер Персі надав мені звання, тому що все набагато простіше, коли у тебе є конкретна офіційна посада — хоча я думаю, що в той момент його головною метою було уповноважити себе більшою владою наді мною! Не маючи певної посади, я завжди привертала б до себе зайву увагу. Оскільки тепер я офіцер ІЕВД [Індійських експедиційних військ „Д“], я маю право на безкоштовне житло, харчування й догляд, якщо раптом занедужаю. Тож я офіційно працевлаштована... А ще, знаєте що, я отримую чималу зарплату — 300 рупій щомісяця — а це значно більше, ніж я коли-небудь розраховувала заробляти».

Гертруда працювала не лише на Кокса, а й на його працьовитого заступника — капітана, а пізніше підполковника сера Арнольда Вілсона, кавалера ордена Індійської імперії ступеня «Лицар-командор», одного з найгрізніших і найексцентричніших творців імперій на Близькому Сході. Це був чоловік з міцною статурою та густими чорними вусами, який дотримувався способу життя спартанського самозречення. Під час своїх подорожей він любив спати на землі, не користуючись ні ліжком, ні наметом, і щодня читав Біблію.

Він міг проходити верхи по бездоріжжю по 160 кілометрів на день, а коли доходив до річки, то не переходив її містком, а перепливав. Одного разу, коли Вілсон повертався додому в Англію, він заощадив на вартості переправи, найнявши на роботу кочегаром судна й підкидаючи вугілля по шістнадцять годин на добу. З корабля він зійшов у місті Марсель, там купив велосипед і проїхав на ньому решту півтори тисячі кілометрів до рідного міста Вустер. Спочатку вони з Гертрудою ладнали дуже добре: *«Він... найдивовижніша у світі людина, йому 34 роки, і він геніальний. У нього чудово розвинуті як розумові, так і фізичні здібності — а це*

велика рідкість. Я схилию перед ним голову — він найкращий з усіх колег і зможе зробити блискучу кар'єру. Ніколи в житті не зустрічала нікого з такими унікальними здібностями». Однак його імперіалістичні догматичні погляди рано чи пізно мусили стати між ними.

На початку 1916 року військове міністерство нарешті змогло взяти під свій цілковитий контроль Месопотамію і ввело на її територію війська, авіацію, артилерію й військово-транспортні засоби. Було вже занадто пізно, щоб запобігти стражданням Ель-Кута, однак це змогло вразити ще одного важливого гостя, який навідався до Басри в листопаді, еміра та хакіма південної частини Неджда, Абдулу Азіза Ібн Сауда. Він приїхав ледь не з королівським візитом й уважно оглянув сучасний науковий світ військових дій, на який перетворилося місто. Якщо й був якийсь арабський лідер, з яким Гертруда бажала познайомитись, але так досі й не змогла, то це саме він — харизматичний грізний воїн, нащадок імама, суддя, володар і правитель. Він був непохитним лідером фундаменталістського ваххабізму, основною метою якого є повернення до істинного Ісламу пророка Моххамеда під суворим керівництвом закону Шаріату. Коли Ібн Саудові було п'ятнадцять років, Рашиди прогнали плем'я Саудів і захопили місто Ер-Ріяд, зробивши його своєю столицею. У віці двадцяти двох років Ібн Сауд очолив військо з вісімдесяти вершників, наданих його союзником проти Рашидів, шейхом Кувейта, і вночі напав на Ер-Ріяд; у супроводі восьми обраних солдатів він видерся по стінах палацу й заколов сплячого Рашида; щойно зійшло сонце й небо набуло рожевого відтінку, Ібн Сауд широко розчинив центральні ворота міста.

Протягом наступного десятиліття Ібн Сауд узяв собі за обов'язок повертати землі своїх предків. У 1913 році він захопив турецьку провінцію Хасу, яка раніше прилягала до Ер-Ріяду, змусив турецький гарнізон пуститися навтьоки й закріпив за собою береги Перської затоки. Ібн Сауд потоваришував з британським політичним представником в Кувейті, зокрема з капітаном Вільямом Шекспіром, який неодноразово намагався переконати британський уряд у безупинному зростанні значущості цього принца пустель. Незабаром, після початку Першої світової війни, Шекспір вирушив до Неджда, де приєднався до чорних шатер Ібн Сауда, які рухалися на північ, щоб відвоювати останню захоплену Рашидами за підтримки турків територію. Незважаючи на те, що сам Шекспір до конфлікту нічого не мав, у бою його вбили. Невдовзі після того Ібн Сауд зустрівся з сером Персі Коксом, головним політичним агентом Перської затоки, і уклав формальну угоду з Британією спільно з шейхами прилеглих до затоки міст — Кувейта та Мухаммара.

Двадцять сьомого листопада 1916 року Кокс з Гертрудою привітали майбутнього засновника Саудівської Аравії, а тоді він тріумфально пройшовся Басрою, поки йому показували найновітнішу наступальну зброю. Ібн Сауд виглядав велично: в очах виблискував вогонь, волосся було заплетене й зав'язане мотузочками з гачками; перебираючи у руці намистинки чоток, він спостерігав за вибухами бризантних вибухових речовин в імпровізованих траншеях і запуском зенітних снарядів. Ібн Сауд дуже рідко щось говорив. Він уперше в житті проїхав потягом, а тоді його ще й на швидкості прокатили в автомобілі до сусіднього міста Шейба, де гість міг уважно оглянути британську піхоту та індійську кавалерію. Він побачив артилерійську батарею в дії і спостерігав за польотом літака. У базовому госпіталі Гертруда поклала свою руку на рентгенівський пристрій, Ібн Сауд повторив за нею цей трюк і побачив зображення власних кісток. Гертруда написала статтю з описом Ібн Сауда для *Arab Bulletin*, газети з секретною інформацією, яку випускали в Каїрі для службовців британського уряду і в якій працював Лоуренс.

«Ібн Сауду лише сорок років, однак виглядає від дещо старшим. У нього велична статура, зріст понад метр вісімдесят, а постава характеризує цього чоловіка як людину, що звикла керувати. Незважаючи на те, що його постать дещо масивніша, ніж у звичайного кочового шейха, його риси характерні для справжнього араба: чітко виражений орлиний профіль, великі ніздрі, випуклі губи й продовгувате вузьке підборіддя, яке здається ще довшим завдяки борідці клинком. У нього тонкі пальці рук — характерна риса представників арабських племен чистої крові, і попри великий зріст та широкі плечі, він справляє враження досить типове для жителів пустелі — людини з необґрунтованою втомою, не особистою, а загальною, расовою, вікове виснаження стародавньої ізольованої нації, яка приклала грандіозних зусиль для збереження свого роду... Його обережні рухи, некваплива доброзичлива усмішка й замислений погляд з-під важких повік хоч і додають образу благородності та шарму, однак зовсім не відповідають усталеним західним стандартам сильної особистості. Та все ж йому приписують настільки сильну фізичну витривалість, яку вважають великою рідкістю навіть у жорстких умовах Аравії. Кажуть, що серед чоловіків, вихованих у сидлі верблюда, мало хто може з ним зрівнятися, такий уже він невтомний вершник... Його відвага неодноразово випробувана на ділі, а якості солдата поєднуються з талантом державного діяча, що його дуже цінують племінні народи».

Враження Ібн Сауда про Ґертруду було дещо розмитим. Кокс вже розповів йому про її довоєнну експедицію до Хаїля, однак Ібн Сауд ще ніколи не стикався з європейською жінкою. Хоча, згідно з надійними джерелами, сам він одружувався й розлучався близько шістдесяти разів, передаючи кожну дружину після однієї чи двох ночей комусь зі своїх шейхів чи послідовників. Те, що він мусив зустрітися з нахабно неприкритою жінкою та ще й поводитися з нею на рівних, Ібн Сауд розцінював як образу свого чоловічого достоїнства; він був приголомшений тим, як впливові чоловіки відходили в бік, щоб пропустити її вперед. Більше того, їхня з Ґертрудою зустріч полягала не лише в дружніх вітаннях, вона мала ввести його в поточний курс справ і все довкола показати. Кокс написав у дипломатичному тоні:

«...для нього було справжнім феноменом, що особа жіночої статі обіймає офіційну посаду в британських експедиційних військах, це було чимось за межами його бедуїнського розуміння; утім, коли прийшов час, він зустрівся з міс Белл, продемонструвавши щирість та незворушність так, наче все своє життя знався з європейськими жінками».

У той час Ібн Сауд насправді повівся дуже дипломатично, однак після зустрічі висловив своє справжнє ставлення до ситуації. Офіцер з питань політики Гаррі Сейнт-Джон Філбі, який ще тоді не був Ґертрудиним товаришем, написав, що «всі, хто був на прийомі в Неджді, нестримно й гучно реготала з того, як він перекривлював її пронизливий голос і властивий жінкам говір: „Адбуло Азізе [Ібн Сауде]! Адбуло Азізе! Погляньте на це... а що ви думаєте про це?“ і таке інше». Ібн Сауд, напевно, був єдиним шейхом, який перекривлював Ґертруду; але він також був єдиним важливим шейхом, якого вона зустріла за традиціями Заходу, а не за бедуїнськими звичаями. Якби Ґертруда прийшла до намету Ібн Сауда в пустелі, одягнута у вечірню сукню, і презентувала біноклі та зброю, а тоді присіла б разом з ним на килими й вільно говорила на тему його культури, поезії та політики пустельної місцевості, то, очевидно, вразила б не менше, ніж Мохаммеда Абу Таї, Фахада Бега та інших шейхів.

Візит Ібн Сауда добіг кінця, і Ґертруда повернулася до своєї звичної роботи, вимушена терпіти жакливі погодні умови. Вона навіть не знала, що для неї було гіршим: зима, коли всі дороги перетворювалися на місиво грязюки, а на відкриті дренажні канали кидали для переправи дошки, чи літо, коли для уродженки Йоркшира палюча спека була просто нестерпною: *«Сьогодні я прокинулася о першій годині ночі й побачила, що*

температура повітря досі сягає більше 37 градусів, а я лежу мокра, наче в калюжі. Щоранку моя шовкова нічна сорочка разом зі мною йде до ванни, де я її викручую, і більше її можна не чіпати... Оскільки вода у ванну набирається з баку, який стоїть на даху, її температура не буває нижче 37 градусів... але з неї не йде пара — температура повітря ще вища», — написала Гертруда своїм батькам. Через постійне прання її одяг розлазився на шмаття. Гертруді доводилося вставати о 5:30 чи о 6-й ранку, щоб його латати — в Англії цією роботою завжди займалася її служниця Марі. Її відчайдушні прохання прислати новий одяг іноді давали результат:

«Тут настільки спекотно, що люди майже нічого не одягають, от тільки важливо, щоб це „майже нічого“ було без дірок... Мені вже й не віриться, що колись я була чистою й охайною! Я така вам вдячна — тепер у мене є мереживна вечірня сукня, біла сукня з крепу, муслінова сукня в блакитну смужку, дві сорочки й смугаста шовкова сукня — мені все підійшло... коробка й парасоля теж прийшли!».

Водночас Гертруда часто булав засмучена, що помітно з її листа від 20 січня 1917 року:

«Щойно я отримала коробку від Марі — у ній мала бути чорна сатинова сукня, однак коробку вже відкрив хтось до мене і забрав мою сукню. Це так обурливо! Єдине, що залишилося, це ще одна маленька картонна коробочка, в якій був чорний сатиновий піджачок, який Марі послала до плаття, сітка для волосся і золота квітка...».

Тепер, коли Гертруда працювала у сфері, де були одні чоловіки, їй ще більше хотілося мати сім'ю. Їй не вистачало подружки, але єдиними жінками, яких вона там бачила, були леді Кокс, дружина її начальника, тимчасові вчительки чи місіонерки і «чудова міс Джонс» — приємна, але дуже зайнята головна медсестра офіцерського госпіталю та лікувального санаторію, розташованого внизу біля річки. Міс Белл була вдячною їй пацієнткою після того, як у вересні того ж року в результаті сильного виснаження від 42-градусної спеки та відсутності нормальної свіжої їжі в Басрі вона злягла від важкої форми жовтухи. Гертруда написала Флоренс: *«Ви знаєте, я ще ніколи так сильно не хворіла. Я навіть не уявляла, що можна почуватися настільки слабкою, коли навіть не можеш поворухнутися тілом, а голова повністю відключається»*.

Після одужання Гертруда повернулася до складання своїх звітів. Вона написала Г'ю і Флоренс:

«Кількість звітів, які я написала за останній рік, просто вражає. Деякі з них скапарені з інших рапортів, а деякі написані на основі моїх особистих думок та знань; декотрі з них — це спроби згладити далекі кути нового світу, який ми зараз вивчаємо, ну і, звісно ж, нудні аналізи племен, страшенно бляклі, але, напевно, корисні вони приносять більше, ніж щось інше... Іноді буває так нестерпно сидіти за столом у кабінеті, коли моє серце лине до пустелі, щоб побачити місця, про які чула, і самотужки про них усе вивідати... Однак, якщо ти людина такої ж статі, що і я, не варто розраховувати на щось більше за монотонну писанину в офісі, хай йому грець».

«Скапарені... нудні... страшенно бляклі» — тут Гертруда була вже зовсім неширою. Вона знала, що її роботу вже як належне цінують у керівництві Єгипту, Судану та Лондона завдяки її яскравим і часто-густо гумористичним роз'ясненням політичних ситуацій та надзвичайно захопливим описам людей, які фігурують у справі. У своєму наступному листі додому вона вже це визнала: *«Я з радістю хочу поділитися з вами однією новиною: кажуть, що в Лондоні мої висловлювання привертають до себе неабияку увагу»*.

Частину своїх звітів Гертруда була зобов'язана писати для арабського бюро, а частину надсилала в редакцію газети *Arab Bulletin* як статті. Усі її роботи примножували її славу як, напевно, найвидатнішої британської особистості на Близькому Сході. Ще деякі з її рапортів зібрали разом для видання *The Arab of Mesopotamia*, що вийшло друком як посібник для британських офіцерів, які вперше приїжджали до Басри. Статті з малоприємними заголовками «Пакс Британіка на окупованих територіях Месопотамії» чи «Основи правління турецької Аравії» виявилися надзвичайно простими та цікавими, завдяки ним новоприбулі офіцери могли швидко ввійти в курс справи. Узявшись за статтю «Шанувальники зірок», читач дізнавався, що до основних положень цієї дивної секти входили такі принципи: життя біля проточної водойми, багатоженство й віра в те, що світ — це насправді велике яйце; ще вони вигадали книжку, яку можуть читати одночасно два священики, сидячи по обидва боки струмка. *«Цікаво, як розвиватиметься ця чудна верства населення під покровительством британського уряду»*, — зазначила Гертруда.

«Офіційний тон документів, — писав сер Кінаган Корнвалліс, керівник арабського бюро з 1916 року, — не може зіпсувати оригінальності та насиченості її стилю чи лаконічних описів. У цих статтях чітко проглядається високий рівень її обізнаності, а також співчуття та розуміння

тих людей, яких вона так любить». Виснажені державні діячі та офіцери з питань політики, які працювали під величезним тиском, перевіряючи вхідну пошту, зітхали з полегшенням і приємним передчуттям, коли бачили блискучі нариси, підписані «Г.Л.Б.». Вона була неповторною, коли описувала уряд турецької Аравії як вигадку: *«Жодна країна, яка демонструвала світу свої встановлені правила й централізовану форму правління, не була такою вигадливою, як Османська імперія»*; чи детально розповідала про заплутаність внутрішньої політики в Маскаті: *«Султан Саїд Фейсал Ібн Туркі зумів побачити свою особисту вигоду у виданому британським урядом наказі про заборону торгівлі зброєю: повсталий народ більше не може забезпечувати себе зброєю, щоб іти проти нього»*, або ж коли роз'яснювала війни племені Шаміях, які насправді означали: *«захопити ворога способом неочікуваного набігу... втрати під час таких набігів бували більшими, а іноді й меншими, ніж під час футбольного матчу»*.

Гертрудині листи до Флоренс, Г'ю та решти членів її сім'ї були такими ж захопливими та далекоглядними, але більш особистими. Писати додому двічі або й тричі на тиждень було її священним обов'язком, який заміняв проведений з ними час, це було почасти вибаченням за те, що Гертруда навряд чи повернулася б назад. Можливість навідатися додому стала ще більш недосяжною через складність самої подорожі та довгий відрізок часу, який для цього потрібно було десь узяти, не кажучи вже про різні досягнення та втрати східної війни, які за цей час їй доведеться пропустити.

Спілкування з людьми, яких Гертруда любила, особливо з батьком, було для неї справжньою втечею з пустельного, самотнього, чоловічого світу роботи та війни.

Листи, які вона отримувала з дому у відповідь, нагадували їй, ким вона була і звідки родом. Гертруді завжди цікавили справи батька, чи то політичні, чи комерційні, однак іноді вона усвідомлювала, що інтереси Флоренс, Ельзи, Моллі і навіть Моріса та Г'юго надзвичайно сильно відрізняються від її власних. Нам відомо, що Гертруда часто прикрашала або оминала деякі факти, щоб уберегти близьких від хвилювання; а ще вона старалася поменше розповідати про події в Месопотамії, боячись не знудити рідних. Крім того, коли вона працювала у відділенні поранених і зниклих безвісти, їй досить часто доводилося дізнаватися про жахливі звірства та різню на фронті, і Гертруда мусила тримати це при собі, не маючи нікого, з ким можна було б цим поділитися і хто міг би відволікти її думки від страхітливих насильницьких сцен, що спалахували у неї в голові. На той час Гертруда як ніколи відчувала сильну нестачу чоловіка

та родини. Удома Моллі та й Ельза, хоч і дещо меншою мірою, зі своїми сім'ями та постійними домашніми клопотами, усміхалися, кажучи про значущість сестри, і з любов'ю називали її «Гертрудою Великою». А тоді вона відписувала їм щось про їхні клопоти так, ніби вони були для неї такими ж важливими, як державні справи. Лише у своєму листі до Чирола Гертруда припідняла завісу правди: *«Єдині цікаві листи, які я отримую — крім ваших — надходять з єгипетського арабського бюро. Я пишу їм раз на тиждень і вони тримають мене в курсі подій у Хіджазі та Сирії... Моя родина пише лише про свої особисті справи, про що мені теж цікаво читати, бережи їх Боже».*

Гертруда з Коксом тепер працювали пліч-о-пліч, долучивши до своєї команди Вілсона та інших співробітників бюро; ця команда доклала чималих зусиль, щоб навести лад у *вілаєті* Басри, проводячи політичні реформи в сферах сільського господарства, фінансів, законодавства й освіти. Вони залучили місцевих шейхів до органів правління, заплативши їм за те, щоб кожен керував своїми районами. На жаль, перша спроба арабського самовизначення провалилася через корупцію та зловживання службовим становищем. Тож команда мусила направляти представників британського уряду співпрацювати з шейхами на більш віддалених територіях.

Зимова кампанія під керівництвом генерала Мода включала в себе повернення міста Ель-Кут і наступ на Багдад, який британські військові сили захопили 11 березня 1917 року. Центр подій перемістився на північ, і Гертруда чекала повідомлення від сера Персі, який мав викликати її до себе в Багдад, щоб разом утворити ядро системи його нового секретаріату. Гертруда написала додому:

«Сьогодні я отримала від сера Персі листа з передової, сповненого тріумфування та впевненості... Це перший великий успіх війни, і, я думаю, він матиме відмінні й прекрасні наслідки. Я вірю, що нам вдасться започаткувати величний та процвітаючий центр арабської цивілізації; частково це було моєю місією, принаймні я сподіваюся, і я не прогавлю в ній жодної деталі... Я не можу передати словами, як це прекрасно бути присутньою при зародженні, так би мовити, нового адміністративного управління».

Гертруда отримала виклик і попливла на переповненому пароплаві річкою вгору: дев'ять днів подорожі за підвищеною вологості і спеки з декількома медсестрами і шістьма сотнями солдатів. У Раунтоні родина Беллів отримала телеграму з двома словами *«Пишіть [в] Багдад»*.

Багато хто, як і Арнольд Вілсон, залишалися переконаними в тому, що лише цілковитий контроль Британії гарантуватиме поставку нафти британському військово-морському флоту та самій Британській імперії. Однак багато було й таких, як Гардинг, хто вірив, що будь-яка форма арабського партнерства призведе до хаосу на Близькому Сході й позбавить Велику Британію її зв'язків з Європою, Індією та рештою країн Сходу. Та всі вони помилялись. На основі британського управління в поєднанні з арабським самовизначенням і гордістю от-от мала постати прекрасна держава. Стабільність триматиметься майже непорушно до 1920 року, поставки нафти не припинятимуться, а британських великодушних інтересів дотримуватимуться. Чутливе ставлення до світогляду та намірів мешканців Близького Сходу, яке Гертруда донесла до свого уряду, дасть їй змогу досягнути того, що всі вважали неможливим. Це була важлива місія, яка чекала на неї в Багдаді.

ПРАВЛІННЯ ГЕРТРУДИ

ПРОТЯГОМ декількох тижнів Гертруда з нетерпінням чекала на свій приїзд до Багдада, вона дуже хотіла знову пожити у тому прекрасному місті, де вже мала багато друзів. Зітхнувши з полегшенням, вона зійшла із залюдненого пароплава й почала пробиратися крізь натовп, рухаючись причалом туди, де чекав автомобіль Кокса. У бюро Гертруду тепло зустрів її начальник і декілька його підлеглих. Вона ще не знала, де зможе оселитися, але після дванадцяти місяців життя в одномісній кімнаті штаб-квартири в Басрі сподівалася на щось просторіше й прохолодніше. Гертруді пообіцяли, що тут мандрівниця матиме у розпорядженні цілу квартиру, тож вона знову сіла в автівку й вирушила за адресою, папірець з якою тримала в руці.

Автомобіль зупинився біля брудного шумного маленького базару. Назустріч вийшов підлабузницький господар будинку й провів гостю до задушливої коробки, в якій вона мала жити; там не було ні води, ні натяку на бодай якісь меблі. Гертруда прихопила деякі речі з Басри, однак їх ще не розвантажили з судна, тож її слуга Міхаїль залишився, щоб забрати привезене. Оскільки Гертруда була досвідченим мандрівником, вона не розлучалася зі своїм парусиновим ліжком та ванною, які тепер розклала у своїх неохайних кімнатах: *«Я розпакувала свою коробку, яку під час переправи впустили в річку Тигр, і розвішала усі речі сушитися на перилах... Спека настільки нестерпна, що немає чим дихати. У квартирі немає навіть стільця, на якого можна було б скласти речі, а коли мені знадобилася вода, щоб умитися, я відчинила вхідні двері й пішла по воду на базар».*

Гертруда повечеряла разом із сером Персі, а тоді повернулася до свого помешкання й лягла спати. Згодом вона прокинулася від того, що хтось гучно барабанив у двері. То був її слуга Міхаїль, який привіз решту багажу. Ранок розпочався з нестерпної спеки та шуму центральної частини Багдада: *«Мушу зізнатися, що після того, як мені довелося збиратися й снідати на підлозі, я почуваюся децю збентеженою».*

Гертруда не збиралася непокоїти з цього приводу Кокса: вона була там на таких самих умовах, як і інші її колеги, до того ж він мав важливіші

справи. Тож Гертруда взяла свій солом'яний капелюх і пішки вирушила шукати краще житло; вона спустилася вниз до прохолодніших, затінених деревами районів біля річки, поряд із політичним представництвом довоєнного австрійського посольства. Майже одразу вона наткнулася на стару стіну, яка оточувала величезний зарослий сад з тінистими деревами та великою кількістю рожевих троянд. Вглядаючись крізь залізні ворота, Гертруда побачила в самому кінці невеликої стежки кам'яний бак для води, а одразу за ним був не будинок, а три занепалі літні будиночки, на дахах яких сиділи птахи. Частину маєтку займав протяжний сад з фініковими пальмами — прохолодне місце, де можна було б прогулюватися вечорами.

У житті буває так, що ті місця, в яких ми проживаємо значну частину свого життя, самі нас знаходять, і точно так само сталося з Гертрудою у квітні 1917 року. Це було прекрасне місце, в якому вона збиралася прожити решту свого життя. Розпитавши сусідів, вона дізналася, що маєток належить Мусі Чалабі, багатому чоловікові, якого вона знала і з яким була у добрих стосунках. Гертруда навідалася до нього додому, і цей візит вирішив усі її проблеми з житлом; протягом наступних десяти днів у вподобаному англійкою маєтку провели всі необхідні перебудови та ремонтні роботи. На початку травня Гертруда влаштувалася в першому літньому будиночку, а тоді переселялася з одного в інший, коли встановили сучасну кухню та ванну кімнату. Гертруда попросила перефарбувати все в білий колір, найняла садівника, кухарку й одного старуватого чоловіка на ім'я Шамао, якого знала і якому довіряла, щоб він керував господарством. На всі вікна почепили сонцезахисні штори, а на затінених верандах розставили вазони та плетені меблі. У будинку Гертруда поставила два письмові столи, а всі вази наповнила квітами. Будівлю, розташовану далі від усіх, вона виділила своїм слугам, і не минуло багато часу, як на подвір'ї жінки розвішували випрану білизну, а в них у ногах у траві бавилося маленьке дитя. Нарешті у Гертруди був свій дім із садом. Вона посадила цілі клумби з квітами: іриси, вербени, хризантеми, фіалки у горщиках, жовту мальву, насіння якої передали з Дарлінгтона, і капусту. Зовсім скоро Гертруда вже могла похизуватися, що у неї розквіт нарцис — перший в історії Месопотамії. 17 числа вона написала листа додому:

«Мої найдорожчі, тут так прекрасно — я вам не можу передати, як мені тут подобається... Мені от цікаво, яка така спадковість від кемберлендських фермерів могла так стрімко й неочікувано перетворитися на привабливий домашній затишок по відношенню до Сходу?»

Я полюбила цю землю, її краєвиди, її звуки. Я ніколи не втомлююся від Сходу і ніколи не відчуваю його чужим. Я ніколи не почуваюся тут емігранткою, це моя друга Батьківщина. Якби моя сім'я не жила в Англії, у мене ніколи й не виникло б бажання туди повертатися».

Гертруда не пропускала жодного робочого дня. У відділені вона була потрібна, як ніколи; однак їй знову довелося себе проявляти. У короткому звіті за той період, коли в Іраку формували уряд, Кокс написав:

«Коли я сказав [командувачу], що з Басри прийдуть деякі мої співробітники, серед яких і міс Белл, [він] висловив помітне невдоволення цією новиною, боячись, що її приїзд може призвести до неприємних наслідків, а саме скарг з боку інших співробітників щодо її статі; та я нагадав, що його попередник особисто запропонував мені взяти Гертруду на цю роботу й зробити її офіційним співробітником мого секретаріату і що я ставлюся до неї точно так само, як і до будь-якого іншого офіцера чоловічої статі з моєї команди; а ще, що її особисті здібності можуть мені дуже знадобитися. Згодом Гертруда приїхала, і не минуло багато часу, як вона зуміла встановити дружні взаємини з сером Стенлі Модом».

Формування цих «дружніх взаємин», про які написав Кокс, неперевершений дипломат, було, безперечно, заслугою Гертруди, однак про істинне ставлення до Мода вона розказала своїй сім'ї вже після того, як за декілька місяців він помер від холери. Г'ю написав Гертруді листа, запитуючи, що вона думає про покійного колегу. Саме завдяки блискучій військовій кампанії Мода британці змогли захопити Багдад і майже повністю викреслити з пам'яті громадськості страшну трагедію в Ель-Куті; та попри це, він був чоловіком з обмеженим світоглядом і лише ускладнював роботу адміністративних осіб. Заперечення присутності жінки в чоловічому світі, навіть у таких рідкісних випадках, коли ця жінка якнайкраще відповідає вимогам певної посади, — кілька разів у житті Гертруди було сформульоване як поступка поваленню якогось «страхотливого правління», яке слід було притримуватися. Таке ставлення, ясна річ, гнівило Гертруду. Складений нею короткий опис Мода надзвичайно уїдлиий; незважаючи на його недавню кончину, Гертруда не приховала свого презирства, яке стосувалося не так генерала, як усіх чоловіків з таким самим солдафонським мисленням, з якими їй часто доводилося вступати в конфронтацію як жінці і як адміністративній особі:

«За своєю суттю він був солдатом; він зовсім нічого не тямив у мистецтві управління державою і тому вважав це чимось зовсім не потрібним... Його впертість не мала меж, його обмежений інтелект був націлений лише в одне русло, на якому він усе більше й більше зацілювався. Я знала його дуже мало... Якби він не помер, то розпочав би відчайдушну боротьбу, коли адміністративні проблеми стали б важливішими за військові. Уже наближається той час, коли всі ті питання, які він розцінював як суто адміністративні і, відповідно, не вважав їх невідкладними... більше не можна буде ігнорувати чи ж вирішувати військовими способами».

Армія захоплювала території, які далі підпадали під адміністративний вплив Британії, однак спроби встановити в Месопотамії умови, які б забезпечили мир, а зрештою і процвітання, виявляться такими ж непростими, як і сама боротьба на передовій. Шанси перетворити Багдад на центр британської адміністрації стали зовсім тьманими, а майбутнє — непроглядним. Приблизно половина території Месопотамії перебувала під хитким контролем Британії, а турки продовжували воювати на півночі. Араби розмовляли однією мовою, але не були однією нацією. Месопотамія була не країною, а лише провінцією занедбаной імперії. Ірак не мав нації. Самі лише назви породжували метушню. Слово Месопотамія з грецької перекладається як «межиріччя», цей історичний та археологічний термін використовували на Заході для позначення територій, які араби ще називали «Аль-Ірак», «Ірак». Цей арабський термін першочергово стосувався території *вілаєту* Басри та південної частини Кувейту, однак після їхнього захоплення британці використовували його для позначення території трьох *вілаєтів*: Басри, Багдада та Мосула. У 1932 році, отримавши повну незалежність, країна затвердила офіційну назву «Ірак».

У 1917 році Британія зіткнулася з практичними труднощами в усіх сферах. Найбільш невідкладною була проблема нестачі їжі; багато зрошувальних систем, необхідних для землеробства, вийшли з ладу через недбале ставлення, а ті, що залишилися, були зруйновані під час війни. Солдати з обох ворожих сторін подоїдали всі запаси їжі; а коли турки відходили на північ, то притримувалися тактики випаленої землі, забираючи всі можливі цінності та знищуючи весь урожай, який не могли з'їсти. У той час навіть клімат став ворожим, і знаменитий плодучий басейн річки Євфрат уже втретє зустрічав посівний сезон без дощу. Населення голодувало, хвороби поширювалися. У містах санітарні системи зазнали краху, і єдиний госпіталь у Багдаді — колишня британська

резиденція — був у жахливому стані, однак там ще лежали декілька важкопоранених чоловіків, які всіма силами чіплялися за життя. У селах фермери не сіяли насіння, а з'їдали його, оскільки все, що їм вдавалося виростити, у них знову й знову відбирали. Ніхто не знав, хто тепер володіє землею і кому доведеться платити податки. Масовий голод, невдоволення та беззаконня могли вибухнути в будь-який день. Якби уряд не зміг скласти країну до купи й не запустив її нормальне функціонування, якби Басра й Багдад потонули в беззаконні, то армія з декількох сотень тисяч солдатів не змогла б утримати порядок у країні. Адміністративні проблеми посилювалися через нестачу фінансування з боку уряду його високості та відсутність військової співпраці; це тривало, поки на місце Мода не прийшов генерал-лейтенант сер Вільям Маршалл, який, однозначно, був відповідальнішим за свого попередника.

Незважаючи на всі труднощі, Кокса і його команду переповнювала благородна рішучість усе налагодити. Вони присвятили себе створенню доброзичливого та дієвого уряду й чесному служінню народу *вілаєтів* Басри та Багдада, з його племінною багатонаціональністю та проблемами. Саме ця ідея понад усе хвилювала й надихала Гертруду:

«У жодному іншому зруйнованому війною місці ми не змогли б так прискорено почати відшкодовувати ті страшенні збитки, яких заподіяло людство... Це грандіозна можливість, саме зараз, коли оточення так сильно схвильоване; за цей народ можна так сильно взятися, як ще ніколи й ніхто не брався, і побудувати такі взаємини, які існуватимуть вічно. Не заради власної користі, це потрібно уряду — справді, і саме тому я хочу з дня на день приглядати за усім цим дуже пильно, щоб у разі чого стати... тим вирішальним голосом в ухваленні остаточного рішення. Думаю, я зможу це зробити, я точно зможу, я озброєна своїми знаннями. Ця моя мета — така сокровенна... Я навіть не можу передати це словами. Хіба мене може бентежити щось інше, коли робота займає таке важливе місце? Зі мною ще ніколи не було нічого подібного, ви маєте зрозуміти — це прекрасно.

Та це ж створення нового світу!».

Після поразки в місті Ель-Кут британська армія, отримавши підкріплення й заручившись керівництвом генерала Мода, знову почала відтісняти турків. Наче коли зривають дах покинутого будинку, викрилися струхлявілі опори, купа шурів у кімнатах та антисанітарні кути відживаючої свій вік імперії. Протягом п'яти сотень літ турки експлуатували Месопотамію: їхні чиновники на своїх синекурах у Багдаді підтримували для

себе комфортні умови життя, маскуючи реальність під стосами різних папірців. Добročесний уряд, який значився в усіх документах, був нічим іншим, як вигадкою. Уся імперія потонула в корупції; більшість її урядовців, які або взагалі не отримували зарплату, або їм капали копійки, жили за рахунок хабарництва та здирництва. Будівництво та підтримання міських і провінційних громадських споруд, доріг і мостів, санітарних споруд та освітлення, житлових будинків, лікарень, шкіл — усе це було на папері, але ніколи не втілювалося в реальність. Рівень дитячої смертності, як завжди, був надзвичайно високим.

Турецька бюрократія розкинула свою чорну імперську мантию над усією територією Месопотамії, керуючись принципом «розділяй і володарюй». Мовою закону, управління, сфери бізнесу та освіти була турецька, а не арабська. Селяни були вимушені сплачувати орендну плату за свою землю, яку у них відібрали турки і яка тепер належала новим власникам з міста; до того ж дуже малий відсоток від тієї платні вкладали у поліпшення стану їхніх господарств. Купці мали купувати дозвіл щоразу, коли збиралися щось продати чи придбати, імпортувати чи експортувати. А тим часом обрані, яких було зовсім небагато, накопичували статки зі своїх привілейованих посад. Виграти судову справу можна було лише в Багдаді, заплативши судді, який міг не мати потрібної кваліфікації для своєї посади. Оскарження судового рішення могло роками, а то й десятиліттями пропадати у кафкіанських судах Константинополя, після чого його повертали назад у Багдад для повторного розгляду.

Коли турки відступали, вони знищували всі свої документи, а їхні бенефіціари тікали разом з ними, забираючи всі облікові документи та будь-які сліди їхньої системи. Після себе вони залишили лише ворожнечу, яку так довго виховували. У пустелі, особливо по обидва боки Євфратської долини, де турки розділили між собою землі приблизно п'ятдесятьох племен, вони намовляли одного шейха проти іншого і встановлювали своє правління на уламках устрою племінних жителів.

Вакуум, залишений після попередньої влади, ускладнювався ще й тим, що турки були сунітами. Вони хотіли бачити представників сунітської культури в усіх сферах державної влади і прибрали до рук грандіозні статки Магометанських благодійних трастів, чи *Вакуф*, які навечно призначалися для благочестивих цілей. Не звертаючи уваги на тих, кому ці благодійні трасти призначалися, турки виділяли ці гроші на будівництво нових сунітських мечетей і на зарплату тим, хто там працював. Головним завданням їхньої системи було передавати якомога більше грошей до Константинополя. У результаті такої політики всі шийтські мечеті

та установи перетворилися на руїни, а отже, історична ворожнеча між більшою частиною шіїтського та сунітського населення посилювалася.

Британський уряд міг заснувати там якусь форму правління лише за умови, що йому вдасться заручитися сильною підтримкою. На території, де була зосереджена чи не найбільша у світі кількість різноманітних рас, віросповідань і принципів, новий уряд мав знайти й залучити до участі кожного знатного мужа, спроможного переконати своїх послідовників у співпраці. Вони повинні були запевнити всіх у перевагах нових економічних ініціатив і регулювання.

До секретаріату приходило багато лідерів: вони відрізнялися своїм характером і вихованням, були традиційно схильні до корупції в усіх її проявах, їхній ревний захист своєї позиції виливався ледь не у формі ворожнечі з кожним сусідом, деякі з них були власниками багдадських палаців, а деякі — дірявих шатер. Вони володарювали під уставом Османської імперії завдяки статкам чи кількості прибічників, земельній власності, яку турки обклали податком чи яку вони відвоювали в інших племен або ж успадкували від Пророка. Кокс з Ґертрудою сподівалися, що, попри це все, їм вдасться відшукати серед найбільш багатообіцяючих лідерів майбутніх урядовців і політичних діячів Іраку.

Упродовж весни та літа 1917 року британська індійська армія укріплювала свої позиції навколо Багдада, що порушило їхній зв'язок з більш віддаленими територіями. Турки активно поширювали ворожу антибританську пропаганду, як і агітки про грошову винагороду для потенційних дисидентів. Племінним жителям було важко повірити в те, що нові окупанти Багдада зможуть втримати завойовану територію чи що, зрештою, не повернуться турки, готові жорстоко мстити усім, хто довірився Британії. Перші спроби зав'язати стосунки з новим урядом шейхи та інші знатні лідери Месопотамії зробили для страхування на випадок, якщо британська влада все-таки зможе залишитися. Єдиним, що мотивувало їх об'єднати свої зусилля з британцями, була думка про довгоочікуване самовизначення арабів — досі одне з найбільш розмитих понять. Для Шіїтських *моджагедів*, релігійних представників найбільшої частини населення, це поняття відображало теократичну державу за законами Шаріату; для сунітів і вільнодумців Багдада воно асоціювалося з незалежною арабською державою під керівництвом еміра; для пустельних і гірських племен це взагалі означало відсутність уряду.

Через нестачу продовольства все нові й нові племена приходили до британської адміністрації, яка в той час уже займалася транспортними перевезеннями та оптовими продажами. Ґертруда всіх зустрічала

гостинно, незалежно від того, яке хто мав політичне чи особисте минуле: *«Сьогодні до нас завалилася ціла банда шейхів з долини річки Євфрат. Більшість із них я ніколи раніше не бачила, хоча знала всі їхні імена та подвиги; страшенні пройдисвіти, але такі привабливі! Усе йде до кращого, особливо якщо нам вдасться вмовити їх сіяти пшеницю та ячмінь цієї зими»*, — написала Гертруда 2 лютого.

Особиста зустріч спершу з Гертрудою, а далі й з Коксом мала перекопати їх, що британський уряд буде доброзичливим, а їхні права враховуватимуть і захищатимуть і що британці готові до грандіозних затрат енергії та грошей для того, щоб зберегти й захистити їхні різноманітні життєві потреби. У британській адміністрації племінних представників гостинно зустрічали, вислуховували і з розумінням ставилися до їхніх запитів. Чутки про такий прийом швидко розлетілись, і все більше й більше людей почали приходити тепер уже до нового секретаріату Кокса, щоб заявити про свої інтереси: члени кочових племен, купці, фермери, поміщики, власники криниць і водойм, імпортери тютюну та інших товарів, експортери, бізнесмени, релігійні представники — усіх їх потрібно було переконати підтримувати новий режим. Кожну особу зустрічали з належною традиційною ввічливістю, яка проявлялася в даруванні невеличких подарунків і дуже довгому обговоренні їхнього питання. Якщо ж хтось не приїжджав з власної ініціативи, їм надсилали запрошення, а до осіб найвищого стану, зазвичай це стосувалося духовенства, британцям доводилося їхати самим.

І хто ж, як не Гертруда, туди їхав; кого ж, як не її, вони всі визнавали і ким були визнані, хто ще міг визначити їхній статус та інтереси; хто міг говорити з ними їхньою рідною мовою чи діалектом; хто міг оцінити їхнє становище й переконати?

Напевно, жоден інший уродженець Заходу не розумів історії появи й розвитку цього народу так детально, як Гертруда. Вона була справжнім знавцем бедуїнів, які ще задовго до Пророка, віками переселялися зі скуких земель Ємену до пустелі, беручи з собою фінікові плоди, одяг і зброю, які могли продати. Вона описала їхні поневіряння від поселення до поселення, від оазису до оазису і до міст і про те, як вони продавали своїх верблюдів, коли прибували до північних базарних площ. Діставшись родючих земель поряд з річками Тигр і Євфрат, вони почали розводити овець на ділянках з трав'яним покривом. Гертруда спостерігала за поселенням народу, який, заробивши трохи грошей, зміг перебратися на територію з водоносним ґрунтом і зайнявся сільським господарством. Вона була знайома з новим поколінням бедуїнів, які почали торгувати зерном і товарами, принесеними з-за пустелі, серед її товаришів було

багато бедуїнів, які продовжували кочувати, а втім, як і тих, що осіли, а ще збільшувалася кількість таких бедуїнів, які почергово змінювали ці два способи життя. Вона стежила за більшими купцями, яких приваблювали ринкові відносини і які вивчали, як потрібно управляти економікою, коли міста ростуть і стають значущішими. Гертруда мала дружні стосунки з християнами, клерками та вчителями, які були родом з південної Росії та Середземномор'я. Вона подорожувала серед гірських племен півночі, які перелаштовувалися з войовничого способу життя на фермерський, цінувала гостинність курдів і завважила вибухову суміш рас і віросповідань на непозначених на мапі північних територіях, які вони ділили з уродженцями Вірменії, Ассирії, Туреччини та Північної Персії. Гертруда розуміла спадкові лінії арабських сімей і знала, як знайти підхід до *моджагеда* чи сунітського клірика, *мулли*, *мухтара* чи *мутаваллі*.

Для людей, які вишиковувалися в чергу перед Гертрудиним кабінетом, вона була більше, ніж чиновником. Вона була людиною, якій вони могли довіряти. Гертруда ніколи їм не брехала, ставилася з повагою до них та їхнього способу життя, причому так, що довіряла їм своє життя, коли подорожувала їхніми землями без супроводу. Арабомовні відвідувачі, які приходили на зустріч, називали сера Персі Кокса «Кокусом»; Гертруду ж — «Хатун» — королева пустелі, або «Уммаль-Мумінін» — матір віруючих, на честь Аїші, дружини Пророка. Гертруда була тієї людиною, з якою всі хотіли встановити перший зв'язок і чие благословення вони шукали. Вона зав'язувала з ними дружні стосунки не лише для того, щоб завоювати довіру до британського уряду, а й заради миру та процвітання, заради поліпшення стосунків між людьми. Гертруда займалася найважливішою роботою за все своє життя.

Дуже жвавий чоловік і великий Гертрудин шанувальник, Фахад Бег Ібн Хадхдбол, приїхав до Багдада. Верховний шейх конфедерації Аназех на північному заході Амари був «надзвичайно шикарним» людиною, повним рішучості придбати собі вставні зуби. Рональд Сторрс, вірний Гертрудин друг, перебував у Багдаді у двотижневому відрядженні, яке за часом збіглося з гучним приїздом до столиці тієї магнетичної постаті. Він спостерігав за зустріччю Фахада Бега з Гертрудою і потім сказав Коксу, що шейхів потяг до неї був «ледь не компрометуючим». Як написала Гертруда: «У нас із Фахадом Бегом була ніжна сердечна зустріч... Хочу зауважити, що Фахаду Бегу 75 років *biensoin*» — але він приємний чоловік і дуже мудрий в питаннях пустельної політики».

* З добрим гаком (*фр.*).

Фахад Бег був одним із тих бедуїнів, які готові зустріти сучасне життя з розкритими обіймами. Він був власником широченних пальмових садів біля Кербели, які давали йому непоганий дохід, але кожного року на шість місяців він повертався до кочового життя. Гертруда навідалася до нього з візитом увічливості, коли 1914 року поверталася з Хаїля в Дамаск, ледве не ставши свідком одного з його численних газзу проти турецького племені Шаммар. Він зустрів її *«з батьківською добротою, і мені дуже сподобався проведений з ним час»*. Вони сиділи на неймовірних килимах у його наметі, де Гертруда милувалася його яструбом і розкішним собакою породи борза, який улігся біля ніг господаря; тоді Фахад Бег познайомив гостю зі своєю дружиною й дітьми. Наступного вечора шейх прийшов до Гертрудиного намету із зустрічним візитом у супроводі цілої процесії слуг, які принесли таку прекрасну вечерю, якої Гертруда не смакувала протягом останніх декількох місяців. А тоді вони сиділи під зорями й розмовляли про політику.

Цього разу шейх розповів Гертруді про те, що загони турецьких і німецьких офіцерів приходили до його племені з мішками золота, намагаючись купити відданість племені Аназех. За її запитом він надіслав своєму синові, який перебував у пустелі, повідомлення, в якому заборонив пропускати ворожі каравани на їхню територію й наказав припинити з ними будь-які торговельні зв'язки. Гертруда організувала для шейха нараду з Коксом та Вілсоном, і Фахад Бег вирішив розповісти їм про могутнє враження, яке справив на нього один із Гертрудиних листів:

«...Я скликав своїх шейхів, — почав він говорити з запалом (а з кожним словом усе більше й більше відчувала себе Особистістю з великої букви), — прочитав їм твого листа і сказав: „О, шейхи, — ми всі дуже уважно його слухали. — Ось таким, як ця жінка, повинен бути кожен чоловік“. Ця неперевершена заключна частина його історії миттю спустила мене на землю».

Разом зі своїми новими вставними зубами Фахад Бег був готовий повертатися до пустелі. Перед від'їздом Гертруда повезла його на багдадську повітряну базу, де вперше у своєму житті шейх побачив літак і отримав змогу насолодитися льотним показом. А тоді Гертруда підвела свого гостя до одного літака, щоб він міг оглянути кабіну. Старий, пошарпаний бо-ями воїн, вагаючись, підступився на крок чи два до літака й застерезливо сказав: «Не дай цій штуці втекти!».

Хоч як сильно Гертруда любила Ірак та його народ, проте тутешній клімат їй зовсім не підходив, і через нього страждало її здоров'я. Іноді

влітку температура сягала більше 48 °С, а взимку бувало настільки холодно й волого, що їй доводилося цілими днями ходити в хутрі. Власне тому секретаріат мав у своєму розпорядженні літнє й зимове приміщення. Гертруді дуже подобалося переїжджати до зимового штабу, коли після темних прохолодних кімнат вони раптом опинялися в сонячних провітраних приміщеннях. Гертруда завжди робила свої кабінети затишними, і не лише тому, що їй так подобалося, а ще й тому, що туди стікався безперервний потік людей. Вона написала:

«Наш офіс — це прекрасне місце... Два великі будинки, які стоять навколо дворика з річечкою. Будинок, в якому працюю я, весь затінений від сонця захисними матами та фіранками, і тому в ньому зберігається приємна прохолода. У ньому стоїть письмовий стіл і ще один великий — спеціально для роботи з мапами, софа і декілька стільців з білою бавовняною оббивкою, прикрашеною перською парчею; два чи три розкішні килими на цегляній підлозі; декілька витончених старовинних перських ваз зі скла стоять згори на книжковій шафі з чорного дерева. На стінах висять мапи... Це моя пристрасть — мені подобається дивитися на світ, з яким я маю справу, і всі приходять до мого кабінету заради географії».

На веранді, яка простягалася навколо дворика, сидів ряд *кавассів*, служителів секретаріату, у військовій формі кольору хакі, готових будь-якої миті братися за виконання наказів. Кабінет майора Мея, фінансового консультанта, містився з протилежного боку дворика, поряд із шифрувальним відділенням. Там любив сидіти приручений павич, який чомусь прибився до секретаріату, хоча час від часу він заглядав і до Гертруди.

Арнольд Вілсон, заступник Кокса — чи, як його завжди називала Гертруда, А. Т. — працював у сусідньому з нею кабінеті. Важко було визначити, хто з них був більшим трудоголіком. Обидва їхні кабінети густо заповнював цигарковий дим, який від повільного руху стельових вентиляторів закручувався у примарні вихрі. Коли А. Т. сидів за своїм робочим столом і працював з документацією, від його геркулесової ваги постійно скрипів стілець. Іноді він залишався працювати до пізньої ночі, дозволяючи собі передімати декілька годин на підлозі, а тоді з першими променями сонця знову брався за роботу. Спочатку він був проти того, щоб жінка працювала в адміністрації, яка, як він вважав, має бути суто чоловічою структурою. Згодом після того Гертруда написала про нього родині: *«Ви знаєте, коли я сюди переїхала, мені було дуже важко; тепер навіть смішно про це згадувати... Спочатку [А. Т.] дивився на мене, як на*

„природжену інтриганку”, і я, своєю чергою, ставилася до нього децю підозріло, знаючи, якої він був про мене думки... Здається, мені вдалося його трохи просвітлити». У перервах між прийомами відвідувачів Гертруда один за одним писала звіти та позиційні документи, які тепер визнавали найзрозумілішими й найчитабельнішими офіційними документами арабського бюро.

Півдюжини британців, які працювали разом із Коксом, не були арабістами та й узагалі мало що знали про Ірак. Вони зовсім нічого не знали про спосіб життя та потреби арабів і спочатку підпорядковувалися начальнику штабу сухопутних військ у Месопотамії, а згодом — індійському секретаріату в Лондоні. Від британських державних органів, розташованих у Делі, Каїрі, Хартумі та Лондоні, необхідною була допомога людськими ресурсами, провізією та грошима. Потрібно було підтримувати дружні стосунки з новою державою Ібн Сауда, що лише почала зароджуватися, та з еміратами Кувейту і Мухаммарах. Східний кордон з Персією був нестабільним, на заході британці теж намагалися встановити кордони з територією Сирії. Усі департаменти нового уряду адаптували свою політику до місцевих звичаїв, беручи до уваги кожную окрему ситуацію й водночас регулюючи їх встановленими нормами Лондона, Делі та місцевих військових округів.

Гертруда була сполучною ланкою. Іноді вона могла писати одночасно сім різних статей і завжди намагалася нагадати військовому міністерству про обіцянки, які воно дало арабам, і про обов'язки, які потрібно обговорити для їхнього благополуччя. Своє життя Гертруда все більшою мірою присвячувала пошукам способів, завдяки яким ці обов'язки можна було виконати на користь Британії, Заходу та Сходу.

У жовтні 1917 року Гертруда стала командором нового ордена Британської імперії; це нагорода, яку присвоювали як жінкам, так і чоловікам. Вона дізналася про нагороду з листа від Г'ю та Флоренс. Слідом за цим отримала привітання від сера Реджинальда Вінгейта, нового верховного комісара Єгипту, та цілий шквал добрих побажань від друзів і колег. Загалом її реакція була досить скупোю. При тому, що Гертруда дуже любила отримувати неочікувану похвалу та ще й від якогось зовсім незвичного кола людей, вона була цілеспрямованою і твердо крокувала обраною дорогою, залишаючись незалежною від похвали й неспинною перед критикою. Будь-який натяк на те, що її мотивацією була жага до слави чи звання, її ображав. Вихована в традиціях служіння спільноті, ще в шкільні роки Гертруда розкаювалася через те, що її дідусь вирішив прийняти титул баронета. Гертруда проглянула список осіб, які, як

і вона, отримали нагороду КБІ, і зовсім не була вражена. *«Мені геть бай-дуже... це скоріше якесь безглуздя, і, судячи зі списку переможців, не треба мати особливих заслуг, щоб отримати цей орден».*

Напевно, Гертруда занадто часто спостерігала за проявами недоречного бюрократизму в Європі та на Близькому Сході, щоб якось шанобливо зреагувати на таке офіційне схвалення її здібностей. І той факт, що вона була жінкою, на її думку, був тут ні до чого. Однак вона дещо проявила свою зацікавленість, коли в березні 1918 року її знову нагородили — медаллю засновника королівського географічного товариства за її подорож до Хайля. Цього разу вона отримала відзнаку за надзвичайно небезпечне досягнення і, відповідно, відреагувала на неї трохи люб'язніше: *«Це для мене занадто велика честь».* Хоча від тієї подорожі збігло лише чотири роки, Гертруді здавалося, ніби то було в дуже далекому минулому, можна навіть сказати, в минулому житті. Г'ю пішов від імені Гертруди на святковий вечір Географічного товариства, який проходив у Лондоні, отримав її медаль і написав дочці листа з коротеньким, але насиченим описом, як усе пройшло. Ці дві нагороди збурили нову хвилю цікавості до Гертруди і до того, чим вона займалася на Сході. Крім того, родину Беллів безупинно просили дати про неї інтерв'ю. Гертруда ж зовсім не підтримувала публічне підлабузництво й засуджувала *«всю цю комерційну діяльність».* Вона чітко і ясно роз'яснила Г'ю та Флоренс, щоб вони ніколи не співпрацювали з пресою: *«Будь ласка, я вас дуже прошу, не давайте кореспондентам ані інформації, ані моїх фотографій. Я так часто вам про це казала, що думала, ви мене зрозуміли... Щоразу, коли я отримую листи з проханнями дати інтерв'ю чи якісь фотографії, я одразу викидаю їх у смітник; і дуже прошу вас робити те саме від мого імені».*

Зазвичай на новоприєднаних територіях, де Британська імперія встановлювала свою владу, вона також розповсюджувала власні ідеї правосуддя, управління, мови та військового контролю, серед яких і суто британські погляди на вільну від корупції державну службу. На той час, коли британці добралися до Іраку, у них уже не було ні грошей, ні волі, ні трудових ресурсів, щоб створити всеохопну імперську структуру, адже всі ресурси вичерпала участь у світовій війні. Головною метою Британії було перемогти турків та їхніх союзників німців, а також відстояти свої інтереси стосовно нафтового питання. Щойно турецька армія зазнала розгрому, британці могли відійти до опорного пункту в Басрі й забезпечити свою систему подачі нафти, а решту населення кинути потопати в беззаконні та голоді. Такий економічно вигідний підхід завзято підтримували всі впливові політичні діячі Лондона та Делі, включаючи Вінстона

Черчилля, який саме обіймав посаду секретаря озброєння, а згодом мав стати міністром у справах колоній. Однак водночас серед британського уряду та секретаріату з'явилося відчуття відповідальності за населення та гордість за створення для них хорошої держави після всіх пережитих за часи правління Османської імперії страждань. Під вплив Британії підпадало все більше й більше території Месопотамії, і думка про неї змінилася. Поступово населення почало помічати зміни на краще у своєму житті і що Британія насправду має стосовно них добрі наміри. Вони бачили, що сплачені податки повертаються назад у їхню ж державу, а не зливаються, щоб заплатити окупаційній армії, і не направляються до Лондона.

Нещодавно у війну вступила Америка, щоб зупинити криваву бійню та обмежити руйнівний вплив ланцюгової реакції, яка зачепила значну частину світу. Президент Вудро Вілсон заручився підтримкою свого електорату в забезпеченні коштів та військових сил задля припинення війни, однак у нього не було повноважень, щоб підтримати старий колоніальний режим. Багато американців тікали від застарілої дискримінаційної тиранії й підтримували дух самовизначення, який постійно відстоював президент. Згодом ці настрої проникнуть в усі дискусії стосовно майбутнього Близького Сходу.

Настав час для важливих реконструкцій. Багато міст, громадських приміщень і ринків потребували відбудови. Необхідно було відремонтувати й подовжити зрошувальні системи, дороги, мости та залізничні шляхи, а також встановити телеграфний зв'язок. Освіта та правосуддя мали стати доступними для всіх. Потрібно було поповнити ряди поліції та надати їм належну підготовку; запобігати злочинам, сформулювати закон — і все це треба було робити, враховуючи місцеву релігію та переконання. Слід було збирати зброю: Гертруда описала збір п'ятдесяти тисяч гвинтівок словами «*закладення фундаменту*».

Однак важливим було те, що в новоутвореній державі дуже бракувало фахівців, які могли б виконувати певну роботу. Серед жителів Індії, Єгипту та безпосередньо серед військових розшукували кваліфікованих кандидатів на кожну окрему посаду; ці люди могли бути експертами у своїй галузі, але зовсім нічого не знали про Ірак. Зрештою потрібну кандидатуру знаходили в якомусь закуреному суданському відділку чи взагалі у якійсь далекій індійській провінції, і та людина їхала у центр; коли обранець сховався з потяга чи пароплава у мокрому від поту ляльному костюмі, його зустрічали з розкритими обіймами, і не встигав він розпакувати свої речі, як його відправляли до Гертруди. У її офісі він проводив кілька годин, поки вона пояснювала, як треба виконувати роботу на території,

де кожна область цілком і повністю відрізняється від сусідніх за етичними, релігійними, економічними та соціальними характеристиками. Якою б не була загальна політика, проводити її слід було обережно й ґрамотно, щоб вона узгоджувалася з життєвими принципами й навичками (або їх відсутністю) місцевих жителів. Ґертруда пояснювала статус-кво, проблеми конкретної общини і хто ким є. По приїзді новачок вступав у дискусію, спираючись на пріоритети Британії, а закінчував обговорення, переконаний ставити у пріоритет потреби місцевих жителів. У результаті розроблена у столиці політика не рухнула, як це часто буває під час її запровадження на місцях. Коли назрівало якесь спірне питання між урядом і місцевим населенням, Ґертруді вдавалося схилити всіх до взаємної згоди, адже вона знала, які саме привілеї спроможні послугувати ключем до співпраці. Оскільки Ґертруда була східним секретарем, значну частину свого дня вона витрачала на торгування урядовими пільгами для того, щоб згладити тернистий шлях нового уряду.

Воно й не дивно, що Ґертруда навіть вихідного не могла собі взяти, про що часто писала рідним. Завдяки їй адміністрація не розвалювалась. Як написав Персі Кокс: *«Увесь штат і політику місцевої громади вона знає як свої п'ять пальців»*. Зіткнувшись з вакуумом, з якого потрібно було видавати накази, новий спеціаліст, незалежно від своєї сфери діяльності, був натхнений на створення нового світу, який зватиметься Іраком. Пізніше Ґертруда написала:

«Будь-яке управління повинно підходити до свого завдання... з винятковою добропорядністю та уважністю в сумі з чітким розумінням суперечливих вимог різних верств конкретного населення. Також воно мусить завоювати народну довіру, щоб у такий спосіб досягти єдності з громадською думкою, без якої весь цей вузол системи ніяк не розплутати».

Поступово британські урядовці почали реконструювати громадське життя центральної та південної частин Месопотамії, половини території, підконтрольної Британії. А почали вони з відбудови безлюдних руїн колишнього міста Ель-Кут на знак пам'яті про загиблих солдатів, які віддали свої життя, захищаючи місто та місцевих жителів, померлих від голоду чи вбитих турками після захоплення поселення. Мечеті й громадські споруди відремонтували чи відбудували, а на березі річки спорудили розкішний східний базар з аркадами, тож тепер там знову можна було купувати та продавати різноманітні товари. Родини загиблих отримали пільги на відбудовування своїх осель. Це була законспірована

акція зв'язків із громадськістю, і вже за кілька місяців населення міста Ель-Кут становило дві сотні.

Першочергового вирішення потребувала проблема антисанітарії. Коли британська армія увійшла в Багдад, місто стояло завалене трупами й кишіло щурами, водостоки були на грані колапсу, а вода — заражена. Спалахнула холера. Після цього британці збудували громадські вбиральні та сміттєспалювальні печі; проінспектували м'ясні павільйони та базари; відновили хлорування води й розпочали боротьбу зі шкідниками. До середини 1918 року в кожному військовому містечку знаходився цивільний госпіталь чи диспансер. Протягом першого року начальник медичної служби разом зі своїм військовим помічником очолювали невеличку групу санітарних працівників, а вже 1919 року створили секретаріат з питань охорони здоров'я, під керівництвом якого підпадало близько п'ятдесяти цивільних госпіталів та диспансерів. Того ж року стався спалах чуми. Місто було забезпечене вакциною в достатній кількості, щоб зробити щеплення восьми тисячам людей, і поширення інфекції зупинили: це був триумф, що прирівнювався до успіху медичних психологів, яким вдалося переконати населення у потребі вакцинації. Побудували нову інфекційну лікарню, рентгенівське відділення, венерологічну лікарню для жінок та стоматологічну поліклініку, однак департамент охорони здоров'я був обтяжений проблемою «паломницьких трупів», тілами іноземців, яких привозили до країни, щоб поховати у святих міста Кербели та Наджаф. Згідно з турецькою практикою, ці тіла мали пролежати в землі щонайменше три місяці перед тим, як їх обстежували на кордоні. Навіть Гертруда не захотіла займатися цим питанням і швидко обійшла його стороною. *«Проблема врегулювання напливу паломників з трупами дуже складна та делікатна, до того ж тягне за собою другорядні проблеми, а тому потребує... пильного розгляду та вирішення».*

У вілаєтах Багдада та Басри не вистачало їжі. На півночі, навколо міста Мосул, де продовжували панувати турки, десять тисяч людей померло від голоду взимку 1917–1918 років. Відсутність дощів улітку й перекрита дорога від Мосула до окупованої Британією території у жовтні перерізали всі шляхи постачання пшениці та фруктів до Багдада. На берегах річки Тигр фактично всі культивовані ділянки ґрунту були знищені. Коли дозрів урожай навколо Балада та Істабулата — що турки не з'їдали, те вони спалювали. В інших місцях русла річок і струмків були перекриті, щоб полегшити прокладання доріг і залізничних шляхів, необхідних для армії. Якщо якомусь струмку все ж вдавалося пробитися, він був весь замулений. Кербелу затопило, а прорив Саклавіаської дамби аж так понизив

рівень води у річці Євфрат, що весь урожай загинув. На інших територіях не було нафти для насосів, що накачували воду до зрошувальних систем.

Людиною, яка мусила зробити все, щоб запобігти голоду й поставити країну знову на ноги, експертом, який приїхав до Басри в мокрому від поту лляному костюмі, став Генрі Доббс, спеціаліст з доходів, який раніше працював в індійській держслужбі у департаменті фінансів. За словами Гертруди, департамент фінансів можна було б розглядати як управління державним майном, яким у цьому разі був би Ірак, а власником — уряд. Рівень податків слід було підняти настільки, щоб профінансувати все, чого не вистачало насамперед. Без сільського господарства ніякого доходу бути не могло. Оскільки в 1917 році фактично вся торгівля занепала і голод вже наступав жителям на п'яти, єдиним способом отримання прибутку було обкласти податком землевласників, фермерів і, звісно ж, саму продукцію. Позаяк ні в землевласників, ні у фермерів не було грошей на насіння овочевих культур, зерно та корм для тварин чи плугів, слід було негайно запускати всю систему в дію. Уряд змушував людей займатися культивацією ґрунту, забезпечував фермерів необхідним насінням і фінансами, а коли урожай досягав і його можна було продати, то знімав податки. Для деяких володінь податок зменшили, а для дуже бідних — взагалі зняли.

Спочатку власність на землю потрібно було затвердити й зареєструвати, жоден фермер не міг займатися виведенням сільськогосподарської продукції, поки не отримував право на володіння землею як орендар чи землевласник. За панування турків народ у провінціях Басри та Багдада мусив сплачувати податки у п'ять незалежних державних департаментів, які контролювали кожен крок населення; така система породжувала казнокрадство та корупцію — пропозицію, від якої рідко відмовлялися і від якої Гертруда безперестанно застерігала наступників Доббса в Багдаді. Однак турки були не єдиним джерелом заплутування істини. Реєструючи землю, землевласники полюбили настільки неясно описувати межі своєї території, що неможливо було визначити правильну суму податку, а ще вони вказували імена людей, яких не існувало, от наприклад: «*Схід, північ, захід та південь — сад Хаї Хасана Бега*». Шаріатські норми права теж давали смішні оцінки майна та розміру податків: «*У результаті все майно поділили на такі малі ділянки, що зареєстрували одну справу, у якій одна фінікова пальма і маленький кланчик землі суто під нею належав партнерству, до складу якого входила 21 особа*», — писала Гертруда.

Доббс мав зібрати все до купи й спробувати розібратись у незрозумілих, розкиданих по підлозі папірцях, що їх залишили після себе турецькі

офіцери, винуватці всіх цих реєстрів на право власності, які так похапцем полишали місто. І започаткувати нову систему реєстрації земельних ділянок. Наступним його завданням було посприяти культивуванню ґрунту завдяки розширенню та регулюванню зрошувальних систем, розширенню каналів і розподілення води з річок, рівень яких навесні піднімався на шість метрів або й більше.

Представники британського уряду мали недоторканий запас продовольства. Їжа в офіцерських їдальнях, де Гертруда харчувалася протягом робочого тижня, була нормована та одноманітна. І хоча вона майже ніколи не скаржилась і могла миритися з різними незгодами під час своїх подорожей, доброго харчування їй дуже бракувало. Друг сім'ї Беллів, полковник Франк Белфор, який пізніше став військовим губернатором Багдада — Гертрудин *«любий Франк»* — розповідав історію про те, як одного разу за вечерею у їдальні він підсів до Гертруди. І коли на чотирнадцятий день підряд їм дали м'ясні консерви, Гертруда його дуже здивувала, кинувши на стіл ножа з виделкою й залившись сльозами. 9 листопада 1918 року вона написала до Чирола:

«Ми маємо самі себе прогодувати, а дуже важко запастися геркулевою силою, коли не їси нічого, крім сухого печива... у нас ціле літо не було масла, тепер є, але воно консервоване. Я вже й забула, яка на смак картопля — м'ясо неможливо розжувати, навіть курятину; молоко теж консервоване — як же від нього нудить!... А коли ти почуваєшся кволим і знедоленим, починаєш ненавидіти все навколо... Святі небеса, пошліть нам наступного року багатий урожай».

Відповідальність за впровадження нової сільськогосподарської політики лежала на офіцерах із питань політики з віддалених провінцій. Вони організовували збори землевласників і представляли їм нові схеми розвитку сільського господарства. Британія допомагала насінням, фінансами та зрошувальними системами, однак якщо землевласники відмовлялися від співпраці, то втрачали право на свою частку майбутнього врожаю. Якщо землю не культивували протягом певного часу, її могли відібрати. Місцеві офіцери з питань політики мали право призначати невелике покарання за такі проступки, як, наприклад, порушення роботи зрошувальної системи. Гертруда постійно закликала їх бути обережними та поблажливими, і офіцери прислухалися до її слів. У 1919 році керування зрошувальними системами та сільським господарством благополучно передали до рук громадського уряду, штат якого укомплектували місцевими жителями, готовими взяти на себе таку відповідальність. Ясна річ,

найуспішніше ця схема працювала на найбільш контрольованих територіях, але врожай ярих культур 1918 року повністю забезпечив громадське населення та ще й армію 55 тис. тонн зерна. Також було передбачено запастися додатковим обсягом зерна на випадок, якщо наступний рік видасться неврожайним, однак тепер ті запаси можна було роздати бедуїнам і курдам, які жили з обох боків кордону. Месопотамії більше не загрожував голод.

Із суданського правового управління прибув Едгар Бонхем-Картер, пізніше сер Едгар, щоб обійняти посаду головного судового посадовця, а згодом і судового секретаря в Багдаді. Гертруда вважала його людиною ввічливою і тактовною, «*лише трохи сухуватою*», але була рада бачити новачка у своїх рядах. Коли британські війська увійшли в Багдад, міські суди не функціонували, зали засідань стояли розграбовані, а турецькі судді разом із рештою персоналу та протоколами зникли. Британський уряд усіляко намагався за можливості не змінювати систем, до яких при звичайлося місцеве населення. Бонхем-Картер зачинився у своєму офісі на вісім тижнів для детального вивчення надзвичайно складної системи османської судової гілки влади, намагаючись зберегти якомога більше звичних для арабів принципів і радячись з Гертрудою щодо племінних і релігійних законів. Однак зрештою дійшов висновку, що така система не може працювати на жодному рівні.

Першою зміною, яку запровадили, стало встановлення єдиної арабської мови для усіх судових справ: громадянських спорів, кримінальних справ і сімейного права, з урахуванням релігійного підтексту. Суд для вирішення дрібних правопорушень і Магометанський дім правосуддя теж відновили свою роботу, звершуючи громадянський суд на рівні традиційної системи, що базувалася на Корані та Шаріатському праві. Суніти заснували ще тридцять Магометанських домів правосуддя, однак уся проблема полягала в шіїтах, які хотіли передавати свої суперечки на вирішення власним духовним лідерам — *моджахедам*. Тож відтепер шіїтські справи перенаправляли до нових судів першої інстанції, разом зі справами євреїв і християн, де ці общини самі могли обирати суддю.

Головною метою було створити сесійні суди, до складу яких входили б як британські, так і арабські судді, що взаємодіяли б один з одним у вчиненні правосуддя. Найскладнішим виявилось знайти британських суддів, які б розмовляли арабською, та арабів, які були б кваліфікованими юристами. Майже кожен турецький суддя знав про загальне право не більше за звичайного клерка, а оскільки їхня заробітна плата приблизно й була такою, як у клерка, вони охоче брали хабарі. Говорили, що в Месопотамії

працювали лише два чесні судді, і хабарництво було єдиним способом, завдяки якому жителі домагалися від них судового рішення. Колись, ще до війни, у Багдаді існував юридичний вищий навчальний заклад, що мав добру славу; тепер його роботу відновили, але за умови, що всі заняття проводитимуть лише арабською мовою. Студентів, які не змогли завершити чотирирічного курсу навчання, поновили, і в результаті, близько п'ятдесяти осіб повернулися, щоб таки здобути освіту.

Незліченна кількість недоліків турецького загального права слугувала посібником з коротким описом того, чого не слід було робити. Кількість суддів зменшили за необхідності, залишивши лише кваліфікованих працівників, зарплати яким пристойно підняли. Новий кримінально-процесуальний кодекс базувався на суданській моделі, яка затвердила себе як чітка та придатна для роботи система. Встановили чотири класи кримінальних судів та апеляційний суд, рішення якого було остаточним. Краса нової судової системи полягала в деталях роботи та в шанобливому ставленні до місцевих особливостей і принципів, які намагалися завжди врахувати. Злочини розглядали локально, у місцевих судах — і чи ж не Гертруда наполягала на тому, щоб слухання проводили в місцях, куди звинувачені та свідки могли дістатися на верблюдах чи віслюках? Усі справи потрібно було вирішувати дуже швидко: за турецького правління закони були настільки складні й заплутані, що навіть такі справи, як, наприклад, поставка червивих фініків, могли вирішувати протягом трьох років. Покарання стали більш м'якими, а на віддалених територіях, де племінне чи сільське право було уповноваженою силою, лідерам громад заборонили виносити смертну кару.

Як для «сухуватого» суданського чиновника Бенхем-Картер у своїх рукописах проявляв щире розуміння середньовічних правил іракського племінного закону — чи ж не завдяки Гертруді? От, наприклад, він описав нюанси сімейного звичаю убивства доньки за дошлюбні сексуальні стосунки чи дружини за зраду при тому, що коханець залишався безкарним; чи традиційну компенсацію за міжплемінне вбивство, коли здійснювався платіж у формі однієї незайманої дівчини разом з вергельдом*. У той час мало хто з британських професійних юристів розумів, що племінні свідки були зовсім не спроможні провести паралель між тим, що вони бачили особисто, і тим, що їм хтось розповів чи поділився припущеннями. У випадках з убивством, мотивом якого була помста чи

* Вергельд — грошовий штраф, який сплачував убивця родичам убитого за їхню відмову від кровної помсти (прим. пер.).

родова ворожнеча, вважали, що мета виправдовує засоби. Сім'я та друзі загиблого збиралися разом й узгоджували, хто був убивцею. *«Для людини, вихованої у традиції, що за поодиноким вбивством відповідальність несе все плем'я, — писав він у своїх мемуарах, — було зовсім не важливо, хто саме з племені це зробив: племінним обов'язком було помститися, кров за кров»*. Племінний закон, за словами Гертруди, не стримував злочину.

Нові правителі Месопотамії неодноразово потрапляли в різні халепи, деякі з них були просто смішними, про що Гертруда написала у своєму «Звіті громадянської адміністрації Месопотамії»:

«Турецькій освітній програмі, затвердженій в офіційному турецькому освітньому щорічнику, повному мап і статистики, позаздрили б навіть... британці... однак, знаючи, що засновані школи були правильно позначені на мапі, туркам не було діла до того, чи впроваджена у них система освіти належала Арнольду, колишньому ректору коледжу з міста Регбі, чи двоюрідній бабусі містера Вупслі».

Щодо освіти дівчаток, то існувало декілька спеціалізованих шкіл, однак до вчителів, які там викладали, а це, безперечно, були чоловіки, громадська спільнота ставилася надзвичайно підозріло. Спершу у британців склалося хороше враження про тих учителів, однак це відчуття миттю зникло, коли виявилося, що вони насправді були такими хтивими, як усі й думали. Їх швидко замінили на вчителів-жінок, і в результаті відкрили п'ять шкіл для дівчаток. У віддалених провінціях офіцери дуже часто стикалися з незвичайними проблемами. У місті Діванії знайшли одного єдиного вчителя, який, як виявилося, не вмів ні читати, ні писати, а курдський освітній проект призупинили через відсутність сформульованої граматики чи орфографії. За вирішення цієї проблеми взялися офіцер з питань політики та загальноосвітньої підготовки в Сулейманії, майор Соан і капітан Фаррелл, яким довелося сісти й розробити елементарну читанку. На відміну від турецьких принципів, за яких до школи могли ходити тільки хлопчики-суніти, департамент освіти радісно приймав до державних шкіл хлопчиків усіх віросповідань. І всі уроки проводили арабською мовою. Громади сунітів, шиїтів, християн та євреїв просили відправити до шкіл їхніх власних учителів віри, щоб до програми також були включені уроки релігії.

Вакуф, або департамент набожного спадку, як виявилося, був найбільш утримувачем Месопотамії, хоча турки й залишили його скарбницю порожньою. Тепер, під егідою судової влади, його занехаяні маєтки та мечеті проінспектували, зареєстрували та відремонтували, а

ще, на превелике здивування населення, виконали його первинні наміри та зобов'язання перед бідними людьми. Набожний спадок використовували для передбачених цілей, фінансові зловживання зупинили, а сунітський комітет обрали головним органом, відповідальним за релігійні та академічні аспекти. Значну частину спадку Удха, велику суму грошей, віддану «достойним людям» з Кербели та Наджафа королем Удха всередині дев'ятнадцятого століття, турки теж доправили до Константинополя, однак британський уряд перенаправив усі кошти за призначенням.

Гемфрі Бовмен, начальник управління загальноосвітньої підготовки, склав короткий опис Гертруди, яка працювала в Багдаді приблизно в той самий час, що передає незабутні враження від її громадської позиції в арабській спільноті. Це було на своєрідному «домашньому заході» у будинку сера Едгара Бохмена-Картера, на який запросили близько п'ятдесяти знатних арабів. Серед них був лише один чи два гостя з Британії. Бовмен написав:

«Ми всі сиділи на стільцях, розставлених по периметру кімнати, як це прийнято робити тут, на Сході, і підводилися щоразу, коли прибував почесний гість. І от, нарешті, двері відчинилися й зайшла Гертруда. Вона була дуже гарно вбрана, як і завжди, і вигляд мала воістину королівський. Усі чоловіки підвелися, а вона обійшла всю кімнату, потискаючи руки по черзі кожному арабу і промовляючи декілька доречних слів. Гертруда не лише знала всіх їх на ім'я... вона знала, що кожному з них потрібного було сказати».

Бути гарно вбраною ставало для Гертруди все важче й важче. Вона час-то мусила прокидатися з першими променями сонця, щоб пришити гудзики й заштопати одяг, який доводилося дуже часто прати. Однак досі їй вдавалося виглядати гарно та елегантно, попри те, що вона так завзято працювала, приймала велику кількість відвідувачів навіть у себе вдома й ледь не щодня вечеряла з колегами у якомусь багатолюдному місці. Водночас, коли Кокс, А. Т. і решта чоловіків з її оточення носили військову форму, яку їхні слуги щодня підтримували в порядку, Гертруда вдягала свої тоненькі літні сукні, які в найспекотнішу погоду змінювала тричі на добу. У листі до Флоренс вона писала про те, що вже чотири роки живе без служниці: їй був потрібен хтось, хто доглядав би за її одягом, прибирав у будинку й наповнював його затишком — усе те, чим вона не встигала займатись, адже постійно працювала. *«Хто мені*

справді потрібен — так це дружина!», — жартувала Гертруда. Після цього так говорили ледь не всі бізнес-леді, однак у неї на таку заяву було куди більше підстав.

Флоренс все це уважно читала, співчувала й узялася шукати рішення проблеми. Вона, імовірно, вже також трохи втомилася від постійних покупок одягу для своєї падчерки, особливо враховуючи, що Гертрудині запити дедалі більше не збігалися з тим асортиментом, який пропонували у крамницях. Щоразу, коли Флоренс, Ельза та Моллі їхали до центральної частини Лондона, їхня поїздка була часткова зайнята підбиранням одягу для Гертруди; в одному листі вона запросила: п'ять смугастих муслінових суконь, новий лляний костюм для верхової їзди, черепахові гребінці, шифонові вуалі, шовкові блузки блідо-рожевого відтінку або кольору слонової кістки, десяток пар бавовняних панчіх, квітчасті солом'яні капелюшки, сатинові вечірні сукні, чоботи для верхової їзди, шовкові вечірні сукні — і все це потрібно було спакувати в коробку й переправити кораблем через море — велика частина цього одягу могла бути розкрадена по дорозі або затоплена в морі разом із людьми, якби корабель підірвався на ворожій торпеді. І навіть якщо обіцяний одяг прибував, Гертруда могла залишитися невдоволеною. В одному такому випадку, 26 травня 1917 року, вона написала у відповідь листа, в якому не приховувала розчарування: *«На превеликий жаль, мушу сказати, що [одна із суконь], яку, на думку Моллі, я маю одягати на вечірні прийоми, така ж вечірня, як і хутряна шуба, тож вона мені зовсім не підійде... Для мене це справжній удар, адже я собі уявляла розкішну муслінову сукню зі шлейфом і легкими рукавами-ліхтариками... що ж, коли стане спекотно, мені доведеться сидіти вдома»*.

Бідолашна Моллі, вона зовсім не знала, що на це сказати. Як написала Флоренс у постскрипті до відповіді на цей докір, відколи Гертруда поїхала з Лондона, мода змінилася. Більше не було жодних «муслінових суконь з шлейфом і легкими рукавами-ліхтариками», жінки надавали перевагу вузким і коротшим сукням, зовсім не такого громіздкого силуету, як у бурхливі двадцяті.

Гертруда знайшла рішення цієї проблеми у французькому монастирі, повз який проїжджала верхи під час своїх ранкових прогулянок. Одного ранку вона зіскочила з коня, подзвонила у двері й запитала, чи немає серед послушниць кравчинь.

«Черниці шийють для мене муслінову сукню — це буде справжня пам'ятка любові й турботи, тому що я щиро вірю, що вони не сплять

уночі, думаючи про те, якою вишивкою прикрасити сукню... Ессеяж [примірки] не схожі на жодні з тих, на яких я бувала. Я приходжу до них після своєї прогулянки верхи, перед сніданком, і стою практично гола, у самих лише брюках і чоботах (через спеку), а тим часом настоятельница й чарівна сестра-кравчиня, Сер Реней... приколюють на мені частинки муслінової тканини. Поряд з нами тутешні послухниці кладуть чашечки з кавою. Ми часто перериваємося, коли настоятельница з Сер Реней починають гучно обговорювати, що таке мода. Результат мене цілком задовольняє. Не даремно ж Сер Реней — француженка».

«Флепперська» мода була не єдиним, що не подобалося Гертруді в тодішньому способі життя Лондона. Пишучи листа до батька на третю річницю їхньої останньої зустрічі з Доті-Вайлі, вона спіймала себе на тому, що подумки намагалася ще раз прожити ті чотири дні, коли вони були разом, не знаходячи жодного бажання повертатися до життя, яке для неї було скінчене: *«О, дорогий мій таточку... ця скорбота, яка повсюди ходить за мною, відбирає життєву силу й робить мене байдужою до всього, і я не знаю, чи повернуся ще додому, чи зостануся тут... До Англії мені заважає повернутися моє небажання бачитися зі своїми добрими друзями»*.

У своїх листах до Чирола Гертруда, як завжди, викладала голу правду. Ось, що вона написала на Різдво 1917 року: *«Я б дуже хотіла на це Різдво опинитися в Єрусалимі... Так, я трохи сумую за сірими схилами Іудея — але не за Англією, ніколи. Ви знаєте, моєї Англії більше немає»*.

Під кінець війни життя на Слоун-стріт і в Раунтоні видалося досить складним для Флоренс та Г'ю. Моріс повернувся додому з фронту, звільнений від військової служби через інвалідність — почуття радості було неоднозначним, якщо враховувати, що він був фактично глухим. У Моріса завжди були проблеми зі слухом, однак тепер людям доводилося кричати, щоб він їх почув.

Він дедалі більше віддавав перевагу способу життя простого землевласника, займаючись полюванням, стрільбою та риболовлю. У родині Беллів сталося горе — помер сер Сесіл Спрінг-Райс, чоловік Гертрудиної кузени Флоренс Лассель, який займав посаду британського посла у Вашингтоні.

Гертруда написала листа до обох Флоренс, адресуючи свій мачусі надзвичайно зворушливий прояв прив'язаності до неї та захоплення. Нарешті пасербиця оцінила терплячість, вірність і безмовну витривалість мачухи. Гертруда написала їй 28 березня:

«Моя дорога матусю,

Не думаю, що колись Вам казала — хоча й постійно про це думала — наскільки сильно я захоплююся силою Вашого духу й незрівняною цілеспрямованістю витерпіти все, що трапляється на Вашому шляху, не відступаючи, поки не буде досягнуто цілі. Ви ніколи не можете красномовних слів, а втім, жодна з нас не змогла проявити такого сильного духу, як це зробили Ви. У Ваших листах ніколи не буває жодного натяку на втому від затяжної напруженості, про яку я лише здогадуюсь. Ваша відвага просто неймовірна, і я не можу передати словами, наскільки я це ціную і люблю».

У 1918 році Флоренс нагородили званням кавалер-дамі Британської імперії за її роботу в Червоному Хресті. Гертруда одразу ж написала їй листа з привітаннями. У своїх листах додому вона ні разу навіть не заїкнулася, що сама теж хотіла б отримати таке звання, а після її відкритої реакції на власний орден командора Британської імперії про її ставлення до таких нагород всі знали; і все ж, очевидно, Гертруда теж заслуговувала на звання кавалер-дамі в той час чи, може, трохи пізніше.

Гертруді все більше й більше подобався її будиночок у саду, і вона постійно намагалася зробити його ще кращим. Господар маєтку, Муса Чалабі, став для неї дуже близьким другом, з яким вони могли як говорити про рослини, так і вдаватися до політичних дебатів. Іноді Гертруда брала службовий автомобіль, забиравала Мусу та його сім'ю і вони їхали за місто на пікнік. Одного дня він подарував Гертруді договір на передачу права власності на сад на її ім'я. Гертруда прийняла подарунок за умови, що те місце завжди належатиме їм обом.

Настав час, коли Гертруда могла завести собі декількох тварин — ніколи раніше вона не могла піти на такий крок. Вона купила півня й чотири курки і все бідкалася, що вони несли дуже мало яєць. Її давній друг Фахад Бег, той самий шейх, чия собака вона так милувалася під час їхньої першої зустрічі, надіслав двох собак такої ж породи: це точно не був хабар, це був його щирий подарунок. Гертруда назвала собак Ричан і Наймах, що в перекладі означало «Крилатий» і «Зірка». 30 листопада 1919 року вона написала листа до Г'ю та Флоренс:

«...два найпрекрасніші пси породи арабська борза... Вони десять днів ішли вздовж річки Євфрат разом із двома кочівниками, які вели їх до мене, а коли нарешті прийшли, то аж вихудли від голоду. Зараз я пишу вам, а вони сидять біля мене на дивані, а перед цим півгодини

бродили по кімнатах і скарчали. Собаки дуже спокійні й дружні, і я сподіваюся, що скоро вони звикнуть жити в саду, а не в шатрі».

Ричан був великим бешкетником. У своїх листах Гертруда розповідала про його витівки: як одного разу він на декілька днів утік з дому, як вистрибнув на стіл і побив посуд чи як качався по клумбі і понищив усі наsturції.

Далеко не один шейх, з яким Гертруда зустрічалася по роботі, намагався підлеститися до неї, даруючи подарунки, як це було заведено у дні правління турків. Коли один із них подарував їй арабського коня, Гертруда повернула його назад, усміхнувшись і похитавши головою, однак Коксу потім розповіла, що той кінь був розкішним і їй дуже хотілося його залишити. Не минуло й тижня, як секретаріат «видав» їй відмінну кобилу. У 1920 році Гертруда прикупила собі ще й поні, маленького сірого араба: *«Він ще дуже молодий і його потрібно вчити, тож ми разом із собаками беремо його на тиху приємну прогулянку перед сніданком, і я бачу, що він удосконалює свої уміння. Він настільки розумний, наскільки це взагалі можливо, так енергійно стрибає і так спокійно заходить у воду, його маленькі ніжки ніколи не припускаються помилок»*.

Дізнавшись про те, що Хатум не приймає дорогоцінних подарунків, шейхи намагалися знайти альтернативу. Двоє з них, проблеми яких вона вже вирішила, надіслали їй молоденьку газель. Гертруду ще ніколи нічого так не радувало. Тваринка розкуто бігала по саду та їла фініки, які попадали з дерев, а ще вона їла огірки з Гертрудиних рук. Уночі газель скручувалася в клубочок і спала на веранді, що знаходилася поряд зі спальнею господині. *«Це дуже мила маленька тваринка. Тепер я шукатиму собі мангуста»*, — написала Гертруда. Скоро вона отримала й мангуста, подарунок від юного сина мера Багдада. *«Це найчарівніша у світі тваринка. Цього ранку він сидів у мене на руках і їв смажену яечню, наче справжній християнин»*.

Ще відколи Гертруда працювала в Каїрі, вона звикла жити на свою зарплату — 20 фунтів стерлінгів на місяць — а її щедрі річні премії накопичувалися вдома, ними вона не користувалася. Г'ю написав Гертруді листа, запитавши, що вона збирається робити з грошми. Оскільки те, що Гертруда страшенно хотіла — хороша їжа і добре шитий європейський одяг — в Іраку було недоступне, вона відписала батькові, не проявивши ані краплі фінансової зацікавленості, як це часто буває у дуже заможних людей: *«Минулого тижня ви написали мені про гроші, які знаходяться на моєму банківському рахунку. Це безглуздо... Ви завжди можете робити з*

моїми грішми все, що вважаєте за потрібне, можете навіть привласнити їх собі. Як я вже казала, мені байдуже. Тема грошей мене ніколи не цікавила... Якщо колись мені їх не вистачатиме, я завжди зможу попросити їх у вас, бережи вас Боже!».

Тутешній клімат продовжував шкодити Гертруді, і їй доводилося звертатися до офіцерського госпіталю з частими переохолодженнями та бронхітом узимку і тепловими ударами й періодичною малярією влітку. Коли температура сягала більше 48 °C навіть уночі, Гертруда стелила собі на даху, де намочувала простирадло у відрі з водою, а тоді лягала й загорталася в нього. Коли простирадло висихало, вона вставала й повторювала процедуру. Усі кімнати відділку промивали двічі чи тричі на добу. Узимку їй іноді доводилося вдягати дві сукні, одну поверх другої, а зверху ще й шубу. Через постійну перевтому, куріння цигарок і температурне виснаження Гертруда дуже сильно схудла. Коли хвороба змушувала її звертатися до лікарні, вона дратувалася й рвалася повернутися назад на роботу. Однак на власному досвіді знала, що якщо виписатися з лікарні зарано, їй знову доведеться туди повертатись. Однак Гертруда ніколи повністю не відмежовувалася від роботи: вона безперервно писала меморандуми, раз на два тижні вела обліковий журнал для уряду, а в листопаді 1917 року взялася за редагування місцевої газети *Al Arab*. Гертруда вирішила, що з неї вже досить тих тропічних хвороб, як вона сказала своїм батькам, і мала намір відкрити нову сторінку життя. Пишучи листа з лікарняної койки, вона подякувала Г'ю за розкішний подарунок на її сорокадев'ятиріччя:

«Єдине, що мене зараз втішає, це прекрасний смарагд на брошці, яка прикріплена до моєї нічної сорочки, і я дивлюся на нього з безмежною радістю і думаю про те, як сильно Вас люблю, мій дорогий таточку».

Десь за місяць Гертруда отримала листа від Флоренс, слідом за яким прийшла велика коробка у відсіку з дипломатичною поштою: *«там була ціла ювелірна крамниця з різноманітними брошками та підвісками — найрозкішніші коштовності — як вам обом вдалося домовитися зі своєю совістю, щоб піти на таке марнотратство? Нехай Господь оберігає вас обох; прикраси просто неймовірні, і я сподіваюся, що з їхньою допомогою мені вдасться приголомшити індійські експедиційні війська „Д“».*

Індійські експедиційні війська «Д» відтіснили турків з Багдада та південної частини Месопотамії. Однак усередині 1917 року армії довелося пройти через п'ятсоткілометрове поле бою на півночі; їхнім завданням

було прогнати ворога з *вілаєту* Мосула та з кордону з Сирією. Протягом наступного року турки вели ар'єргардний бій, зачищаючи землі від продовольства та всього іншого, що могли відібрати, відступаючи територією історичної житниці Іраку. Наступ британців піддавався атакам з боку їхніх комунікаційних і зрошувальних систем, а турки були готові завалити до будь-якої провінції, яку британська армія не змогла достатньо захистити.

У Кербелі місцевих шейхів, які займали тимчасові керівні посади, спіймали на, як це назвала Гертруда, *«жвавій торгівлі продовольством»* з ворогом на території пустелі. Цих людей зняли з посад або ж переконали більше так не робити, а Гертрудин товариш Фахад Бег разом зі своїм бедуїнським племенем Аназех стежив за пустельними постачальниками. В іншому святому місті, у Наджафі, гніт через нестачу продовольчих продуктів призвів до громадського обурення, спровокованого турецьким урядом. Однак ситуацію обернули на користь британців завдяки шиїтам, які розгнівалися через те, як турецький уряд поставився до їхніх священних місць. Одного офіцера з питань політики, капітана Маршалла, було вбито, однак британці відреагували дуже делікатно: у місті не прогриміло жодного пострілу, а жоден з монастирів і священних місць не були потривожені. Мир відновили, однак міста Кербела та Наджаф залишалися центром політичного неспокою.

По всій центральній і південній частині Месопотамії британська армія створювала велику кількість ринків робочої сили й товарів місцевого виробництва — і, на відміну від своїх попередників, за це платила. Два південні *вілаєти* Багдада та Басри досягли процвітання, не відомого за часів правління Османської імперії.

Серед усього штату багдадського відділку лише Гертруда могла ідентифікувати велетенську кількість рас і віросповідань на територіях північніше, східніше та західніше від Мосула. У горах на зміну арабським племенам приходили курди, а на заході з боку пустелі жили єзиди — дияволопоклонники — дивна секта, яка дуже подобалася Гертруді. Їхні шейхи мали надзвичайну силу піднімати змій, а їхні віщуни, як казали, могли передбачувати майбутнє. *«Дияволопоклонники піддатливі та слухняні, незважаючи на їхній розбещений норев»*, — написала Гертруда після зустрічі з ними, зазначаючи, що в 1915 році вони переховували велику кількість вірменських біженців. Крім курдських племен, була ще велика кількість християнських сект, серед яких переважали халдеї, якобіти, несторіани та туркмени, які стверджували, що були нащадками Тамерлана. На лівому березі річки Тигр, серед великого різноманіття

дивакуватих громад, жили шабаки й сарлі, прихильники таємничого віросповідання, алі-ілахі, таї та єврейська спільнота. Серед арабських племен найбільше було представників родових ворогів аназехів — шамари, які служили турецькій армії і були готові нападати на каравани, підривати головні вузли каналів, здійснювати набіги та розкрадати все, що лише зможуть знайти.

Британський уряд Месопотамії був настільки ретельно продуманий і втілений, що до кінця війни залишався досить успішним, але прийшов час, що він от-от міг розвалитися через нескінченні затримки, чекаючи на рішення питань не лише щодо свого майбутнього в Іракові, а й значно суттєвіших, як, наприклад, де проходитимуть кордони Іраку. Лише після того, як переможці зібралися для встановлення миру, можна було закласти основу для того, щоб іракський народ міг сам керувати своєю державою, спираючись на незмінні перспективи їхньої незалежності. Без цієї перспективи велика кількість голосів інакодумних меншин, часто-густо спровокованих турками, виросла б до розмірів повномасштабного повстання, що загрожувало б усім досягненням, здобутим за останні три роки. У 1920 році Гертруда напише:

«Правда, на якій ґрунтується вся критика — саме через це на критику дуже важко реагувати, — це те, що ми обіцяли самоврядні організації, а самі не те, що не просунулися в цьому напрямку, а діловито встановлювали децю геть відмінне від обіцяного. В одній з газет написали, цілком справедливо, що ми обіцяли побудувати арабську державу з британськими радниками, а побудували британську державу з арабськими радниками. І це надзвичайно влучне зауваження».

У вересні 1918 року Кокса, як найбільш здібного представника уряду, відправили з Багдада в Тегеран. І в цей найбурхливіший час історії Іраку Гертруду прикріпили до його колишнього заступника А. Т. Вілсона, призначеного виконувачем обов'язків громадського комісара, начальника, свавільні тактики, караючі дії стосовно дисидентів і схиляння в бік імперіалістичної політики якого за останні двадцять чотири роки дали зрозуміти жакливу правду: він не підтримував політики самовизначення і був готовий піти на все, щоб підірвати її й запобігти її встановленню. Але що ж тепер буде з Гертрудиною мрією?

Розділ 13

Гнів

Проникливий Т. Е. Лоуренс написав, що одним із Гертрудиних недоліків було її захоплення людьми, які їй подобалися, лише для того, щоб потім, після сварки, ставитися до них зневажливо. Їй надзвичайно подобалися їхні добрі робочі стосунки з А. Т. Вілсоном, коли вони обоє працювали під гречним керівництвом неупередженого Кокса. На посаді заступника А. Т. займався повсякденними справами та розвитком уряду, а Гертруда допомагала йому, забезпечуючи виконання обов'язків перед місцевими мешканцями та формуючи новий режим на основі реалій. Однак А. Т. завжди хотів самостійно керувати своїм парадом. Він не залучав її до вирішення політичних питань, як це робив Кокс, і не радився з нею, приймаючи рішення. Більше того, їхнє ставлення до арабів було зовсім різним. А. Т. поводився з арабськими представниками досить грубо, а до їхніх лідерів, якими б знатними вони не були, не виявляв належної поваги. Гертруді було надзвичайно ніяково від такої його поведінки, більше того, вона зрозуміла, що її принципи радикально відрізняються від тих, які керують тим колоніальним динозавром (так А. Т. охрестив Лоуренс), який був її начальником. А. Т. обурювало навіть саме слово «самовизначення», натомість Гертруда леліяла це поняття у своєму серці: *«Можливо, мені вдалося б допомогти втримати все у правильному руслі — якби дали таку можливість... Зараз у нас тут досить напружена ситуація стосовно самовизначення... Я дуже хотіла б, щоб сер Персі був тут»*, — написала вона в січні 1919 року.

Нарешті Перша світова війна закінчилася, і Гертруда, одужуючи після вчергове підхопленої малярії, дозволила собі трохи розвіятися. Вона попливла вниз річкою Тигр на розкішному човні, який належав одному з генералів, читаючи під час вояжу романи; побувала на лекції з історії аббасидів; у супроводі тридцяти двох вершників з племені Бані Тамім поїздила верхи пустелею, роздивляючись руїни. А ще вона вперше в житті політала на літаку: *«Першу чверть години я все думала, що ще ніколи в житті не відчувала такої сильної тривоги... погода була вітряною, і літак дуже гоїдало. Однак згодом я до цього звикла, почала радіти*

й розглядати все довкола. Мені слід підніматися в небо щоразу, коли матиму нагоду, щоб краще при звичаїтися до польотів».

Протягом останнього року Г'ю і Флоренс наполягали, щоб Гертруда взяла відпустку і приїхала додому, і таким чином поберегла своє здоров'я від багдадського літа з його палючим сонцем. Гертруда часто відповідала, що не може залишити країну, оскільки дуже їй потрібна. Тепер, коли її відгородили від багатьох важливих зустрічей, Гертруда мусила визнати, що А. Т. від неї не залежить. Однак батькам вона написала, що потрібна арабам, до того ж, можливо, так сильно, як ще ніколи раніше. Г'ю відповів, що в такому разі він може приїхати до неї в Багдад, і думка про те, що Гертруда зможе показати батькові свій світ, приносила їй величезне задоволення. Наближався день, коли мав приїхати Г'ю, аж раптом у порядок денний втрутився робочий обов'язок — участь у Паризькій мирній конференції.

З'ясувалося, А. Т. хотів, щоб до його приїзду в Париж Гертруда вже була на місці, відвідувала всі засідання, представляла інтереси Месопотамії й тримала його в курсі справ. Було вирішено, що спершу Гертруда має поїхати до Англії, а вже звідти до Парижа, куди до неї на декілька днів приїде Г'ю. Гертруда й думати не могла про повернення найближчим часом до Лондона. Вона й досі не хотіла бачити більшість своїх друзів чи перебувати у старих улюблених місцях: усе це нагадуватиме їй про Діка Доті-Вайлі, їхні пікантні останні дні разом і нестерпне горе, яке переслідувало її після його загибелі. Гертруда знала, що її справжні друзі все зрозуміють. Вона написала одній з таких подруг, доньці лорда Улсвотера, Міллі Лоутер, що та — одна з небагатьох, кого Гертруда хотіла б побачити. Вони з Моллі потоваришували, коли працювали у лондонському відділенні поранених і зниклих безвісти, після смерті Доті-Вайлі. *«Коли я приїду, мені буде потрібна твоя допомога та розуміння. Так важко буде знову опинитися в Лондоні, і я дуже цього боюся. Ти маєш мені допомогти, як уже робила колись».*

Г'ю цілком розумів бажання дочки, і тому придумав план, як їй обережно обійти всі світські заходи Лондона. Він знав, що більшу частину часу Гертруда витратить на походи крамницями. Тож подумав, що коли вони вдвох будуть у Парижі, то могли б вирушити у невеличкий автомобільний тур Бельгією та Францією, а тоді переправитися морем до Алжиру. Гертруді дуже сподобався такий план, вона зітхнула з полегшенням і почала з нетерпінням чекати подорожі. Але, як Гертруда писала, понад усе вона хотіла побачитися зі своєю родиною; а на другому місці у її списку бажань була бараняча ніжка по-йоркширськи.

У березні 1919 року Гертруда написала Флоренс з Парижа, розповідаючи, яке щастя їй приніс проведений разом із Г'ю час: *«Я не можу передати словами, що для мене означало провести з ним ці два дні. Він був настільки добрим, що просто не описати. Тато весь час був у хорошому гуморі й мав чудовий вигляд. Навіть не віриться, що після того, як я бачила його востаннє, над його головою промайнуло три роки війни»*.

Батько з донькою завжди вміли продовжувати свої стосунки з тієї сторінки, на якій перед цим зупинилися, і час не міг зменшити їхньої прив'язаності одне до одного. Ці дні були захопливим моментом возз'єднання, після чого вони зустрілися з домнулом і повечеряли з лордом Робертом Сесілом, колишнім Гертрудиным начальником з відділення поранених ті зниклих безвісти. За декілька днів Г'ю поїхав додому, а Гертруда взялася за роботу.

У березні 1918 року революційна Росія, під контролем нового більшовицького уряду, уклала з Німеччиною угоду, залишаючи союзників — Францію, Британію, Італію та Америку — воювати у Західній Європі. Британці продовжували витіснити турків на північ Аравії, сподіваючись відкрити новий фронт, тож британські війська рухалися на північний захід через Австрію, щоб напасти на Німеччину з боку незахищеного кордону на півдні — британці відкинули таку можливість після краху на Дарданеллах 1915 року. Звільнившись від конфлікту з Росією, Німеччина могла зосередити всі свої зусилля на цих фронтах і запустити в дію шість місяців лютих нападів на країни-члени Антанти, розпочинаючи від узбережжя Північного моря в Бельгії і аж до Швейцарського кордону на півдні. Антанта твердо трималася на ногах, доки німецька армія не знесилилася, залишившись без спорядження, щоб і навіть продовольства. До початку серпня їхній бойовий дух зовсім упав. А тим часом Британія скликала таємну армію, до якої входило сто тисяч новоприбулих піхотинців, які крокували за колоною з сотні танків, новим винаходом Вінстона Черчилля. Піхота вдарила по слабкому місцю німецької лінії оборони, виганяючи німців з окопів і женучи кілометр за кілометром територією, яку не могли відвоювати протягом чотирьох років війни. Водночас Франція вгатила по німецьких траншеях з північного боку, а Америка — з південного, а тим часом Британія продовжувала просуватися до центру. Німецький головнокомандувач визнав свою поразку, і не минуло й кількох днів, як німці вимагали миру.

Коли мир був уже практично досягнутий, союзники почали сперечатися між собою; саме ці чвари затримують Гертруду ще на три роки і саме вони ледве не зруйнують усю її місію в Аравії. Члени Антанти ніяк не

могли дійти згоди, чи слід гнати німців аж до Берліна, що, з одного боку, спустошило б країну, а з другого — стало б уроком, який ніхто ніколи не забув би. Маршал Фош, французький верховний головнокомандувач союзних військ, заявив, що світ уже пережив забагато смертей і руйнацій. Антанта склала договір припинення вогню, згідно з яким німці визнавали свою поразку й були вимушені прийняти повну демобілізацію своїх військ, а свій військово-морський флот передати Британії. Німці підписали цей документ одинадцятого числа одинадцятого місяця 1918 року, і вогонь припинили. А тим часом британська армія підійшла до турецького кордону. Турки втекли з Аравії, однак проблеми, які вони породили, залишилися.

Остаточне перемир'я поставило крапку на всіх бойових діях, однак армії союзних держав були готові продовжувати війну у разі, якщо Німеччина, Австро-Угорщина та Туреччина не виконають умов мирного договору. Водночас самі умови були ще не визначені. Америка хотіла повернути кошти, які позичила Британії та Франції, а Британія, своєю чергою, хотіла повернути кошти, які давала Франції; однак обидві ці країни були банкрутами. Франція хотіла застрахуватися від можливих майбутніх нападів Німеччини та повернути собі територію Ельзасу й Лотарингії, окупованих німцями. Італія, після запеклих боїв у складі Антанти, вимагала урізати від переможених держав більше території. Британія хотіла захищеної імперії, військово-морський флот якої знову отримав би контроль над усіма морями. Усі хотіли, щоб Німеччина була смиренною, незброєною і за все розплатилася, однак прийнятну суму ніхто не міг назвати.

Цих проблем було достатньо, щоб з головою завантажити виснажених лідерів, які приїхали до Парижа на початку нового 1919 року. Трьома головними сторонами, які брали участь у конференції, стали президент Америки Вудро Вілсон, прем'єр-міністр Великої Британії Ллойд Джордж і немолодий, однак тверезомислячий прем'єр-міністр Франції Клемансо. Частково саме ця трійка чоловіків була відповідальна за долю всіх тих народів, які тоді не мали ані уряду, ані визначених кордонів, ані нації. Після розпаду таких колосальних імперій, як Німецька, Російська, Австро-Угорська й Турецька сотні скорених ними племен та рас у Європі, Африці та на Близькому Сході залишилися без уряду, політики, армії та грошей.

Паризька мирна конференція 1919 року була покликана вирішити всі ці питання, навіть якщо проблеми починалися з вибору мови для ведення дискусії. До участі у конференції залучили двадцять сім країн-союзників. Кожна країна, яка була зачеплена війною, мала можливість висловити свої аргументи проти переможеної сторони і заявити про своє

власне місце у повоєнному світі. Сильні держави, як-от Америка та Британія, приїхали до Парижа раніше, ще до кінця 1918 року, займаючи для своїх представників місця у розкішних готелях. Учасникам конференції з маленьких держав знадобився місяць, щоб дістатися до Парижа з протилежного кінця світу. Серед таких гостей були народи, про яких величні союзні держави взагалі ніколи нічого не чули; одними з таких невидимок були представники з Аравії, територія якої перебувала під окупацією Османської імперії і за чие майбутнє боротиметься Гертруда.

Президент Вілсон приїхав до Парижа, щоб проголосити розроблені ним чотирнадцять пунктів принципу майбутніх відносин між націями, включаючи право кожної держави самій обирати для себе форму правління.

Колоніальне правління мало перейти до надбання історії. Для започаткування нової моделі правління потрібно було, щоб такі могутні держави, як Велика Британія та Франція навчили нові нації, як слід засновувати добрий уряд, забезпечуючи їх фінансовою допомогою та кваліфікованими керівниками, які розчистили б їхній шлях до незалежності. Вирішенням цього питання мав стати «мандат», правовий документ, який зобов'язував виконувача заснувати повноцінну державу і допомагати недосвідченим націям допоки вони не будуть готові стати автономними; у результаті, на це могло піти років з двадцять. Натомість сторона-наглядач отримувала безпосередні торговельні можливості та сильний дипломатичний вплив на території свого протекторату.

З думкою про те, що Перша світова війна була останньою в історії всіх воєн, президент Вілсон також вирішив створити новий форум, де всі держави вирішували б свої проблеми у формі дебатів, і навіть вводили санкції проти країн, які проявляли певні агресивні наміри. Він проголосив Лігу Націй, до складу якої входили всі незалежні держави і за допомогою якої встановлювалися їхні законні права щодо інших країн. У той час як Паризька мирна конференція була засіданням для вирішення умов договорів, встановлених між союзниками та їхніми ворогами, Ліга Націй мала затверджувати кордони нових націй, допомагати у виборі форми правління й за допомогою мандатів призначати сторону-наглядача для слабких держав. Ідея вищого органу влади, який міг регулювати стосунки між державами, здавалася надзвичайно грандіозною. Увесь наступний рік розробляли конституцію Ліги Націй і скликали країн-членів для роботи у її представництві. Лише після того Ліга почала розглядати державу кожної з нових націй і вирішувати, чи готова вона до самостійного управління, чи їй слід надати статус підмандатної. Ліга

Націй також мала уповноваження затверджувати договори, призначені для врегулювання прикордонних суперечок.

А тим часом прикордонні суперечки продовжували переростати у повномасштабні конфлікти, слабкий уряд, як і раніше, вдавався до міжусобних війн, а невпевненість у майбутньому розпалювала революційні ідеї. Туреччина відмовлялася підписувати мирний договір з країнами-союзниками, а на територіях своєї колишньої колонії вона продовжувала провокувати народ до повстання. А тоді ще й Аравія дізналася про таємну угоду Сайкса–Піко, підписану 1916 року, в якій йшлося про поділ території Близького Сходу між Британією, Францією та Росією. Ця новина прогрімila саме в той час, коли араби повірили, що, опинившись під опікою Британії, виграли квиток до незалежного майбутнього. Після закінчення війни невтомний Марк Сайкс видав Франко-Британську декларацію, яка стосувалася Іраку й Сирії та слугувала доказом того, що країни-союзники підтримують цілі президента Вудро Вілсона щодо самовизначення народу, який раніше був колонізований. Декларація, спрямована на Сполучені Штати, обіцяла, що за підтримки Британії та Франції «корінне населення повинно скористатися своїм правом самовизначення щодо форми національного уряду, під управлінням якого їм належить жити».

Та чого ж хотіло корінне населення Іраку? Незадовго до свого від'їзду звідти Ґертруда написала статтю від імені А. Т. на тему «Самовизначення в Месопотамії», яка здебільшого була підготована на вимогу Вайтголла провести нараду з арабськими лідерами. Цей, здавалося б, нещирий хід явно ігнорував усі заплутані нюанси, які могли виникнути, з'ясовуючи, чи цікавить арабське населення перспектива єдиної держави, чи повинен її очолювати арабський емір і чи є в іракців якась кандидатура на цю посаду? А. Т. зробив незацікавлену й досить роздратовану спробу відповісти на поставлені питання, і його відповіді, як вони обое й передбачали, виявилися сміховинно непереконливими та зовсім непоказовими, до того ж спричинили неприємності й негативно вплинули на репутацію уряду.

«Пронири» отримали перемогу заочно. Самовизначення мало бути — на цьому наполягала Америка, Черчилль мав намір мінімізувати фінансове зобов'язання Британії на Близькому Сході, як і в усіх інших регіонах, а бажання розширювати імперію зникло. З іншого боку, А. Т. думав, що Ірак міг існувати лише як колонія, як, наприклад, Індія, і був обурений Франко-Британською декларацією. Він попросив Ґертруду написати статтю про перспективи саморозвитку, в якій пояснити нездоланні труднощі, що виникли під час Паризької конференції. Ключовим питанням

у Гертрудиному точному аналізі поточної ситуації та її перспектив було таке: *«Якщо ми бажаємо застосувати безцінний принцип самовизначення на окупованих територіях, як це потрібно робити?»*.

Метою статті було висвітлити проблеми таким чином, щоб, незважаючи на те, яку політику для майбутнього Іраку оберуть десь у далеких столицях, у ній була закладена база, зведена на основі реальної ситуації. Почавши з неможливості призначити панарабський уряд, Гертруда продовжила, пишучи про неможливість демократичної республіки. Зважаючи на той факт, що у 90 % населення взагалі не мало жодних політичних поглядів і більшість не знала грамоти, не було майже нічого, що можна було б назвати арабським національним рухом. Поняття самовизначення з'явилося скоріше через плутанину, ніж власну зацікавленість. Кожна сім'я і кожне плем'я боролися за свої інтереси у фактично індивідуалістській спільноті. Щодня в Гертрудиному кабінеті товпилися величезна кількість арабів, вимагаючи пояснення щодо Франко-Британської декларації. Серед арабського населення поширювався страх, що Британія їх залишить, а це стане причиною беззаконня і навіть громадянської війни, і тоді до них повернуться турки з гнівною помстою за співпрацю з британцями.

За відсутності почуття національної єдності, номінального голови та розуміння демократії, хіба можливо сформувати конституцію чи знайти лідера, який би втримав державу цілісною в ім'я арабів? Насправді в Аравії було лише два роди з усталеними традиціями правління: сауди та хашіміти. Ібн Сауд уже був занадто могутній, щоб сподобатися західним племенам, а його ваххабітські погляди не мали підтримки в Месопотамії. Більшість іракців геть нічого не знали про хашімітів, які не мали жодної історії на схід від Хіджазу. У разі якщо на мирній конференції обрали б хашімітів, довелося б добряче попрацювати, щоб підготувати якусь базу.

Попри всі труднощі, Гертруда вірила, що час настав. Для Іраку самовизначення мало стати рішенням Британії, нею ж організоване і нею ж підтримане. Інші члени старого арабського бюро також були зачаровані арабами й цивілізацією, яку вони створили і якою насолоджувалися перед обличчям п'ятиста років турецького хаосу. Прагнення відновити стародавню культуру було щирим, але й прагматичним. Не було жодної гарантії, що зараз у якоїсь країни із зовнішнього світу не було бажання чи ресурсів колонізувати всю чи бодай якусь частину Аравії.

Лорд Кітченер написав: *«Якщо арабська нація допоможе Англії у цій війні, на яку вона була наражена, ... Англія гарантуватиме відсутність будь-якого втручання у внутрішні справи Аравії і допомагатиме в*

боротьбі з внутрішнім насиллям та агресією». Обіцянка прозвучала, а оскільки до цього була залучена Гертруда, її повинні були дотриматися. Пропозиції з боку Заходу щодо менш належних політичних дій чи імперіалістичних намірів доводили її до нестримного гніву:

«Я пропоную припустити, що добробут і процвітання Іраку не є несумісним з добробутом і процвітанням будь-якої іншої частини світу. Саме тому я розглядаю це як аксіому: якщо ми відкинемо питання майбутньої адміністрації Іраку через вплив обговорення, яке зовсім не стосується благополуччя країни та її народу, ми будемо винними у безсоромному акті умисного обману, який виглядатиме ще мерзеннішим і підлішим через наші постійні висловлювання про безкорисливу допомогу народу».

Йї заступницький гнів стосувався не лише політиків, а й військових. Незабаром після окупації Багдада в 1917 році британські війська зіткнулися з найпівденнішими племенами курдів. Тоді ті влаштували повстання проти турків; частково це було відповіддю на цинічну поведінку младотурків, а частково через сильне бажання расової автономії на території, яка історично затвердилася як плавильний котел суперечливих інтересів. Усього було два курдські племена: хамаванди, які жили навколо Сулейманії в горах, що служили перським кордоном з північного сходу від Багдада, і кочові джафи, які жили на далекій півночі й селилися вздовж західного берега річки Діяла. Була ще й третя територія, заселена курдами, і лежала вона навколо міста Кіркук, приблизно на півшляху між Сулейманією та Діялою. Ці племена не підкорилися турецькій вимозі пропагувати джихад проти країн-союзників. Більше того, хамаванди радо зустрічали британську армію, вірячи в те, що вони стануть доброзичливими окупантами важливого міста Ханікін, на півдні від Сулейманії. Лідером Ханікіна був Мустафа Байлан.

У Гертрудиних описах жакливі долі, яка спіткала місто Ханікін і курдські племена, чітко простежується її обурення. Стала зрозумілою причина її зневаги до колишнього головнокомандувача, генерала Мода. Кокс постійно підкреслював важливість того, щоб армія окупувала Ханікін, хоча б умовно, щоб захистити британські інтереси та вплив. Мод відмовився це робити через відсутність війська. А тим часом до міста підбирався полк казаків. Росіяни були союзниками Британії, яка дала їм дозвіл заходити на цю територію, і саме тому курди їм не протистояли. Однак що ближче вони підходили, то більше поширювалися чутки про свавілля, скоєне ними на тій території, що породжувало страх і паніку.

Росіяни захопили місто Ханікін у квітні 1917 року, і майже одразу почали надходити повідомлення про те, що казаки руйнували місто, гвалтували жінок і грабували населення. Мустафа Байлан, який відступив до Сулейманії, благав британців, щоб вони принаймні надіслали офіцера з питань політики, щоб той узяв ситуацію під контроль і стримував росіян, однак генерал Мод в черговий раз відмовив. У своєму «Огляді громадянської адміністрації Месопотамії» Гертруда написала: «[Мод] не бачить можливості задовольнити їхнє прохання, боячись, що різне ставлення до населення цієї країни може стати причиною суперечок з нашими союзниками».

Ставлення казаків до курдів було таким, що племінне населення ждало знову опинитися під окупацією турків, хоч якою нестерпною вона не була б. Мустафа-паша, голова міста Ханікін, особисто приїхав до Багдада доповісти про розбрат у своєму місті, включно з убивствами як жінок, так і чоловіків, а також грабуванням худоби. Кокс утретє звернувся до військового округу з проханням переглянути свою позицію. Вони відповіли, що «не впевнені у точності повідомлень з Ханікіна», і відмовилися ускладнювати стосунки з союзниками. Вони навіть передали скаргу Мустафи-паші на розгляд російському воєначальнику, який — як і передбачалося — відповів, що британське втручання непотрібне й небажане. Щойно росіяни залишили місто, його знову заповнили турки, захоплюючи головні вузли водних каналів і тим самим блокуючи потоки води на південь, де вона конче була необхідна для врожаю. І лише в грудні британцям усе ж вдалося викурити турків з міста. Гертруда написала: «В якій би частині Месопотамії ми не бували, ніде не було такого масштабованого бідкування, яке зустріло нас у Ханікіні. Урожай, зібраний росіянами, до останнього розграбований турками, які, покидаючи цю місцевість, залишили край на добивання голодом і хворобами».

Почувши про допомогу, курди спустилися з гір і повернулися до міста; голодні та хворі на тиф — на них чекала або смерть, або одужання у британських таборах і госпіталах. Британська армія роздавала свої надлишкові пайки і платила готівкою за те, що брала для себе, однак прихильності з боку курдів більше не було. Після відкриття північно-східної, перської, дороги вороже ставлення до країни-союзника стрімко зросло, оскільки всі дізналися про жажливі діяння росіян. Одне поселення, яке слугувало постійною загрозою лініям зв'язку, було розбомблене британськими літаками. А тим часом усередині російських військ спалахнула революція: росіяни більше не хотіли воювати пліч-о-пліч з союзниками, а ті, своєю чергою, більше не могли їх контролювати.

Курдська трагедія на цьому ще зовсім не закінчувалась. У Сулейманії провели зібрання шейхів і знаті й призначили тимчасовий уряд. Однак шойно британські війська відвернули свою увагу від головного міста Кіркука, щоб відкрити перську дорогу, як турки знову захопили цю територію. Усі біженці стали об'єктами помсти, будучи беззахисними перед кожним племенем чи військом, що траплялися на їхньому шляху. У грудні 1917 року Ґертруда написала до Чирола: *«Ми захопили Ханікін... Корінні мешканці повертаються назад з півночі, приводячи з собою велику кількість вірменських дівчат, покритих різноманітними татуюваннями, наче в бедуїнок; деяких із них я бачила в Багдаді. О, Домнуле, як це жахливо! Ріки сліз, повені людського горя — ось що являють собою ці люди»*.

У листопаді 1918 року британці нарешті окупували місто Мосул. Це дало їм ще одну можливість відновити в країні мир: однак згідно з угодою Сайкса–Піко, укладеною за два роки до того, Мосульський *вілаєт* було віднесено до французької «сфери впливу». Після всього, що курдам довелося пережити, вони були надзвичайно схвильовані таким розкладом. Протягом усього наступного року вони не знали, і ніхто їм не повідомляв, хто ж надасть чи відмовить їм у расовій автономності або де проходитимуть їхні кордони. Ґертруда лютувала. Поодиноких офіцерів із питань політики, неоспіваних героїв месопотамської адміністрації, призначили відповідальними за райони з нестабільною ситуацією, і в супроводі парочки клерків і двох чи трьох озброєних солдатів для захисту вони мали утримувати мир. Трьох офіцерів убили в Хамадеї, Захо та Бірі-Карпі разом із їхніми командами.

Паризька мирна конференція раз і назавжди довела, що незнання Заходом ситуації на Близькому Сході прирівнюється до відсутності їхньої зацікавленості в цьому питанні. Перебуваючи в Парижі, А. Т. написав:

«Усі експерти з питань Західної Аравії, як військові, так і цивільні, усі, крім міс Белл, не володіють інформацією про Ірак, Неждж чи хоча б про Персію з першого джерела. Навіть існування шийтської більшості в Іраку один «експерт» з міжнародною репутацією м'яко заперечив, наче вигаданий плід моєї уяви. Ми з міс Белл не змогли переконати ні військових, ні делегатів з міністерства закордонних справ у тому, що в Мосульському вілаєті живе багато курдів, з якими може виникнути чимало клопотів, [чи] що Ібн Сауд — достатньо могутня сила, щоб на нього зважати».

Подорожуючи у своїх експедиціях землями курдів, Ґертруда писала, що *«закохалася»* в цей народ, але вони були і є значною проблемою для

будь-якої адміністрації. Ще з доісторичних часів курди населяли північні райони Месопотамії і постійно воювали зі своїми сусідами; уся та територія — це суміш багатьох рас і вірувань, включно із сунітами, шиїтами та християнами. А ще велика кількість курдів була розсіяна по території Туреччини та Персії. Гертруда зазначила, що якби існував певний національний ідеал араба, то курди ніяк під нього не підпали б, і вона боротиметься до кінця свого життя, щоби спрямувати їхнє не повністю сформоване націоналістичне прагнення в русло миру та прогресу. Тепер у курдському питанні іракська адміністрація була змушена тягти час, частково через те, що не було військ, які б підтримували порядок на тій території, а частково через те, що кордон між Туреччиною та Іраком не буде утвердженим ще протягом багатьох років. Три спільноти месопотамських курдів зовсім не були зв'язані одна з одною: курди з Кіркука відмовлялися мати бодай щось спільне з курдами з Сулейманії. Проте всі вони бажали *«курдської незалежної держави під нашою протекцією»*, — писала Гертруда. — *Однак, що саме вони мають на увазі, не знають ні вони, ні будь-хто інший... Ось такий він, курдський націоналізм...*

На Паризькій мирній конференції були присутні декілька представників курдів, які висунули свої вимоги створити незалежну країну, однак ніхто не був готовий їх слухати, до того ж скидалося на те, що лише декілька делегатів знали, хто вони і звідки приїхали.

Після своєї короткої відпустки з батьком навесні 1919 року Гертруда повернулася до роботи на конференції, після якої початок літа провела зі своєю сім'єю в Англії, ухиляючись від запрошень друзів. *«Моя люба матусю! Зараз я найбільше хотіла б побачити Вас»*, — написала вона Флоренс.

Водночас Флоренс ретельно обдумувала домашні проблеми своєї пасербиці — *«Дружина — ось хто мені потрібен!»*, — зважила всі «за і проти» і запропонувала вихід. Служниця Беллів, французенка Марі Делер, була готова за потреби поїхати з Гертрудою в Багдад і залишитися там, виконуючи обов'язки покоївки, швачки й економки. Гертруда найняла Марі в 1902 році, сімнадцять років тому, на зарплату *«22 фунти [на рік], і прання за її рахунок»*. Відтоді Марі стала членом сім'ї Беллів, допомагаючи Гертруді щоразу, коли та поверталася до Лондона. Попередній роботодавець Марі написав у її рекомендаційному листі, що служниця має важкий характер, однак Гертруда з самого початку з нею серйозно поговорила, після чого зрозуміла, що дівчина досить відповідальна. У Гертруди й у самої був не дуже легкий характер, проте Марі їй віддано служила і, безперечно, пишалася славою господині. Після того, як Марі протягом

багатьох років виконувала всі вимоги щодо її гардеробу, які, до речі, були досить перебірливими, і впродовж усього цього часу залишалася єдиною служницею сім'ї Беллів, поїздка з Гертрудою до Іраку здавалася їй справжньою пригодою. Вона оселиться у двох нових кімнатах, які Гертруда добудувала до одного зі своїх літніх будиночків, і буде всіма силами допомагати й підтримувати свою господиню. Наприкінці вересня, після другої поїздки на Паризьку конференцію, Гертруда сіла на корабель у місті Порт-Саїд у супроводі Марі. Француженка виявилася прекрасним мандрівником і по-справжньому насолоджувалася кожною хвилиною подорожі: *«Я ще ніколи не була так гарно вбрана на кораблі, — написала Гертруда 26 вересня у листі додому. — Вона щодня пірнає з головою в коробики і щоразу дістає мені чисте вбрання»*.

Протягом останніх років Гертруда постійно думала про те, як там поживає Фаттух, вірний слуга з Алеппо, який супроводжував її під час багатьох мандрівок. Вона хвилювалася, щоб через зв'язки з Англією до нього не почали присікуватися турки: *«Одному Богу відомо, чи [Фаттух] ще живий, — написала вона 1917 року. — Мешканці Алеппо завжди дуже сильно страждали через турецьке переслідування, і я боюся, щоб усім відомі теплі взаємини з Джорджем [Ллойдом], містером Гогартом та зі мною не поставили його в дуже невигідне становище»*. Тож, повертаючись до Багдада цього разу, Гертруда вирішила поїхати через Алеппо й спробувати відшукати Фаттуха. Але спершу вона збиралася провести ознайомчу поїздку. Гертруда хотіла отримати чітку картину поточної ситуації в Сирії та сіоністського руху в Палестині, де до країни заселили євреїв, незважаючи на арабське населення. Гертруда передбачала, що після цього в країні прокотиться хвиля занепокоєння — до того ж, окрім Палестини, п'ятдесят тисяч євреїв оселилося в Багдаді. От чого Гертруді зараз точно не треба було, так це ворожнечі між євреями та арабами.

Тим часом Марі вирушила морем до Басри, де мала сісти на потяг до Багдада й прибути в кінцеве місце призначення приблизно в один час зі своєю господинею.

Гертруда приїхала до Каїра, щоб *«увійти в курс справ»* за допомогою сера Гілберта Клейтона, який тепер працював на посаді міністра внутрішніх справ у новому відділенні Британського протекторату Єгипту. У Єрусалимі мандрівниця зупинилась у головного управляючого сера Генрі Ватсона, і вони разом зустрілися з його добрим товаришем сером Рональдом Сторрсом. На той час Сторрс обіймав посаду губернатора Єрусалима і, як сам казав, *«був прямим послідовником Понтія Пілата»* та мав надзвичайно чудний настрій, а також був готовий говорити про

політику чи ходити з гостею по базарах з килимами та античних лавках. У Дамаску та Бейруті Гертруду вразила сила антифранцузьких настроїв. Діставшись Алеппо, вона відшукала Фаттуха й з'ясувала, що він таки опинився у надзвичайно критичній ситуації, чого вона й боялася. У листі від 17 жовтня 1919 року Гертруда передала своє тепле ставлення до колишнього підлеглого:

«...Фаттух виглядає старшим, до того ж склалося враження, що йому довелося пережити жакливі часи, і це було щирою правдою. Він втратив усе, що мав — на той час він уже був досить заможним чоловіком, а тепер мав лише коня і маленький віз, на якому возив дрова на продаж до Алеппо... Раніше у нього було два великі будинки, бідолашний Фаттух... Більшою мірою його підозрювали через те, що, як усі знали, він був моїм слугою... Ми з ним разом пережили стільки щасливих митей — я пригадала, яким радісним було наше відбуття з Алеппо... а зараз я глянула на його змарніле обличчя й сказала: „О, Фаттуху, до війни, коли ми з тобою подорожували, наші серця були такими легкими, тепер вони такі важезні, що жоден верблюд не зміг би нас втримати“... Мій бідолашний Фаттух».

Відвідавши його дружину у маленькому орендованому будиночку, де вони з Фаттухом жили, Гертруда дізналася, що її колишній слуга досі дбайливо береже все спорядження. Він запитав про її батька, використовуючи слова, які завжди викликали на Гертрудиному обличчі посмішку — «його ясновельможність праотець». Гертруда допомогла Фаттухові орендувати ділянку землі для вирощування овочів і ще дала сотню фунтів.

Повернувшись до Багдада, вона нарешті почала виявляти свою вдячність за допомогу та нескінченні таланти Марі. Гертруда дізналася, що її помічниця могла і приготувати смачний соус для званої вечері, і змайструвати абажури для світильників. А ще відтепер Марі стала її відданою кравчинею. Родині Беллів стало значно легше пересилати сувої тканин, ніж готовий одяг, а Марі своєю чергою перетворювала їх на сукні. Тихими вечорами вони вдвох сиділи й уважно розглядали журнали моди, зокрема новий британський *Vogue*, який купувала служниця Флоренс, Лізі, і пересилала до Багдада, щоб вони були «в тренді». Марі дуже любила тварин, і скоро за нею повсюди ходила Гертрудина ручна куріпка, недавні поповнення садового зоопарку; а ще вона зшила зимові курточки для обох собак. Коли Гертруда хворіла й страждала від гарячки, спричиненої перевтомою чи важким кліматом, Марі готувала прохолодні супи та інші апетитні варива. Незважаючи на всі свої відмінності, дві жінки

стали близькими подругами, і Марі залишатиметься поряд з Гертрудою до кінця життя господині. Гертруда писала: *«Марі просто безцінна у своєму вмінні шити штори, а втім, як і в усьому іншому. Вона — моя найбільша втіха. Я взагалі не знаю, як раніше справлялася без неї»*.

Г'ю не полишало бажання відвідати Гертруду в Багдаді, особливо відколи з Південної Африки до Англії повернувся Г'юго і міг пригланути за Флоренс. Через це його бажання Гертруда витратила в Лондоні більшу частину своїх заощаджень, придбавши меблі у розкішному меблевому салоні Маплс. Їй потрібні були столи та стільці для їдальні, крісла, ліжка, шафи, комоди й новий столовий сервіз. Повернувшись до Багдада, вона з нетерпінням чекатиме, коли її товар припливе слідом морем.

Навесні 1920 року Г'ю здійснив обіцяний візит, привізши з собою все спорядження для подорожей, яке Гертруда попросила прихопити: складане ліжко, постільний комплект у саквояжі від Вулсі, фланелеві та шовкові костюми, тропічний шолом і парасольку від сонця. На фотографії, зробленій у Гертрудиному будинку, Г'ю спокійно читає газету, сидячи в одному з нових крісел з ляною оббивкою від Вільяма Морріса, під його бездоганно начищеними черевиками простелений перський килим, а поруч на рівні ліктя стоїть кавовий столик. На камінній полиці в рамках валять око їхні сімейні знімки. Усе це більше нагадує вітальню в затишному будинку в Англії, ніж літній будиночок у центрі величного азійського міста. Однак довго Г'ю відпочивати не довелося: вони з Гертрудою вирушили в тур країною, заїжджаючи по дорозі до офіцерів із питань політики й заходячи до арабських видатних лідерів. Певну частину маршруту вони подолали літаком, обговорюючи, крім ситуації в Іраку, економічну кризу та її вплив на британську економіку. Уперше в житті Гертруда відчула потребу в економічній освіті, коли її батько зауважив перші ознаки загрозливих фінансових труднощів для родини Беллів. Після його від'їзду додому Гертруда страшенно за ним сумувала. Він залишився тим, ким був завжди — любов'ю всього її життя; за винятком Діка Доті-Вайлі:

«Я не розумію, як люди взагалі можуть на щось скаржитися, коли у них є такий батько, як Ви. Я не можу передати словами, яке щастя було бачити Вас тут. І без слів зрозуміло, що, якими б незнайомими і складними не були речі, які Ви бачите чи чуєте, Ви одразу ж усвідомлюєте всю неправду, яка в них криється... Коли я повернулася додому, без Вас мій будинок здавався нестерпно порожнім — мої собаки всіляко намагалися мене розвеселити, однак цього було недостатньо. — Нехай береже Вас Господь, мій найдорожчий тату».

Якщо роботи в офісі у Гертруди стало менше, її громадське життя значно урізноманітнілося. Два роки тому вона розпочала свої «вівторки» — чаювання в саду для дружин арабської знаті. Таку ідею підкинув їй сер Персі, адже його леді Кокс не знала жодного слова арабською, тож більше нікому було цим зайнятися. Гертруда пригощала своїх гостей прохолодними напоями, тістечками та фруктами, а коли заходило сонце, серед кущів і дерев загоралися ліхтарі з кольоровим склом. Близько п'ятдесяти жінок, більшість з яких прикриті вуаллю, з радістю тікали від ізольованого життя, щоб зустрітися одна з одною й попліткувати. Гертруда розповіла Чиролу: *«Нещодавно я проводила жіноче чаювання, на яке прийшли всі знатні дами. Контингент був пильно відібраний — я відкинула всіх другосортних християнок. Наваб... який складав список гостей, вирішив своїм обов'язком зауважити: „Господине! У списку немає жодної християнки!” Я розсміялася й сказала: „Ти забув, що там буду я”».*

Однак Гертруді більше подобалися політичні вечори — лише для чоловіків, — які вона започаткувала для молодих арабських націоналістів. А. Т. ставився до цих прийомів з надзвичайним роздратуванням, та, на думку Гертруди, ці заходи були дуже цінними в плані збереження нових ланок комунікації та підготовки арабів до потенційної роботи в майбутньому уряді. На кожну таку зустріч Гертруда запрошувала близько тридцяти осіб, керуючись розумінням спільної справи та її довічною вірою у важливість обміну думками. Гертрудине ставлення до англійок, дружин її колег, не змінилося. Її дратувало те, що вони не могли вивчити арабської мови, як і те, що вони постійно наполегливо запрошували її взяти участь в якихось культурно-просвітницьких і спортивних заняттях, якими заповнювали свої бездіяльні порожні дні. Гертруда гнівалася, коли вони не приходили на заходи, які вона вважала обов'язковими, як, наприклад, відкриття першої в Багдаді школи для дівчаток, на якому Гертруда проголосила офіційну промову арабською мовою. Через ставлення Гертруди до цих жінок, яке вже починало досить явно проявлятися, англійки її теж не любили.

«Як на мене, виконувати громадські обов'язки — надвиснажливо. Ці безробітні жінки цілими днями зовсім не мають чим зайнятися; вони лише чекають, коли я до них навідаюся, чи приїжджають до мене саме в той час, коли я могла б піти з роботи і ні про що не думати. У результаті я припинила виходити з роботи на обід. Я маю покласти цьому край, адже через них моє життя стає нестерпним і я починаю нездужати. Тож нехай думають про мене що завгодно, але я через них більше не перейматимуся».

Не те, щоб Гертруда не любила жінок, просто в неї зовсім не було на них часу, до того ж до різних жінок вона ставилася теж по-різному. Її відносини з арабськими жінками стрімко поліпшувалися. Гертруда організувала лекцію сучасної жінки-лікаря на тему жіночої гігієни і дуже зраділа, побачивши, що всі місця були зайняті. Незадовго після того вона взялася заохочувати арабок створити комітет і зібрати кошти серед багатих сімей на новий проект «Жінки в лікарні». У листі Чиролу Гертруда написала:

«Мені здається, я починаю здружуватися з місцевими жінками... Passanspeine*, хоча вони постійно йдуть мені назустріч. Однак потрібно вирішувати багато труднощів. Крім того, мені дуже сильно подобається зустрічатися з ними й довідуватися про той бік життя Багдада, про який можуть розповісти тільки вони. Я впевнена, що це варте всіх клопотів. Ми ходимо одна до одної в гості, відчуваючи тісний дружній зв'язок; а коли ти озброєна військом подружок, твої стосунки з чоловіками теж значно поліпшуються».

Гертруді дуже подобалося проводити час в компанії подружжя Ван-Ессесів, місіонера та його цікавої дружини, з якими вона познайомилася в Басрі. Гертруда сумувала за місіс Гемфрі Боумен, дружиною начальника управління загальноосвітньої підготовки, після їхнього від'їзду до Єгипту; а ще вона любила Аурелію, «милу дружину-італійку» містера Тода, яка працювала в компанії «Братів Лінч» у Багдаді; Гертруда зупинялася в них в 1914 році. Місіс Тод охоче підтримувала Гертруду в благоїдній роботі і часто влаштовувала вечори зі зборами коштів для потреб лікарні. Коли її чоловік був у відраженні, вона ходила вечеряти з Гертрудою, яка у своєму листі додому писала, що була дуже рада повечеряти з Аурелією, з якою вони по-справжньому дружили. Ще Гертруда товаришувала з міс Джонс, яка під час війни працювала головною медсестрою в Басрі, а тепер керувала міською лікарнею в Багдаді; хоч як рідко зустрічалися ці дві завантажені справами жінки, в Іраку міс Джонс стала однією з Гертрудиних близьких подруг. Незабаром після того міс Джонс померла, і Гертруда пригадала безмежну доброту, з якою лікарка доглядала за нею в офіцерському госпіталі, коли та захворіла на жовтуху. Гертруда крокувала за державним прапором Великої Британії, яким була вкрита труна на військових похоронах, і, слухаючи похоронний оркестр, сподівалася, що коли одного дня люди йтимуть за її труною, їхні серця будуть сповнені такими ж думками, з якими вона зараз проводжала свою давню подругу.

* Докладаючи чималих зусиль. (фр.)

Приїзд Г'ю збігся з переломними подіями в Іраку. У квітні 1920 року, коли він ще гостював у Гертруди, вона писала листа до Флоренс, тверезо й пророче оцінюючи ситуацію:

«Я думаю, що ми стоїмо на порозі досить важливої арабської демонстрації, яку я цілком підтримую. І тим не менш, це примусить нас діяти і ми зможемо побачити, чи вдасться нам протриматися й залишитися тут працювати й надалі... Що я точно знаю, так це те, що якщо ми залишимо цю країну й дозволимо їй піти псу під хвіст... нам доведеться переглянути всю нашу позицію в Азії. Якщо ми втратимо Месопотамію, за нею неминуче піде Персія, а тоді й Індія. І те місце, яке ми залишимо, займуть сім дияволів, набагато страшніших за тих, які були тут ще до нашого приходу».

Після скорочення військ залишилося занадто мало солдатів, щоб втримати країну; повторні запити А. Т. прислати підкріплення або ігнорували, або відхиляли.

Вінстон Черчилль, обіймаючи посаду міністра військово-повітряних сил, улітку 1919 року написав: «Ми зовсім не знаємо, де можна знайти ще бодай одного солдата». А. Т. наказали взяти під свій контроль 388,5 квадратних кілометра території, охопленої повстаннями, за підтримки лише сімдесяти офіцерів із питань політики, розосереджених по своїх віддалених постах, які, своєю чергою, мали підтримку у вигляді парочки жандармів, британського сержанта, броньованого автомобіля і ще кількох клерків. Заворушення виникали дедалі частіше, надходили повідомлення про вбивства ізольованих офіцерів. На незахищених територіях іноді єдиним способом взяти бунт під контроль були багдадські літаки, які скидали на місто запалювальні бомби та гірчичний газ. Цю досить сумнівну тактику затвердив Черчилль, який розрізняв отруйний газ і той, що призводив до тимчасової недієздатності. У травні 1919 року він написав з військового міністерства:

«Я не розумію, що це за вразливість щодо використання газу. На Мирній конференції ми чітко визначили позицію на його користь як постійного методу ведення військових дій. Я вважаю чистої води лицемірством розривати людину токсичними уламками від снаряду, але боятися, що в нього просльозяться очі від сльозогінного газу.

Я твердо стою на тому, щоб використовувати токсичний газ проти нецивілізованих племен... кількість смертей потрібно знизити до мінімуму. Немає потреби використовувати смертоносні гази: потрібно застосовувати ті, що призведуть до сильних неприємних відчуттів і породять

серед людей відчуття страху, але в результаті у більшості жертв не залишиться жодних серйозних наслідків, які б потім постійно проявлялися».

Через п'ятнадцять місяців, під час наймасштабнішого повстання, Черчилль дозволив застосувати в Іраку ще дві авіаційні ескадрильї, тепер їх у сумі було чотири. Він запропонував, щоб ці ескадрильї озброїли бомбами з гірчичним газом, які «слугуватимуть покаранням для непокірного населення, не завдаючи їм серйозних поранень». Також затвердили запальні бомби, але лише як крайній захід. У серпні 1920 року Ґертруда написала: *«Якби ж [повсталі племена] здалися до того, як нам доведеться вдатися до крайніх заходів, для нас це було б грандіозним полегшенням. Порядок потрібно відновити, однак зрештою це стане дуже сумнівною перемогою, зважаючи на те, що це відновлення буде досягнуте ціною стількох арабських життів»*.

У проміжку між припиненням бойових дій у листопаді, неквапливими дискусіями Паризької мирної конференції, формуванням Ліги Націй і обнародуванням Британського мандату для Іраку, виданого в травні 1920 року, пройшло вісімнадцять місяців територіальної невизначеності, загострення націоналізму, озлобленої антибританської пропаганди, спровокованих Туреччиною повстань та ініційованих більшовиками диверсій.

Відколи проголосили перемир'я, назва «Ірак» замінила колишнє розмите слово «Месопотамія» для позначення трьох *вілаєтів*: Басри, Багдада та Мосула. Іракської нації ще не існувало в жодному сенсі, а північні й західні кордони ще не встановили, однак уперше в історії країна одержала якусь ідентичність. Безкінечне відтягування породжувало в Ґертруді гнів, адже вона була свідком того, як увесь досягнутий прогрес тонує у руйнівній течії зростаючого беззаконня — конкуруючі амбіції місцевих лідерів, викривлення реальності безпринципними людьми, які прагнули змістити Британію й самотужки взятися за правління Іраком, та махінації секретних арабських націоналістичних партій.

Жителі Месопотамії бачили переконливі ознаки того, що британський уряд буде замінено кимось іншим: Кокс говорив про самовизначення, президент Вілсон наполягав на тому, що всі «національності» потрібно «забезпечити непохитною можливістю автономного розвитку», Франко-Британська декларація гарантувала такий хід подій, а втім, як і мандат. На відміну від арабів, які прагнули самостійно дорватися до влади, і диких племен, які взагалі не хотіли бачити над собою влади, була велика кількість тверезомислячих місцевих жителів, бізнесменів, землевласників і шейхів, які бажали продовження правління попереднього

уряду, який би забезпечив їх усім необхідним для життєдіяльності. Ідеальним рішенням для них був арабський уряд за підтримки Британії.

Для курдів, християн, євреїв і турків це означало б, що вони стануть залежними меншинами незважаючи на те, до якої зі сторін союзників примкнула б арабська більшість. Для арабів самовизначення насамперед означало фундаментальний розкол між шиїтською більшістю — духовних та аполітичних — та меншиною сунітів — освічених, могутніх і далекоглядних у питаннях фінансів. Якби цим двом спільнотам довелося формувати уряд, їм би спершу довелося сформувати об'єднаний релігійний фронт.

Представники сунітів і шиїтів почали разом збиратися на молитовних зібраннях. У травні 1920 року в кожній сунітській та шиїтській мечеті на свято Рамадана організували зібрання, відоме як *маулудс*, на честь дня народження Пророка.

Перед людьми проголошували політичні промови та декламували політичну поезію, це призвело до великого захоплення вірян, після чого цей дух передався з мечетей на вулиці. Наступного місяця Гертруда написала: *«Націоналістична пропаганда посилилася. У мечетях постійно проводять зібрання... Екстремісти прагнуть незалежності і щоб не було ніякого мандату. Вони всіма силами грають на ентузіазмі народу, малюючи ідеальну картину Єдиного Ісламу та Прав арабської раси. Вони створили царство терору»*.

Як можна було апелювати до шиїтів — ці безжалісні набожні жителі святих міст стали найголовнішою проблемою британської адміністрації. Релігійне предводителство у таких цитаделях, як Наджаф та Кадімія ніколи не визнає правління безбожників. Тимчасом як усіх дружин офіцерів з питань політики відправили назад до Англії, від гріха подалі, Гертруда безстрашно проникала до бастионів, якими управляли *моджахеди*, кожен з яких вчився двадцять років, щоб отримати звання священного вченого. Навіть найпростіше їхнє слово вимагало послуху. Гертруда написала:

«Там вони перебувають в атмосфері, просякнутій запахом старовини, яка настільки сильно вкрита віковим пилом, що й не можна крізь нього щось узріти... І здебільшого вони ставляться до нас вороже, відчуття, яке ми не можемо змінити, оскільки до них дуже важко дістатися... До недавнього часу я була повністю відрізана від них, тому що переконання забороняють їм дивитися на непокриту жінку, мої ж переконання не дозволяють мені покрити своє обличчя».

Нарешті Садр з Кадімія який був лідером, напевно, найголовнішого роду шиїтів, вирішив розвідати обстановку й з усіма почестями запросив Гертруду зробити йому візит. У супроводі вільнодумного багдадського шиїта, якого вона добре знала, Гертуда йшла вузькими викривленими вуличками до будинку моджахеда Саїда Хассана, а тоді зупинилася перед маленькою аркою. Вона увійшла в темний куполоподібний прохід завдовжки в сорок п'ять метрів, а тоді опинилася в оксамитовій тиші старовинного внутрішнього дворика. Її провели повз веранди з зачиненими ставнями вікнами до бородатого *моджахеда*, який сидів на килимі у своїй чорній рясі й надзвичайно велетенському тюрбані. Після формального привітання він почав говорити фразами людини дуже начитаної. *«Я чітко усвідомлювала факт, що була першою жінкою, яку запросили випити чашечку кави з моджахедом і послухати його думки, — написала Гертруда. — Я дуже сильно переживала, що не зможу справи-ти хорошого враження».*

Вони обговорювали арабські колекції книг, наміри французів на Близькому Сході та більшовизм. Гертруда пробула з *моджахедом* дві години, після чого він зробив гості комплімент, сказавши, що вона була найбільш ерудованою жінкою того часу, і додав, що гостя може навідувати його завжди, коли матиме бажання.

Для Гертруди більша частина 1919 та 1920 років характеризувалася відчуттям гніву від затяжних і нерозумних рішень, які приймали в Європі щодо ситуації на Близькому Сході. Високопоставлені помірковані араби безперервно заходили до неї, щоб нагадати, що вже минуло три роки, відколи вперше була дана обіцянка створити арабський уряд, і що ще досі нічого не змінилося.

Заплутана ситуація стосовно іраксько-сирійського кордону у верхній частині річки Євфрат піддала сумніву всі британські наміри. Наприкінці 1919 року, коли чисельність британської армії зменшилась, у місті Дейр-ер-Зор стався серйозний інцидент. Мешканці міста попросили прислати до них британського офіцера, який би стежив за дотриманням закону та відновив порядок. Коли на місце приїхав капітан Чем'єр, виявилося, що туди також прибули арабські представники з Сирії. Чем'єру вдалося відкликати арабів назад до Дамаска, він намагався прояснити свої накази, однак місцевий лідер підняв повстання двох тисяч фанатичних корінних мешканців, які вирішили завдати удар у відповідь, атакуючи Даїр в ім'я арабської незалежності. Лідером повстання був Рамадхан аль-Шалаш з Месопотамської ліги екстремістського політичного клубу — оскільки опозиційні партії заборонили, а політичні зібрання потрібно було

проводити таємно, подібні організації називали «клубами», щоб відвести будь-які підозри. Бензосховище підірвали, лікарню, церкву та службові заклади розграбували, а дев'яносто людей вбили. Тим часом більшість туземних лідерів, запрошуючи до свого міста Шалаша з його племінними побратимами, зрозуміли, що неспроможні контролювати вбивства та грабунок і почали благати Чем'єра відновити мир. Офіцер, маючи у своїй команді лише двадцять чоловіків, сміливо пройшовся головною вулицею разом з мером міста, намагаючись заспокоїти жителів, але по дорозі назад на нього напали, й офіцерові вдалося врятуватися лише завдяки двом багдадським літакам, які прилетіли в потрібну мить штурмувати місто.

Шалаша замінив інший член Ліги, який одразу ж проголосив джихад проти британських безбожників. Проблема кордонів досі залишала не вирішеною та спірною, а з Лондона надходили накази перемістити радіус британського контролю ближче до Багдада. Усю територію, аж до півночі, охопили повстання і вона стала каналом проникнення іракських націоналістів з Сирії. Та найгіршим виявилось те, що відступ британців переконав представників племені шаммар та дулаїм у тому, що повідомлення про слабкість британських військових не були перебільшенням. Рейди, здійснювані на дорогу між Багдадом та Мосулом, завершилися підпалом потяга. Британських офіцерів з підлеглими, усього їх було четверо, вбили західніше Мосула; і, якби шеренга британських військових не надійшла вчасно, місто Мосул захопили б і весь *вілаєт* пішов би на поталу анархії.

Постійна неквапливість Паризької мирної конференції призвела до хаосу на найбільш поділених територіях Курдистану. Месопотамські курди не знали, під чийм правлінням мали зрештою опинитися: Франції, Туреччини чи Британії. Та на території, де кожне плем'я воювало зі своїми сусідами, єдиною складовою взаємної погодженості була відмова від будь-якого втручання. Деякі з курдів дійшли висновку, що найгіршою перспективою було б опинитися під управлінням християн, оскільки існувала велика вірогідність виникнення у них бажання помститися за вірменів. Мирна конференція висловила доброзичесне ставлення до вірменів та їхнього трагічного минулого. Ці християни, жертви геноциду, страждали від жорсткого правління Росії, Персії та Туреччини ще від кінця чотирнадцятого століття. У 1890-х роках турки, заручившись допомогою курдів, розробили цілий план жорстокості, націленої проти вірменів та росту їхнього націоналізму. У 1915 році, програвши росіянам, турки наказали депортувати вірменів зі східної Анатолії, адже вони, на чейому, були «зрадниками». Ті вірмени, яких не вбили після вивезення з

батьківщини, померли від голоду, виснаження та хвороб, спричинених форсованим маршем на південь. Кількість загиблих варіювала у проміжку між 300 тис. до 1,5 млн. Турки досі були могутніми й перебували на небезпечно близькій відстані, до того ж за Туреччиною стояла Росія та більшовики, готові кинутися на допомогу будь-кому, хто відстоював затверджений порядок. *«Вину за те, що зараз відбувається, ми розділяємо з Францією та Америкою — я думаю, мало коли у світі траплялося стільки безнадійних промахів, скільки допустив Захід щодо Сходу з часу укладення перемир'я»*, — написала Ґертруда.

А тим часом у Багдаді освічені юнаки розпочали рух за вищу освіту. Оскільки в той час у сфері середньої освіти працювало лише тридцять три особи на всю Месопотамію, та вигадана мета їхнього руху була бездоганною. Їм вдалося заручитися фінансовою підтримкою з боку заможних сімей міста, а тоді ще й отримали грант від департаменту освіти. На початку 1920 року відкрили нову школу, однак уже після чотирьох місяців вона перетворилася на штаб-квартиру екстремістських націоналістичних партій. Пізніше знайшли документи, які вказували, що всі кошти витрачали на вбивць, яких наймали для зміщення з посад осіб, що суперечили їхнім поглядам.

Беззаконня укріплювало свої позиції, і за периметром багдадської оборони не можливо було підтримувати порядок; навіть шейхи, з якими британці мали дружні стосунки, попередили, що не зможуть поручитися за свої племена, поки Британія не досягне якогось переконливого успіху. На півночі, біля річки Діяли, племінні жителі перерізували залізничне сполучення й напали на місто Баакуба, яке британці не змогли захистити від злодійської ватаги. На південь від Багдада, у містах Шахрабан та Кіфрі, сталося масове вбивство адміністративного персоналу. Потяг зійшов з колії, і британському гарнізону з Діванії довелося евакуювати його до Хіалли, що знаходилася на відстані дев'яноста шести кілометрів, піднімаючи залізничні рейки з пройденого шляху і заповнюючи ними прогалини попереду. Рятувальна операція трьох виснажених спрагою рот з Манчестера зайняла одинадцять нестерпно важких днів. По дорозі вони підчіплювали всі локомотиви та вагони, які траплялися на вцілілих територіях, і коли прибули до Хіалли, їхній потяг мав завдовжки півтора кілометри і від голови до хвоста був порешечений кулями.

Більш дикі племена південної частини Іраку проявляли особливе невдоволення. Вони ніколи раніше не сплачували податків, і відмовлялися платити щось Британії, як у свій час відмовили Туреччині. Примітивні селяни, які підпорядковувалися воєначальникам, утримували пасовища

й вирощували урожай під пильним наглядом свого вождя, який сидів у захисній вежі. На відміну від турків, Британія витрачала весь дохід на благо Іраку. Завданням адміністрації було, хай там що, зібрати весь цей податок, і, незважаючи на протест деяких своїх колег, А. Т. видав наказ бомбардувати вежі найбільш непокірних вождів. Ґертруда була категорично проти такої тактики. Вона переконувала А. Т. спробувати провести перемовини щодо співпраці з племенем, організувавши комітет з місцевих жителів, однак А. Т. її ігнорував. Ґертрудин меморандум, написаний на цю тему, напевно, одразу втрапив у смітник. На думку Ґертруди, А. Т. розчарувався вільнодумним настроєм мандату і був рішуче переконаний, що крайною можна керувати тільки на основі колоніального уставу, а враховуючи те, що протистояння було неминуче, його потрібно було негайно й остаточно придушити. *«Племена, які там живуть, одні з найнепокірніших у всьому Іракові, — написала Ґертруда в липні 1920 року. — ...Вони шахраї, я знаю... Однак сумніваюся, що ми обрали найкращий спосіб, щоб вони оцінили переваги встановленого уряду. Протягом багатьох місяців я разом з іншими співробітниками, казала А. Т., що ми надто сильно на них тиснемо...»*

А. Т. не змінив своєї думки, однак попри бомбардування веж, британцям не вдалося виграти у вирішальному двобої на півдні Іраку. Антибританська опозиція зростала, до того ж з плачевними наслідками для самої Ґертруди: за керування її колишнього начальника сера Персі Кокса вона змогла переконати на той час ще дружніх шейхів здати в загальній сумі близько п'ятдесяти тисяч гвинтівок. Тепер ці ж племена перебували в дуже невідгідному становищі, оскільки потерпали від нападів з боку своїх сусідів і, відповідно, мали на британський уряд чималу образу.

Серед населення Багдада занепокоєння ставало дедалі сильнішим. Двоє відомих сунітських магнатів, один з яких був екстремістським націоналістом, прийшли до Ґертрудиного офісу, щоб дізнатися, чи можна щось вдіяти, щоб заспокоїти племена. Багдадська знать, яка сама ж ініціювала та загострила конфлікти на півдні, тепер усвідомила, що проблема виходить з-під контролю. Бунтівники знищували майно на території, де багато з них мали землі, підриваючи дороги та залізничне сполучення і блокуючи поставки. Цікаво, що ці двоє магнатів не пішли до А. Т.: усі занадто добре знали його думку, а його манера поведінки була безцеремонною та грубою навіть з найвидатнішими арабами. Ґертруді гості запропонували написати листа до духовенства Кербели та Наджафа з проханням проявити свій вплив і приборкати повсталі племена. Ґертруда відповіла, що їхній план був би ефективнішим, якби серед цього духовенства були

одночасно представники сунітів та шиїтів, уміло нагадуючи їм про їхню нещодавню проповідь на тему єдності ісламу. Двоє магнатів підтримали її ідею, хоч і не дуже охоче. Гертруда написала короткий звіт свого плану з можливими іменами й віднесла його до А. Т.: *«Було помітно, що він де-що пригнічений, до того ж сказав, що готовий розглянути мій план лише за умови, якщо його схвалить капітан Клейтон... Я привела дорогого капітана Клейтона, який сидів у кабінеті, наче глядач, а ми обговорювали всі деталі мого плану... А. Т. довелося капітулювати».*

Поразки Британії накопичувалися, і почалися нові неприємності. Британські установи розпадалися, а спільноти залишалися ізольованими. До лютого 1920 року Гертруда написала Флоренс:

«Зараз ми опинилися в центрі повномасштабного джихаду, іншими словами, проти нас обернулися найлютіші упередження народу з цивілізації, яка нагадує первісний лад; що означає, що вона вже не апелює до розуму... Ми впритул наблизилися до краху суспільства; кінець Римської імперії — дуже близька історична паралель. Довіра європейській цивілізації вичерпана... Як ми, народ, який сам не може нормально вести свої справи, можемо рватися повчати інші цивілізації?»

Незважаючи на те, що колапс арабського суспільства, як здавалося, був уже зовсім близько, Гертруда більше звичного хотіла того, про що мріяла завжди: процвітаючої та миролюбної арабської нації. Навіть за таких умов вона була рішуче налаштована наполягати на своєму:

«Це дуже небезпечна ситуація — ще один такий випадок, який стався з манчестерськими ротами, і племена з долини річки Тигр негайно увірвуться у Багдад. Ми живемо, не маючи впевненості у завтрашньому дні... Ми можемо будь-якої миті опинитися відрізними від світу, якщо повстануть племена Тигру. Не те, щоб я дуже через це переїмалася. Чесно кажучи, я взагалі не проти такого розвитку подій... Що ж, якщо британці евакуюватимуться з Месопотамії, я спокійно залишуся тут і подивлюся, що буде далі».

Подібні зімпровізовані коментарі Гертруди могли зародити в А. Т. підозри щодо пріоритетів та відданості його офіцера з питань політики. Упродовж останніх декількох років між ними двома стрімко зароджувався міжособистісний конфлікт. При тому, що А. Т. ніс весь тягар адміністративної служби на своїх, варто зауважити, широких плечах, у результаті чого, він і був *«лютим, наче чорт»*, вони з Гертрудою постійно стикалися лобами, особливо за відсутності Кокса. Зрештою, Вілсон

тягнув на собі величезний обсяг роботи. Виконувати урядову роботу, чекаючи, що от-от країні можуть видати мандат, нагадувало процес жонглювання м'ячиками; А. Т. намагався вирішувати адміністративні питання цілої країни з центральним штабом у п'ять співробітників, плюс п'ятдесят п'ять асистентів і сімдесят британських офіцерів, які моніторили віддалені регіони. Племенні атаки доріг і залізничних шляхів ускладнювали пересування військ по країні в місця, де вони були потрібні: здебільшого щоб охороняти важливі об'єкти — базове нафтосховище, порти, сховища та урядові установи. Більше того, у той самий час великий відсоток з тих шістдесяти тисяч солдатів, які, як вважали, перебували у розпорядженні самих себе, були у відпустці, яка залежала у них ще з часів війни, чи у військових госпіталях, страждаючи від теплового виснаження чи малярії. А тим часом з Лондона А. Т. безперервно нагадували, що повстанські дії щомісяця обходяться британським платникам податків у два мільйони фунтів, які йдуть на утримання армії.

«Це був важкий тиждень, — стримано висловилася Гертруда стовно подій того періоду. — А. Т. дуже сильно перевантажений роботою — це вже хронічні симптоми — і зараз він у такому стані, коли краще перепочити, адже він постійно лютує й зривається на нас усіх».

І Гертруда, і А. Т. були скрупульозні та енергійні, однак у всьому іншому вони відрізнялися, наче небо і земля. У 1920 році йому виповнилося тридцять чотири, він був ексцентричним у своїх типових британських стоїчних принципах. Батько Вілсона працював директором імперської школи-пансіонату Кліфтон, розташованої в Брістолі, де А. Т. і здобув освіту, а, отже, усередині нього сформувався реакціонер та шовініст. Його улюбленою книгою була Біблія, улюбленим письменником — Кіплінг, а уподобані епітети — латинські. Його виховали героєм, однак А. Т. мав погляди, притаманні далекому минулому. Незважаючи на те, що Гертруда була на вісімнадцять років старша за нього, завдяки її винятковому інтелекту та щирій відданості арабському питанню вона належала майбутньому.

Проте конфлікт між ними був не так особистісним, як професійним. А. Т. почав ставитися з глибокою підозрою до Гертрудиних зв'язків з численною кількістю її важливих знайомих, як на Заході, так і на Сході, і особливо до її взаєморозуміння з арабськими націоналістами, які виступали проти самого Вілсона. Гертруда ж вишукувала серед іракських лідерів майбутніх представників уряду й покладалася на їхню прихильність, щоб сприяти конституційним змінам, які передбачила. А. Т. написав своєму товаришу до індійського відділку: «З нею потрібно попрацювати... вона,

безсумнівно, дуже популярна в Багдаді серед місцевого населення, з яким підтримує тісні стосунки заради власної вигоди, попри те, що іноді це буває небезпечно». У більшості випадків Вілсон, напевно, навіть заздрих Гертрудиному впливу та близьким взаєминам з арабами, оскільки вона контактувала не лише зі знатними особами: Гертруда неодноразово їздила в села на коні чи автомобілі, де знайомилася з шлюпковими майстрами, болотними фермерами, рибачками та селянами, слухаючи їхні розповіді та збираючи їхні життєві позиції. А. Т. почав підозрювати, що своєю діяльністю вона підриває його власну репутацію. Він конституційно не міг займатися повсякденним керуванням країною, демонтуючи британський уряд заради невизначеного майбутнього. Гертруда ж, навпаки, невтомно працювала за межами обумовлених граней своїх обов'язків, намагаючись показати, що має бути зроблено для готовності арабської адміністрації, зарученої підтримкою Британії. Їй було байдуже, чи дозволено в британській імперській практиці офіцерам з питань політики ходити по домівках місцевих жителів; чи заходити в місця, куди жінкам ходити не належить; чи спілкуватися сам-на-сам з екстремістами. На фоні постійного затягування з рішеннями та, відповідно, його пагубних наслідків ситуація зайшла в глухий кут. *«На мою думку, якщо ми встановимо громадянський уряд на основі ліберальних переконань і не боятимемося, країна буде з нами... Я дуже хочу мати більший вплив. Та правда в тому, що я перебуваю в меншості однієї мезопотамської політичної організації — чи ледь не в меншості — і все ж, я переконана, що права».*

Коли в травні 1920 року А. Т. отримав орден Індійської імперії та звання лицаря-командора, Гертруда подумала, що він це заслужив, і щиро за нього зраділа; однак написала: *«Мушу зізнатися, я б дуже хотіла, щоб, даючи лицарське звання, вони ще подарували йому манери, якими зазвичай славляться лицарі!».*

За відсутності їхнього начальника, сера Персі Кокса, Гертруда й А. Т. писали йому листи. Гертруда тримала Кокса в курсі кожного повороту подій в Іраку, сильно переймаючись його відсутністю й сподіваючись, що він зможе повернутися до того, як уже буде запізно. *«Сер П. К. — прекрасний і надзвичайно цінний агент, і я б дуже хотіла, щоб уряд дозволив йому зараз же повернутися назад. Робота в Багдаді значно важливіша за роботу в Персії».*

Водночас А. Т. у своїх листах скаржився Коксу на Гертруду, намагаючись у такий спосіб її позбутися. Побояючись, щоб Гертруда не дізналася про ці листи, він вирішив називати свого офіцера з питань політики зашифрованими словами, як, наприклад, «особа» чи «він», а їхні непрості

стосунки називав просто «проблема». Через шість місяців після Коксового від'їзду, А. Т. розформував багдадський філіал арабського бюро, під покровительством якого Гертруду формально назначили на цю посаду, і сповістив Кокса про те, що не знає, чи буде для Гертруди якась робота, коли вона повернеться з Паризької мирної конференції після свого затягнутого від'їзду. Кокс «ввімкнув» дипломата: він хотів повернутися до Багдада, і Гертруда була йому потрібна.

А тим часом у секретаріаті панували спалахи гніву А. Т. У його кабінеті завжди було багато криків і грюкання дверима, а його мовчазна задумлива присутність псувала всім настрої під час обідньої перерви в офіцерській їдальні, де Гертруда взяла собі за правило розмовляти з іншими офіцерами, щоб таким чином уникнути його обтяжливого мовчання. Однак із середини липня, після їхньої найсильнішої на той час сварки, дороги назад вже більше не було. Гертруда написала відвертого листа до Г'ю:

«...мій особистий шлях дуже непростий. Минулого тижня між нами з А. Т. сталася жаклива сцена. У наших з ним стосунках у той час було затишшя, а тоді я, як на зло, розповіла своєму арабському товаришу інформацію, яку технічно не мала б розповідати. Це не стосувалося чогось важливого, тож мені й на думку не спадало, що я зробила щось не так, аж поки випадково не згадала про це при А. Т. Того ранку він із самого початку був страшенно розлючений, от і вилив на мене весь той гнів. Він сказав, що мій бездумний вчинок не має прощення і що я більше не отримаю доступу до жодного документу. Я попросила вибачення за скоєне, але він продовжив: „Ти більше за всіх заподіяла тут шкоди. Якби я сам не збирався йти з цієї посади, я б іще декілька місяців тому вимагав твого звільнення — ти зі своїм еміром!“ І в цю мить його прямо душило від власного гніву».

Суперечка між Гертрудою й А. Т. дійшла до точки кипіння через розбіжності в поглядах стосовно варіанту месопотамської конституції, яку запропонував націоналіст Ясин-паша, який у майбутньому стане прем'єр-міністром Іраку. Гертруді конституція видалася досить непоганою, і вона повідомила про свою схвальну думку. А. Т. відповів з уже звичним вибухом гніву, сказавши, що ця конституція зовсім не сумісна з британським управлінням і що він нізащо її не затвердить. А попри вимушений підпорядковуватися указам Лондона, Вілсон виступив перед делегацією з небагатослівною промовою, в якій допустив можливість того, що в Іраку буде правити емір. Гертруда написала:

«Ну, звісно ж, ми не можемо цьому запобігти, до того ж ми зовсім у цьому не зацікавлені. Але я добре знаю, що якби запропонований підхід схвалили вісім місяців тому, ми не опинилися б у такому скрутному становищі, в якому нам зараз доводиться вовтузитись. І я думаю, що А. Т. теж це чудово розуміє. Як на мене, йому треба піти, адже він ніколи не підтримуватиме курсу, встановленого в Англії в 1918 році... А тим часом, можливо, це мені доведеться піти. Та сама я звільнитися не буду. Я піду лише в тому випадку, якщо мені дадуть такий наказ».

Утім у кінці тунелю замерехтів промінь світла. Сера Персі Кокса попросили повернутися з Тегерана. У липні, дорогою до Лондона, він заїхав до Багдада, щоб про все поговорити з Гертрудою й залишити їй свого папу, а десь у жовтні Кокс мав повернутися й забрати птаха. За декілька днів до того А. Т. прийняв делегацію з багдадського комітету, члени якої просили створити асамблею для вирішення питань, пов'язаних з майбутньою формою уряду. Кокс висловив своє схвалення, повідомивши, що Месопотамія буде сформована, як незалежна держава, заручена гарантією Ліги Націй та передбаченими принципами британського мандату, згідно з яким Британія зобов'язана керувати Іраком до тих пір, поки країна не отримає право стати незалежною й вступити до Ліги Націй. Він оголосив, що повернеться до Багдада восени й створить арабський тимчасовий уряд.

У Лондон Кокс узяв із собою першу половину документа, яка виявиться Гертрудиним *тагніторис*. Це був звіт, обсягом з книгу, який Гертруда писала протягом декількох місяців і який мав продемонструвати всю виконану роботу, а також переконати британський уряд, що попри всі повстання месопотамське питання досить успішне для того, щоб британці й надалі залишалися там працювати. Другу половину *Огляду громадянської адміністрації Месопотамії*, написаного міс Гертрудою Белл, командором Британської імперії, надіслали дипломатичною поштою. На цю роботу в Гертруди пішло дев'ять місяців, вона писала його переважно у вільний час. Коли документ представили як білу книгу в обох палатах парламенту, Гертруду — за її відсутності — удостоїли бурхливими оваціями, а це було винятковою похвалою. Флоренс одразу ж написала їй листа, прикріпивши газетні вирізки до щиросердечних привітань усієї сім'ї та своє особисте запитання, чи не за ініціативи Вілсона вона писала той огляд. Гертруда дала на це запитання вичерпну відповідь:

«Щойно отримала листа від мами, з якого дізналася, що мій рапорт викликав там цілий шквал схвальних емоцій. Генеральна лінія, яку

провела преса, була чимось на кшталт „як це дивовижно, що собака може стояти на задній лапах” — тобто, що жінка написала білу книгу. Сподіваюся, вони припинять акцентувати увагу на незвичності ситуації й зосередяться безпосередньо на моєму звіті... До речі, нехай мама не думає, що це А. Т. попросив мене написати огляд — мене попросив індійський відділок, я ж, своєю чергою, дуже наполягала, щоб виконати цю роботу так, як вважаю за потрібне, хоч і довелося піти проти волі А. Т.».

До Коксового повернення потрібно було пережити ще чотири складні місяці, однак це мали бути останні місяці роботи з А. Т., який переймався тим, що буде далі. З Лондона надходили попередження, що такий стан речей, який склався в Іраку, тривати не може. А. Т. довів свою неспроможність відхиляти свавільні колоніальні методи, ладнаючи з представниками опозиції, які зазвичай підтримували й отримували фінансування від турків, а також з ранніми запитами арабського контролю. Він би скоріше дозволив ситуації вийти з-під контролю, ніж різко відреагував, породжуючи тим самим ще більше порушень. Також він не зміг скористатися здібностями Ґертруди так, як це робив Кокс, покладаючи на неї підписання угод і переконання й умовляння корінних мешканців у співпраці. Вона стільки всього могла зробити, однак А. Т. від самого початку посадив Ґертруду на лаву запасних. Він збирався звільнитися, і добре знав, що його ніхто не проситиме залишитися, щойно Кокс знову сидітиме у сідлі. Між ними з Ґертрудою мала статися ще одна завершальна, але цілковито розгромна сварка.

Ґертруда завжди вела інтенсивну політичну переписку з впливовими людьми, яких знала у Лондоні, Каїрі, Єрусалимі та Делі. Кокс не був проти, оскільки підтримував її цілі і знав, що переконливий та вільнодумний підхід підлеглої поглиблював взаєморозуміння і давав плідні результати. Її стиль був, найімовірніше, непідвладний чоловікові; Ґертруда вирішила, що заслужила право на висловлювання, і була високоповажною особою в соціальному середовищі задовго до того, як погодилася працювати на уряд. Її амбіції сягали значно далі за будь-який пост, який вона могла зайняти; більше того, для Ґертруди взагалі не було вільної посади, і все-таки вона була дуже приємно вражена, коли колеги віддали за неї свій другий голос після Кокса на посаду верховного комісара. Коли після цього Ґертруда писала листи до Флоренс, вона підписувалася «*верховним комісаром*».

Лист до Флоренс, початок 1920 року:

«Щойно я написала дуже довгого листа до лорда Роберта [Сесіла], безжально критикуючи дії [Паризької мирної] конференції щодо Західної Азії... Від самого початку й до кінця вони були зовсім не благополучними, і в чинній домовленості не могло бути ніякої стабільності... Я написала величезного листа Едвіну Монтегю, розповідаючи про тип уряду, який тут потрібно створити, і навіть надіслала начерки конституції... У будь-якому випадку я зробила все можливе для того, щоб з'ясувати всі необхідні подальші дії і викласти їх перед ним. Іноді мені здається, що єдине, що мене дійсно обходить, — це побачити, як у цій країні все налагодиться...»

Гертруда знала, кому потрібно було писати — навряд чи можна було знайти когось впливовішого. Монтегю був державним секретарем Індії, який ніс безпосередню відповідальність за ситуацію в Месопотамії. Чи запитував він у А. Т. про те, чи схвалив він цього листа від імені виконувача обов'язків громадського комісара, чи ж вирішив, що Гертруда виходить за рамки дозволеного? У будь-якому разі, на її листа надійшла відповідь, пронизана жалючим докором у вигляді довгої телеграми.

«Від містера Монтегю для міс Белл. Приватно й особисто.

Сподіваюся, ви зрозумієте, що за теперішньої критичної ситуації в Месопотамії, коли майбутнє країни висить на волоссі, ми всі маємо співпрацювати. Якщо у вас є якісь думки, які ви хочете з нами обговорити, я буду дуже радий, якщо ви попросите громадського комісара сповістити нас про них або ж відпустити вас на короткий час, щоб приїхати до нас й особисто висловити свої ідеї. Ви можете завжди залишатися впевненою в тому, що ваші пропозиції будуть розглянуті, однак офіцери з питань політики повинні дуже обережно ставитися до своїх особистих переписок з тими, хто не займає керівної посади. Не кажучи вже про всілякі запитання під час буденної роботи та конференцій, адже це може призвести, скоріше, до збільшення, ніж зменшення кількості проблем, і я точно знаю, що потім ви шкодуватимете через такий результат».

Якщо Монтегю думав, що його відповідь розчавить Гертруду, він помилявся. Вона не збиралася здаватися. Зрештою, Гертруда дотримувалася затвердженого курсу самовизначення, тимчасом як А. Т. ігнорував його, наскільки було можливо. У квітні під загрозою нових націоналістичних повстань Вілсон різко змінив свою позицію й спробував зняти напругу, склавши тимчасову конституцію для Іраку, включно з державною

радою, до складу якої входили як британські, так і арабські представники, та арабським президентом, якого вибирав верховний комісар і законодавчий орган, визначений за результатами виборів. Однак цього було замало, до того ж уже й запізно.

Дуже вміло Ґертруда надіслала Монтегю свій удар у відповідь (копії листа вона не зробила, але в листі до батька відтворила все по пам'яті):

«...Полковник Вілсон завжди дає можливість висловлювати всі міркування, які спадають мені на думку. І я повністю підтримую політику, яка вступила в силу в квітні. Ви достатньо добре знайомі з моїм ставленням до арабського питання, тож, гадаю, знаєте, що я шкодую з приводу того, що ця політика не була застосована раніше. Висловлення своєї думки публічно в нинішній ситуації не принесе ніякої цінності, а навпаки — зашкодить. Що стосується переписки, крім моїх особистих листів до батька, я не пригадую листів на політичні теми, які б надсилали неофіційним особам без попереднього розгляду полковником Вілсоном. І все ж, ваші зауваження послуговували для мене дуже корисним застереженням»

А. Т. зреагував на телеграму від Монтегю, копію якої отримав, написавши службову записку:

«Міс Белл. Коли сер Персі Кокс заїжджав до нас у липні, він запитав мене *à propos** загальну картину подій станом на початок року: чи поліпилися наші з вами взаємини. Я відповів, що не можу цього стверджувати, що з вашого боку помічаю постійне заперечення поглядів, яке стало всім відомим і, більше того, предметом загального обговорення... Я сказав, що така поведінка була б невинуватною, якщо не зважати на те, що я сподіваюся невдовзі звільнитися з посади. Ви завжди користувалися своїм правом фізичної особи писати все, що завгодно і кому завгодно... хоч мені й не подобалося, що ви це писали, і те, що я був проінформованим про ці листи, зовсім не означає, що я їх схвалював. Стосовно іншого у мене ніяких зауважень не було».

Це було переломним моментом. Коли А. Т. й Ґертруда зустрілися наступного дня, Ґертруда сказала про те, що люди не могли не знати про розходження їхніх думок, оскільки вона завжди про це говорила, до того ж йому про це вона казала передусім. А. Т. сказав, що був проти будь-якого

* Між іншим про (*фр.*).

приватного спілкування з індійським відділом, і Гертруда відповіла, що вважає це повним безглуздом, однак прислухається до його побажань: *«І на цьому ми гаряче потиснули руки — неможливо потиснути руки не гаряче, коли температура повітря становить 46 °C».*

Попри все це А. Т. був хорошим організатором, і з дня-у-день адміністрація досягала великих успіхів, спираючись на деталізовані принципи, прописані Гертрудою в білій книзі. Країна почала процвітати, і одним з доказів цього було підвищення податків. За останні три роки, до 1920 року, дохід адміністрації збільшився на 300 %. А рівень доходів від податків зрівнявся з витратами, і це було велетенським успіхом. Адміністративним завданням Черчилля, який на той час обіймав посаду державного секретаря з питань колоній, було зменшити наполовину суму в 37 млн фунтів, яку тоді витрачали на управління Палестиною, Іраком та Аравією, і знайти доступну систему управління для Близького Сходу. В Іраку він спробує зменшити 20 млн фунтів щорічних військових витрат до 7 млн фунтів. Згодом він має повідомити Ллойда Джорджа про нагальну потребу «умиротворення» арабських настроїв — *«В іншому випадку через витрати армії ми, безсумнівно, будемо змушені евакуювати території, які кожна з країн приєднала до свого складу після війни».* Відтепер кожен проект на Близькому Сході підпадатиме під зменшення військових витрат.

Наприкінці вересня, за день до свого від'їзду, А. Т. зайшов до Гертрудиноho кабінету, щоб попрощатися. Це була досить емоційна мить, під час якої в обох прокинулися великодушні почуття. Гертруда підвелася й підійшла до нього зі словами, що почувається збентеженою, як ніколи, і що їй надзвичайно прикро, що вони так і не змогли налагодити їхні з ним стосунки. Коли А. Т. відповів, що насправді прийшов вибачитися, вона його перебила й сказала, що теж винна. А тоді проявила добрий жест, запросивши Вілсона заїхати до її батьків у Лондоні; і він охоче погодився.

Скоро офіційна кар'єра Вілсона мала завершитися. Він одружився на молодій удові й влаштувався на роботу до Англо-перської нафтодобувної компанії на посаду керівника на Близькому Сході. Приватний лист, якого він через кілька років написав своєму товаришу з Мухаммури, біля Перської затоки, показав, що А. Т. злився як на Гертруду, так і на Кокса. Він звинуватив свого колишнього начальника в недобросовісності та некомпетентності, сказавши, що той *«постійно обіцяє і нічого не робить»*, і назвав Месопотамію 1922 року *«жальногідною: нема керівництва — нема прийняття рішень»*. А. Т. виставив події у вигідному для себе світлі: *«Я кожного дня радію, що наважився й пішов з відділку переможцем і що*

разом зі мною тоді пішло багато людей з нашої старої команди — усі, хто міг собі це дозволити... Коксу більше ніхто не довіряє — його репутація луснула, наче мильна булька».

Одинадцятого жовтня 1920 року сер Персі повернувся до Багдада. На прикрашеному прапорами та килимами вокзалі юрбилися найзнатніші представники як арабської, так і британської національностей. Лунали урочисті постріли, а по обидва боки доріжки вишикувалися його прихильники; сер Персі, одягнений у біло-золоту уніформу, стояв струнко й віддавав честь, поки оркестр грав мелодію «Боже, бережи Короля».

У відповідь на привітальне слово Кокс виголосив промову арабською мовою. Він заявив, що прибув за наказом уряду її величності, щоб розпочати переговори з народом Іраку щодо встановлення арабського уряду під керівництвом Британії. Він попросив людей взаємодіяти та допомагати у створенні злагоджених умов, завдяки чому він матиме змогу негайно приступити до виконання своєї роботи. Це був новий початок, і коли Гертруда підійшла, щоб особисто привітати сера Персі, вона ледь стримувалася, щоб не виказати свої емоції. За кілька днів у листі додому вона написала:

«Я не можу вам передати, яке це полегшення й відрода працювати під керівництвом людини, судженням і здоровому глузду якої повністю довіряєш. Ставлячи перед собою надзвичайно важке завдання, він з усією щирістю прагне діяти в інтересах народу цієї країни...

Ох, якщо нам вдасться досягти успіху, згуртувати запальну молодь з шийтськими мракобісами, подвижниками, колишніми блискучими державними діячами та вченими, якщо ми зможемо змусити їх працювати разом і самостійно відшукати своє спасіння, як же це буде прекрасно. Я бачу це у своїх снах і мрію наяву...»

ФЕЙСАЛ

У травні 1885 року, коли Гертруді було шістнадцять, у місті Таїф, що посеред пустелі Хіджаз, у замку свого батька народився хлопчик, і дали йому ім'я, яке означало «виблискування леза меча при ударі» — Фейсал. Хіба міг хтось повірити, що школярка з Йоркшира і син хашимітського шарифа Мекки можуть колись зустрітися чи що в майбутньому їхні долі переплетуться?

Фейсал був третім сином шарифа Хуссейна Ібн Алі, нащадка по кровній лінії пророка Моххамеда через його дочку Фатіму, яка вийшла заміж за Алі з хашимітського клану, і її старшого сина Хассана. Почесним титулом сім'ї був шариф. Рід Пророка правив Меккою протягом останніх дев'ятисот років. Фейсал був двічі аристократом. Його матір, Абдіях Ханем, перша дружина Хуссейна, була кузиною його батька, тобто теж походила з роду Пророка. Дотримуючись священних традицій, Фейсала забрали від матері, коли йому було сім днів, і віднесли до пустелі, де хлопчика мали виховувати бедуїни, поки йому не виповниться сім років. Своєї матері Фейсал більше ніколи не бачив. Вона померла, коли йому було три. Гертруда втратила свою матір у такому ж віці.

Фейсал, як і його старші брати Алі та Абдуллах, жили в чорних наметах, як справжні діти племені, і вчилися битися, беручи участь в жорстоких іграх, після яких у Фейсала залишився шрам на голові й спогади про зламану руку.

Хашиміти ставилися до свого психопатичного султана Османської імперії, Абдулі Хаміда, одночасно з настороженістю та повагою. Для того, щоб шарифи його не перевершили, султан час від часу збирав найсильніших і відправляв до Константинополя, де вони були зобов'язані жити у «почесній неволі» за скромну платню під постійним наглядом султанових злісних шпигунів, охорони та чорношкірих євнухів. Така доля чекала й шарифа Хуссейна, якого поневолити разом з його сім'єю на вісімнадцять років.

У 1891 році, у віці шести років, Фейсала забрали з його прийомної сім'ї раніше, ніж мали, і разом зі старшими братами повернули додому до

рідного батька, у бухту Золотий Ріг, що в Константинополі. У замку жили тридцять дві жінки з батькового гарему разом зі свитою та слугами.

Хуссейн був справжнім домашнім тираном, твердо переконаним, що його сини ніколи не повинні жити в затишку та розкоші. Він займав декілька традиційних османських посад, однак його дохід залишався досить скромним. У замку, хоч яким би великим він не був, м'ясо подавали лише один раз на тиждень. Дисципліни дотримувалися суворо: насамперед хлопчики мали навчитися самовладання. Для цього застосовували *фалаку*, що складалася з мотузки, якою зв'язували ноги, і палиці, якою дітей били по голих ступнях. З іншого боку Хуссейн піклувався, щоб його сини отримали хорошу освіту: він наймав учителів — спершу чотирьох, а коли хлопчики дорослішали, кількість викладачів теж зростала. Політична атмосфера була загостреною, а життя — сповнене небезпеки. Місто кишило різноманітними таємними угрупованнями, а султан, який за все своє життя був причетний до півмільйона смертей, мав жакливу звичку перевіряти, чи його жертви мертві: їхні голови кидали в корбки й надсилали до замку.

У 1903 році, коли Фейсалу виповнилося вісімнадцять, він почав вивчати стратегію й тактику турецької армії, за тим самим принципом, за яким вчилися німецькі солдати; до складу турецької армії входили як турки, так і араби.

Коли Гертруда у свій навколосвітній подорожі з Г'юго дісталася до Японії, Фейсала відправили патрулювати пустелю разом з турецькою кавалерією на верблюдах. Через декілька років його з Абдуллахом відкликали назад до Константинополя. Турки наказали Хуссейну придушити повстання арабських племен у південному регіоні Асир. Абдуллах командував турецькими військами, а Фейсал керував арабською кавалерією на верблюдах. Вони взяли участь у безнадійній битві в Куз Абу-аль-Ір, під час якої мусили відступати; у результаті з трьох тисяч солдатів вижило лише сімдесят чоловік. Через два тижні вони знову напали на повстанців. Битва тривала два дні і дві ночі. Повстанський рух придушили, однак та перемога була марною. Армія шарифа зменшилася з семи тисяч солдатів до тисячі сімсот. Фейсал з Абдуллахом не змогли зупинити турків від спалювання поселень та убивства невинних людей, як і ніколи не змогли забути страхітливих каліцтв, завданих мертвим арабським повстанцям. Вони надіслали скаргу до турецького верховного органу, однак там її зустріли з неприхованим презирством. Саме тоді шариф Хуссейн твердо вирішив підняти повстання проти турків: з часом воно стало відомим як арабське повстання.

Брати входили до складу турецького парламенту: емір Абдуллах представляв округ Мекки, а емір Фейсал — Джидди. Однак доля сім'ї знову змінилася, коли розпочалася революція младотурків разом з їхнім комітетом «Єднання і прогрес», метою якого була безпощадна модернізація держави. У 1909 році Абдулу Хаміда змістили, а на його місце призначили нового султана й халіфа*, а Хуссейн отримав важливий титул еміра Мекки, принца найсвятішого міста Ісламу. Його головним обов'язком було контролювати святі місця в Хіджазі та наглядати за Хаджем, щорічним паломництвом. Він повернувся до своїх палаців у Мецці та Таїфі, наказавши синам залишатися на своїх посадах в Константинополі й інформувати його про будь-які зміни політичних поглядів.

Припущення, що араби з британцями можуть стати союзниками, уперше з'явилося ще до початку війни, коли лорд Кітченер написав листа до Хуссейна. Абдуллах у ролі батькового посланця їздив туди-сюди до Мекки та Константинополя й зупинявся в Каїрі для того, щоб поговорити з лордом Кітченером та його секретарем з питань східної політики Рональдом Сторрсом. Питання арабсько-британського союзу перейшло у вирішальну стадію на початку війни, коли турки взялися вимагати від Хуссейна, щоб той як емір Мекки проголосив джихад усіх мусульман проти християн. Хуссейн, будучи людиною набожною, відважною та самовладною, відмовився виконувати цей наказ, опираючись на те, що турки й самі мали християнського союзника, Німеччину.

Водночас Фейсал узявся за виконання однієї з найнебезпечніших задач. Він поїхав до Дамаска, де мав потайки запропонувати військовий переворот проти турків у Сирії. А тим часом його старший брат Алі скликав арабське військо в Хіджазі, начебто на вимогу турків зібрати їм підмогу. Фейсал з батьком підтримували зв'язок на відстані завдяки довіреним гінцям, які переносили повідомлення у рукоятках мечів, тістечках, на підшві своїх сандалів чи писали їх невидимим чорнилом зі зворотного боку подарункової обгортки. Фейсалові товариші з таємних угруповань — арабських націоналістичних політичних «клубів» — будь-якої миті могли його зрадити, до того ж Фейсал був надзвичайно вразливий, оскільки у Дамаску гостював у генерала Мехмеда Джемаль-паші. Цей турок сподівався, що Фейсал як офіцер турецької армії очолить військо, яке збирав його брат Алі. Водночас Джемаль-паша ставився до свого гостя з недовірою через те, що його батько відмовився проголосити джихад проти турецьких ворогів, і тому постійно піддавав його випробуванням.

* У XVIII столітті у Константинополі султани почали називати себе халіфами.

Він змушував Фейсала спостерігати за публічним повішанням його сирійських товаришів.

Ці мужні чоловіки йшли на смерть, не звертаючи жодної уваги на еміра, якому згодилися всі його тренування у самовладанні, щоб не виказати навіть натяку на відразу та гнів. Як написав Лоуренс у своїй книзі «Сім колон мудрості»: «Усього один раз він випалив, що ці діяння обернуться Джемалю-паші всім тим, чого він так старанно намагається уникнути; і лише заступництво його друзів з Константинополя, які в Туреччині мали великий вплив, врятувало турка». А тим часом турецький прем'єр-міністр у відповідь на Хуссейнову пропозицію щодо арабської співпраці заявив, що якщо Хуссейн хоче побачити свого сина живим, нехай накаже йому вступити до турецьких військ в Хіджазі.

Життєві лінії Гертруди та Фейсала зближались. Поки він ризикував своїм життям на секретному завданні в Дамаску, вона нанесла візит Чарльзу Гардингу в Індію з таємною місією — змінити його неохватне ставлення до запропонованого арабського повстання. У січні 1916 року, після того, як уже другій групі арабських націоналістів винесли смертний вирок, Джемаль-паша помітив, що Фейсал «зі шкіри пнеться», щоб їх врятувати, і прирікається з чоловіками, які за них не вступилися. Це був єдиний випадок, коли Фейсал дозволив собі виказати емоції. Він знав, що один хибний крок поставить хрест на місії заради арабської незалежності. Хуссейн повідомив синові, що все вже готове для повстання, однак Фейсал вважав, що ще було зарано. Його батько був упертим і контролював усе, тому наказав синові негайно повернутися до Медини й вступити у військо, які він там зібрав.

Фейсал не хотів цього робити, однак був покірним. Він попросив турецьке начальство його відпустити, щоб проінспектувати війська в Медині, які, начебто, зібрали для просування турецького фронту. На його превеликий жаль, Джемаль-паша заявив, що він з Енвер-пашою, виконувачем обов'язки головнокомандувача младотурків, поїде оглядати війська разом з еміром.

Розпочалася справжня метушня. Фейсал, дотримуючись непохитного закону арабської гостинності, мусив стримати свої війська й не дати їм одразу вбити непроханих гостей, і водночас мав запевнити турків у тому, що ці солдати були добровольцями, готовими розпочати священну війну проти ворогів праведних. У своїх мемуарах Джемаль-паша написав, що якби тоді знав правду, прямо на місці ув'язнив би Фейсала, а тоді схопив би шарифа Хуссейна з іншими його синами й розчавив повстання ще в зародку.

Другого червня 1916 року шариф Хуссейн вийшов на балкон свого палацу в Мецці, приклав до плеча гвинтівку й вистрілив — це стало початком арабського повстання. Тоді, коли Абдуллах з Заїдом, молодшим братом, направили викурювати турків з Таїфа, Джидди та Мекки, Фейсал з Алі мали втілити значно складніший план — виставити своє декількатисячне недостатньо підготовлене військо проти двадцятидвохтисячного могутнього турецького гарнізону в Медині. Побачивши велику міць гарнізону з його батареєю важкої артилерії, араби відступили до пустелі, де почали збирати підкріплення з бедуїнського народу.

Місто Медину так і не захопили, однак пізніше завдяки одній вдалій стратегії його успішно ізолювали від решти турецької армії. Тим часом емір Фейсал зумів завоювати прихильність своїх підлеглих, які називали його «Сайдна Фейсал», або «наш повелитель Файсал» та захоплювалися його відвагою. Коли арабське військо, незвичке до бомбардувань артилерії, не хотіло слідувати за Фейсалом по відкритій місцевості, боячись артилерійського обстрілу зі стін Медини, Фейсал з них посміявся, а тоді повільно рушив на своєму коні повз долину смерті, жодного разу не пришвидшивши темп. Перетнувши долину, він махнув своїм людям, щоб ті йшли за ним. Викрикуючи та розмахуючи гвинтівками над головою, вояки швидко рвонули до стін Медини.

Турецька помста була швидкою й руйнівною. Вони оточили арабських жителів сусіднього міста Авелі і, як повідомив Лоуренс, повзирьски вбивали «кожну живу істоту в його стінах. Сотні мешканців міста зазнали насилля та були страшенно понівечені, турки підпалили всі будинки, а тоді кидали у полум'я як мертвих, так і живих арабів». Аравією прокотилася хвиля обурення та шоку, розпалюючи ще більшу ненависть до турків і зміцнюючи рішучість арабів до дій. «Першим правилом арабської війни було те, що жінки залишалися недоторканими, — написав Лоуренс. — Другим — те, що життя та честь дітей, занадто юних для бою з чоловіками, потрібно було помилувати; і третє правило — майно, яке не можна забрати з собою, залишалося непошкодженим». І поки турки перерізали своїм в'язням горлянки, Фейсал платив по фунту за кожного ворожого солдата, якого ув'язнювали живим.

Восени 1916 року, коли Ґертруда проявляла гостинність до Ібн Сауда в Басрі, Лоуренс їхав разом з непоборним Рональдом Сторрсом від Суеца до Джидди, де Сторрс, на той час секретар зі східної політики, що працював на каїрський уряд, мав зустрітись з Абдуллахом, щоб обговорити недавній провал повстання. Головним питанням було, чи слід британсько-єгипетській армії захоплювати прибережне місто Рабіх, щоб

захистити сусідню Мекку від турків. Користуючись своїм даром переконання, Сторрс зміг добитися згоди Хуссейна, щоб Лоуренс поїхав до пустелі й зустрівся з Фейсалом.

У своїй книзі Лоуренс описує Фейсала, як спокійного та пильного чоловіка, опущені повіки якого надавали йому ще більш таємничого вигляду. Високий і худий, одягнений у білу шовкову ряску та коричневу кукфу, обв'язану яскравим червоно-золотавим мотузком, його тонкі руки були схрещені на руків'ї шаблі. Позаду Фейсала у напівтемряві кімнати безмовно стояло багато шейхів. Оточені недружньою тишею, усі сіли на килим. А тоді Фейсал, не піднімаючи очей, дуже тихо запитав у Лоуренса, як той доїхав «і як вам тут у нас, у Ваді Сафрі?». І Лоуренс відповів: «Добре, але дуже далеко від Дамаска». Кімнатою прокотилася хвиля незадоволення, а тоді Фейсал уперше підвів очі на свого гостя. Він пильно подивився на Лоуренса, а потім повільно й люб'язно посміхнувся: «Слава Богу, що турки знаходяться не так далеко».

У найвідомішому уривку з книги «Сім колон мудрості» Лоуренс написав:

«Я був глибоко переконаний, що всі невдачі арабського повстання були результатом... відсутності керівника, як арабського, так і британського. Тож я вирушив Аравією в пошуках величних лідерів. Перший з них, шариф Мекки, як ми знали, був чоловіком похилого віку. Абдуллах здався мені занадто розумним, Алі — занадто чепурним, Заїд — занадто холоднокровним. Тоді я поїхав до внутрішніх районів країни, щоб зустрітися там з Фейсалом, і побачив у ньому лідера, в якому горіло полум'я... Я з першого погляду зрозумів, що він був тим самим чоловіком, на пошуки якого я приїхав до Аравії — це був лідер, який довів би арабське повстання до повного розквіту».

Фейсал і справді був природженим лідером. І хоча на той час поняття процвітання ще майоріло десь дуже далеко за обрієм, його терпіння й харизматична особистість змогли упокорити бедуїнські племена. Зі свого шатра Фейсал виконував обов'язки так, що зрештою об'єднав ворожі племена біллів і джухейнів, атейбів та агаїлів. Він переконав їх відкласти родову ворожнечу й підготувати умови для його армії, щоб вона могла спокійно пройти пустелю, на території якої міжплемінні грабунки, мародерство та вбивство були нормою. Хуссейн передавав синові накази й критично малу кількість продовольства та грошей, а британська допомога виявилася нічим іншим, як болісним жартом: декілька чоловіків

з Судану і чотири кулемети Круппа, які були настільки старими, що навряд чи стріляли. Фейсал мусив подорожувати із замкнутими скринями, наповненими камінням, щоб переконати своїх людей, що то в нього золотом, яким він готовий їм заплатити.

Лоуренс поїхав, обіцяючи боеприпаси, провізію, офіцерів-добровольців і стільки гірських гармат і ручних кулеметів, скільки зможе роздобути. Усе це мали доставити в Янбу, найближчий до Медини порт Червоного моря, тож це місто мало стати базою Фейсала. З міста Джидди до Порт-Судана Лоуренса підвіз адмірал Вемміс, вірний прихильник арабської ідеї, далі Т. Е. поїхав встановлювати контакт з сером Реджинальдом Вінтажем, командиром єгипетської армії, командувачем британською військовою стороною арабського руху. Він також був прихильником арабського повстання, як і генерал Клейтон, який тоді займав посаду штатного голови арабського бюро, до якого прямував Лоуренс.

Боротьба проти турків зайшла у глухий кут, і будь-якої миті турецький гарнізон, який саме перебував у Медині, міг вирушити на південь до Мекки здобувати вирішальну перемогу, яка прокотилася б гучним відлунням ісламськими містами. Британцям не вистачало впевненості у своєму плані, щоб висадити обумовлену армію в Рабісі й провести межу між Мединою та Меккою. Лоуренс знайшов вихід зі становища — партизанська війна, проведена маленькими групами арабських бійців за підтримки британських професійних консультантів та вибухівки. Хоча цей план здавався, у кращому випадку, ризикованим і був запропонований археологом без жодної військової підготовки, після багатьох місяців нерішучості він приніс усім блаженне полегшення. Варто було спробувати.

У пошуках пригод, перебуваючи значною мірою під чарами Фейсала, завзятий Лоуренс виконав свою обіцянку зсунути питання британської допомоги з мертвої точки.

В установленому порядку в Янбу прибули радники з технічних питань разом з грішми та зброєю — Лоуренс наголосив, що племінні представники віддавали перевагу зброї, яка створює багато шуму. Він ухилився від втручання полковника Бремонта, голови французької військової місії в Джидді, а тоді отримав розпорядження від Клейтона повернутися до Фейсала. Лоуренс завжди стверджував, що повертався до Янбу та еміра з великим небажанням, що все, чого він хотів, було знову взятися за картографічну роботу в Каїрі. Небажання було зовсім невідповідною емоцією для легендарної ролі, приписаної для Лоуренса. Хоч як сильно він не прагнув захоплення та слави, ще більше йому хотілося скласти враження чоловіка, неприхильного до всіх цих діянь — як його герой

Чарльз Доті, автор книги «Пустельна Аравія», серце й душа якого належали іншому світові.

Лоуренс застав Фейсала у *ваді* за містом Янбу, долині переповненій буйною метушню арабів і верблюдів. Надворі стояла ніч, і, як описав його Лоуренс, емір незворушно сидів на килимі, розстеленому поверх каміння, та диктував листа своєму секретарю, що стояв на колінах при світлі лампи, яку в нього над головою тримав інший слуга. Харбське плем'я розгромили турки, які змусили Заїда, Фейсалового брата й лідера племені, поспішно відступити. Фейсал спустився вниз, щоб перерізати їм дорогу з Янбу, де на своїй позиції стояв капітан Бойл, захищаючи гавань від будь-якого підступу турків за допомогою корабельних гармат. Фейсал закінчив диктувати листи, адресовані верховним шейхам племінних територій, через які пролягав їхній майбутній маршрут, емір домовлявся про безпеку його армії під час переправи та просив допомогти військами зі свого боку. А тоді він смиренно сидів під покровом нічного холоду, розглядаючи особисті скарги солдатів аж до 4-ї ранку. Казали, що прийняті Фейсалом рішення жодного араба не залишили незадоволеним чи ображеним. Після цього емір з'їв півдюжини фініків і приліг поспати на промоклий від роси килим. Лоуренс помітив, що поки Фейсал спав, до нього тихенько підкралися охоронці й укрили своїми плащами. Через годину він уже покинувся, щоб скликати всіх до молитви.

У своїй повсякденній роботі залагодження ворожнечі та інших племінних проблем Фейсал, за словами Лоуренса:

«...збирав і розкладав по порядку незліченну кількість малесеньких уламків, які формували арабську спільноту і об'єднували її проти турків... Для західних арабів він був апеляційним судом, підсумковим і беззаперечним. Він зробив арабський рух [за незалежність] національним і живим завдяки силі своєї особистості. Коли шейхи приходили до нього, щоб заявити про свою відданість, він змушував їх присягатися на Корані, що вони „чекатимуть, коли чекатиме він; їтимуть, коли йтиме він; не слухатимуться жодного турка; будуть доброзичливими з усіма, хто говорить арабською; і незалежність стоятиме для них вище за життя, сім'ю та будь-які блага“...»

Лоуренс також узяв участь у переконанні племен об'єднатися проти турків, а його провідником у цих діяннях завжди були Гертрудині поради та знання пустельних віросповідань. Він визнав, що був у боргу перед нею за весь той обсяг інформації, завдяки якому Лоуренсу вдавалося

об'єднувати пустельні племена під час критичних моментів арабсько-го повстання.

Востаннє Гертруда бачила Лоуренса у квітні 1916 року під час його безрезультатної поїздки до Ель-Кута, коли вони з ним детально обговорювали «світовий уряд».

Тепер, перебуваючи в Басрі, вона слідувала за подіями настільки уважно, як тільки могла, і рвалася до бою. Лоуренс писав листи лише своїй сім'ї, решту кореспонденції він зводив до детальних звітів і запитів про надання обладнання. Він жив з Фейсалом у його шатрі в Янбу — звичайний круглий намет зі складаним ліжком, кількома килимами та дуже гарним молитовним килимком. Саме там Фейсал уперше запропонував Лоуренсу одягти арабський одяг, щоб таким чином уникнути можливого непорозуміння: через його уніформу кольору хакі хтось з восьми тисячного війська арабів міг випадково прийняти його за турецького офіцера. Лоуренс, не задумуючись, прийняв пропозицію.

У Янбу прибула британська допомога: чотири британські літаки і двадцять три застарілі, однак надзвичайно гучні гармати. Лоуренс розчистив злітно-посадкову смугу, і передові групи почали тренуватися користуватися вибухівкою та вивчати техніку підривання динамітом залізниці, побудованої Мейсснером у Хіджазі. Один з фахівців, Герленд, був фізиком і розробив власний інструмент для перерізування металу та повалення телеграфних стовпів. Лоуренс був дуже старанним учнем і згодом винайшов свій метод стрільби прямою наводкою за допомогою електрики.

План полягав у тому, щоб піднятися на узбережжя й захопити турецьку базу Вейх, важливе місто, розташоване на березі Червоного моря посередині між містами Янбу та Акабою. Тоді ж Алі, Абдуллах та Заїд мали підтягтися всередину країни, зосередивши свої сили на залізниці до Медіни й підірвавши сполучення в декількох місцях. У такому випадку турки будуть ізольовані як з боку моря, так і з боку суші, і в результаті будуть позбавлені всіх необхідних для нападу на Мекку запасів.

Вісімнадцятого січня 1917 року Фейсал на чолі десятитисячної армії вирушив у тритижневу подорож до Вейха, під час якої на них чекав переломний момент арабського повстання. Військові дії більше не обмежувалися південним Хіджазом: племена західної Аравії вперше в житті об'єдналися проти спільного ворога. Початок маршу, який супроводить еміра до Дамаска, мав зробити з Фейсала та Лоуренса міжнародних персон. Успіх Фейсала спричинить багаторічну заздрість його батька, силу якої можна порівняти лише з заздрістю його брата Абдуллаха.

Одягнутий у біле, Фейсал їхав попереду свого війська й радісно вітався з усіма шейхами, які сиділи верхи на вишикуваних у ряд верблюдах з прихиленими колінами, низько кланялися й підносили свої руки до губ, що символізує офіційне привітання. Коли Фейсал їх минав, шейхи приєднувалися до його колони в самому кінці; залучаючи до своєї ходи все більше й більше племен, зрештою довжина живої колони склала близько чотирьохсот метрів. Лунали удари барабанів, а поети проголошували зімпровізовані рядки поем, перекикуючи ревіння десяти тисяч голосів, які наспівували військові пісні. За спиною Фейсала майоріли бузкові знамена на золотих стрижнях, а за ними верхи на верблюдах слідували його тисячі двохсот охоронців, одягнених у червоно-золотавий одяг. Далі верхи на верблюдах ішло п'ятитисячне військо і 5300 піхотинців, які тягли за собою гірські гармати та кулемети Круппа, і вже аж за ними крокувало триста вісімдесят верблюдів, навантажених наметами та іншим спорядженням.

Коли Фейсал зі своєю армією прибув до місця призначення, вони побачили, що Вейх уже захопив британський військово-морський флот. Однак, підриваючи мости та знищуючи потяги разом з коліями, араби загнали турків у безвихідне становище, незважаючи на їхню значну кількісну перевагу, і привернули до себе увагу світу.

Лоуренс залишив місто Вейх разом з шарифом Назиром з Медини та Аудахом Абу Тайї зі східного племені Ховеятат і рушив до міста Акаби в обхід через пустелю. Фейсал схвалив цю небезпечну затію: Лоуренс отримав 22 тис. фунтів з особистого гаманця еміра з його підсідельної сумки. Разом з верблюжою кавалерією, якою забезпечив Абу Тайї, загін дістався до міста Акаби в липні, захопив турецький гарнізон й увійшов у місто з шістьма сотнями турецьких в'язнів. На боці арабів зіграв ефект несподіванки. Ніхто не чекав, що на місто можуть напасти з боку пустелі. Турецькі велетенські гармати були спрямовані у протилежний бік, готові будь-якої секунди відбити атаку з моря. Ця перемога раз і назавжди показала, наскільки значущими для британців були союзники-араби: за допомогою Лоуренса їм вдалося витримати головний удар битви на півдні й захопити Червоне море, що дало змогу єгипетській армії вирушити до Дамаска. Генерал Алленбі, який нещодавно очолив британську армію, назначив Фейсала головнокомандувачем усіх арабських військових сил на північ від Маану, і вздовж усієї дороги до Дамаска забезпечував його армію грошима, спорядженням і транспортом.

Усі затримки та невдачі з боку британців та арабів компенсував успіх партизанських дій проти турецьких гарнізонів уздовж залізничної колії

та проти їхніх потягів, які перевозили спорядження та гроші. Сирійський прибічник Фейсала Джафар-паша ель-Аскері пізніше описав, як з підіграного потяга розлетілися сотні тисяч турецьких банкнот і ні один араб не потурбувався їх зібрати — аж настільки сильно вони квапилися дістатися до Дамаска.

Коли Алленбі рухався до Єрусалима, який, зрештою, захопили в грудні 1917 року, Фейсал розбив табір у місті Акаба й готував свою армію до походу на північ, на Дамаск. Саме тоді у таборі, наче грім серед ясного неба, з'явилася копія таємної угоди Сайкса–Піко. До арабів цей документ потрапив з люб'язності більшовиків, які передали його через давнього ворога Фейсала, Джемалю-пашу, щоб показати арабам їхню неминучу долю у випадку, якщо союзники виграють війну. Фейсал і раніше знав про існування якоїсь угоди, але на цьому його поінформованість закінчувалась.

Згідно з угодою, укладеною між сером Марком Сайксом і месє Жоржем Піко, аравійську територію у випадку перемоги союзників ділили на протекторати та адміністрації, які, своєю чергою, мали підпорядковуватися Британії, Франції та Росії. Здавалося, що цей документ повністю перекреслив попередню обіцянку сера Генрі Макмагона щодо незалежності на території, до складу якої входили чотири святі мусульманські міста. Угода Сайкса–Піко — чи незгода, як її вже почали називати в Лондоні — згодом ляже в основу пакту Сан-Ремо, згідно з яким Аравія потрапить під мандат Британії та Франції.

Те, що Фейсал не знав цієї надзвичайно важливої інформації, було заслугою його батька. Хуссейн ніколи не показував синові багаторічну переписку, яку вів з Генрі Макмагоном і яку зберігав у своєму домі в Мецці; як і ніколи не вважав за потрібне пояснювати свої батьківські накази. Більше того, у травні, за три місяці до того, до Хуссейна в Джидду приїжджали Сайкс з Піко, щоб розповісти про зміну умов договору, спричинену реакцією Британії на вимоги французів: Франція здійснюватиме свій вплив на Сирію та Ліван, а Британія — на Ірак, Йорданію та північну Палестину. Зациклившись на власних переконаннях, чи то через свій вік, чи силу своєї особистості, Хуссейн їх майже не слухав.

Ніщо не могло зарадити розчаруванню Фейсала, і саме цього дуже боювся Лоуренс. Протягом декількох днів здавалося, що повстанню прийшов кінець, і Лоуренс розривався у своїх суперечливих почуттях. Після того, як Фейсал дізнався про таємну угоду, він одразу ж відправив батькові телеграму, повідомляючи, що він зі своєю армією відмовляється продовжувати боротьбу проти турків, тому що їхнім ідеалом була незалежність

та єдність арабської нації. Вони не дозволять, щоб турків замінили чергові іноземці. Хусейн, у свою чергу, зв'язався з Лондоном, і в результаті отримав непохитну гарантію того, що все це було нічим іншим, як простою інтригою, способом спантеличити арабів, і що британський уряд має одну єдину ціль — розкріпачення арабів. Для шарифа такої відповіді цілком вистачило, тож він наказав синові продовжувати воювати — «інакше я вважатиму тебе зрадником». Хуссейн уже називав себе «королем арабів», і успіх Фейсала здався йому дечим п'яним.

Лоуренса ця ситуація дуже мучила, і все ж йому вдалося переконати Фейсала, що Британія дотримається своїх обіцянок і в думках, і на ділі. Відтоді, як сам Лоуренс писав, він більше не міг пишатися їхніми спільними досягненнями, і йому було «постійно страшенно соромно». Арабська армія продовжила рухатися вперед, дорогою одні племена змінювалися на інші, і що ближче вони наближалися до Дамаска, то більшою ставала їхня загальна кількість. Араби захопили Деру, а тоді увійшли в поселення Тафас, правитель якого Таллал був одним з найнадійніших воїнів Фейсала. Турки заскочили в це поселення, коли відступали з міста Дери, і по-звірячому мстилися арабському населенню: жінок і дітей вони безжально катували, а всі будинки підпалювали. Така провокація була нестерпною. Таллала не на жарт розлютив увесь цей жах, він одягнув на голову куфію й галопом поскакав услід за турками, що відступали. Кривава бійня, яка чекала на них попереду, не піддається жодному опису. Лоуренс до кінця свого життя згадував про той день з жахливою відразою.

Дамаск, «перлину посеред смарагдів», оточила арабська армія. Згодом після того турки залишили місто. Сімдесят тисяч турків опинилися в полоні британської дивізії. 30 вересня 1918 року Фейсалові хіджазські нерегулярні війська промарширували містом, а тоді підняли прапор шарифа над Сералем, турецьким адміністративним закладом. Жінки знімали з обличчя вуалі й осипали дорогу перед солдатами квітами та ароматичними сумішами, чоловіки підкидали в повітря свої фески; святкування тривало всю ніч і весь день. Коли з жовтня емір Фейсал під'їжджав до центру міста, усі мешканці раптово затихли. Натопт людей розступився, почувся стукіт копит, а тоді з'явився силует еміра, який галопом проскакав з піднятою рукою на знак привітання. Тисячі схвальних вигуків перетворилися на одне суцільне ревіння тріумфу, яке прокотилося через усю Аравію.

Фейсал, можливий майбутній правитель країни, розгорнув прапор Хіджазу й уперше в житті зустрівся з генералом Алленбі. Їхнє захоплення один одним було взаємним. У 1933 році Алленбі сказав про Фейсала:

«У ньому поєднуються якості солдата й державного діяча; дуже проникливий розум, швидкий у бою, відкритий і прямолінійний... Харизматичний в усіх розуміннях цього слова! Високий, граційний; привабливий — можна навіть сказати, що дуже гарний — з виразними очима, які освітлюють його спокійне обличчя, сповнене гідності; вигляд у нього дуже королівський». У своєму першому зверненні до народу Фейсал наголосив на арабській єдності та незалежності, рівності перед законом і мотивах арабського союзу з Великобританією, Францією, Італією та Американою, а саме, щоб поставити хрест на жорстокості турків.

Нова адміністрація під керівництвом Фейсала, від Акаби до Дамаска, спочатку функціонувала спокійно й гладко. І ще до кінця не затихли святкові вигуки, як Сирія знову розкололася через політичну суперечку, яка загострилася через Франко-Британську декларацію, підписану 7 листопада 1918 року і проголошену майже одночасно з перемир'ям, яке було довгоочікуваним кінцем війни з Німеччиною. Націлена на народ Сирії та Іраку, ця декларація, начебто, обіцяла встановити національний уряд та адміністрацію, «влада яких буде черпатися з ініціативності та вибору корінного населення»; однак декларація також стверджувала, що східна частина Сирії підлягатиме управлінню лорда Алленбі, а так звана окупована ворожа територія на заході, сирійське узбережжя та Ліван, потрапить під контроль Франції.

Усі екстремісти одразу ж підняли це питання, і все ж, параграф про самовизначення, здавалося, коротко викладав урочисту обіцянку союзників; і Фейсалу пояснили, що цей поділ був виключно тимчасовим заходом. Емір вирушив на Паризьку мирну конференцію, переконаний, що союзники стримають своє слово.

Серед сотень делегатів і тисяч радників, клерків і машиністок, які безперервно стікалися до Парижа в проміжку між січнем і липнем 1919 року, були Ґертруда, Лоуренс і Фейсал. На кожному човні та потязі прибували все нові й нові прем'єр-міністри, міністри іноземних справ, президенти, принци та королі, разом з народами, які хотіли стати націями; людьми, які хотіли дізнатися про свої кордони; прибував персонал адміністрацій і військові представники, світова преса та лобісти тисячі й однієї справи. Як написала Маргарет МакМіллан у своїй книзі «Миротворці»: «Протягом шести місяців... Париж був одночасно світовим урядом, його апеляційним судом і парламентом, зосередженням страхів і надій». Під керівництвом Вудро Вілсона, Ллойда Джорджа та Клемансо на конференції представили імперії-банкроти, щоб підняти на розгляд і більш важливі питання, а саме: чи повинна Німеччина зі своїми союзниками бути

покарана, і що краще: щоб вони оплатили всі збитки чи відбудували руїни? Ґертруда прокоментувала:

«У нашій країні [Великобританії] зростає байдужість великої демократії до проблем, зосереджених надто далеко від нас, щоб їх можна було зрозуміти, і разом з тим маємо великодушний демократичний порив забезпечити всі раси світу рівними можливостями та тривожне усвідомлення того, що Захід не можна вважати безневинним в експлуатації Сходу. Війна... призвела до блискучої взаємодії Індії, доблесної боротьби арабів пліч-о-пліч з арміями лорда Алленбі, а сутність миру, проголошена президентом Вілсоном, здавалася визнанням заслуг, досягнутих заради спільної цілі.

У мить відчаю війська Азії пішли на службу, першочерговою ціллю якої був захист європейських вольностей, Схід викликали до військової ради, і Арабське королівство зарахували до складу союзників.»

Світ був страшенно виснажений і стояв на порозі масштабної пандемії грипу, яка спершу спалахнула в Європі. Хвороба забере життя двадцяти семи мільйонів ослаблених людей — удвічі більше, ніж сама війна. Однією з перших жертв став сер Марк Сайкс, який помер під час конференції. Варто зауважити, що саме всі ці відомі й не дуже персони, повертаючись з конференції на свої батьківщини, могли рознести світом страшний вірус.

Ґертруда, яка вже пережила третину свого нещасного року роботи з А. Т., поселилася в готелі Маджестік, найбільшого з п'яти готелів, виділених для делегації з Британської імперії, що знаходився біля Триумфальної арки; також цей готель слугував резиденцією та соціальним центром конференції. Показовий довоєнний готель Маджестік, улюблене місце багатих жінок з Південної Америки, які приїжджали скуповувати речі останнього слова моди, зазвичай славився відмінною їжею та сервісом, однак тепер все це витіснили погана кава та переварена їжа британських привокзальних готелів: увесь персонал готелю замінили британськими готельними працівниками міста Мідленд, мабуть, для того, щоб захистити делегатів від шпигунів. Що вже говорити про Ґертрудине непогамоване бажання поласувати смачною ніжкою ягняти. І не тільки їжа нагадувала делегатам про шкільні часи — під час поселення всі гості отримували книжечки з правилами внутрішнього розпорядку. Страви подавали у визначений час, за напої потрібно було платити окремо, у номерах не можна було готувати їжу, а з меблями слід було бути дуже обережними, щоб не пошкодити.

Одразу після приїзду Гертруда, ясна річ, відчула себе у своїй стихії. Її план залишити Париж, щойно туди приїде А. Т., розвіявся, як дим. Запланований автомобільний тур з батьком теж довелося відкласти, і все ж Г'ю приїхав до Парижа, щоб побачитися з донькою. 7 березня Гертруда написала:

«Я опинилася в настільки дивовижному світі, що ще досі не зробила нічого із запланованого, я лише дивлюся на все це з відкритим від подиву ротом і не можу жодного слова перенести на папір. Наші східні справи надзвичайно складні, і до мого приїзду тут не було нікого, хто б міг розповісти про месопотамську ситуацію з перших джерел. Тутешні вельможі дуже люб'язні... Вони всі переконували мене залишитися, і зараз мені здається, що це робота саме для мене.»

Гертрудин товариш, кореспондент Чирол, теж був у Парижі й одразу ж її відшукав. Завзяті бесіди між ними не згасатимуть протягом декількох тижнів.

На Лоуренса з Фейсалом чекало куди гірше знайомство з конференцією. Коли вони прибули до Марселя, французьке керівництво повідомило Фейсалу, що він не має офіційного статусу на конференції і що даремно приїхав. Тільки після втручання британського уряду його ім'я внесли в список офіційних делегатів — однак лише як простого представника Хіджазу. У Парижі він орендував солідний маєток Людовика XVI — який А. Т. Вілсон назвав «вульгарним» — де кипів від гніву, коли французька розвідка доставляла його листи вже розкритими й затримувала відправлення його телеграм до Близького Сходу.

Лоуренса зустріли скептичними та зневажливими поглядами, адже він прибув до Марселя в арабському вбранні, і повідомили, що на конференції він матиме статус тільки британського офіцера. Францію Лоуренс залишив лютий, наче дідько: згодом ходили чутки, що він взяв Військовий Хрест, яким його нагородила Франція, і почепив на ошийник свого собаки. Коли Лоуренса побачили в Парижі перед початком конференції, він був одягнений у кufію та військову форму. Замість того, щоб поселити його серед знайомих і друзів у готелі Маджестік, Лоуренсу виділили номер в менш знаменитому Континенталі.

Зважаючи на неминучу суперечність їхніх особистостей, можна було передбачити, наскільки роздратується А. Т., побачивши арабський головний убір Лоуренса й почувши його проарабські твердження: «Полковник Т. Е. Лоуренс... схоже, завдав безповоротної шкоди і, я думаю, що всі наші труднощі з французами в Сирії були здебільшого спричинені саме

через його дії та поради». До Фейсала А. Т. ставився з неменшою зневагою, називаючи його «самозваним захисником Сирії».

Коли Хуссейн розпорядився, щоб син представляв його інтереси на конференції, Фейсал попросив батька показати документи, в яких прописувалися обіцянки британців. Хуссейн відмовив синові у цьому проханні. Угоду Сайкса–Піко Файсал отримав від Ллойда Джорджа, уперше розкривши для себе масштаби обіцянок, які Британія дала Франції. Пізніше Фейсал це прокоментував:

«Перший обман сплив, коли фельдмаршал лорд Алленбі заявив, що Сирія була поділена на три райони і що начебто ця угода мала суто тимчасовий і адміністративний характер. Другим ударом по арабському благополуччю стало підтвердження достеменності таємної угоди Сайкса–Піко, яка була спростована в 1917 році... Таким чином нам довелося подивитися в очі гіркій правді».

Якщо Фейсала зрадили всі, то найменша частка зради була від Британії. Секретні протоколи Верховного суду паризької конференції, які пізніше були опубліковані, вказували, що британці неодноразово докладали зусилля, щоб виконати дані арабам обіцянки, які суперечили принципам угоди Сайкса–Піко. Ллойд Джордж яро переконував усіх, що угода між Хуссейном та Британією має бути дотримана. Месьє Піко, представляючи інтереси Франції, заявив, що Францію не обходять попередні угоди британців з арабами, безсоромно додаючи, що якщо Франція буде уповноважена мандатом на Сирію, то на всі ці їхні домовленості взагалі ніхто не зважатиме. На цю образливу заяву Ллойд Джордж відповів, що якщо французькі війська окупуєть Дамаск, він розглядатиме це як порушення британської домовленості з Хуссейном. Французи вирішили, що зв'язок між британцями та Хуссейном — ніщо інше, як таємна змова, завдяки якій Британія мала намір зберегти свій монопольний вплив на Близький Схід. Упертість Франції й нечітка позиція Британії, яка не мала наміру залишити під собою Сирію, але давала суперечливі обіцянки як французам, так і арабам, нічого доброго не пророкували хашимітським інтересам.

Шостого лютого Фейсал мав змогу виступити перед Верховним судом. Він висловлювався загальними й туманними фразами арабською мовою, а Лоуренс стояв поряд і перекладав. Фейсал сказав, що арабський світ має бути незалежним. Він хотів, щоб усі арабськомовні регіони здобули свою особисту незалежність під керівництвом арабського сюзерена і всі

вони були обложені одним єдиним мандатом, допоки не зможуть стати автономними. Арабська єдність, продовжував він, не зможе реалізуватися під запропонованими «сферами впливу».

Британії він нагадав про її поручительство арабської незалежності, яке було дане у переписці між Хуссейном та Макмагоном; Франції — про дух самовизначення, висунутий президентом Вілсоном і викладений у пункті свободи вибору, прописаного у франко-британській декларації. Після цього Фейсал попросив ставити йому запитання й вільно відповідав на них французькою мовою.

Стефан Пішон, міністр закордонних справ Франції, вирішив скомпрометувати Фейсала на некоректне висловлювання, запитавши, що зробила Франція, щоб допомогти йому. Фейсал уміло обійшов цю пастку, висловлюючи свою глибоку подяку французам за допомогу й водночас даючи усім присутнім зрозуміти, наскільки скромною вона була. Усі до єдиного його зрозуміли.

Ллойд Джордж ставив ретельно продумані запитання, щоб продемонструвати велетенський вклад, який зробили араби задля перемоги союзників; однак президент Вілсон запитав лише одне: чи араби хочуть перебувати під одним мандатом, чи під декількома. Фейсал проявив величезну стриманість і дипломатичність. Ще в Лондоні Ллойд Джордж йому сказав, що на конференції його запитають, під чийм мандатом він би хотів опинитися, і порадив «підштовхнути свою колісницю до зіркового президента Вілсона» — Америка була єдиною країною, спроможною завадити Сирії опинитися під мандатом Франції. Фейсал неухильно прислухався до його поради, але згодом після того, знову був розчарований, коли вони з Лоуренсом навідалися до Вудро Вілсона. Американський президент був досить ухильним, а невдовзі взагалі витіснив Америку з їхнього обговорення. Коли американська спільнота втратить інтерес до Близького Сходу — а згодом це мало статися — арабське питання зазнає поразки.

Гертруда була дуже імпульсивною людиною і не могла терпляче ставитися до дурних, на її думку, людей; і таким самим був Лоуренс. Вони обоє могли бути дуже привітними з тими, хто їх цікавив: чи то пустельний житель, чи західний політик, — але такою ж мірою вони бували надзвичайно грубими. Нещодавно Гертруда ошелесила гостей на одному званому обіді в Багдаді, висловившись в обличчя своєму колезі з його юною нареченою-англійкою: *«Навіщо молоді перспективні англійці кличуть заміж таких дурних жінок?»* Коли за вечерею, що була після мирної конференції, співбесідник Лоуренса знервовано сказав: «Боюся, що

мої думки не дуже вас цікавлять», — Лоуренс відповів, що він дуже помиляється і насправді «вони мене зовсім не цікавлять».

Неквапливий темп конференції дратував і Гертруду, і Лоуренса, і вони вирішили зайнятися власними справами. За допомогою Чирола їм вдалося організувати звану вечерю в паризькому будинку автора газети *The Times*, Вікхема Стида. Серед запрошених гостей була велика кількість впливових тамтешніх журналістів. Усі розмовляли французькою, включаючи Лоуренса, який більшу частину своїх молодих років провів у Бретані. 26 березня 1919 року Гертруда написала:

«Після вечері Т. Е. Лоуренс чітко роз'яснив поточну ситуацію між Фейсалом і сирійцями та між ним з французами, а тоді швидко розтлумачив свій план можливої домовленості, що було головним недоліком пропозиції щодо представлення комісії. Лоуренс прекрасно висвітлив свої ідеї. Завдяки привабливості, простоті та щирості він справив на слухачів грандіозне враження й переконав їх у своїй правоті. Тепер питання полягало в тому, чи не було вже запізно переконувати в цьому міністерство закордонних справ та безпосередньо Клемансо; і саме це ми й почали обговорювати.»

З Парижа Гертруда написала своєму колишньому колезі з арабського бюро, Обрі Герберту:

«О, мій дорогий друже, вони перетворюють Близький Схід на таке жахливе безладдя; я з упевненістю припускаю, що ситуація стане ще гіршою, ніж була до війни — за винятком Месопотамії, яку нам, можливо, вдасться втримати за межами цього всеохопного хаосу. Таке враження, що це якийсь нічний кошмар, в якому ти можеш передбачити всі жахливі речі, які мають статися, але нічого не можеш зробити, щоб їх уникнути.»

Гертруда, ясна річ, надзвичайно сильно хотіла зустрітися з Фейсалом, героєм повстання й людиною, яка так чи інакше була важливим гравцем у майбутньому Близького Сходу. На конференцію вона приїхала занадто пізно й не чула його промови, однак Лоуренс особисто представив Гертруду Фейсалу, і її симпатія стала ще більшою. Він був одягнутий у свою звичну білу рясу із золотою вишивкою, у руках тримав церемоніальний кинджал, і весь його образ був надзвичайно владним і загадковим — Фейсал був одним з тих пустельних арабів, які завжди приваблювали Гертруду. Але він був зовсім не схожий на інших пустельних воїнів: його сердечність і почуття гумору, які суперечили замисленому виразу

його карих скошених очей, приголомшили Гертруду. «Я перепрошую, — сказав він з посмішкою, коли в розмові зайшлося про боротьбу за Святу Землю, — а хто з нас переміг у війнах хрестоносців?» Він був досвідченим тридцятитрирічним воїном, переживання та зради якого закарбувалися в його очах виразом глибокого смутку; укрите зморшками обличчя було дещо викривлене через сильні перевантаження, які він постійно звалював собі на плечі. І хоча брови та вуса Фейсала були досить густими й чорними, його коротко стрижена борідка була вже сива. Лоуренс розповів Гертруді про велику пристрасть Фейсала до арабської поезії і як вони з ним могли годинами слухати декламування різноманітних од. Він також розповів про блискуче вміння еміра грати в шахи та про таємничу слабкість, яка вражала його під час ведення армії в бою, у результаті чого емір падав непритомним і його мусили виносити з поля бою.

Глибоко вражена його особистістю й щиро сподіваючись, що французи не завадять Фейсалу стати королем Сирії, Гертруда попросила взяти у нього інтерв'ю. Одного ранку їй вдалося порозмовляти з ним кілька годин, поки Фейсал позував художнику Августу Джону, який спеціально орендував у Парижі студію, щоб малювати портрети найцікавіших делегатів. Серед Гертрудиних нотаток є записи без заголовків та дат, в яких ідеться про два інтерв'ю з Фейсалом, одне з яких вона провела в Парижі:

«У Джоновій студії я сказала йому, що ніщо на світі не зможе змусити Францію відмовитися від сирійського мандату. Він сприйняв мої слова зі здивуванням та тривогою. Після нашого інтерв'ю я одразу попрямувала на обід з містером Балфуром і, коли всі гості розійшлися, розповіла йому про нашу з Фейсалом бесіду, знову озвучуючи своє тверде переконання стосовно намірів французів. Містер Балфур... сказав мені, виключно між нами, що цілком зі мною згодний. Після цього я попросила, щоб він позбавив Фейсала ілюзій... щоб емір міг зайняти належну позицію. Містер Балфур покликав до себе Яна Малкольма і сказав: „Яне, запиши, будь ласка, її прохання, щоб я потім не забув сповістити про це Ллойда Джорджа“. Ян дістав вишуканого блокнота й записав до нього моє побажання — і я, відчуючи, що блокнот Яна був нічим іншим, як кінцевою станцією всіх повідомлень, через день чи два залишила Париж.»

У листопаді 1917 року лорд Артур Джеймс Балфур, апатичний міністр закордонних справ Ллойда Джорджа, випустив декларацію, в якій йшлося про те, що британський уряд ухвалив «встановлення Палестини, як національної домівки єврейського народу». Гертруда ж, у свою чергу,

згадуючи про угоду Сайкса–Піко та всі спричинені нею неприємності; написала листа до сера Гілберта Клейтона, колишнього начальника Арабського бюро в Каїрі: *«До сунітської заяви містера Балфура я ставлюся з глибокою недовірою — якби люди з дому не робили таких заяв, наскільки б легше було тим, хто перебуває безпосередньо на місці!»*.

Хоч би якою суперечливою не здавалася ця декларація, її формулювання пом'якшила версія оригінальної заяви, а саме: «Палестина має бути перебудована на національну домівку єврейського народу». Коли чорновий начерк декларації з'явився на столі в міністерстві, сер Едвін Монтегю, державний секретар Індії — той самий чоловік, який вчитав Гертруду, коли вона надіслала йому свої судження, перескочивши через голову А. Т. Вілсона — висловив свій сильний супротив, незважаючи на те, що сам був євреєм, заявляючи, що сіонізм — «зловмисне політичне переконання, невластиве жодному патріотичному жителю Об'єднаного королівства». Чи буде цей вчинок, запитував він, лояльним щодо Палестини? І як це відобразиться на правах євреїв, які живуть в інших країнах? На Заході багато єврейських лідерів були переконані у тому, що запропонувати євреям Палестину було б ведмежою послугою для єврейської спільноти в цілому; навіть більше, євреї, які на той час уже жили в Палестині, передчували й побоювалися неприємностей, які на них от-от мав обрушити сіонізм. На захист своїх доказів Монтегю зачитав у міністерстві чітко аргументованого листа від Гертруди, переконливі слова якої призвели до перефразування документа. Її обурювало, що сіоністи та політичні діячі Конференції говорили про Палестину так, ніби в ній не живуть люди; тим паче Гертруда бачила, що араби з євреями не можуть мирно жити пліч-о-пліч. Ще в січні 1918 року вона написала Клейтону:

«Нам завжди здавалося, що віддати євреям Палестину було чимось неможливим. Я не вірю в те, що це можна здійснити — особисто я навіть не хочу, щоб це сталося, і кажу про це за кожної слушної нагоди... щоб задовольнити євреїв, доведеться переступити через усі ймовірні політичні міркування, включно з бажанням переважної більшості населення.».

Це вже був не перший випадок, коли сіоністська мрія про батьківщину не брала до уваги людей, які вже жили на певній території. Перший сіоністський конгрес 1897 року представив план купівлі Уганди як дому для євреїв. Відтоді пройшло тридцять років — і що сталося б з правами спільноти, яка вже населяла Палестину? Там жило п'ятсот тисяч арабів, тобто чотири п'ятих від усього населення. Як же мав здійснюватися

захист населення, прописаний у декларації, якби країна стала батьківщиною євреїв?

Половина всіх євреїв жила в принизливих злиднях на території, яку називали смугою осілості, теперішня Білорусія, Україна та східна частина Польщі. Влітку там була задущлива спека, а взимку — лютий холод, і надзвичайно убогий ґрунт у будь-яку пору року. Російський уряд не забезпечував охороною своїх сім мільйонів єврейських мешканців, які неодноразово потерпали від погромів і кривавих боєнь під час антиєврейських заворушень. Деякі з євреїв піднімали повстання, як, наприклад, Троцький, а сотні тисяч з них поїхали шукати нового життя в Америці та Західній Європі. Станом на початок війни в Америці проживало три мільйони євреїв, а в Британії — триста тисяч, і більшість з них були біженцями.

Націоналістичні ідеї, які набирали популярності під час війни у Франції, Німеччині та Австрії звели до всезагальних підозр у винуватості меншин, і особливо це стосувалося єврейських меншин. Водночас посилювалося бажання євреїв отримати власну державу. У Британії головним сіоністом був Хаїм Вейцман, викладач біохімії в Манчестерському університеті, надзвичайно приваблива особа. Для нього Палестина, останнє єврейське королівство, яке було знищене римлянами, було єдиним місцем, придатним для єврейської батьківщини. Він хотів отримати територію, на якій євреї міг бути «стовідсотковим», а не асимільованим євреєм, який вимушений приписувати собі іншу національність. Таких євреїв він зневажав — і серед них були такі відомі постаті, як лорд Ротшильд та Едвін Монтегію. Ще до початку війни Вейцман опитав близько двох тисяч людей, намагаючись схилити їх на свій бік. Йому вдалося завоювати прихильність лорда Роберта Сесіла, який допоміг переконати Балфура. Сіоністська мрія зачепила почуття працівників міністерства закордонних справ, переконаних, що у світі має знайтися батьківщина для «найобдарованішої раси, яку не бачило людство з часів греків п'ятого століття». Вейцман також прихилив на свою користь Марка Сайкса, Ллойда Джорджа та Черчилля; симпатію останнього він завоював ще під час його перших виборів, коли політик отримав підтримку від головної єврейської спільноти Манчестера.

На початку війни, коли Балфур займав посаду першого лорда адміралтейства, а Ллойд Джордж був міністром боєприпасів, Вейцманові вдалося зробити так, що всі вони опинилися перед ним у боргу. Коли Британія опинилася в безвихідній ситуації — браку вибухівки — Вейцман винайшов спосіб виготовлення ацетону, який був її невід'ємною

складовою. Він презентував свій винахід британському уряду, не взявши натомість ані копійчини: єдине, про що він попросив, так це про підтримку Британії в справі сіоністів, і про цю обіцянку забути було неможливо.

Єврейський легіон, добровольці в складі королівського фузилерного полку, відважно боролися під керівництвом Алленбі у його наступі на Дамаск. Коли він створив там свою адміністрацію, усі офіційні постанови видавали як єврейською, так і арабською мовами. Через декілька місяців сіоністи купили в Єрусалимі маєток і Вейцман закрив перший камінь у фундамент Єврейського університету. Коли головний британський сіоніст приїхав на Паризьку мирну конференцію, він виступив з гучною промовою й підтримав британців у їхньому оскарженні палестинського мандату. Воно й не дивно, що після їхнього з Фейсалом знайомства, обоє виявили, що притримувались однакових переконань: жоден з них не хотів опинитися під французьким мандатом. Фейсал дещо презирливо ставився до палестинців, яких вважав сумнівними арабами, до того ж був сильно завантажений власними проблемами, тож вони з Вейцманом якось туманно дійшли згоди, що «земля велика, і її вистачить для всіх». Фейсал передбачав вигідне майбутнє для палестинських арабів у випадку партнерства з єврейськими іммігрантами, які б приносили на їхню пустельну землю свою західну освіту та енергію. З січня 1919 року вони підписали угоду про схвалення єврейської імміграції в обмін на підтримку сіоністами незалежної арабської держави.

Після Конференції Америка направила комісію, яка складалася буквально з кількох осіб, дослідити питання майбутнього Палестини та провести опитування населення в Сирії. Двоє людей, які супроводжували цю комісію, дізналися, що, як і казала Ґертруда, палестинські араби були категорично проти сіоністської програми: вони радили забути про поняття єврейської батьківщини. Ґертруда чудово усвідомлювала, що до цього часу араби в Палестині не розглядали себе нацією. *«В одному Палестина мала б бути вдячна балфурській декларації: країна знайшла себе завдяки протистоянню. Національна самосвідомість зростає шаленими темпами... Гостра жага до освіти, яка проявлялася по всій території, була викликана заздрісним бажанням бути з євреями на одному рівні».*

Ніхто не звертав уваги на те, що там з'ясували члени комісії; як і не було можливості проглянути їхній звіт, оскільки його так і не опублікували.

Неприємним було, що в той час, коли Вейцман намагався завоювати прихильність на конференції, палестинців там навіть не було. Замість того, уперше в житті, в Єрусалимі вони розпалили повстання проти

пропозиції заселити євреїв до Палестини. Вони надіслали Балфуру цілу гору листів і петицій, однак жоден до нього так і не дійшов, оскільки всю ту кореспонденцію знищив особистий секретар Балфура. Правда полягала в тому, що ніхто не хотів займатися цією проблемою. Серед тих, хто все ж замислювався про палестинське питання, існувала думка, що ця територія, кажучи словами лорда Курзона, «стане болісною скабкою в тілі того, хто відповідатиме за її мандат». І випала така «честь» верховному комісарові уряду її величності, серу Герберту Самуелю. На його інавгурацію Гертруда написала неупереджений начерк про чвари між євреями та арабами: про сіоністську безтактність, вільно висловивши свої сподівання щодо майбутнього Палестини і про сильне обурення арабів стосовно економічної та фінансової влади, якою була наділена новостворена сіоністська комісія. За призначенням Британії, цей комітет на чолі з Вейцманом мав свою резиденцію в Єрусалимі, звідки вони передавали всі єврейські питання до місцевих представників британської влади. *«Ревіння членів комісії, відповідальних за, скажімо, декларацію, яка постановляла, що Палестина має бути єврейською так само, як Америка — американською, продовжуватиме відлунювати від покірних записів верховного комісара й ефективно їх глушити»*, — прокоментувала Гертруда.

У квітні 1919 року розчарований Фейсал залишив Францію і перед тим, як повертатися до Сирії, щоб подавити партизанську війну вздовж узбережжя, заїхав у Рим до Папи. У вересні Ллойд Джордж і Клемансо уклали тимчасовий договір. Британські війська в Сирії замінили французькі гарнізони. Арабські війська залишалися у східному регіоні під керівництвом Франції. Британський уряд запросив Фейсала до Лондона, щоб обговорити поточну ситуацію. Фейсал знову вирушив у дорогу й знову зазнав грубого ставлення до себе в Марселі та був змушений об'їжджати Париж. У Булоні та Дуврі його шанобливо зустрічали британський адмірал з почесним караулом, а на вокзалі в Лондоні — представники міністерства закордонних справ. Фейсала повідомили про нещодавню угоду прем'єр-міністрів і запевнили, що вона укладена виключно на тимчасовій основі.

Повернувшись до Сирії, Фейсал дізнався, що його батько Хуссейн відмовився визнавати його перемовини. Також Хуссейн не схвалював і не приймав мирних умов, прописаних у Версальському договорі*. Коли Фейсал приїхав до Дамаска, його зустріли десять тисяч арабів, які

* Версальський договір уклали під час Паризької мирної конференції, у ньому прописували умови миру з Німеччиною; Севрський договір уклали роком пізніше, він встановлював умови миру з Туреччиною.

вийшли протестувати проти майбутнього французького мандату. Услід за цим протестом арабський конгрес висунув вимогу повної арабської незалежності в Сирії. А тим часом у Месопотамії уздовж річки Євфрат арабські племена воювали з єдиними союзниками Фейсала, британцями. Гертруда описала еміра десь приблизно в цей проміжок часу:

«Фейсал зі своїми високими ідеалами та справедливим уявленням арабського питання, яке він самотужки представляв і захищав, гостро реагував на співчуття чи політичний супротив, намагаючись втримати свої позиції перед завуальованою французькою ворожнечею й запальною безрозсудністю своїх прибічників; затюканий сім'єю, покинутий британським урядом... поряд з ним не було жодної людини, з боку якої він міг би відчутти приязнь і неупереджене наставництво...».

Опинившись між двома вогнями, пріоритетами Заходу та екстремістами в Сирії, Фейсал зіткнувся з арабськими націоналістами, які вимагали прийняти корону Сирії. Щоб дати відповідь, йому знадобилося чимало часу. Емір зв'язався з лордом Алленбі в Каїрі і попросив порадити, як бути. Лорд відзначив, що якщо Фейсал пристане на цю пропозицію, то, можливо, вдасться уникнути повстання, якщо ж відмовиться, то цим самим може його розпалити. Щоб дочекатися цієї відповіді, Фейсалу знову ж таки довелося витримати чималу паузу, та й коли він її отримав, відповідь виявилася настільки ухильною та нечіткою, що емір дозволив собі погодитися на пост короля. Ні Великобританія, ні Франція не визнали тієї коронації: Британія не могла цього зробити, а Франція не хотіла. Ті, хто ставилися до Фейсала, як до самозванця, звинувачували його в переході на бік екстремістів.

У квітні 1920 року, під час конференції в Сан-Ремо, на Сирію офіційно наклали французький мандат.

Фейсала запросили приїхати, однак він уже втомився стрімголов мчати через увесь світ по кожному запиту Заходу, тільки щоб там йому ухильно сказали якихось два слова й відпустили. Так поступово Сирія дійшла до точки, коли конфлікт став неминучим.

Щойно конференція ухвалила французький мандат, Дамаск вибухнув невдоволенням. Фейсал опинився в безвихідному становищі. Сирійці називали його профранцузьким, французи — пробританським, а британці говорили, що він підтримує арабський екстремізм. Фейсал міг підкоритися Франції або ж відстоювати інтереси арабів. Ясна річ, він би вибрав другий варіант, от тільки все вже вирішили замість нього. Генерал Гуро приїхав до Дамаска як перший верховний комісар Франції, за

іронією долі, це був той самий генерал, який нагороджував Фейсала орденем почесного легіону.

Повітря заповнив дух повстання. У Сирії на той час перебувало дев'яносто тисяч французьких військових, більше того, французи забрали всі найважливіші порти. Коли Фейсал надіслав до Верховного суду свій офіційний протест проти іноземної окупації та оскарження мандату, Гуро почав діяти. Він висунув Фейсалу такі вимоги: цілковите визнання мандату, надання французькій мові статусу державної, негайне зменшення чисельності сирійської армії, припинення мобілізації, можливість вільного пересування для військових залізничними шляхами, французьку окупацію Алеппо й покарання всіх арабів, які повстали проти мандату. Фейсал попросив сорок вісім годин на роздуми, але цих дві доби ще не минуло, як французи висунули ще одну серію ультиматумів. Тоді, 22 липня, арабські племінні жителі взяли закон у свої руки й напали на французький форпост. Наступного дня французи їх прогнали й рушили окупувати Дамаск. *«Фейсал не був на чолі арабського супротиву, — зауважила Гертруда. — Більше того, цей рух розвивався всупереч його наказам... Генерал Гуро, не зволікаючи, виступив з декларацією, розпочинаючи зі слів: „Емір Фейсал, через якого ця країна опинилася на грані гибелі, закінчив своє правління“»*. Гуро надіслав наказ, згідно з яким Фейсал мав залишити Дамаск протягом двадцяти чотирьох годин.

Таким чином, першу спробу арабського самовизначення розчавив французький армійський чобіт. Фейсал зі своїм молодшим братом Заїдом тихо залишили Дамаск; загалом його правління в Сирії тривало менше п'яти місяців. З Дари, міста, де арабське повстання досягло найбільшого тріумфу, під британським покровительством він поїхав до Хайфи, потім до Єгипту і зрештою до Європи. Рональд Сторрс приїхав на платформу станції а в Аль-Кантарі, щоб бодай привітатися з Фейсалом, і побачив, як колишній король Сирії сидів на своїй валізі й чекав потяга. Сторрс зазначив, що *«Його очі наповнили сльози, і він був ображений до глибини душі»*.

Гертруда відреагувала на такий поворот із занепокоєнням та обуренням. *«На мою думку, у світі не існує таких сильних слів, якими можна висловити моє відчуття нашої відповідальності за сирійську катастрофу. І неможливо побачити, більше того, я думаю, що навіть Франція не бачить, куди їх веде їхня політика...»*. Пізніше, під час їхньої з Фейсалом бесіди, король сказав, що розраховував на міцний союз між британським урядом і Хіджазом:

«Ви кинули мене в Сирії — саме тому на мене обрушився обов'язок формувати новий план. Ви маєте пам'ятати, що я стояв і стою геть один. У мене ніколи не було підтримки ні від батька, ні від брата Абдуллаха. Вони обидва дуже сильно заздрили тій посаді, яку я отримав у Сирії завдяки успішності арабської кампанії... У мене ніколи не було впевненості у своїй сім'ї».

На той час Фейсал з Ґертрудою вже перейшли на «ти», і він розмовляв з нею цілком відверто. Фейсал продовжував:

«Коли в 1919 році я був у Парижі, мій батько безупинно твердив, щоб я змусив союзників виконати свої обіцянки, які вони дали арабам. А я навіть не знав, що то були за обіцянки — я ніколи не бачив їхньої з Макмагоном переписки. Але в будь-якому разі я за жодних обставин не збирався тиснути на союзників. Хіба у мене була якась влада? Чи, може, статки? Усе, що я міг робити, це висловлювати своє бачення й вести перемовини. І саме це я й робив. Я продовжував робити те саме, коли залишився віч-на-віч з Францією».

Його особисті послідовники змусили Фейсала прийняти рішення, як сказав він. У той самий час, коли вони назначили його королем Сирії, його брата Абдуллаха удостоїли звання короля Іраку.

«Я знав, що вся ця ідея була просто смішною, але я погодився, щоб задобрити свого брата. Він, як ви знаєте, старший за мене, і я хотів, щоб в арабському світі у нього був статус, який би упокоїв його ворожнечу».

Тепер Ґертруда прекрасно бачила, куди вела французька політика в Сирії:

«...зростання ненависті до французького контролю, яке після нашої евакуації в листопаді 1919 року стало незмінною характеристикою історії Сирії, після останніх подій настільки посилилося, що жодні пом'якшувальні заходи, запропоновані з боку Франції, не зможуть допомогти.

[Окрім сирийських мусульман і християн] на полі бою з'явилася ще одна ланка — друзи, надзвичайно сміливі, невгамовно мстиві та безжально жорстокі, які не побояться протистояти своєю малою чисельністю проти військ Французької республіки, як і не пробачать образ...

Саме французька політика змогла об'єднати... друзів з сирійськими арабами... Їхня ідея стала єдиною... Рано чи пізно французам доведеться піти».

Намагаючись поширити на арабів свої військові норми, Франція ще більше подробила Сирію. Улітку 1925 року друзі розпалили національне повстання. І знову Дамаск потонув у війні, і французи, не розбираючись, розбомбили стародавнє місто в руїни. Протягом кількох років Сирія перебувала в стані неконтрольованого хаосу.

Зустріч з Фейсалом, їхнє близьке знайомство та страхотливі спостереження за подіями, які розгорталися в Дамаску; тривога за жорстокість у Палестині, яка жахала масштабами безладів уздовж річки Євфрат, у той час, коли А. Т. проводив свої останні місяці роботи у відділку — не дивно, що Гертруда описувала розпад Близького Сходу схожим на крах Римської імперії.

Коли британський мандат над Іраком офіційно вступив у силу, А. Т. якраз готувався до свого звільнення. Також розпочалася підготовка до арабського установчого зібрання в Багдаді, однак усі чекали на повернення з Лондона шанованого сера Персі Кокса. Гертруда, радіючи скорому приїзду людини, якій довіряла і з якою могла працювати, ламала голову над реальним планом, завдяки якому можна було б запустити деякі демократичні процеси: *«Мені дуже подобається моя робота і дуже подобається бути впевненою у своєму начальнику. Коли я згадую цей самий період минулого року...»*.

У цей найбільш невідходящий час Гертруда знову захворіла на бронхіт і мусила залишити відділок десь приблизно на тиждень. Проте відсторонитися повністю від роботи їй не дали. У літньому будиночку Гертруди безперестанно товпилися відвідувачі, які начебто приходили поцікавитися її здоров'ям, а насправді, щоб розповісти про свої страхи та бажання. Гертруда втратила будь-яку надію на спокійне одужання. Вона одягла вечірню сукню й у цьому, найбільш невідходящому для ситуації наряді, зустріла групу знатних мусульман з Багдада, включаючи мера та сина поважного накіба, одного з найважливіших релігійних вельмож Іраку. Кокс теж не міг обійтися без своєї помічниці. Він скликав позачергове зібрання для того, щоб обговорити призначення арабських міністрів і британських радників, а для місця проведення обрав Гертрудину вітальню.

Коли Гертруда повернулася до роботи у відділку, її навідав давній товариш, Фахад Бег, якому вже було під вісімдесят і який розповів, що за час після їхньої останньої зустрічі його гарем поповнився ще на дві

дружини. Спеціально для нього Гертруда влаштувала у своєму саду званий обід, на якому в одну прекрасну мить він розіпнув свою рясу, щоб похизуватися велетенською діркою в грудях, яку отримав під час молодечого газзу, коли спис наскрізь протнув його тіло. Здивовані зойки дам доставили йому чимале задоволення.

А тим часом Кокс склав список надійних і презентабельних арабських кандидатів. Першим уряд, безсумнівно, обрав накіба з Багдада, його привабливість Саїда Абдулу Рахмана Ефенді. Шанобливий чоловік похилого віку був також головою сунітської спільноти. Він, як і Фейсал, походив з роду Пророка і був хранителем святої гробниці Абдули Кадіра Джилані. Накіб був добрим товаришем Гертруди: йому подобалося з нею розмовляти, а вона часто провідувала його дружину та сестер. *«Свою дружбу Абдула Рахман Ефенді проявляв у дуже приємний спосіб! — написала Гертруда. — Щотижня він надсилає мені величезний кошик фруктів зі свого власного саду — і в цьому сезоні я смакую великим білим виноградом»*. Однак накіб жив у величому духовному самотництві, і Гертруда майже не сподівалася, що він пристане на їхню пропозицію. Кокс пішов з ним на зустріч і після нетривалих роздумів Абдула погодився, і тим самими приємно всіх здивував. З того часу він узяв під своє управління формування тимчасового уряду.

В одну мить накіб запросив вісімнадцятьох чоловіків для формування Державної ради, яка розмістилася в Сералі, колишній споруді турецьких органів влади. Однією з найвидатніших особистостей серед них був Фейсалив помічник, який командував армією під час повстання і був його прибічником у Сирії, Джафар-паша аль-Аскарі. Слідом за ним приїхав його швагер, Нурі-паша Саїд; після знайомства з ним його особистість справила на Гертруду неабияке враження. Ось такими були перші постаті, що виступали за незалежність країни, яких повернули до Багдада за державний кошт після розвалу арабського режиму в Дамаску.

Джафара-пашу, багдадського араба, який знав вісім мов, накіб запросив на посаду міністра оборони та дав розпорядження звернути увагу на формування місцевої армії, щоб таким чином зменшити кількість британської. Джафар вирішив перейти на інший бік і вступити в арабське угруповання після того, як дізнався про публічне повішання його товаришів, сирійських націоналістів, яке організував Джемаль-паша в Дамаску. Гертруда написала: *«Хотілося б, щоб було побільше таких чесних і стриманих людей, як він»*. Побачивши, як вчинили з Фейсалом у Сирії, Джафар, як він сказав Гертруді, мав дуже погане передчуття, коли погоджувався вступити до кабінету міністрів. Гертруда його запевнила, що,

зрештою, повна незалежність була саме тим станом речей, який Великобританія збиралася надати Іракові. *«„Шановна пані, — відповів він, (ми розмовляли арабською), — повної незалежності ніколи не дають; її завжди беруть”, — яке мудре зауваження».*

Слідом за усіма змінами виникли неминучі труднощі з шиїтами, і не лише через те, що вони вважали новостворений кабінет міністрів про-британським, а й тому, що шиїтів у його складі було значно менше за сунітів. Для усіх протестуючих Ґертруда підкреслила, що майже всі шиїти — громадяни Персії, і саме тому не мають права займати посади в уряді Месопотамії. Згодом одного шиїта з Кербели назначили міністром освіти; накібу переконливо радили взяти саме його на цю посаду.

Тимчасовий кабінет міністрів мав керувати країною доти, доки вона не підготується до перших всезагальних виборів. Одним з Ґертрудиних завдань було запропонувати якусь систему голосування, яку можна було б поставити на розгляд у комітеті виборчого права і яка була б досить справедливою й репрезентативною. Ґертруда написала: *«Кокс надіслав до міністерства захопливого листа, в якому повідомляв, що під час виборчої асамблеї, на якій мало визначитися майбутнє Іраку, потрібно представити кожен сегмент спільноти, а він, своєю чергою, має запевнити, що його правління було правильним».*

Ґертруді потрібно було якимось чином вирішити таку проблему: великі землевласники, представлені в складі ради, зробили б усе, щоб позбавити племінних арабів права голосу. Сасун Ефенді, голова єврейської спільноти, та Дауд Юсафані, з Мосула, прийшли до Ґертруди обговорити це питання. *«Ми всі погодилися, — писала Ґертруда, — що це стало б справжньою катастрофою, якби кількість племінних представників значно перевищувала кількість міських мешканців, але я наполягала на тому, що... арабський національний уряд може навіть не сподіватися на успіх, допоки не вигадає, як прив'язати племінних мешканців до своїх сфер діяльності».*

Її першою ідеєю було включити до виборчої асамблеї тридцять членів племінного населення, по одному представнику з двадцяти найбільших племен, а решта — представники з менших общин. Джафар-паша та Сасун прийшли до Ґертруди з іншим планом: вони запропонували запросити по два племінних представники з кожного округу Іраку, однак будь-який мешканець, який мав бажання зареєструватися, міг голосувати у звичному порядку. Ґертруда була вражена, до того ж не тільки через те, що міністерство змогло запропонувати кращий план, а й тому, що така концепція гарантувала присутність на асамблеї щонайменше десяти

племінних представників. Це було першим зібранням державної ради першого арабського уряду в Месопотамії з часів аббасидів — Гертрудине приємне схвилювання не мало меж.

Першим завданням ради було відновити в країні мир. Насилля досі панувало вздовж Євфрату та на півночі країни, де літаки військово-повітряних сил Великобританії бомбардували племена, які продовжувала атакувати віддалені британські гарнізони. Кокс був налаштований забезпечити мир до того, як переходити до вирішення інших питань; щоб приборкати всі порушення, він мав підключити якомога більше армії — це завдання вже було легшим, оскільки на той час у розпорядженні Кокса були додаткові війська з Індії. Лідерам останнього повстання обіцяли загальну амністію, однак Кокс не збирався її виконувати, допоки племена не покорилися б. Гертруда переконувала свого керівника, щоб він не тягнув: вона хотіла, щоб Британію шанували за те, що вона сама вирішує, коли вдаватися до певних заходів, а не виглядала так, ніби прогнулася під арабським тиском. Вона написала Чиролу: *«Сунітські погляди [в Іраку] змінюють свій курс... на користь турецького принца. Мені це не подобається, але я готова їх прийняти. Я готова прийняти будь-що, тільки б це гарантувало миттєву стабільність...»*.

Мир та стабільність Іраку були її неохитною метою, адже тільки в таких умовах могло процвітати людське життя. Жорстокість племен, спрямована проти британців, була гіркою пілюлею, яку Гертруда мусила проковтнути. Вина за тодішні негаразди лягала як на сумнівну адміністрацію А. Т., так і на західні держави з їхніми безкінечними відстрочками в наданні обіцяного самовизначення. Вона завжди сердилася через це і тепер мусила страждати від наслідків. Гертруда ненавиділа всі бомбардування й підпали. І водночас погоджувалася з думкою Кокса, що недосвідчений арабський уряд не може впоратися з лютими масовими заворушеннями і, скриплячи серцем, підтримувала його у застосовуванні грубих заходів заради встановлення миру. Її очевидна готовність визнати турецького принца у разі, якщо таким виявиться бажання майбутнього демократичного Іраку, здавалася не такою неочікуваною, якщо враховувати гумористичну примітку, яку Гертруда написала у листі до Гардинґа в мить сильного роздратування: *«Я іноді думаю, чи не краще б ми зробили, якби залишили арабські провінції під умовним сюзеренітетом Туреччини, народження нових держав супроводжується такими болісними пологами!»*.

У будь-якому випадку демократія полягала в готовності приймати всі бажання народу, без жодного ухиляння. У своєму листі до Г'ю, датованого 18 грудням 1920 року, вона написала: *«Я їм сказала, що вибір залежить*

виключно від них самих, нам байдуже, кого вони хочуть обрати на посаду еміра і який тип правління встановити — головне, щоб ми були впевнені, що той вибір зроблено вільно й без жодного натяку на примус чи залякування».

Утім Гертруда була не до кінця чесна. Вона чітко знала, кого хотіла бачити королем Месопотамії. І лише через тиждень після того написала батькові: *«Особисто я переконана, що існує лише одне прийнятне рішення: це має бути син шарифа, а саме, Фейсал. Він, безсумнівно, — наша кандидатура номер один»*.

КОРОНАЦІЯ

У ГЕРТРУДИ були важливі союзники. Черчилль, новий державний секретар з питань колоній, назначив Лоуренса своїм радником з питань Аравії. Лоуренс, як і Гертруда, був шокований зрадою французів щодо Фейсала і хотів вгамувати своє почуття провини та відповідальності за те, що сталося в Сирії. Як і Гертруда, він вважав Фейсала найліпшим кандидатом на іракську корону. Але насамперед потрібно було вивідати ситуацію з французами. У результаті невдовзі Лоуренс поінформував Черчилля, який у той час відпочивав на півдні Франції, займаючись живописом, що є одна умова: Фейсал мав відмовитися від усіх претензій щодо Сирії і від будь-якої підтримки сирійських націоналістів. Фейсал погодився й був навіть готовий відмовитися від батькових претензій щодо Палестини взамін на іракський трон для себе та новостворений йорданський — для його брата Абдуллаха.

Однак у Черчилля на порядку денному була терміновіше завдання адміністративного характеру — суттєво зменшити загальну суму витрат, яка становила 37 млн фунтів, для військового контролю на Близькому Сході і велетенські витрати на охорону порядку в Іраку. Для цього від скликав британських держслужбовців Іраку на конференцію в Каїрі.

Десятиденна конференція розпочалася 12 березня 1921 року, головною темою обговорення був Близький Схід у всіх можливих ракурсах. В Іраку Кокс зміг придушити повстання на дуже великій території і був, як і Черчилль, упевнений, що наступний крок до незалежного арабського уряду треба зробити без вагань. У конференції брали участь маршал авіації Г'ю Тренчард з ВПС Великобританії; Кінаган Корнвалліс, фахівець розвідувальної служби, який останнім часом керував арабським бюро, а тепер був закріплений за міністром фінансів у Єгипті; та генерал-майор сер Едмунд Айронсайд, командир військ у Персії. Команда сера Персі складалася з шести осіб, включно з Гертрудою, Джафара-пашею та Сасуном Еффенді Ескаїлом, єврейським бізнесменом, який займав посаду міністра фінансів. Також на конференції був А. Т. Вілсон, який на той час працював у нафтовому бізнесі, що не завадило йому стати попереду

офіційної групової фотографії, і тим самим відтіснити Гертруду на задній план.

Лоуренс зустрів іракську делегацію на каїрському вокзалі. Після того, як Гертруда востаннє бачила його на Мирній конференції, він став всесвітньовідомою персоною завдяки старанням журналіста Лоуела Томаса, який написав біографію Т. Е., а тепер їздив по світу, читаючи лекції та влаштовуючи прес-конференції про свого героя. Лоуренса публічність одночасно й мучила, і тішила — він дуже гнівався, коли одного разу по-тайки прослизнув на задній ряд кінотеатру на фільм про себе самого, а його все одно помітили. Уперше в житті він був відоміший за Гертруду — от тільки її саму це зовсім не обходило. Вони обережно пробралися до її номера в готелі Семірамід, і Гертруда почала вичитувати Лоуренса за певні коментарі пресі, за похвалу й критику роботи громадянської адміністрації в Багдаді. У той час, коли Кокс викладався по повній програмі, щоб придушити повстання, Лоуренс написав статтю для газети *Sunday Times*: «Англійський народ у Месопотамії потрапив до пастки, з якої важко буде вибратися з достоїнством і честю. Ситуація виявилася набагато складнішою, ніж нам про неї розповідали, а наша адміністрація значно кровожерливіша та більш неуміла, ніж про це знає народ». Гертруда налетіла на Лоуренса за це висловлювання й за його звинувачення у тому, що Іраку насаджували англійську мову: це була брехня, сказала вона, і він про це знав. «Казна-що!».

Хай там як, Гертруда з Лоуренсом залишалися чудовими друзями, усе тими ж старими «пронірами», які тепер опинилися між найбільшими двигунами Близького Сходу і обоє хотіли бачити Фейсала королем Іраку. Після Лоуренсового від'їзду Гертруда зробила короткий візит Черчиллю та його дружині Клементині в їхньому багатокімнатному готельному номері, а наступного дня вони взялися за роботу.

Кокс сказав Черчиллю, що в тимчасовій державній раді, яка підпорядковувалася британцям, найближчим часом мала відбутися заміна керівництва, і бажано, щоб це був арабський правитель. Гертруда пояснила, що є три кандидати: сунітський лідер, накіб, Саїд Абдула Рахман, який вже у похилому віці і скоріш за все відмовиться; турецький принц; та шейх Мухаммарах. Також було два найсильніші суперники: Фейсал та менш підходящий Саїд Таліб.

Таліб, син накіба з Басри, був поважною фігурою, досить популярним у своєму регіоні, тямущий у політиці і, як одного разу його описала Гертруда, «збиточник». На той час він саме займав посаду міністра внутрішніх справ і був дуже засмучений, що не ввійшов до складу каїрської

делегатії. Таліб був відомим убивцею — принаймні всі знали, що він убивав людей і під час війни намагався продати свої послуги за непомірну ціну або туркам, або британцям. В Індії його ув'язнили, але в результаті відпустили через втручання А. Т. Вілсона та британської адміністрації в Багдаді: адже Таліб зрештою був з дуже впливової іракської сім'ї, його батько очолював могутнє сунітське угруповання південної частини Іраку. Нещодавно Таліб співпрацював з британцями під час придушення повстання в Багдаді та Басрі й намагався втертися до Гертруди в довіру за день до того, як вона поїхала до Каїра; пізніше Гертруда розповіла:

«Він пив віскі й нашіпував мені на вухо все більш сентиментальним тоном про те, що завжди ставився до мене, як до сестри, завжди прислухався до моїх порад і зараз бачить у мені свою єдину підтримку. А я ж, своєю чергою розуміючи, що його амбіції ніколи не будуть реалізовані, та цього й не слід робити, не мала чого робити, крім як бурмотати знебарвлені слова дружби.».

Під час конференції Кокс, Гертруда та Лоуренс висловили свої переконливі докази на користь кандидатури Фейсала. Він був героєм війни і відважним британським союзником у повстанні. Він був благородний і надихав діяти, і був готовий одразу братися за роботу. Черчиллю також подобалося, що з Фейсалом у Британії з'являться важелі впливу на його батька шарифа Хуссейна та брата Абдуллаха. Тож він віддав свій голос на користь еміра. Черчилль зв'язався з Англією, щоб передати їм те, що вважав найголовнішим: «Син шарифа, Фейсал, вселяє надію найкращого та найдешевшого рішення нашої проблеми». *«За два тижні нам вдалося виконати такий обсяг роботи, на який раніше ми витратили б близько року», — писала Гертруда у своєму листі до Балфура 25 числа. — Містер Черчилль просто неймовірний чоловік, він завжди готовий піти на компроміс і майстерно керує, як великими політичними зібраннями, так і маленькими комітетами, на які ми розпалися».*

У Гертрудиних очах Ірак почав потроху вимальовуватися. Маленький комітет, який тепер складався з неї, Кокса, Лоуренса та іракських міністрів, узявся за роботу, не звертаючи уваги на часові та географічні межі. Оскільки в країні, де переважна більшість мешканців шиїти, правив сунітський лідер, те, що емір буде прямим нащадком Пророка, було його козирем. Його слід було негайно запросити до Багдада до того, як почнуться вибори правителя. Але спершу йому потрібно було поїхати в Мекку і звідти оголосити про свою кандидатуру. Прямуючи далі на схід, його успіх зростав ще більше. Черчилль відправив телеграму

до Великобританії зі словами: «І Кокс, і міс Белл погоджуються, що якщо притримуватися розробленої тактики, поява Фейсала в Месопотамії сприятиме його загальному визнанню».

Наступним важливим питанням, яке непокоїло Ґертруду, була Палестина. Черчилль зіткнувся з багатьма суперечними труднощами: він мусив встановити з французами прийнятний кордон між Палестиною та Сирією і ще один на півдні між Палестиною та Єгиптом. Він мав виконати обіцянку про батьківщину для євреїв і водночас забезпечити півмільйона арабів, які вже жили на території Палестини, обіцаним самовизначенням. Більше того, яким би урядом Черчилль не забезпечив Палестину, він мав обходитися Британії дешевше, ніж тодішніх 6 млн фунтів на рік. Конференція проходила успішно й Черчилль вирішив, що рішення знайдене. На схід від річки Йордан мала постати новостворена арабська держава. У результаті її назвали Трансйорданією, у ній мав бути встановлений арабський уряд, а Абдуллах мав стати її правителем. На захід від Йордану євреї мали б змогу селитися серед арабів, однак уся ця територія залишалася б підмандатною і перебувала б під британським контролем. До того ж, найімовірніше, саме Лоуренс вплинув на те, щоб розширити кордони мандату на південь до Акаби й забити осиковий кіл між дедалі загрозливішим Ібн Саудом і британцями в Єгипті.

Черчилль доручив Герберту Семюелу, верховному комісару в Палестині, обмежити свою відповідальність за землі, які лежали на захід від Йордану, на яких мали заселитися євреї, і забезпечив його єврейськими військами, щоб її оберігати. Ґертруда вважала цей план прямою дорогою до провалу. Вона погоджувалася з коментарями сера Віндема Дідса, сіоністського ідеаліста, який не міг приховати своєї тривоги через прийняті рішення, які стосувалися Палестини. Казали, що під час однієї приватної бесіди Дідс спалахнув зі словами: «У нас узагалі є якийсь політичний курс? Чи знає наш уряд, куди цей курс веде? Якщо ви запитаете містера Черчилля, яким, на його думку, буде становище арабських країн через двадцять років, чи зможе він вам подати бодай туманне бачення цієї картини? Він не знає; він не думає; у тому, що ми робимо, немає ніякої координації».

Ґертруда від самого початку й до кінця була відверта у своєму неприйнятті сіонізму. Вона написала домнулу: *«Французи в Сирії й сіоністи в Палестині формують колосальний бар'єр, який унеможливорює чесне ставлення до арабів; тільки в Месопотамії ми можемо проводити чесну політику... Безвихідне становище в Палестині дуже сильно відрізняється від того, в якому опинилася Сирія; і вихід цілком очевидний, а*

саме — усунення сіоністської політики». У своєму передбаченні Гертруда не помилилась. І вже на початку липня 1922 року араби відмовляться від визнання балфурської декларації, відхилить палестинський мандат, наданий Британії Лігою Націй, а євреї зазнають жорстокої різанини у своїх поселеннях розгніваним арабським натовпом.

Коли конференція добігла кінця, до Гертруди на декілька днів приїхав її батько. Як і Черчилль, він хотів поговорити про фінанси. Імперія її дідуся опинилася на межі краху. Ціна на акції компанії Дорман Лонг почала падати, а сер Г'ю та сер Артур Дорман були найбільшими власниками цінних паперів цієї компанії. Намагаючись підняти ціни, вони почали самостійно скуповувати акції, але цим самим лише пришвидшили спад. Уперше в житті Гертруда відчула, що теж має звернути свою увагу на питання грошей. Як і завжди, фінансове становище було за межами її інтересів — робота була для неї всім, і ніякі статки її не цікавили. Утім вона відчувала, що мусив теж чимось пожертвувати. Повернувшись до Багдада, Гертруда настільки занурилась в роботу, що не змогла придумати нічого кращого за економію на пір'ї. Вона написала листа Флоренс, просячи прислати блакитного трикотину, щоб Марі могла зшити їй офісну сукню, і шматочок матерії для підходящого капелюшка *«оздобленої червонувато-коричневим пір'ям, фазанячий чудово підійде... тільки не купуйте страусове пір'я, воно занадто дороге»*.

Перед тим як розпочинати публічну підготовку до виборів, потрібно було почекати, поки Черчилль проконсультується з кабінетом міністрів і доб'ється схвалення уряду її високості щодо участі Фейсала у виборах. Для британців у Багдаді, які перебували в піднесеному настрої, цей період очікування був наче короткою відпусткою. Пройшло вже чимало часу, відколи у відділку востаннє лунали жарти, однак тепер там знову запанував сміх. Гертруда зауважила про шейха, одного із запрошених на концерт, на якому музикант, капітан Томас, зіграв Патетичну сонату. *«Наприкінці він запитав, чи сподобалося глядачам його виконання. „Валлахі, — сказав один із шейхів, — хошдакках” — „Їй-богу, добре барабанить!”»*.

Під час цієї перерви Гертруда зайнялася вирішенням та обговоренням питання щодо того, що потрібно робити з Ктесифоном, найпопулярнішою іракською археологічною пам'яткою, щоб зберегти знамениту фасадну стіну, яка помітно нахилилася всередину. Також вона зустрілася зі своїм товаришем Хаджі Наджі, садівником і городником, який жив у передмісті Карадаги, заради приємної компанії з яким вона неодноразово їздила до його поселення: *«Хаджі Наджі... найкраща людина на землі... децю незвичайна заміна подружки, однак найкраща, яку я могла*

знайти». Вони гуляли, сиділи під деревами абрикоси та шовковиці, плоди яких саме подостигали, і влаштовували там пікніки, смакуючи салатами зі свіжих овочів. Іноді він заїжджав до її будинку в місті, щоб поговорити про політику або ж доставити кошика з фруктами та овочами, прикритими букетом квітів. Садівник був вірним прихильником Британії і цілком підтримував еміра. Його дружба з Гертрудою приносила користь, але водночас і шкодила. Живучи зі своєю сім'єю наодинці в глибині села, він був доступною мішенню для націоналістів-екстремістів, і час від часу на ніч йому доводилося виставляти охорону навколо свого будинку. Хаджі Наджі навіть став неофіційним інформатором Гертуди, повідомляючи про все, що коїлося в його місцевості. Пізніше, коли емір приїхав до Басри, вона познайомила його з Кінаганом Корнваллісом, якого назначили Фейсаловим помічником, і Хаджі Наджі зі своєю командою гостинно прийняли Фейсала.

За три місяці після каїрської конференції відпустка закінчилася і події почали розвиватися досить швидко. Фейсал вирушив з Мекки до Іраку і наприкінці червня мав прибути до Багдада. Гертруду розпитували про дизайн тимчасового прапора Іраку, яким можна було б прикрасити вулиці до його приїзду, і Гертруда неабияк занервувала. *«Я вважаю, що Фейсал як державний діяч має усвідомлювати, що повинен заручитися довірою старшого й надійнішого населення, і водночас не охолоджувати захоплення своїх ревних прихильників».*

Перебуваючи в Каїрі, Черчилль запитав, чи зможе адміністрація віддати свій виборчий голос на користь Фейсала: *«Ви можете забезпечити, щоб його обрали на місцевих виборах?»* Західні політичні методи, він зауважив, *«не обов'язково будуть підходящими для сходу, і тому важливо створити фундаментальний принцип для виборів».* Це було дечим сильнішим за просту пораду, це було наказом. Якби кандидатуру Фейсала відхилили, сталася б справжня катастрофа, почалося б повторне розгортання арабського питання. Кокс чітко виконуватиме розпорядження, прописані в листі. Не було жодного сумніву в тому, що Фейсал — найбільша надія на стабільність в Іраку. Сер Персі з Гертрудою мали побажити, що він прийшов до влади за особистим вибором країни, однак усі мали знати, що він переміг би незалежно від побажань британців. *«Я ні на секунду не засумнівалася в правильності нашої політики, — прокоментувала Гертруда. — Ми більше не можемо здійснювати прямий британський контроль... однак це навіть смішно, що нам доводиться знову й знову повторювати, що подобається їм це чи ні, але у них має бути арабський уряд, а не британський».*

Її виховання та освіта, а також великий досвід у Аравії, сформували у Гертруді практичне бачення демократії. У своєму «Огляді громадянської адміністрації Месопотамії» вона написала:

«Звичайних представників племінного народу, пастухів, мешканців болотяної місцевості, землеробів, які вирощують рис, ячмінь і фініки на берегах річок Євфрат і Тигр, чий знання про управління державою полягають в аналізі поведінки своїх сусідів, не варто було запитувати, хто має стати наступним правителем країни і згідно з якою конституцією. У будь-якому разі вони зможуть лише повторити слова, прописані їхнім лідером, і тому, щоб пришвидшити весь цей процес, ефективніше буде звертатися з цим запитанням лише до лідерів».

Сучасні критикани методів, за допомогою яких британці збиралися заручитися підтримкою у виборах Фейсала на посаду короля, могли б подумати про розхвалену демократію сьогодення. Кожна європейська країна має власний сорт демократії. На час написання цієї книги «вільна й чесна» виборча система створила британський уряд, за який проголосувало лише 36 % виборців; у сполучених Штатах Америки результати виборів вирішуються не більшістю голосів, а голосом за маргінальні інтереси.

Гертруда мала переконатися в тому, щоб у країні, поділений расовими, релігійними та економічними відмінностями, ніхто не почувався утисненою меншістю. Ці люди були в надійних руках. Усі Гертрудині звіти виражали її провідну ціль — захищати народ, зокрема представників меншин, від дискримінації та переслідування. У багатьох її листах проявляється занепокоєння щодо несправедливості та масових убивств вірменів, курдів та інших меншин, яких утисняли з боку Османської імперії. Гертруда була свідком того, як хворі та голодні мученики, уцілілі після такого масового винищування, шкандибали до Багдада (*«О, домнуле, це справжній приплив людського страждання»*). Протягом року, який вона пропрацювала у Франції у відділенні поранених і зниклих безвісти, Гертруда щодня була свідком такого лютого варварства, якого, здавалося, ще світ не бачив. І у своєму кабінеті в Басрі та Багдаді, вона була змушена пропускати через себе стоси звітів про все нові й нові звірства. Гертрудині спроби позбутися обмежень і розробити схему нового уряду були покликані уникнути несумісного змішування рас і вірувань. В Іраку більшість населення становили меншини, чи релігійні, чи расові. Будь-яка проста мажоритарна система голосування залишила б велику частину населення без права голосу. Якби в Іраку запровадили тодішню британську демократичну систему, голосування було б прерогативою лише

багатіїв, і знатні сунітські меншини знову опинилися б біля керма уряду, як це було за турецького правління.

Повернувшись з Каїра, Кокс з Гертрудою довідалися, що Саїд Таліб серйозно зайнявся агітацією. За вечерею, яку він організував для бесіди з журналістом газети *Daily Telegraph*, Таліб заявив, що серед британського оточення є упереджені чиновники, які здійснюють неправомірний вплив на вибори. Він запитав у журналіста, чи слід йому звертатися до короля Георга з проханням усунути цих чиновників, і при цьому висловив досить чітку погрозу зі свого боку: якщо будуть прийняті бодай якісь спроби вплинути на вибори. Він заявив: *«Емір Аль-Рабії з 30 тисячами гвинтівок та шейх Чабайш з усіма своїми людьми хотіли б вирішити це питання»*. Гертруда була присутня на тій вечері, вона зазначила: *«Це було справжнє підбурювання до повстання, таке ж серйозне, як і будь-які слова, сказані тими, хто минулого року збурих усю країну, і взагалі, це на межі з проголошенням джихаду. Велика ймовірність, що Таліб вестиме свою передвиборчу кампанію з таким запалом, що зрештою опиниться у в'язниці»*.

Гертруда дізналася, що Таліб збирав навколо себе найманих убивць, яких, як вважали, найняв ще в Басрі за правління турків. Вона одразу ж передала Коксу всі чутки й поділилася з ним своїм найбільшим страхом, що наймані головорізи Таліба вб'ють Фейсала. Кокс вирішив невідкладно вдатися до рішучих заходів, про які попередньо не повідомив Гертруду. Наступного дня, одразу ж після чаювання у леді Кокс, на якому Таліб був присутнім, його заарештували. Кокс повідомив Черчиллю: *«Сьогодні вдень відбувся арешт на багатолюдній вулиці, після чого ми направили його вниз річкою до міста Фао. Я не думаю, що цей арешт призведе до якихось неприємностей, оскільки, як мені здається, більша частина міста навпаки зітхнула з полегшенням. Я щиро сподіваюся, що ви зможете підтримати мене у цьому рішенні і дозволите відіслати його до Цейлону»*. Черчилль відповів, що промова Таліба має бунтівний характер і що заслання цілком доцільне. Крім того, більшу частину свого подальшого життя Таліб прожив у Європі, отримуючи виплату від британського уряду, яка, у разі його появи на території Іраку, вмиє була б припинена.

Незважаючи на те, що Кокс не порадився з Гертрудою стосовно такого свавільного й нетипового для нього вчинку і що усунення суперника напередодні виборів суперечить усім демократичним принципам, вона відчула надзвичайне полегшення: більше того, після ув'язнення Таліба на поверхню спливали масштаби його діяльності зі збору інформації, більшу частину якої отримували шляхом вимагання грошей. Гертруда заявила,

що Талібові погрози позбавили його права участі у демократичному процесі. З приводу заслання Таліба до британського уряду надійшла лише одна скарга: від Гаррі Сейн-Джона Бриджера Філбі, офіцера з питань політики, що працював у Коксовому відділку, який ще раніше, коли Таліб займав посаду міністра внутрішніх справ, був його британським радником. «Джек» Філбі, колишній працівник індійської держслужби і досвідчений мандрівник країнами Сходу, був людиною з різкими судженнями, і завжди бентежив Гертруду та Кокса своїм захопленням Талібом. Воно й не дивно, що ця новина так вразила Філбі й змусила піти до Коксового кабінету, де він підняв жаклиний гвалт. Що стосувалося Гертруди, з нею Філбі взагалі відмовився говорити і після того просто ігнорував.

Гертруда повернулася до організації зустрічі Фейсала. Вона була приємно здивована, коли дізналася, що саме накіб, а не британці, взявся проконтролювати, щоб еміра зустріли належним чином і так само добре розмістили. На жаль, у комітеті, обраному для організації його прийому, виникло стільки суперечок, що його члени ледь не почали битися. Гертруда була присутня на першому зібранні, а тоді, зітхнувши, залишила їх сваритися далі й пішла самотужки вирішувати всі деталі. Вона скликала працівників залізниці й попросила прикрасити потяг, який мав забрати Фейсала з Басри*. Єдині кімнати, придатні для еміра та його команди, містилися в старому управлінському закладі, Сералі, який на той час потребував реставрації. Гертруда звернулася до управління громадськими спорудами й дала їм завдання. Вона збрала грошову допомогу з багдадської знаті, яка призначалася на придбання хороших килимів, меблів і gobеленів. Купців вона попросила доставити решту меблів, посуд і столові прибори. Знайшла досвідчених слуг; шістдесят людей знатного роду вирушили зустрічати Фейсала, а разом з ними й навчений почесний караул. Гертруда написала у листі додому: *«Учора ми отримали новину про Фейсалове прибуття до Басри [23 червня 1921 року], і, дякувати Небесам, прийом був просто неймовірним... Зараз Фейсал рушив до Дженефи та Кербели, а сюди він прибуде вже у середу, 29-го числа»*.

Фейсал виявився природженим оратором, і це було великим успіхом. Він уже встиг завоювати прихильність великої кількості людей, які організували на його честь урочисту зустріч у Басрі. Провівши одну ніч у потязі, він мав прибути до Багдада вранці 29-го червня. Місто прикрашали тріумфальні арки та арабські прапори, і скрізь товпилося повно народу.

* За словами Рональда Бодлі, Гертрудиного наступника, який написав її біографію в 1940-ві роки.

На вокзалі зібралася сила-силенна людей, почесний караул та оркестр. А тоді оголосили, що емір затримується і що приїде на автомобілі. Надворі стояла спека й народ уже починав никнути, і тоді Кокс узяв на себе командування й відправив людей по домівках з проханням, щоб усі поверталися на вокзал о 6-й годині вечора. Він надіслав Фейсалу повідомлення, щоб той чекав, поки вирішать проблему з потягом і продовжив свою подорож саме на ньому, але щоб розраховував свій час так, щоб дістатися до Багдада в час вечірньої прохолоди. Натовп людей розійшовся, але невдовзі знову зібрався. Нарешті приїхав Фейсал.

Зустріч еміра проходила за планом, Фейсал пройшов через усю кімнату, щоб потиснути Гертруді руку. Однак, стоячи поряд з Кінаганом Корнваллісом, особистим радником еміра, після від'їзду передової групи, Гертруда почула, що візит до Басри пройшов не так добре, як вона сподівалась. Офіцери з питань політики, які там зустрічали Фейсала, поставилися до нього зневажливо. Найобразливіше поведився Філбі. Те, що Кокс відправив Філбі супроводжувати Фейсала, на перший погляд, здавалося досить дивним рішенням. Цим самим він сподівався показати, що британці неупереджені і ще не розцінюють Фейсала як переможця. Можливо, він намагався дати Філбі другий шанс. Кокс вважав, що декілька годин під Фейсаловими чарами переконують Філбі у прекрасних якостях еміра. От тільки, на жаль, цього не сталося. У потязі Філбі дуже розлютив Фейсала, переконуючи в достоїнствах його ворога, Ібн Сауда — після смерті капітана Шекспіра Філбі був британським зв'язковим з Ібн Саудом, — і запевняючи, що, на його думку, Ірак має бути республікою. До Багдада Фейсал приїхав роздратований і спантеличений. Він не розумів, чи верховний комісар Іраку був на його боці, чи ні; і якщо так, то чому тоді його офіцери займають іншу позицію?

Для Кокса цього виявилось занадто. Філбі зійшов з потяга раніше, начебто через нездужання, і протягом декількох днів не з'являвся у відділку. Коли ж нарешті прийшов, Кокс викликав його до себе в кабінет і звільнив. Згідно з дипломатичним висловлюванням Кокса: «Я був вимушений попрощатися з містером Філбі тому, що на стадії розвитку, якого нам вдалося досягти, його розуміння політики уряду її високості почало значно відрізнятися від мого».

Гертруді було дуже шкода колегу, але вона знала, що Кокс учинив правильно. Вони з Філбі познайомилися, ще відколи Гертруда працювала в Басрі; одного разу навіть разом святкували Різдво на судні посеред краю болотяних арабів, тоді вона ще написала багато статей для його арабської газети. Він часто був довіреним посередником між ними та

накібом; але, очевидно, більше йому не можна було довіряти. Гертруда вирішила навідатися до Філбі та його дружини й висловити своє співчуття їм... *«...там на мене чекала надзвичайно неприємна бесіда. Місіс Філбі розридалася, звинуватила мене у звільненні свого чоловіка й вийшла з кімнати. Тоді я нагадала йому про нашу довгу дружбу й намагалася переконати в тому, що зробила все, що могла... Мені взагалі важко збагнути, як він міг стати на бік того негідника Таліба, і все ж, він до нього уподібнювався».*

За першої ж можливості Гертруда залишила свою візитівку в Фейсаловому кабінеті в Сералі, після чого емір одразу ж послав за нею свого помічника, який передав, що Фейсал хоче її бачити: *«Фейсал умить послав за мною, — писала Гертруда. — Мене провели чекати у велику кімнату, однак емір дуже швидко до мене підійшов, одягнутий у свою білу рясу; він узяв мене за руки й сказав: „Я й подумати не міг, що ти зможеш так сильно мені допомогти“... і ми сіла на диван».* Слідом за цим на мене чекав розкішний банкет в садах Мод. Пам'ятаючи про Фейсалову любов до поезії, поет Джаміль Захаві підвівся й продекламував велетенську оду, в якій Фейсала назвав королем Іраку.

«Він вийшов наперед і став на траві поміж столів шіїтів, одягнутий у білу рясу, чорний плащ і великий чорний тюрбан, а тоді почав наспівувати оду, в якій я не зрозуміла жодного слова. Вона була занадто довгою і, як я вже казала, говорив він зовсім нерозбірливо, а втім, це було прекрасно. Висока постать у рясі наспівувала й помічала паузи піднятою вгору рукою; серед пальмових дерев, куди не діставало світло від ліхтарів, осідала темрява — уся ця атмосфера так і гіпнотизувала...».

Однак усе було не так просто, як здавалося. Поселення нижньої частини Євфрату готувало петицію на користь республіки, і багато шіїтських *моджахедів* були налаштовані проти Фейсала. Гертруда побачила, що зі зростанням напруги стає дедалі важче боротися; вона доклала всі свої зусилля — розмовляла, переконувала, писала, наводила найрізноманітніші докази, причому навіть уві сні. Багдад уже вдалося переконати, думала вона, і залишалося сподіватися, що решта країни буде його наслідувати.

Різнomanітні прийоми та звані вечери продовжувалися, найрозкішніші з них проходили в будинку накіба; коли з'являвся Фейсал, старий шкандибав до верхівки сходів, де вони з ним формально обіймалися, а тоді спускалися разом до гостей. Гертруда сиділа праворуч від Фейсала. *«Ця вечеря була просто казковим видовищем, — записала вона, — ... усе*

проходило у відкритій галереї, усі ці ряси, їхня уніформа і цілий натовп зі слуг, кожен з яких виріс у маєтку накіба; упорядковане достоїнство, справжня розкіш і тиск захоплення, який відчувається в атмосфері так само точно, як і палюча нічна спека».

Одинадцятого липня Державна рада на прохання Накіба одноголосно проголосила Фейсала королем. Кокс полегшено зітхнув, однак він знав, що потрібно було провести референдум, для того, щоб підтвердити, що Фейсал — вибір народу. Вони з Гертрудою вже навіть сформулювали запитання: «Ви погоджуєтесь з тим, що відтепер Фейсал — король і правитель Іраку?» — і роздрукували його на аркушах, які роздадуть велетенській кількості племінних представників, включно з трьомастами особами зі знаті.

Гертруда стала частим гостем Фейсалових апартаментів. Через багатолюдну прийомну її проводив емірів британський радник, високий і привабливий Кінаган Корнвалліс, до якого вона почала ставитися, як до «надійної опори». Фейсал проводив дні, приймаючи людей з різних куточків країни, а вечорами ходив на звані вечери або влаштовував їх у себе, приймаючи по п'ятдесят гостей за раз. Впливова єврейська спільнота величала еміра розкішним прийомом у службовій квартирі великого раввина.

У багатьох з них були претензії до арабського короля, однак усі вони розвіялися того вечора, коли Фейсал підвівся й без підготовки виголосив дивовижну промову, під час якої люб'язно зауважив, що євреї однієї раси з арабами. Він подякував за подарунки, неймовірно гарно переплетений Талмуд і золоту дощечку Скрижалей закону. Гертруда написала: *«Я надзвичайно щаслива тим, як зараз розвиваються події. Таке враження, наче все це мені лише сниться... Заручившись нашою гарантією, увесь народ сходиться до Фейсала, до того ж, існує думка, що ми зробили правильний вибір, рекомендуючи його кандидатуру. Якщо нам вдасться перетворити цей хаос на порядок, яким же вартісним буде наш вчинок!».*

А тоді настав час для святкування в Ер-Рамаді. Якщо Фейсалову коронацію, яку мали провести через декілька тижнів у Багдаді, вважали формальною європейською церемонією, то святкування в Ер-Рамаді було бедуїнським еквівалентом церемонії, племінним зібранням на його честь і кульмінацією перемоги всіх арабських війн за незалежність. Для Гертруди це також була кульмінаційна мить її довгої боротьби за арабів, сенсаційним розпалом племінної забави та тріумфу; а також подією, на якій вона, хоч і не була єдиним британським представником, однак займала головне місце, стоячи на помості поряд з Фейсалом, Алі Сулейманом,

могутнім пробританським шейхом Дулаїмів, та своїм близьким товаришем Фагадом Бегом з Аназехів.

Протягом трьох тижнів температура повітря не опускалася нижче 46 °С. Місто Ер-Рамаді лежало в ста дванадцяти кілометрах від Багдада, уздовж річки Євфрат. Гертруда зі своїм водієм виїхала о 4-й годині ранку. Не доїжджаючи до міста Фаллуджа, яке знаходиться на півдорозі, вона помітила попереду хмару пилу, що свідчило про Фейсалів кортеж. Зрівнявшись з його автомобілем, Гертруда запитала, чи можна їй поїхати наперед, щоб сфотографувати його приїзд. За декілька кілометрів до Фаллуджі вони дісталися до наметів племені Дулаїм, — починаючи з тієї точки, уздовж дороги вишикувалися племінні мешканці, які виголошували свої вітання й підносили гвинтівки над головами, здіймаючи з обох боків дороги пиловий туман, що нагадував дрейфуючі скелі. Коли Фейсалів автомобіль проїжджав повз них, вони пускалися галопом услід за ним, формуючи суцільну дику кавалькаду вздовж автомобіля. Так вони супроводжували його до Фаллуджі, міста, де була прикрашена кожна споруда, а весь люд чекав на вулицях і на дахах будинків.

Тут вони зробили невеличкий привал, щоб Фейсал міг привітатися зі своїми прихильниками й перекусити, а в цей час його автомобільний кортеж перетнув річку Євфрат через перехідний місток. Фейсал зі своєю невеличкою командою, у складі якої була Гертруда, вийшли на борт прикрашеного судна і також переправилися на інший бік. Протилежний берег був досить крутим, і в тому місці, де розпочиналася Сирійська пустеля, верхи на конях і верблюдах стояли вишикувані в ряд воїни Аназехів, племені Фахада Бега. Фейсал зупинив свій автомобіль, щоб привітатися з велетенською шеренгою народу їхнього племені. Після того, як він продовжив рух на північний захід, вершники рушили слідом за ним. Шейх Алі Сулейман вийшов на околицю міста Ер-Рамаді, щоб привітати Фейсала. На берегах на них чекало дивовижне видовище: перед довгою шеренгою коней і верблюдів стояв велетенський білосніжно-білий верблюд, верхи на якому, увесь у чорному, сидів прапорonoсець, який тримав над головою стяг племені Дулаїм.

Фейсал зайшов до затіненого чорного шатра, що стояв поряд з річкою Євфрат, його площа становила шістдесят квадратних метрів, а бокові стіни були зроблені зі свіжо зрублених гілок. Біля дальньої стіни намету стояв поміст, і від самого входу й аж до помосту пліч-о-пліч вишикувалися племінні мешканці. Фейсал сів на високий диван; праворуч від нього сидів Фахад Бег, *«великий племінний лідер серед славних племен і великий суніт серед сунітів... Я ще ніколи не бачила, щоб [Фейсал] виглядав*

настільки розкішно. Він був одягнений у свою звичну білу рясу з прекрасною чорною аброю [тунікою] поверх неї та білий спадаючий головний убір зі срібним переплетенням акалом [мотузяним ободом].

А тоді він заговорив, нахилившись уперед і покликавши чоловіків, які стояли аж біля виходу, підходити ближче. Наче великий приплив, близько п'ятисот чоловіків підійшли й сіли перед ним на землю. Фейсал говорив, наче справжній вождь, своїм сильним мелодійним голосом.

«Він розмовляв з ними на величній мові пустелі, дзвінкій, розкішній — не подібній до будь-якої іншої мови.

„Протягом чотирьох років, — сказав він, — я не бував у такому місці чи компанії, як зараз”. Він розповідав про те, як за допомогою їхніх зусиль та його лідерства вони зможуть підняти Ірак. Він запитав їх: „Араби, чи в мирі ви один з одним?” І вони закричали у відповідь „Так, ми в мирі!”.

„Від сьогоднішнього дня — яке сьогодні число? І котра зараз година?” Вони йому відповіли. „Від сьогоднішнього дня, — і він назвав число за магометанським календарем, — і від цієї години кожен араб, який підніме руку на іншого араба, буде нести відповідальність переді мною. Я судитиму вас, скликаючи на раду ваших шейхів. Я наділений правами, як ваш владика... а ви наділені правами моїх підлеглих, і мій обов'язок вас захищати”. Його промова продовжувалася, перериваючись час від часу вигуками племінних людей зі словами: „Так, їй-богу!” і „Це правда, їй-богу, правда!”».

У Гертрудиній кар'єрі це була найважливіша мить, кульмінація всіх її трудів. Фегад Бег та Алі Сулейман стали по обидва боки від Фейсала, щоб присягтися йому на вірність. Вони сказали: «Ми присягаємося тобі у вірності тому, що ти відповідаєш вимогам британського уряду». Гертруда написала:

«Фейсал був трохи здивований. Він озирнувся на мене, посміхнувся, а тоді сказав: „Мої взаємини з британцями міцні, у цьому можна не сумніватися. Та ми маємо самотужки керувати своїми справами”. Він знову на мене подивився, і я схрестила свої долоні в замок, в знак єдності арабського та британського уряду. Це був разючий момент».

Після цього Алі Сулейман підводив по одному своїх сорок чи п'ятдесят шейхів, вони кладали свої долоні в долоні Фейсала й присягали у вірності. Фейсал вийшов на сонячне світло у супроводі Сулеймана та Фегада Бега. Навколо них по колу кружляли тисячі племінних жителів,

галопуючи на конях з галасливими вигуками, тимчасом як король зі своєю свитою йшов до дворських садів, де мало відбутися святкування. Після цього Фейсал піднявся на високий поміст перед стіною, увішаною килимами. Усі лідери з Гертрудою сіли позаду нього, а тоді всі мери, *казіс*, та інші знатні представники з усіх міст Іраку від Фаллуджі до Ель-Каїма один за одним підводилися зі своїх стільців під затіненими деревами, підходили до Фейсала й кладали свої долоні в його. Гертруда уважно вглядалася в красу декорацій, розмаїття одягу та кольорів, суворі обличчя сільських старійшин, одягнутих у білі тюрбани або червоні куфії, та достоїнство, з яким Фейсал приймав усі ці присяги.

Від його приїзду минуло лише шість тижнів, а референдум уже чітко показав Фейсалову фактично одноголосну підтримку. За два тижні в Багдаді мала відбутися коронація, і він зв'язався з накібом, щоб той допоміг сформувати перший кабінет міністрів. Гертруда хотіла показати Фейсалу величну арку Ктесифона, яку він ще ніколи не бачив. Щойно надворі розвиднілося, вона зі своїми слугами поїхала готувати сніданок, яким пригощатиме Фейсала ще в прохолодний час дня. Тож вони з Фейсалом сіли на розкішні килими пити каву і їсти яйця, язики, сардини та дині. 6 серпня Гертруда написала листа:

«Мені було так цікаво показувати Фейсалу те неймовірно гарне місце. Він виявився дуже натхненним туристом. Після того, як ми реконструювали палац і побачили, як у ньому сидів Хосроу, я підвела Фейсала до височених вікон, що виходили на південь, на річку Тигр, і розповіла історію про арабське завоювання території, згідно з записами Ат-Табарі... Ви тільки уявіть, як це виглядало, що саме я йому це розповідала. Я навіть не знаю, хто з нас був більш заінтригований...

Фейсал пообіцяв сформувати для мене полк арабської армії — „особисто для Хатун”. Дещо пізніше я попрошу вас прикрасити вишивкою їхні знамена... О, батьку, хіба ж це не прекрасно? Іноді мені здається, що все це сон».

Однак полку для Гертруди Фейсал не сформував. Чарівний комплімент, який приніс їй несказанне задоволення, виявився б незрозумілою для Кокса ідеєю.

Після екскурсії біля арки Ктесифона Гертруда повернулася до відділку, де пропрацювала чотири години, тоді взяла годину на обід, після чого навідалася до накіба. Далі вона як президент багдадської громадської бібліотеки відвідала засідання комітету. Гертруда заявила, що в бібліотеці будуть представлені книги трьома європейськими мовами, а

також арабською й п'ятьма іншими східними мовами; і що буде видаватися журнал з короткими оглядами всіх книг та каталог з усіма наявними манускриптами. Після засідання вона зробила візит ввічливості зовиці Сасун Еффенді Ескаїл, а тоді поїхала додому влаштовувати звану вечерю для Хаміда Хана, кузена Аги Хана. Навіть для Гертруди цей день видався досить важким. Надворі стояла нестерпна спека, і, незважаючи на сильну течію і зрідка запливаючих акул — одна з яких того ж тижня покусала хлопчика — вона поплавала в річці Тигр і з захопленням розповіла у своєму листі додому про недавнє поповнення Коксового звіринця найбільшим орлом, якого Гертруда будь-коли бачила: *«Він живе на карнизі затіненого боку будинку і їсть кажанів, які в сутінках потрапляють у сітку... орел полюбляє ласувати ними вранці, і тому багатостраждальна леді Кокс зберігає їх у холодильнику в банці»*.

Гертруда ще ніколи не була такою заклопотаною і такою щасливою. Вона мала додатковий привілей — під час своїх регулярних візитів ввічливості її супроводжував королівський радник. Високий і чисто виголений «Кен» Корнвалліс був засмаглим привабливим молодиком з орлиним носом та пронизливими блакитними очима. З агресивною прямою та почуттям гумору, він працював Фейсаловим радником уже п'ять років, тож емір попросив його поїхати разом до Багдада.

І був ще Фейсал, зі своїм шармом та почуттям гумору, вдячністю та зацікавленістю до Гертруди. Між ними зародилася міцна прив'язаність: Фейсал називав Гертруду сестрою.

Одного спекотного вечора, катаючись верхи вздовж річки Євфрат і насолоджуючись прохолодним річковим повітрям, Гертруда проїхала повз новий будинок Фейсала, який ще досі перебудовували та ремонтували.

Біля вхідних дверей вона побачила його автомобіль, залишила свого поні на одного з його слуг і вилізла на дах, одягнута у брукі-галіфе та сорочку. Там вона побачила Фейсала, який сидів разом з помічником і дивився на захід сонця, промені якого відображалися на воді, а за річкою пустеля зливалася зі згасаючим червонастим небом. Побачивши Гертруду, Фейсал посміхнувся і махнув рукою, запрошуючи приєднатись, а тоді підвівся й узяв її за руку. Ідучи поряд, емір розмовляв з нею арабською, звертаючись до Гертруди на «ти»: *«„Енті Іракіях, енті бадасіак“, — сказав він мені, що означало: „Ти — месопотамець, ти — бедуїн“»*.

На етапі останнього приготування напередодні коронації виникла деяка «плутанина»; прийшла телеграма від міністерства з питань колоній, в якій вимагали, щоб під час своєї промови Фейсал оголосив, що

верховною владою країни буде верховний комісар. Фейсал відповів, що від самого початку дав ясно зрозуміти, що буде незалежним правителем, який підтримуватиме дружні взаємини з Британією. Проголошення Кокса верховною владою призвело б до нового розпаду опозиції екстремістів. Гертруда цілком з ним погоджувалась. Його головною й первісною задачею було посилити свою незалежність.

Двадцять третього серпня 1921 року на встеленому килимами внутрішньому дворі багдадського Сералі, де в той час Фейсал тимчасово орендував житлові кімнати, відбулася коронація короля Іраку. П'ятсот гостей були розсаджені групами, а серед них британці, арабські чиновники, городяни, міністри та місцеві делегації. Церемонія розпочалася о 6-й годині ранку, коли надворі ще відчувалася прохолода. Одягнутий у мундир Фейсал разом з сером Персі, у церемоніальному білому з усіма своїми стрічками та зірочками, генералом сером Альмером Халданом, військовим начальником, та декількома ад'ютантами, пройшов повз почесний караул Дорсету й попрямував до помосту. *«Фейсал виглядав дуже величним, але досить напруженим, — прокоментувала Гертруда. — ... Він переглянувся з усіма, хто сидів у першому ряду, ми зустрілися з ним поглядами і я ледь помітно йому салютувала».*

Саїд Хуссейн, представник підстаркуватого накіба, зачитав Коксів маніфест, в якому було вказано, що за Фейсала проголосувало 96 % населення Месопотамії. Після цих слів прогрімili виголоси: «Нехай живе король!», — усі гості підвелися на ноги, підняли прапор і оркестр — через відсутність національного гімну — заграє «Боже, бережи Короля». Слідом за цим пролунали салютні постріли з двадцяти однієї гвинтівки. Опісля сотні делегатів почали з'їжджатися й вітати Фейсала:

«У п'ятницю приїхали представники з Басри та Ель-Амарни, у суботу — з Гілли та Мосула... спершу мосульські міські магнати, мої гості зі своїми колегами, далі християнські архієпископи та єпископи, і великий єврейський раввін... Третя група була найцікавішою з усіх попередніх — курдські вожаки з прикордонної смуги, які вирішили оселитися в іракській державі, доки не побачать чи розвиватиметься незалежний Курдистан, який усе одно залишатиметься для них найкращим...».

Тиждень закінчувався Фейсаловим запрошенням на чай, під час якого вони з Гертрудою мали обговорити дизайн нового національного прапора і його особисті королівські знамена, на яких мала бути зображена золота корона на червоному трикутнику Хіджазу. Його перший кабінет

міністрів було сформовано; Ґертруда мала особисті невисловлені претензії до трьох його членів з дев'яти, а тому раділа, що це вже був не її клопіт.

Фейсал запросив Ґертруду на першу звану вечерю у своєму новому будинку біля річки. Одягнута у вишукану вечірню сукню Ґертруда попливла Тигром на королівському моторному човні. Коли вона пропливла повз передмістя Карадаги, жителі її впізнавали й з усмішкою махали руками. Ґертрудин супутник, Нурі-паша Сед, сказав, що так само, як Фейсала запам'ятають у Лондоні за його арабське вбрання, так і тут її завжди пам'ятатимуть: «Існує лише одна така Хатун... Тож протягом сотні років мешканці переповідатимуть, як одного разу цією річкою пропливала Хатун».

«Я коли-небудь розповідала, як виглядає тутешня річка спекотного літнього вечора? У сутінках туман довгими білими стрічками опускається на воду; наступає темрява, і по обидва боки починають мерехтіти вогники міста; непроглядна, гладка, сповнена різноманітних таємничих відображень річка вкатується в туман, наче триумфальна дорога. По воді тихесенько рухається човен з миготливим ліхтарем, а слідом за ним — група каффахів, кожен зі своїм маленьким ліхтариком, навантажених горами кавунів із Самари... Ми уповільнили наш моторний човен, щоб не зрушити їх хвилями. Наш човен ішов настільки повільно, що навіть не гасив молитовних свічок, що плавали у малесенькому човнику, зробленому з фінікової кісточки, які стривожені люди запустили трохи вище міста, вірячи, що якщо свічка допливе до міста і не згасне, хвора людина зможе одужати, а маленьке немовля безпечно народиться у цей світ спекотної темряви й мерехтливих вогнів... Тепер я поведу вас туди, де пальмові дерева стоять вишикувані в ряд уздовж обох берегів річки. Вона така спокійна, що в ній можна розгледіти сузір'я Скорпіона, зірочку за зірочкою.

...ну от ми й припливли до Фейсалового причалу».

ПОДАЛЬШЕ ПЕРЕБУВАННЯ ТА ВІД'ЇЗД

У свої п'ятдесят три роки Гертруда помічала, що її все більше й більше вабить компанія короля. Фейсалу було тридцять шість, і він був найкращим у світі співрозмовником. Люб'язний з тими, кому довіряв, він мав переконливий вплив на всіх, хто його оточував. Секретар зі східних питань і король ділилися навіть найсміховиннішими роздумами, коли бували на самоті й могли удосталь насміятися; часом навіть заклопотаним помічникам, які перебували у його будинку, дуже хотілося дізнатися, що ж їх так сильно розвеселило, що їх було чути навіть крізь зачинені двері.

Зі свого боку король вбачав у Гертруді екстраординарну особистість, важливого союзника, відмінно поінформованого агента, та ще й з такою пишною пригодницькою біографією, що йому — як арабові — було важко в усе це повірити. Енергійна й кмітлива жінка щоразу запалювалася, коли вступала у політичні дебати. Вона завжди дивилася в очі співрозмовникові, і її погляд був, як завжди, гострий і проникливий, а періодичні спалахи роздратування вона завжди вміла вгамовувати пришвидшеним морганням. Незважаючи на клімат і те, як він позначався на її здоров'ї, Гертруда все одно любила галопувати туманними ранками вздовж берегів Тигру або приєднуватися до Фейсалового полювання на куріпок, яке тривало весь день, одягнута в брюки-галіфе, шкіряні чоботи до колін і твідову туніку. А вечорами вона полюбляла плавати у річці.

Американській журналістці, Маргарет Гаррісон, яка 1923 року в Багдаді брала у міс Белл інтерв'ю для газети *New York Times*, випала рідкісна нагода застати Гертруду в її кабінеті:

«Мене провели до невеличкого кабінету з високою стелею й видовженими французькими вікнами, які виходили на річку. Такого безладу я ще ніколи не бачила: стільці, столи й дивани завалені документами, мапами, довідниками та статтями англійською, французькою й арабською мовами. За столом, заваленим горою документів, частина з яких перевалилася на килим, сиділа худорлява жінка, одягнута в коричневу сукню спортивного

крою з трикотажного шовку. Коли вона підвелася, я помітила, що її фігура досі залишалася стрункою та граційною. Витончений овал її обличчя, чіткі лінії губ і щік, блакитно-стальні очі, ореол м'якого сивого волосся — таким було обличчя „вельможної пані”. В її образі чи манері поведінки не було нічого спільного з потріпаним мандрівником. „Паризька сукня, мейферські манери”. Ось такою була жінка, яка змушувала шейхів тремтіти!».

Навіть тоді Гертруда залишалася безстрашною. Одного ранку, коли вона снідала з Хаджі Наджі у його літньому будинку, до них увірвався дєрвіш із залізним посохом і почав нахабно вимагати, щоб до нього ставилися, як до гостя. Хаджі Наджі сказав йому йти геть. Погрозливо глянувши на Гертруду, незнайомиць відповів, що має таке ж право там перебувати, як і вона. Після цього він сів перед дверима й заявив: «Я покладаюся на Аллаха», — а тоді почав голосно декламувати рядки з Корану. Ні Хаджі Наджі, ні його син чи слуги не змогли зрушити з місця непроханого гостя. І тоді Гертруда сказала дєрвішові: *«Аллах дуже далеко звідси, а от поліція зовсім близько»*, — після цього вона вихопила його залізний посох і влупила ним дєрвіша. І він пішов геть.

І Фейсал, і Гертруда всім серцем і думками прагнули бачити, як процвітатиме новостворена ними країна і як розширюватимуться межі арабської незалежності. Незабаром сер Персі Кокс пішов у відставку, а його місце зайняв колишній керівник податкового управління, сер Генрі Доббс; Гертруда залишилися в Багдаді, завжди напоготові допомогти чи дати пораду, як з робочих питань, так і з особистих. Для Фейсала з Гертрудою це був період життя, сповнений задоволення та захоплення, вони зблизилися й почали довіряти один одному, як справжні близькі друзі. Гертруда була щаслива й цілком задоволена своєю роботою:

«Я чітко усвідомлюю, що життя мені, зрештою, дало дуже багато. Після багатьох років я нарешті повернулася до колишнього почуття радості від того, що існую, і я дуже щаслива відчувати любов і довіру цілої нації. Може, це й не те особисте щастя, яке я прогавила, але це дещо дуже прекрасне й захопливе — мабуть, аж занадто захопливе».

Наскільки великою була та любов та довіра нації — розкрилося лише після Гертрудиної смерті, і те — лише у невеличкій статті скромного журналу *Everybody's Weekly*, журналістам якого спала на думку блискуча ідея розпитати про Гертруду Белл у самого короля, взявши у нього інтерв'ю. Автор колонки вирішив назвати статтю «Таємниці видатної білої жінки пустелі, про які не написано у її книзі». Ох, це не сподобалося

б Гертруді! Однак якими сенсаційними чи надромантичними не здавалися б ці слова, відповіді Фейсала відредагували, як це заведено у глянцевиx журналах для домогосподарок, і опублікували з орфографічними помилками — інформація, під якою король поставив своє ім'я, містила деякі незвичайні судження.

Фейсал розпочав:

«Гертруда Белл — це ім'я, яке навечно закарбувалося в арабській історії, ім'я, яке вимовляється з трепетом — як і Наполеон, Нельсон чи Муссоліні... Можна сказати, що вона була найвеличнішою жінкою свого часу. Її право на велич таке ж обґрунтоване, як і в Жанни Д'Арк, Флоренс Найтінґейл, Едіти Кавелл, мадам Кюрі та інших».

Розповідаючи про її жагу до пригод та непогрішну вірність усьому, що було правильним і справедливим, Фейсал зазначив, що не одному лише полковникові Лоуренсу варто приписувати розпал повстання арабських племен проти турків. Як і Лоуренс, Гертруда «...могла діяти почоловічому... Вона страшенно ризикувала й замасковано пробиралася у найвіддаленіші райони, щоб передати їхнім жителям повідомлення про повстання, а коли вожакам бракувало сміливості, щоб наважитися прийняти цей виклик, вона надихала їх, демонструючи свою неймовірну відвагу... Не думаю, що вона взагалі знала, що таке страх. Гертруда зовсім не боялася смерті. Будь-яка небезпека, жоден план не здавалися їй надто складними. Її особиста безпека була для неї на останньому місці».

Фейсал описав Гертрудине вміння маскуватися, здатність видавати себе за араба з будь-якого племені, до того ж, як виявилось, Гертруда робила це так уміло, що викрити її було просто неможливо.

«Одного разу мої люди привели до мене досить колоритного арабського погонича верблюдів, який на всі мої запитання відповідав такими характерними для погоничів фразами, ніби все своє життя займався верблюдами. Після того, як я опитав свого полоненого й отримав від нього всю потрібну інформацію... погонич верблюдів зізнався, що насправді був ніким іншим, як міс Белл».

Він продовжував:

«Думаю, тепер я вже можу розповісти про те, що в один з критичних періодів нашої історії, коли деякі з наших людей почали вагатися, велична

біла жінка самотужки повела їх в атаку на турків. Щонайменше один раз під час своєї засекреченої діяльності вона опинилася у полоні самих турків і була приречена на страшну смерть.

Один підступний араб виказав Гертруду туркам, коли вона поверталася з пустелі зі своєї чергової небезпечної місії; турецький патруль схопив її, замасковану під арабського кочівника... Міс Белл попередили, що якщо вона не розповість усе про людей, які планують повалити турецьке правління, на неї чекатиме страшне катування. Гертруда не реагувала на жодні погрози, і її поневолювачі не витягли з неї жодного слова. Якби в той час вона здалася, турки позбавили б життя найвеличніших з наших шейхів, однак ця жінка була готова терпіти катування... тільки б нікого не зраджувати. На щастя, їй вдалося втекти до того, як турки взялися втілювати обіцяні погрози...».

Фейсал продовжив розповідати історію про її втечу, про яку, як він сказав, окрім нього більше ніхто не знав. Гертруді вдалося вислизнути з турецького табору під покровом непроглядної ночі, а тоді протягом трьох днів і трьох ночей вона скиталася пустелею сама-самісінька без води та їжі, примудряючись ховатися від кочових мародерів. Нарешті Гертруда дісталася безпечної території ледь жива. «За кілька днів вона знову була на ногах; енергійна, як завжди, вона приступила до своєї важливої місії — надихати наш народ повставати проти гнобителів».

Король дійшов висновку, що Гертруда мала здібності вести війну й час від часу давала арабам безцінні тактичні рекомендації. На початку повстання турки навіть призначили нагороду за її голову: «Ціна була настільки високою, що могла легко спокусити людську жадібність, але наш народ так сильно її поважав, що жоден і не подумав виказати її ворогам».

У своїх записках Гертруда не залишила жодного слова про ці пригоди, і, мабуть, немає нічого дивного в тому, що вона ніколи не розповідала про це серові Персі чи леді Кокс. Адже саме передбачливий Кокс ще багато років тому попереджав Гертруду, щоб та навіть не намагалася йти у подорож до Хаїля. Та й навряд чи його порадувало б видовище, як його секретар зі східних питань розігрував короля, замаскувавшись погоничем верблюдів. Точнісінько так, як вона випускала чи викривляла події у своїх листах додому, щоб зайвий раз не тривожити рідню, Гертруда ухилялася від розповідей про свої ледь не фатальні промахи. Можливо, однією з причин її ненависті до преси був страх того, що вони могли викрити ці сенсаційні інциденти, завдаючи шкоди її репутації впливового політичного діяча і тим паче шпигуна.

Існує одна доволі делікатна вірогідність того, що Гертруда брала участь у спробі Т. Е. Лоуренса відкупитися від турецької блокади міста Ель-Кут у 1916 році. У той час вона була в Басрі, і, будучи засмученою браком роботи, не знала, чи залишатися їй у місті, чи повертатися додому. Її надзвичайно сильно непокоїв стан голодної армії. Одного тижня, після того, як 16 квітня Лоуренс проїхав Басру, прямуючи до міста Ель-Кут, Гертруда написала батькові: *«Я запропонувала піднятися вгору річкою Шатт-ель-Араб з одним місцевим мешканцем, щоб перевірити достеменність мап, і їм моя ідея дуже сподобалася»*. Далі у її листах додому прослідковується помітна прогалина — аж до 27 квітня, коли вона написала: *«Моя найдорожча матусю. Того тижня я не забрала пошту, оскільки допізна була у малесенькому містечку на краю пустелі з назвою Ез-Зубайр, а коли повернулася назад, то виявила, що пошту відправили раніше, ніж зазвичай... Справи в місті Ель-Кут не змінилися, і не схоже, що взагалі щось зміниться — це безнадійна ситуація»*.

Зважаючи на те, що тим часом усі думки Лоуренса та Гертруди були прикуті до Ель-Кута, можна припустити, що «грандіозні плани», які вони обговорювали, стосувалися цієї блокади і роздумів щодо можливих способів звільнення своїх солдатів. А зважаючи на те, якими впливовими людьми вони були, не виключено, що вони розглядали можливість створення відволікаючого маневру з одного боку, щоб таким чином прорватися у місто з протилежного. У своїй книзі «Сім колон мудрості» Лоуренс ухильно написав про те, що він робив у місті Ель-Кут: *«...наш уряд ...відправив мене до Месопотамії, щоб з'ясувати, чи можна застосувати якийсь обхідний метод, щоб звільнити наш обложений гарнізон... Насправді уже було занадто пізно щось робити, місто Ель-Кут неминуче вимидало; і, відповідно, я не зробив нічого з того, що хотів і що було мені під силу»*.

Існує ще один натяк на участь Гертруди у схожій ситуації, хоча немає ні дати, ні контексту. Її давній друг, Лео Емері, який з 1924 року обіймав посаду державного секретаря з питань колоній, у своїх мемуарах «Мое політичне життя» написав: «В організації арабського супротиву проти турків її поле діяльності певною мірою перетиналося з фронтом робіт Лоуренса, і все ж їй приписують блискучу перемогу в пустелі, коли її протеже здолав Лоуренсового й захопив усі їхні кулемети». Після Гертрудиної смерті Лоуренс написав Ельзі: «Серед усіх вона вирізнялася тим, що, міркуючи тверезо, бачила справжню кінцеву мету нашої роботи з арабами й ішла до неї, не боячись нічого і не шкодуючи своїх сил і здоров'я».

Опісля коронації король реорганізував своє життя. Він виїхав з кімнат у Сералі й оселився в розкішному будинку на околиці Багдада, у

велетенському, однак досить скромному приміщенні з величними кімнатами. З приймальні гостей проводили до головної вітальні з вікнами, оздобленими оксамитовими фіранками, на підлозі лежали розкішні килими, а вздовж стіни стояв диван; у зимові дні в цій кімнаті в каміні потріскували поліна. Біля вхідних дверей стояли двоє вартових, і, крім вечорів, коли Фейсал сам особисто приймав гостей, слуга, який відчиняв двері, приносив відвідувачеві каву на таці. Ця кімната була водночас ще й Фейсаловим кабінетом, тут він давав інтерв'ю й проводив наради з міністрами. Крім того, у Фейсала було улюблене місце — вілла в Ель-Харисії, з причалом біля річки, трояндовим садом і затіненою верандою. Цей будинок він купив разом із невеличкою фермою, за якою йому подобалося доглядати. Ще у нього була велетенська ферма у Ханакіні, біля перського кордону, де король вирощував урожай, дотримуючись найсучасніших сільськогосподарських стандартів. Дещо згодом Фейсал навчиться керувати літаком, і тоді сам літатиме до того маєтку.

Гертруда боролася за незалежність арабської нації так само довго, як і Фейсал. Саме ця ціль надихала її в Каїрі, Басрі та Багдаді. Коли Гертруда працювала на А. Т. Вілсона, вона була одним самотнім голосом; твердо стояла на своєму тоді, як Британія не переставала повторювати, що піде з Іраку; під час повстання ледь не впала у відчай; спостерігала за тим, як пролітають роки, а Захід постійно відтягує з прийняттям рішень і турки безупинно створюють перешкоди для визначення північного кордону Іраку. Хай там як, Гертруда мріяла про вільний арабський уряд.

Рік 1921 видався дуже успішним. До Багдада повернувся Кокс, мудрий і проникливий негоціант, який керувався такими самими принципами, як і Гертруда; на троні сидів арабський король; а поважний старійшина Багдада, *накіб*, був прем'єр-міністром. Країною керував кабінет міністрів, обраний з цілої низки представників іракського народу. Національна гордість з перспективою самовизначення була ще несформована, однак агітація за неї вже розпочалася і процес пішов. Гертруда подумки підтримувала націоналістів і часто приймала їх у себе вдома, тимчасом як Лондон наполягав на офіційному прийнятті мандату, не підтримавши який, Британія мала залишити Ірак. А в такому разі, як Гертруда часто застерігала Фейсала, він не зміг би втримати вірність свого народу проти турків та Ібн Сауда. Фейсал ходив по лезу ножа. Його владу в Сирії зруйнував мандат, яким країну забезпечила Франція. Емір знав, що його репутація арабського лідера залежить від того, чи зможе він відмовитися від британського мандату з його наполегливою вимогою підкорятися іноземному контролю. Таким чином, не звертаючи уваги на Гертрудині

прохання, Фейсал відмовився визнавати мандат і був готовий вислухати кожного екстреміста й авантюриста, який приходив до нього висловити свою думку. 25 вересня вона написала у листі додому:

«Сьогодні я вечеряла з королем. Опісля вечері ми сіли на балконі, вікна якого виходять на річку, і Фейсал висловив мені все, що наболіло у його серці. Усе почалося з моїх наполягань показати світові дружину та дітей. Він сказав, що зовсім не впевнений у майбутньому... Фейсал переживає, щоб британський уряд не почав висувати такі умови договору, які він не зможе прийняти».

Саме Коксу спала на думку ідея, щоб Лондон замінив мандат звичайною угодою. У такому випадку Ліга Націй була б задоволена тим, що Британія досі виконує свої зобов'язання щодо недосвідченої нації; а Ірак був би задоволеним, що їхні відносини з Британією рівноправні і ведуть до самовизначення без британського керівництва, а лише з власною іракською армією.

Розпочалася робота над ухильними перемовинами. Для того, щоб узгодити всі деталі договору, міністерство з питань колоній направило Губерта Янга. Він очолював команду, до якої входили Корнвалліс, який представляв інтереси Фейсала, юридичний радник іракського кабінету міністрів, Едвард Дровер, і Найджел Девідсон, юридичний секретар верховного комісара. Прийняли «правовий акт альянсу», у якому детально прописали всі особливості подальшої співпраці двох країн, а далі перейшли до формування основного закону чи конституції. Слідом за цим на розгляд поставили закон про вибори.

Лондон наполягав, що однією з умов договору має стати дотримання мандату. Фейсал стояв на тому, що договір повинен бути автономним, а іракський прем'єр-міністр заявив, що в іншому випадку він узагалі відмовиться його визнавати. Однак на цьому план Фейсала не зупинився. Він сподівався, що його відмова від британського мандату підштовхне сирійців до відмови від французького, адже його основною метою було продемонструвати світу життєстійкість мусульманської суверенної держави.

Гертруда помічала, що з кожним днем їй було дедалі важче ладнати з Фейсалом. Безкомпромісний, маніпулятивний і навіть нещирий, на території Гілли він підтримував антимандатну пропаганду, яка доходила ледь не до повстання. Коли британці намагалися арештувати одного шейха, який убив британського офіцера, король звинуватив їх у тому, що вони були його ворогами. Пресі він сказав, що жодного знатного араба не варто просити підкорятися іноземцям. Щоразу, коли його міністри

схвалювали умови договору, він знаходив у ньому новий промах. І щоразу, коли Кокс надсилав новий варіант договору на схвалення до резиденції уряду Великобританії, там його зустрічали супротивом.

Гертруда вже не знала, що їй роботи, і в такій само безвиході були Кокс з Корнваллісом. Фейсал ризикував довірою поміркованих шейхів і міністрів, які підтримували його; він схиляв до відставки британських державних службовців і радників, які підтримували функціонування його уряду; більше того, він підштовхував англійський уряд взагалі залишити Ірак.

Гертруда знала, що король дуже прив'язаний до неї і, спираючись на цей факт, вирішила востаннє звернутися до нього особисто. Як вона вже пізніше написала, Гертруда «...скористалася емоційною атмосферою, яку він зі своїм гострим сприйняттям довколишнього середовища одразу ж відчув. Я розігрувала свою останню карту й прямо йому про це сказала. Почала я з того, що запитала, чи вірить він у мою особисту щирість і відданість йому. Він відповів, що ніколи навіть не сумнівався... Я сказала, що в такому разі можу говорити з ним цілком відверто і що я дуже пригноблена. Я створила у своїй голові розкішну й благодатну картинку оміряної реальності, якої дотримувалася весь цей час, а тепер дивлюся, як цю картинку рвуть прямо на моїх очах. Я не хочу спостерігати за тим, як остання велична риса цієї нації буде стерта, я краще піду; незважаючи на мою любов до арабського народу і моє почуття відповідальності за його майбутнє; я не зможу дивитися, як випаровується моя мрія... Я вірила, що ним керують лише найблагородніші принципи, а тепер бачу, що він став жертвою якихось злісних чутток... Я не маю наміру чекати, поки негідники, яким він тепер довіряє, очорнять мене в його очах.

На цю тему у нас з ним виникли жакливі дебати, під час яких він час від часу цілував мене в руку, і це дуже сильно спантеличувало!... Я ще досі залишаюся *sous le choc** від тієї нашої бесіди. Фейсал — один з наймиліших людей на світі, однак йому дуже сильно бракує сили характеру... Сьогодні ввечері я змогла переконати його, що моє єдине бажання — служити йому; завтра його переповнюватимуть сумніви».

За кілька днів Гертруда дізналася, що король змінив своє рішення стосовно одного з питань, яке вони з ним обговорювали. Їй було прикро, що вона засумнівалася у непостійній вірності Фейсала. Попереду на них чекало ще більше непорозумінь, але, як і Корнвалліс, Гертруда не могла противитися Фейсалу; вона ніколи його не зреклася б. Король зачаклував

* Під враженням (фр.).

їй обох. Він постійно вимагав її компанії, спокійно вислуховував її заперечення, цілував руку — і залишався непохитним. Гертруда написала:

«Севфат-паша [підстаркуватий учитель короля] благав мене, щоб я приходила до палацу так часто, як тільки можу, оскільки всім очевидно, що я — єдина людина, яка по-справжньому любить короля і кого любить він. Як на мене, це дещо несправедливо щодо містера Корнвалліса, який присвятив Фейсалові всю свою кар'єру... однак Севфат наполягає, що я — зовсім інше, і, можливо, король таки дійсно довше тримає мене за руку, хоча містера Корнвалліса він частіше обіймає — ми обмінялися з ним своїми спостереженнями.

Від Фейсала неможливо чогось домогтися, поки він не відчує з вашого боку повної відданості. Відданість у нього вже є».

Уперше в житті Гертруда зустріла споріднену душу.

Британці неодноразово йшли на поступки стосовно умов свого договору; однак незмінною залишалася одна заковика — мандат. Гертруда підсумувала:

«Ситуація з угодою не змінилася. Сер Персі надіслав до Англії неймовірну телеграму, в якій наполегливо радив містеру Черчиллю поступитися».

Та Черчилль відмовився йти на компроміс. Він вимагав, щоб Кокс з Фейсалом приїхали до Лондона, де, як вони дізналися, Черчилль висунув би їм ультиматум. *«Моє серце не знаходить собі місця»*, — написала Гертруда.

Ситуація опинилася на грані краху. Фейсал відмовився б підписувати мандат, а це, як розуміла Гертруда, призвело б до припинення існування Іраку. Кокс зі свого боку, спираючись на той факт, що скоро він все одно збирався йти у відставку, вирішив скористатися власним авторитетом. Він відповів Черчиллю, що їхній приїзд до Лондона не принесе ніякої користі, і запропонував опублікувати іракський договір у такому варіанті, в якому його затвердив король, додаючи примітку, що питання мандату — єдина розбіжність. Таким чином король зміг би продемонструвати своєму народові, що, як міг, відстояв найкращі умови угоди. *«От тільки, чи прийме наш уряд цю пропозицію? — вагалася Гертруда. — Ось, що ми хотіли знати, адже якби всі пішли полювати на куріпок, ми не змогли б отримати відповіді на жодну з телеграм»*.

Надворі стояв серпень 1922 року, перша річниця коронації, перед якою пройшов цілий тиждень вечірок і святкувань. Один день Гертруда

провела на королівській бавовняній фермі, катаючись верхи полями разом з Фейсалом і його командою, у супроводі ад'ютантів та кавалькади охоронців; а ввечері вони грали в бридж. Своєю чергою, вона організувала для короля званий обід у вигляді пікніка на затіненому березі річки Тигр: *«Ми смажили відмінну рибу на шампурах над вогнищем з пальмових листків — це була найсмачніша їжа в цілому світі, — я принесла ковдри та подушки й розвісила старі багдадські ліхтарі на тамариксових кущах... під розжевуватою тишею заходу сонця. „О, я відчуваю таке умиротворення”, — сказав король».*

Згодом у багдадському палаці Фейсала організували прийом, на який приїхало два автомобілі з представниками британського уряду. Гертруда одягла кремову мереживну сукню й уперше в житті приколола на груди маленькі ордени. Волосся вона прикрасила однією тіарою, родинною реліквією Беллів, а другу повісила на шию, наче блискучий комірець. Цю другу тіару Флоренс лише нещодавно їй прислала: *«Я відкрила посилку в себе в кабінеті... і з неї викотилася велетенська тіара. Я ледь не засміялася вголос — нечасто такий предмет можна побачити серед груді офісних документів. Це дуже мило з вашого боку, що ви її надіслали — я вже й забула, яка вона. Боюся, коли я її одягну, мене можуть сплутати з короною королевою Месопотамії».*

Біля палацу вони приєдналися до процесії з трьохсот чи чотирьохсот людей, які піднімалися сходами до парадного входу. Коли англійці нарешті дісталися сходів, зсередини почулися нерозбірливі вигуки, а вслід за ними — шквал аплодисментів. Спершу Гертруда подумала, що це так зустрічають Кокса, однак ніхто нічого не міг зрозуміти. *«Щойно ми повернулися до відділку, верховний комісар сказав, щоб я негайно все з'ясувала...десь за годину мені вдалося роздобути інформацію. Це була демонстрація з боку двох екстремістських політичних партій».*

Дисиденти об'єднували свої сили, а оскільки Фейсал відмовлявся застосовувати проти них будь-які заходи, допоки не буде досягнуто анулювання мандату, кабінет міністрів заявив про свою відставку. В управлінні залишився самотній накіб, безсилий щось удіяти, водночас антимандатне повстання набирало все більшої популярності. Однак у всю цю колотнечу втрутилася доля, давши Коксу можливість знайти рішення, здавалося б, безвихідної ситуації. У короля запалився апендикс.

Погоджуючись на оперативне втручання, Фейсал неочікувано повідомив, що не заперечуватиме, якщо знайдуться охочі спостерігати за операцією. Велика кількість знаті та шейхів прийняли його пропозицію, і в результаті палата спостереження була повністю набита людьми.

А тим часом Кокс — за відсутності короля та кабінету міністрів — узяв на себе тимчасовий, але широкомасштабний контроль над країною. Він вдало скористався своїм шансом. Кокс арештував сімох лідерів багдадського повстання — решті вдалось утекти, замаскувавшись жінками, — вислідив і посадив до в'язниці агітаторів з усіх областей і припинив роботу двох дисидентських газет і двох екстремістських політичних партій. 27 числа Ґертурда написала:

«Цього разу Бог повівся, наче справжній джентльмен... Хвороба короля випала на дуже слушний час... Сер Персі врятував країну й забезпечив короля виходом, яким він зможе скористатися, щойно йому дозволять ходити. До тієї миті — за потреби час його реабілітації можна продовжити — ми матимемо вільний доступ до управління ситуацією... люди з поміркованими поглядами хвалять Небеса... а екстремісти, які розсіялися по всіх областях і хочуть врятуватися від політичного потопу, мусять будувати собі ковчег».

Енна кількість свідків могла підтвердити, що в час, коли Кокс узяв ініціативу у свої руки, Фейсал був без свідомості. Протягом декількох днів після операції до нього не пускали відвідувачів. Корнвалліс став першим, хто розповів королю про все, що сталося за час його недуги. Коли до Фейсала в палату прийшли Кокс з Ґертрудою, вони одразу ж помітили, з яким полегшенням він сприйняв усі останні новини і як сильно схвалював Коксові заходи. Він сказав: «Ви вберегли мене від осуду». Після цього верховний комісар відніс угоду накібові додому, дав йому ручку й попросив підписати. Збентежений накіб наполіг, щоб деякі уривки англійської версії документа переклали йому арабською, щоб він міг переконатися в тому, що обидві версії збігаються одна з одною, а тоді підписав. Було це 10 жовтня 1922 року.

Через три дні Фейсал публічно оголосив про укладену угоду під час своєї дзвінкої промови, проголосивши «продовження дружби з нашим прославленим союзником, Великобританією, і грядущі вибори до установчого зібрання для формування конституційного закону». Після цього слід було отримати ратифікацію, але гра завершилася. Крім того, це було ще одним кроком назустріч членству в Лізі Націй у статусі незалежної держави.

Фейсал розповів Ґертруді, що після катастрофи в Дамаску в 1920 році він боїться брати з собою до Іраку дружину та дітей. Тепер, у 1924 році, маючи в розпорядженні два особисті палаци й усвідомлюючи зростання агресії Ібн Сауда в Хіджазі, він почав потроху звозити свою родину

до Багдада, починаючи з улюбленого наймолодшого брата, Заїда. Заїд боровся пліч-о-пліч з Фейсалом під час повстання й мав для Курдистану величезну цінність; через рік він поїде з Багдада на однорічний курс навчання до коледжу Бейлліол, Оксфорд. Після Заїда до Багдада переїхав єдиний син короля, дванадцятирічний емір Газі, зовсім слабкий для свого віку.

Хлопчик прибув у супроводі рабів і сором'язливого почуття власного достоїнства, яке одразу ж припало Ґертруді до душі. Вона бачила, що ця дитина була зовсім занедбана, живучи у будинку з рабами та неграмотними жінками. Він ледве читав і писав арабською; малому потрібні були хороші вчителі й чоловіче оточення. Але перед тим, як братися за його оточення, Ґертруда мала допомогти підібрати для хлопця одяг. Тепер більшу частину свого часу король ходив у європейських костюмах і хотів, щоб його син виглядав так само. Ґертруда написала у листі батькам:

«Мене викликали в палац допомогти обрати одяг для Газі. На примірку приїхав англійський кравець з Бомбея й привіз із собою багато зразків тканини та викрійок одягу. Тож ми підібрали для хлопчика різноманітні маленькі сорочки та костюми; кравець поводив себе так, ніби обслуговує самого Теккерей. Він стрибав навколо нього, тягнув носки й подавав мені зразки тканин, тримаючи свою другу руку на серці. З Газі потрібно було зняти мірки, і хлопчик почувався наполовину збентеженим, наполовину задоволеним».

Слідом за юним еміром приїхала його матір, королева, з трьома сестрами Газі, і поселилася у поселенні Аль-Харитія. Згідно з сімейними традиціями, Фейсал одружився на своїй двоюрідній сестрі, Емірі Хуссейн, яка жила в суворому відлюдництві зі своїми доньками: наймолодша з них народилася інвалідом, і її ніколи ніхто не бачив. Коли Ґертруда ще раніше запитувала у Фейсала про його дружину, він ухилявся від відповіді. *«Я запитала у нього про дружину... і сказала, що, на мою думку, їй також потрібно запропонувати зайняти певне положення при дворі. Однак щойно про це заходила мова, Фейсал одразу ж ніяковів — араби соромилися своїх жінок, вважаючи їх занадто неосвіченими, щоб комусь представити; однак він погодився, що варто це змінити».*

Те, що королева жила у відлюдництві, унеможливлювало поняття королівського двору в європейському стилі. Усіх гостей-чоловіків, запрошених на звані вечери та різноманітні прийоми, король приймав сам у своєму багдадському палаці, після чого їхав до Аль-Харитії, щоб провести вечір з сім'єю. Ґертруда була однією з перших гостей королеви, яка

розмовляла лише арабською, хоча ще зовсім трішки розуміла англійською та французькою мовами:

«Я з радістю повідомляю, що вона дуже мила. У неї витончені й дуже ніжні хашимітські риси обличчя і такі ж чарівні манери, як і в короля. Вона була одягнута у дуже гарну довгу сукню-туніку коричневого кольору... і з дуже-дуже довгим намистом з перлинами та розкішною зелено-блакитною підвіскою. Я бачила двох її старших дочок, які були такими ж гарними, як і їхня матір... дуже сором'язливі, але з помітним запалом вибратись у світ».

Щойно вся Фейсалова родина оселилася в Багдаді, Гертруда з головою занурилася в дуже цікаві клопоти — формування королівського двору. Перше завдання полягало у створенні гардеробу: туніки та сукні, підходящі для королеви та її виключно жіночих прийомів і чайних церемоній. На вулицю жінки королівського роду та їхня свита одягали традиційні шовкові чадри чорного кольору, однак коли вони йшли в гості до своїх подружок чи родичів, чадри можна було знімати одразу ж при вході й залишати служницям. Гертруда порадила королеві кравчинь-монашок, які шили одяг їй самій до приїзду Марі, і привела представити святих сестер до палацу. Пізніше Гертруда попросить Ельзу з Моллі пройтися лондонськими крамницями й прикупити підходящий одяг в європейському стилі (який одягатимуть удома у вузькому колі близьких) для жінок королівської родини. Гертруда написала у листі додому: *«У понеділок король викликав мене до себе, щоб обговорити, як має бути влаштований побут королеви. Я дуже рада, що він вирішив зі мною проконсультуватися, оскільки в цьому питанні багато труднощів... Тож тепер у мене повно клопотів!»*.

При дворі мала бути знавець церемоній, яка допомагала б королеві влаштовувати прийоми гостей і могла навчити її порядку пріоритетності та інших дипломатичних протоколів. Гертруда запропонувала, щоб на це місце Фейсал призначив дружину Джаудатбея, його головного ад'ютанта. Мадам Джаудатбей була родом з видатної черкеської сім'ї і підходила на цю посаду за всіма параметрами: освічена, вельмишановна, до того ж уже довгий час жила в Багдаді. Король з радістю схвалив її кандидатуру, і Гертруда пишалася, що змогла обійти дружину керуючого королівським двором, вульгарну й незатребувану сирійку, яка постійно випихала свою доньку наперед, намагаючись таким чином переконати короля, щоб той узяв її собі за дружину — мабуть, вона мала на увазі після розлучення з першою або ж узагалі не знала, що Фейсал уже був одруженим.

Одного ранку, приїхавши до Аль-Харитії, щоб допомогти мадам Джаудатбей організувати перший прийом королеви, Гертруді представили нову гувернантку дітей, кандидатуру якої вона схвалила, але не без вагань, які виникли через їхню класову відмінність: *«Вона дуже мила й добра дівчинка, і я приємно вражена, що для неї в палаці знайшли постійне місце... Вона має вчити дівчаток англійській мові, грі в теніс та європейським манерам поведінки. Їх потрібно відучити плутати тканинні серветки зі звичайними гігієнічними, а під її керівництвом вони швидко все засвоять»*.

Гертруда запитала дозволу в королеви, чи може вона запросити Газі на чай. Згодом юний емір почав регулярно навідуватися до Гертруди, спершу в супроводі слуг, Хаміда й Фаресе, а пізніше зі своїм учителем та гувернанткою. Гертруда дарувала йому розкішні сучасні іграшки, які замовляла з Лондона: *«Іграшковий потяг і солдатики, які я замовила для нього з магазину Херодс, прийшли з останньою моєю поштою і дуже сильно сподобалися Газі. Особливо потяг. Він обожнює всілякі механізми і, більше того, у двигунах розбирається краще за будь-кого з нас... Ми всі сиділи на підлозі й дивилися, як рейками мчать вагони, супроводжуючи їх радісними вигуками!»*. Після таких гостин хлопчика забирали додому, звідки він писав Гертруді листи подяки англійською мовою, а тоді йшов зі своїм батьком на вечірню молитву. Фейсал був прогресивним і сучасним королем, та ніколи не ігнорував традиційного заклик до молитви. Газі теж був навчений так робити й, очевидно, дотримувався цього золотого правила навіть під час своїх останніх років навчання у місті Харроу. Відпустивши свого сина навчатися до англійської середньої школи, королеві буде досить важко пробачити Гертруді, яка порадила їм так вчинити.

Згодом після того, як до Багдада переїхала королева, стало відомо, що Фейсал прийме ще одного члена своєї родини, однак не такого бажаного, як усі, хто прибував раніше. Його батька, чоловіка якому було вже далеко за сімдесят, витіснив з Мекки запеклий ворог, Ібн Сауд, а оскільки Хіджаз належав тепер до Саудівської Аравії, старий шариф був вимушений скласти свої повноваження. Гертруда побоювалася заздрісної та надокучливої присутності Хуссейна. *«Я молюся, щоб Хуссейн не залишився тут жити; адже він стане центральним гравцем, навколо якого розвертатиметься найрізноманітніше зло, як анти-Фейсальське, так і анти-британське...»*.

Грядущі неприємності можна було передбачити одразу після того, як Хуссейн удостоїв себе звання халіфа мусульманського світу, титулу, який анулював ще Мустафа Кемаль Ататюрк, лідер модернізованої повоєнної Туреччини. Цей провокаційний крок з боку Хуссейна став нічим іншим,

як приводом для Ібн Сауда прогнати шарифа з посади голови націоналістичної арабської партії. У 1921-му, того самого року, коли відбулася коронація Фейсала, Ібн Сауд захопив Хаїль, те саме місто, з якого колись не випускали Гертруду; ворожнеча спалахнула ще більше, коли переможні війська Сауда почали нападати на Хіджаз, Трансйорданію, правителем якої тепер був Абдуллах, і навіть на іракські кордони. Під час атаки їхванів* загинуло двісті арабів, у результаті чого на допомогу прилетіли літаки військово-повітряних сил Великобританії. На початку 1922 року Гертруда написала листа своєму давньому товаришеві Чарльзу Гардінгу:

«Захоплення Хаїля Ібн Саудом викривило весь політичний баланс... Ібн Сауд прагне стати владикою пустелі, захопивши всі її території, включаючи прикордонну смугу, де навесні іракські пастухи споконвіку випасали свою худобу...

Через день після того, як вони обстріляли наші літаки, ми розбомбили їхній табір. Вони втекли на південь... а наступного ранку наші літаки знову їх переслідували й бомбардували. Вони завдали нічим не спровокованої атаки, пограбувавши й убивши наших мирних пастухів... Ихвани зі своїм страхітливо фанатичним ставленням до вірування середньовіччя пробуджують у мені найчорнішу ненависть. Вони — найгірший приклад мерзенного всемогутнього віросповідання».

В ісламській секті їхванів прості задоволення були заборонені, а суворе виконання релігійних обрядів — обов'язкове, водночас руйнування та грабування майна під час війни залишалося звичним, буденним. На місто Таїф, де шариф мав літній маєток і де народився Фейсал, напали, а усіх його мешканців перерізали. Хуссейн передав телеграму до Лондона, вимагаючи літаки та війська, але він ще дуже давно відштовхнув англійців від себе через свою непримиримість з арабським самовизначенням, і тому Британія вирішила дотримуватися нейтралітету. Після того, як Хуссейн зрікся престолу на вимогу свого народу, місце короля Хіджазу посів його найстарший син Алі. Проте Алі також довелося наслідувати решту своїх родичів і переїжджати до молодшого брата в Ірак.

За своєю натурою Фейсал був людиною дії, який тепер мусив сидіти в палаці та офісі, його запальна особистість більше звикла командувати, а не проявляти стриманість. Фейсала оточували невирішені труднощі і він не завжди був упевнений, кому можна довіряти, тож терпіння

* Нова назва ополченців Ібн Сауда, раніше відомих, як ваххабіти.

короля зводилося нанівець. Він дедалі більше опирався спробам схилити його на компроміс з британцями, міністрами, курдами та будь-ким іншим і все більше через це гнівався. Навіть тепер, коли Фейсал був королем, він не міг опиратися втручанню свого батька. Король полетів до Трансйорданії, намагаючись врятувати статки своєї сім'ї; а коли повернувся, то сказав Ґертруді, що якщо Британія не вдасться до якихось заходів і не вступиться за Хіджаз, йому доведеться залишити Ірак, щоб повернутися на батьківщину й загинути, захищаючи свою сім'ю. Ґертруда радила діяти дуже обережно, однак король уже не прислухався до її порад, більше того, він навіть перестав довіряти їй свої таємниці. Ґертруда не звертала уваги на спалахи його гніву й з гумором описувала Фейсала у своїй листах, як надокучливу діву. Хай там як, їхній «медовий місяць» скінчився. Ґертруда написала батькам:

«Король занадто сильно зациквився на ваххабітах... і найгірше, що можна було б зробити в цій ситуації, це саме те, що, на нашу думку, робить Фейсал — підбурювати племена проявити ініціативу й напасти на ваххабітів. Це одразу ж призведе до репресій, а пустеля перетвориться на поле бою...

У понеділок у короля була люта істерика; а у вівторок він в офіційному порядку відрікся від престолу на користь еміра Газі... Я пам'ятаю, як в 1922 році в шухляді Кена Корнвалліса протягом місяця лежав документ про зречення Фейсала».

«Люта істерика» полягала в тому, що Фейсал скипів на свій кабінет міністрів через їхню бездіяльність у відповідь на вторгнення саудів на прикордонну територію. У результаті він, не задумуючись, звільнив п'ятьох міністрів. Кокс зумів заспокоїти Фейсала. На той час він уже надіслав повідомлення Ібн Сауду, вимагаючи пояснень, і згодом отримав телеграму з відповіддю, у якій той заявив, що геть нічого не знав про напад своїх людей на племена Фейсала.

Ґертруда планувала поїхати у відпустку до Англії, зустрівшись зі своїм батьком на півдорозі, в Єрусалимі. Однак пізніше вона з жалем вирішила, що поки ситуація в такому стані, вона не може витратити час на відпочинок. Натомість Ґертруда полетить до Зізи, де зустрінеється з батьком і зможе провести там з ним декілька днів.

Після довгої бовтанки у службовому літаку над пустелею Ґертруда приземлилася, відчуваючи, що її дещо оглушило, а в голові досі паморочиться; і поринула в довгоочікувані обійми Г'ю. Коли до Ґертруди повернувся слух, її батько розповів, що емір Абдуллах, який розбив свій табір

неподалік від Аммана, запросив їх на вечерю, однак Г'ю відмовився від запрошення, припускаючи, що після перельоту його донька буде дуже виснаженою. Гертруда заявила, що почувається свіжою, як огірочок, розпакувала свої вечірні наряди й перший вечір відпустки вони провели в гостях у Фейсалового брата.

Під час вечері Гертруда уважно та зачаровано спостерігала за Абдуллахом і швидко дійшла висновку, що не відчуває до нього особливої поваги; після цього у своєму щоденнику назвала його *«негожим»* і *«дорогим наростом»*.

«Навряд чи Абдуллах виявився б хорошим союзником, якби ситуація дійшла до бойових дій. Його головна риса — особиста привабливість, викривлена не так нестачею життєвої енергії, як надмірною оцінкою своїх можливостей... В'ялість Абдуллаха поєднується з обмеженням і майже фанатичним баченням майбутнього... під час бесіди він не міг приховати своїх заздрощів до рідного брата. Будь-яка тема зводилася до його розчарування в тому, що він — емір Аммана, тимчасом як Фейсал — король Іраку».

Повернувшись до Багдада, Гертруда пішла випити чаю з королем і відчула, що, зрештою, їй пощастило:

«Я повернулася до Багдада з упевненістю, що ми — єдина арабська провінція, що рухається у правильному напрямку і що якщо на цьому етапі ми зазнаємо краху, це стане кінцем усіх арабських прагнень. [Фейсал] — найлюб'язніша та найчарівніша людина. Я рада, що на цьому місці він, а не Абдуллах! Іноді виникають труднощі в роботі з такою чутливою й запальною особою, однак його високі та життєво-важливі якості разом з дивовижною широтою світогляду компенсують усі негаразди».

Зрештою Хуссейн звалився на Абдуллаха та Трансйорданію, а не на Фейсала та Ірак. Прибувши на місце, він одразу ж розпочав кампанію проти шанобливого ставлення Абдуллаха до британців і сіоністського уряду в Єрусалимі. Абдуллах, якого Лондон щороку субсидував на суму 150 тисяч фунтів, теж потребував британської підтримки, щоб відбивати атаки Ібн Сауда. Між батьком і сином спалахнув конфлікт. Знову вигнаний шариф Хуссейн оселився на своїй яхті, на якій спочатку стояв у водах Червоного моря біля Акаби, але потім його попросили залишити ту територію, і він пішов до Середземного моря. Біди хашиміда починали нагадувати заплутаний сюжет комічної опери. *«Члени королівської сім'ї, судячи з*

усього, плавали Червоним морем, наче група летючих голландців», — з іронією написала Гертруда.

Сер Рональд Сторрс, наділений надприродним даром щоразу з'являтися там, де потрібний, вирішив цю ситуацію, знайшовши для Хуссейна палац на острові Кіпр, на якому він на той час був правителем. Саме там, у статусі вигнанця, Хуссейн дожив свого віку. А тим часом Ібн Сауд з набожним небажанням погодився посісти на трон Хіджазу, піддавшись лише тому, що «на цьому наполягав народ».

Лозаннський договір 1923 року уклали, щоб успішно довести до кінця мирні переговори між країнами-союзниками та Туреччиною. Однак його провал виявився неминучим, у результаті чого Кокс два місяці просидів у Константинополі, намагаючись врегулювати ситуацію. У той час, як Ліга Націй неспішно займалася призначенням прикордонної комісії, що мала встановити лінію кордону між Туреччиною та північною Іраку, турки прорвалися через старий кордон і знову розорили ассирійців. *«Ми перебуваємо в дуже незручному становищі, — написала Гертруда у вересні 1924 року, — не розуміючи, чи ми в стані війни, чи ні. На нашій адміністративній території перебувають три тисячі турків, які вбивають наших ассирійців, вимушених знову рятуватися втечею у статусі біженців... А тим часом уряд її високості нічого не коментує з цього приводу, і в Женеві все так само мирно проходять перемовини».*

Тільки через сім років після закінчення війни Ліга Націй прийме рішення не повертати Туреччині Мосульський вілаєт. І знову ж таки, уряд Іраку безнадійно не вистачало військ і саме британським офіцерам з питань політики довелося практично самотужки протистояти племенним повстанням і турецькій агресії. Черчилль усе ніяк не міг прийняти рішення стосовно майбутньої долі півночі. У 1921 році він наказав залишити Мосул, а тоді на каїрській конференції заявив, що курдам потрібно дати можливість самостійно визначити своє майбутнє. Кокс виконав наказ і надіслав йому передбачливу відповідь, яка насправді відповіддю не була: «Сулейманія відмовилася приймати участь у цій затії; Кірчук жадає курдської незалежності, але не може охарактеризувати, якою вона має бути, крім одного нюансу — вони не повинні мати нічого спільного з Сулейманією». Гертруда прокоментувала:

«Арбіль та інші курдські райони навколо міста Мосул об'єднуються, усвідомлюючи, що їхнє політичне та економічне благополуччя було пов'язане з Мосулом. Вони... зможуть отримати певні привілеї... Деякі з них просили, щоб у всіх школах викладали курдською

мовою — досить розважливе прохання, якби не той факт, що немає жодного курдського вчителя, і навіть якщо розглядати можливість навчити людей цьому ремеслу, довелося б робити це арабською, оскільки у світі не існує курдських підручників».

Було лише декілька курдів, які мали бодай якусь схильність до національного лідерства. Лише одна родина висунула свою кандидатуру, і її лідером був шейх Моххамед. Його двічі допускали до формування уряду в Сулейманії і двічі підтримували турки для підбурювання повстання проти Іраку. У відповідь на такі дії Моххамеда військово-повітряні сили Великобританії бомбардували його базу, а в 1924 році й узагалі прогнали. Гертруда зауважила, що привітальні різдвяні листівки від Моххамеда, підписані іменем «Короля Курдистану», навряд чи можна назвати успішним ходом.

Фейсал зініціював свою операцію: він відправив до Мосула Заїда разом із загартованим капітаном Клейтоном, заснував там північний шарифський суд і пообіцяв, що, незважаючи на турецьку навалу на прикордонній смузі, щойно лінія кордону буде визначена, він гарантуватиме курдам регіональний уряд на території Іраку. Крім того, Фейсал зобов'язався присудити землі та самовизначення тим ассирійцям, яких виселили з їхніх домівок: *«Велика ймовірність, що загроза з боку турків дуже сильно вплине на формування з арабів нації»*, — зауважила Гертруда.

Через свою повсякденну роботу та ще й періодичні розбіжності з королем Гертруда почала більше контактувати з його радником, Кінаганом Корнваллісом. Корнвалліс познайомився з Хуссейном і його синами ще на самому початку арабського повстання; коли Фейсал перебував у Сирії, то особисто назначив англійця своїм радником. Відтоді всю свою кар'єру Корнвалліс присвятив іракському королю. На думку Лоуренса, він міг «місяцями ходити роздратованим до чортиків і водночас виглядати цілком спокійним і байдужим». Ще після першої їхньої зустрічі Гертруда охарактеризувала королівського помічника як «надійну опору». Він був одружений з жінкою, яку, за цікавим збігом обставин, теж звали Гертрудою; вона разом з чоловіком переїхала до Іраку, однак їх рідко бачили разом. Зі свого боку Корнвалліс швидко розпізнав здібності секретаря зі східних питань, і не минуло багато часу, як він запропонував Гертруді роботу в новій іракській адміністрації на посаді начальника розвідки у міністерстві внутрішніх справ. У відповідь Гертруда посміхнулася й відповіла, що не може покинути сера Персі, а тоді додала, що на посаді іракського держслужбовця їй довелося б відмовитися від свого спеціального статусу королівського зв'язкового.

Міцна дружба між Гертрудою та Корнваллісом зав'язалася напередодні Різдва 1922 року, коли, повернувшись додому з роботи, вона побачила, як її повар і слуга Заїя влаштували смертельну сутичку на кухні посеред цілої гори битого посуду, борючись за обробний ніж. *«Я серйозно на них нагримала за те, що вони святкували Різдво у такій невідходячій манері. Марі вечеряла не вдома, тож я сама сіла за стіл і, зажурившись, почала розмірковувати над тим, до яких мені потрібно вдатися заходів, щоб реорганізувати своє домашнє господарство».*

До кінця місяця ситуація між поваром та Заїєю повністю проявилася:

«Увесь той тиждень я провела з гострим дискомфортом через те, що Заїя так добре помирилася з моїм поваром, що тепер збирається одружитися з його донькою. Їхній шлюбний союз — це, звісно, краще, ніж коли вони лупили один одного по голові, але тепер, коли Заїя наречений, а повар має приготувати все для весільного застілля, у моєму будинку не залишилося нікого, хто б міг мені щось приготувати чи принести. Я тимчасово відкомандирувала себе до містера Корнвалліса та сера Елмера...».

Дружба між Гертрудою та Корнваллісом процвітала завдяки спорідненості їхніх душ та спільній відданості — і навіть любові — до короля. За обідом вони вичерпно обговорювали його характер; а оскільки обоє відвідували різноманітні неофіційні зібрання, влаштовані королем, то часто бували разом на званих вечерях, а у вихідні — на обідах, полюванні та картярських іграх — король любив грати в бридж та дев'ятку — а ще часто відпочивали на пікніках з плаванням у річці.

Гертруді все більше й більше починала подобатися прохолода й радість, які огортали її під час плавання, а ці пікніки стали найприємнішими митями. На одному з таких пікніків Гертруда якось дражнила короля за його бідні навички плавця. Потім вона переодяглася під деревом інжиру, а поки сушила волосся, скуштувала декілька спілих фруктів; після цього пішла ласувати смаженою на багатті рибою під тамарисковими деревами. Гертруда казала, що за весь тиждень це була єдина страва, яка їй по-справжньому сподобалась.

Можливо, саме через їхню велику різницю у віці — Гертруді було п'ятдесят три, а Корнваллісу тридцять вісім — одного вечора він зміг поділитися з нею розповіддю про свій нещасливий шлюб і самотність. Коли Гертруда описувала такі вечори у своєму щоденнику, з-під її пера випливали туманні й романтичні записи.

«Я піднялася річкою вгору під останніми променями чарівного заходу сонця і підійшла до місця, де на краю інжирового саду сиділи містер Корнвалліс, капітан Клейтон, полковник МакНіс та Девідсон і якраз бралися за вечерю. Ми лежали там у повній темряві аж до 10-ї години вечора й розмовляли... а тим часом на небо одна за одною викочувалися зорі. Ми дивилися на них не як на складову частину безкрайнього небосхилу — для нас вони були прикрасами іракського неба...».

Згодом їхня команда взяла собі за звичку проводити разом недільні дні. Цього разу Гертруда була в компанії не єдиною жінкою. Їй подобалася Іріс Девідсон, і Гертруда вважала її інтелігентною: вона *«неймовірно швидко»* змогла вивчити арабську мову, на відміну від багатьох дружин британських офіцерів, які проживали в Багдаді. *«До свого незмінного списку друзів я додала Девідсона та містера Корнвалліса»*, — написала Гертруда.

У 1923 році місіс Корнвалліс, про яку досі не було жодного слова, залишила свого чоловіка й попливла додому; часто згадуваний у Гертрудиних листах містер Корнвалліс став уже просто «Кеном». Для Гертруди, яка тут, у багдадській пустелі, більше, ніж будь-коли, сумувала за своєю сім'єю, Різдво зазвичай було найсумнішим періодом року. Однак цього року вона разом з Корнваллісом, Фейсаловим братом Заїдом та Найджелом Девідсоном вирушила у шестиденне полювання до Вавилону. Коли Марі спакувувала валізу господині, то постаралася покласти туди найгарніші шовкові та мереживні нічні сорочки. Гертруда ще запитала, навіщо вона їх поклала, нагадавши, що їде на полювання. На якусь мить француженка зніяковіла, а тоді відповіла, що Нураль-Дін, суданський слуга Кена, може їх побачити. Навряд чи Кен або його слуга могли так близько знаходитися біля Гертруди вночі, щоб розгледіти її нічне вбрання. Однак з експедиції Гертруда повернулася надзвичайно щаслива: *«На мою думку, це була найпрекрасніша експедиція за всю історію Іраку»*.

На превеликий жаль, після різдвяного піднесення їхніх взаємин, між Гертрудою та Корнваллісом виник певний розлад. Улітку Корнвалліс збирався до Англії, де мав вирішити всілякі формальності у зв'язку з їхнім з дружиною розлученням. Наприкінці січня Гертруда написала листа до Флоренс, у якому розповіла, що почувається надзвичайно нещасною, а тоді протягом десяти тижнів ім'я «Кен» не згадувалося в жодному з її листів. Після цього вона написала сестрі Моллі, коротко розповідаючи про свої спроби переконати Корнвалліса в тому, що може зробити його щасливим, і описувала свою любов до нього, як материнську чи сестринську

в сумі з «тією іншою любов'ю». Корнвалліс, який відчув гостре зніяковіння, обдарував Гертруду кам'яним виразом обличчя і в подальшому почав уникати. Для нього Гертруда була незрівнянною жінкою, дорогоцінною довіреною особою та єдиною людиною, з якою він мав стільки спільних інтересів; однак Корнвалліс був на п'ятнадцять років молодшим від неї; і йому не потрібна була ні матір, ні сестра. Гертруда ніколи не була дріб'язковою чи скупю до тих, кого любила; вона продовжувала вважати його одним з найкращих чоловіків, яких знала. Коли Корнвалліс поїхав до Англії, Гертруда попросила Моллі, щоб та запросила його на обід. Розлад між Гертрудою та Корнваллісом почав потроху згладжуватися, а їхні дружні взаємини поновилися після того, як він подарував Гертруді одного з цуценят своєї собаки породи спанієль. І знову Корнвалліс забирав її пошту, коли хвороба прикула Гертруду до ліжка, а ті листи, які могли її виснажити, намагався приховати. Однак такі емоційні перевероти залишають після себе шрами: завжди смілива Гертруда відчула, що була вже менш життєрадісною, більш усамітненою, а відколи покладалася на Корнвалліса в усіх внутрішніх новинах про ситуацію в королівському палаці та кабінеті міністрів, відчувала себе певною мірою менш поінформованою.

Щойно оголосили умови договору, а питання мандату відставили, король наказав готуватися до виборів в установчі збори. Таким чином вдасться ратифікувати договір, ухвалити конституційний закон майбутнього уряду Іраку й створити виборче право для того, щоб можна було обрати перший парламент. У цей час зі своєї посади звільнився накіб, і його місце прем'єр-міністра Іраку перейшло до молодшого представника, Абдулі Махсінбея. У 1922 році в уряді Лондона теж відбулися зміни: на державній арені з'явилися консерватори під керівництвом нового прем'єр-міністра Бонара Лоу. Вони надіслали на Схід нову пропозицію евакуювати з Іраку весь британський персонал. І знову Кокса викликали в Лондон, щоб розглянути роль Британії в долі Іраку. У Багдад він повернувся з новим доповненням до договору, протоколом, який висував обмеження британського впливу на Ірак, термін якого мав вийти через чотири роки. І тим не менше, для Фейсала цього було більше, ніж достатньо. Тепер питання полягало в тому, чи буде Ірак готовий захищати й управляти своєю державою вже через чотири роки?

Наприкінці квітня 1923 року Кокс нарешті поїхав з Іраку. Його останньою доброю справою для Гертруди було санкціонування вартості її додаткової вітальні в літньому будиночку, враховуючі всі ті прийоми, які вона там організовувала на благо секретаріату. Коли Кокс роздав свій

звіринець і влаштував у себе в саду прощальну вечірку, склалося враження, що це було кінцем цілої ери, і це була правда. Ні для кого його від'їзд не став настільки болісним, як для Гертруди. Вона написала батькам:

«Увесь цей час у мене серце краялося, думаю, ви розумієте, прощатися з сером Персі було надзвичайно важко... Яку репутацію він зміг собі здобути. Я думаю, що жоден англієць на Сході не мав такої довіри, як сер Персі. Йому й самому було надзвичайно важко їхати — 40 років служби — це не те, від чого можна з легкістю відмовитися...

Я маю розповісти вам дещо дуже зворушливе... Сер Персі надіслав мені свою фотографію у срібній рамці і в одному з кутиків написав: „Найкращому з моїх товаришів”. Ну хіба ж це не найприємніше з усього, що він міг написати?».

Новий верховний комісар, сер Генрі Доббс, приїхав до Багдада минулого грудня, щоб ознайомитися з роботою. Він був серед перших чиновників, які приєдналися до Кокса в Басрі й надзвичайно успішно працював на посаді податкового інспектора. Гертруда й сама писала про його досягнення у своїй білій книзі на тему громадянської адміністрації країни. У Багдаді Доббс узявся за наполегливе виконання британських обов'язків щодо безпеки й міжнародних відносин. Тепер можна було проводити вибори. Фейсал їздив країною й заохочував населення йти голосувати. Доббс від нього не відставав, і всі мешканці бачили їхню об'єднану відданість цілі демократичного Іраку. «Наче за щучим велінням, політична атмосфера проявилася, і навіть найвіддаленіші племена річки Євфрат і курдських схилів жваво внесли себе до списків виборців», — пізніше написав Доббс.

За шість років роботи громадським комісаром Кокс звик обговорювати з Гертрудою певні питання по декілька разів на тиждень. Доббс анулював цю традицію — Гертруда й сама усвідомлювала, що не було жодної причини її дотримуватися. Утім Гертруді дуже сильно подобався її новий начальник, до того ж леді Доббс виявилася дуже доброю й турботливою жінкою, яка влаштовувала у своєму домі найдивовижніші прийоми й найсмачніші обіди.

Гертруда радісно очікувала зустрічі зі своєю сестрою Ельзою та її чоловіком, на той час віце-адміралом, сером Гербертом Ричмондом, якого направили у відрядження в ці краї, і тому вони мали припливти до Багдада на борту флагманського корабля «Чатем» у жовтні 1924 року. Тоді ж до Багдада також мав приїхати старший син Моллі, Джордж Тревелиян, і приєднатися до експедиції Ричмондів, які прямували до Цейлону.

Гертруда почала планувати різноманітні розваги для своїх близьких, а коли перед самим їхнім приїздом злягла зі страшним бронхітом, її серце розривалося від розпачу. Особистий лікар короля, «Синбад» — сер Гаррі Синдерсон — навідувався до неї двічі на день, не беручи за свої клопоти ні копійчини, і вирішив, що стан здоров'я Гертруди недостатньо хороший, щоб Джордж залишався у неї вдома; тож юнака поселили в резиденції, а леді Доббс дала у Гертрудине розпорядження свій автомобіль, щоб коли їй стане краще, вона змогла повозити сім'ю Ричмондів по Багдаду й усе їм показати.

І тим не менше, хтось із Гертрудиних близьких, уперше побачивши її в такому жахливому стані, передав батькам в Англію повідомлення про своє глибоке занепокоєння її здоров'ям. У листах до Г'ю та Флоренс Гертруда завжди применшувала серйозність своїх недуг, а цього разу її бронхіт був ще й ускладнений тепловим ударом і сильним знесиленням. На додачу до всього цього звалилися ще й погані новини, які Ельза привезла з дому. Економічна криза разом зі страйками сильно вдарила по статкам родини Беллів. Елізабет Бергойн у другому томі своєї книги про життя Гертруди, яку вона написала на основі її особистих записів, з'ясувала, що Гертруда сказала своєму товаришеві Найджелу Девідсону, що *«чорна депресія оточила її з усіх боків, наче хмара; вона навіть просила, щоб він за неї молився. На його думку, її особиста скорбота, самотність і відчуття безвиході були нездоланною перешкодою для того, щоб Гертруда знову відчула себе по-справжньому щасливою»*.

У лютому 1925 року Гертруду охопив ще більший смуток — її найулюбленіший собака разом з псом Кена, які тоді були у неї вдома, здохли від собачої чуми за одну добу:

«Я навіть не знаю, кого з них я любила більше, Саллі провела у мене ціле літо, поки Кен був у від'їзді, однаке найбільше мені бракуватиме Пітера — він завжди був поряд з нами, навіть у відділку... та взагалі будь-де... жоден з нас навіть не здогадувався, що це була собача чума у найгіршій своїй формі, яка зрештою перейшла у пневмонію. Пітер її десь підхопив і помер у жахливих муках удушливого дихання о 4-й годині ранку... На Саллі чекали такі ж муки, вона померла о 5-й вечора. Тож, я думаю, ви розумієте, якою розбитою я почуваюся».

Цього разу Г'ю та Флоренс не бажали чути жодних її відмовок. Гертрудин стан здоров'я унеможлилював її подальше перебування в Іраку. Вона була вимушена погодитись; а от король — заперечив: *«Коли я сказала, що наступного літа поїду додому, Фейсал різко відповів: „Не говори,*

що ти їдеш додому — твій дім тут. Можеш сказати, що їдеш провідати свого батька».

Марі поїхала з Гертрудою, і вже 17 липня вони прибули до Лондона. Флоренс написала, що пасербиця була «в стані сильної нервової втоми... вона приїхала виснажена, як розумово, так і фізично». Лікарі, яких запросили оглянути Гертруду, сер Томас Паркінсон і професор Томас Боді, дійшли такого ж висновку: вона потребувала пильного догляду й не повинна була повертатися в іракський клімат. Це стало серйозним попередженням, а можливо, навіть, дечим більшим. Гертрудина давня подруга з Оксфордського університету, Джанет Кортні, була нажахана тим, якою худю й сивоволосою стала Гертруда відтоді, коли два роки тому під час її подорожі Джон Сингер Саржент намалював її портрет.

Щойно Гертруді стало краще, як вона почала цікавитися молодшими членами своєї родини, а зокрема до своєї дев'ятнадцятирічної племінниці Поліни, доньки Моллі. Через багато років Поліна Тревельян пригадає, як Гертруда постійно мерзла й цілими днями носила свою довгу шубу з чорно-бурої лисиці, навіть коли була в будинку, чи то на Слоун-стріт, чи в Раунтоні, а за вікном стояло літо: «Вона стояла, повернута спиною до розпаленого каміна, курила турецьку цигарку у своєму довгому мундштуку й уголос розмірковувала про... людей минулого та сьогодення, історію, листи, мистецтво та архітектуру, свої подорожі, археологічні знахідки, нашу сім'ю — і якою відданою вона була всьому домашньому, а найбільше — своєму батькові».

Дещо ослаблена, але запалена невмирущим ентузіазмом, Гертруда потягнула Поліну до Британського музею, де взялася пояснювати їй історію асирійських експонатів, а тоді до Музею Вікторії та Альберта, щоб подивитися на картини Констебля, надихаючи племінницю предметами своєї пристрасті. Гертруда зайшла до родини Стенлі й запросила свою нещодавно овдовілу кузену поїхати разом до Іраку; після цього вона завітала до подружжя Черчилля в Чартвеллі. Коли одного вечора Джанет Кортні вечеряла з Гертрудою та її батьком на Слоун-стріт, Гертруда її запитала, чим вона може зайнятися в Лондоні, якщо раптом вирішить залишитися. Через декілька днів Джанет надіслала листа, у якому написала, що її подруга може балотуватися до парламенту. Гертруда відповіла:

«Моя дорога і любя Джанет,

Боюся, у парламенті ти мене ніколи не побачиш. До такого роду політичної діяльності у мене розвинулося непомірне почуття ненависті... Я не зможу покривати таку широку сферу, до того ж, моє істинне

бажання — повернутися до затишної для себе арени археології та історії... Думаю, що цієї зими я маю обов'язково повернутися, хоча, якщо відверто, я зовсім не впевнена, чи не буде вона останньою...

Бувай, моя дорога...».

Що вона мала на увазі: остання зима в Іракові чи взагалі?

У цей же час Г'ю з Флоренс сказали Гертруді те, що вона так боялася почути: через фінансові труднощі вони мусили виселитися з Раунтона й переїхати до малого, хоч і дуже гарного будинку, який мав стати новим маєтком Беллів. Помістя Маунт Грейс, відреставрований будинок настоятеля монастиря, розташований серед руїн старого абатства та монастиря, що своїм витонченим виглядом гармоніював з похмурим йоркширським ландшафтом; однак у ньому було дуже мало кімнат. Усвідомлення того, що маєток Філіпа Вебба, символу величної імперії родини Беллів, скоро має зникнути, як і всього, що було з ним пов'язано, протягом останніх декількох тижнів душило їдким відчуттям приреченості.

Перед завершенням Гертрудиної відпустки Г'ю запропонував влаштувати вечерю в автомобільному клубі на честь Фейсала, який саме перебував у Лондоні на лікуванні. До їхньої компанії приєднався Корнвалліс, який був надзвичайно турботливим. Він зупинився на Слоун-стріт, 95, а наступного дня після вечері приїхав на платформу залізничного вокзалу Кінг-кросс, щоб провести Гертруду до Йоркшира.

Наприкінці вересня Гертруда залишила Лондон у супроводі Сильвії та Марі, махаючи рукою своїм відданим друзям, серед яких також був сер Персі, домнул і Фейсал. Перед від'їздом вона написала по дуже ніжному листу кожному з батьків. Флоренс прокоментувала: «Після останнього Гертрудиного візиту до Лондона ми всі відчули, що вона ще ніколи не була аж такою щасливою в нашій компанії і такою люб'язною та зачарованою своїм йоркширським оточенням».

Прониклива любов між нею та її батьком, яку Флоренс називала основою Гертрудиного існування, завжди злегка відділяла їх двох від Флоренс, яка заборонила собі виявляти бодай краплю заздрощів чи якимось чином ставати між ними. Цього разу Гертруда застала батька засмученим і занепокоєним через невдачі родини Беллів. Лікарі сказали, що її постійне куріння зробило свою справу і що тепер їй залишилося жити протягом декількох місяців. Однак Гертруда, найімовірніше, вирішила відгородити тата від цієї новини.

З іншого боку протягом цих останніх тижнів у Раунтоні між Гертрудою та її мачухою промайнули якісь важливі зміни, у результаті чого

вони зблизилися більше, ніж будь-коли. Можливо, Гертруда, усвідомлюючи, що тепер їй потрібна буде підтримка й любов, яку досі вона постійно уникала, розповіла мачусі те, чого не змогла сказати батькові. Флоренс, наділена непохитним усвідомленням істини життя та смерті, що було властивим для досвідченої матері та бабусі, прийняла б Гертрудине одкровення спокійно та мужньо і, можливо, з розумінням підтримала б її намір приховати правду від Г'ю. Вони багато говорили, і до Іраку повернулася зовсім інша Гертруда, пишучи Флоренс про «це останнє літо», можливо, не лише в одному значенні:

«Моя люба матусю,

...мені так приємно думати про те, що вам подобалося, коли я вранці приходила до бібліотеки [в Раунтоні], незважаючи на те, що я страшенно вам заважала. Ви знаєте, у мене таке відчуття, ніби я ніколи раніше не знала вас по-справжньому, ні разу за всі ці довгі роки. Можливо, це через загальну кризу, яку всі ми переживали, і моє безмежне захоплення вашою сміливістю та мудрістю. Що б там не було, я переконана, що ще ніколи не любила вас аж настільки сильно, хоч як би сильно я вас не любила, і я така вдячна, що ми провели з вами разом це останнє літо, і що нам обом це принесло неабияке задоволення».

У лютому 1926 року Гертрудин брат по батькові Г'юго, повертаючись зі своєї експедиції з Південної Африки, підхопив тиф і помер; це було нищівним ударом для родини Беллів, від якого зокрема Флоренс навряд чи могла оговтатися. Зворушливий лист від Гертруди був пройнятий її особистим смутком і співчутливою турботою. У час жажливого самопочуття чи небезпеки Гертруда практично мимовільно зверталася до Бога; у решті випадків її прагматичний інтелект залишав її віч-на-віч з безкомпромісним всесвітом. Флоренс, імовірно, розмірковувала над її листом значно довше, ніж Г'ю.

«Мої дорогі тату й мамо,

Пишу вам з нестерпно важким серцем. Так страшно думати про те, через що вам довелося пройти... Усі мої думки тільки про Г'юго, та ще більше я думаю про те, що в нього було повноцінне життя: відмінний шлюб, радість від дітей і та остання зустріч з вами... Я все гадаю, чи були б ми щасливішими, якби знали, що всі ще зможемо зустрітися. Я ніколи не могла змусити себе в це повірити, навіть коли втрачала найдорожчих людей. Душа без тіла така ж чужа, як і тіло без душі.

Ти ніби й відчуваєш, що за всім цим стоїть його прекрасна душа, але, крім того, ти чітко помічаєш якісь дрібні жести, усмішку й думки. Та який сенс гадати чи думати про те, чому нам так важко повірити в неймовірне — ми просто не можемо».

Приїхавши до Багдада, Ґертруда одразу ж пішла до відділку і не встигла кліпнути, як під її кабінетом вишикувалася черга з відвідувачів. Протягом двох наступних днів вона взагалі не могла працювати. Деякі навіть цілували її руки й називали «Світлом очей наших». Ґертруда зізналася батькам, що все це їхнє ставлення починає вбиватися їй у голову і що вона практично відчуває себе Особистістю. Та не встигла Ґертруда влаштуватися в Багдаді, як знову захворіла. Сильвія, на превеликий жаль, не змогла перенести навіть зимовий клімат Іраку і скоро була вимушена повертатися до Англії. Згодом після того Ґертруда, закутана з голови до ніг і тримаючи на колінах ґрілку, у крижаний мороз поїхала на королівську ферму в Ханакіні, де король влаштував різдвяне полювання; серед гостей був і Кен Корнвалліс. Ґертруда привезла з собою з Лондона нові меблі, які замовила для короля, і весь перший вечір вони совали їх по кімнаті. Виснажившись, Ґертруда пішла спати. Наступного дня вона залишилася в ліжку. Увечері Фейсал з Корнваллісом прийшли до її кімнати й грали разом у бридж на покривалі. Коли наступного ранку Кен зазирнув до Ґертруди, то негайно пішов викликати лікаря з Багдада. *«Тоді я не дуже усвідомлювала, що відбувається, у мене було лише якесь таке загальне відчуття, ніби я провалююся у глибоку прірву»,* — уже пізніше написала Ґертруда. Лікар приїхав до них з медсестрою, і Ґертруду забрали до багдадської лікарні з плевритом. Вона ще лежала хвора, коли писала співчутливого листа про Г'юґо.

Оскільки протягом останніх декількох років її посадові обов'язки значно скоротилися, перед Ґертрудою відкрилася нова сфера діяльності. Це була ідея самого короля, яку він висловив напередодні Коксового від'їзду. Ще в серпні 1922 року Ґертруда обговорювала з ним потребу в *«законі про розкопки»* — *«він планує зробити мене тимчасовим завідувачем відділення зі стародавніх реліквій, оскільки, крім мене, на це місце більше немає кого призначити»,* — написала Ґертруда.

Першим завданням було написання закону про археологічні пам'ятки, який би офіційно наділив силою права як державу, так і археологів. Ґертруда розробила його, ретельно обговоривши деталі з місцевими органами влади, оскільки протягом сотні років грабіжники масштабно розтягували різноманітні археологічні цінності, у результаті чого величне

археологічне багатство Іраку сильно збідніло. І тепер багато наукових експедицій з різних країн намагалися реконструювати історію цього регіону.

Щойно Гертруда почала думати про створення іракського музею, вона завзято взялася відстоювати права країни на власне минуле. Дуже скоро Гертруда змогла зібрати найдорожчу у світі колекцією предметів, які представляли ранню історію Іраку. Вона зустрілася зі своїм давнім товаришем, сером Леонардом Вуллі, колишнім начальником розвідувального бюро в Порт-Саїді, який колись разом з Лоуренсом працював над розкопками в місті Кархемиш. На той час він очолював колективну експедицію, організовану Британським музеєм та університетом Пенсильванії, яка займалася розкопками міста Ура Халдейського з усіма його королівськими гробницями, храмами та зиккуратами шумерської династії. Як офіційний представник вона відчувала, що зобов'язана висловити претензії від імені Іраку стосовно одного артефакту, який знайшли в цей час у стародавньому храмі, — знаменитої дощечки із зображенням сцени доїння корови біля хліву. Гертруда *«розбила йому серце»*. «[Вуллі] оцінив знахідку щонайменше в десять тисяч фунтів. Я не розповідаю про це іракському уряду, щоб у них не виникло бажання її продати і тим самим очорнити мою репутацію, а заодно й свою. Золотий скарабей оцінюється в тисячу фунтів, але Промисел Божий (ну, чи підкинута монетка) дав його мені!».

Гертруда почала влаштовувати невеличкі археологічні експедиції разом з консультантом з питань архітектури, який працював на міністерство громадських робіт, Дж. М. Вілсоном. Спочатку ці експедиції нагадували службові екскурсії, слабкий відголосок її давніх пригод. Гертруда оживала, коли їхній автомобіль наштотхувався на канаву чи багаж не встигав за нею і дуже часто в таких випадках не могла втриматися, щоб не позичити у якогось сільського старійшини коня й не покататися на одинці день чи два сільським ландшафтом, а тим часом Вілсон повертався до Багдада.

Подорож до міста Кіш була однією з багатьох експедицій, організованих Оксфордським університетом; Гертруда написала про неї: *«Єдиними моїми скарбами цього вечора були шматок мила, гребінець від професора [Ленгдона] і декілька комплектів піжам від таємного добродія. Перед вечерею ми розглядали свої неймовірні знахідки, а після — обговорювали стародавні вавилонські місця»*. Там Гертруда домовилася про те, що декілька гарно розписаних горщиків вона надішле до Оксфорда для детальної експертизи. А ще вона привласнила собі семітську статуетку,

датовану 2800 роком до н. е. за допомогою свого улюбленого прийому — підкидання монетки.

У 1926 році Гертруда повністю зосередилася на археології. Оскільки проблема з кордонами була нарешті вирішена, а іракський парламент затвердив договір, вона з головою занурилася у свій наступний проект — перенести музей у підходяще приміщення, оскільки в той час він містився в міністерстві громадських робіт. У музеї була представлена вавилонська кам'яна зала, офіційно відкрита королем у червні того року. Як і завжди, коли Гертруда організовувала якийсь проект, то бралася виконувати навіть найбільш неприємні завдання. Самотужки чи разом з клерком, а іноді з офіцером ВПС Великобританії, запеклим шанувальником археології, вона ретельно вносила до реєстру всі знахідки з Ура та Кіша. Іноді вона вставала о 5-й годині ранку, щоб виконати всю роботу до полудня — у залах музею не було вентиляторів і стояла просто нестерпна спека.

Гертруда досі бралася за виконання політичної роботи і досі пристрасно захоплювалася всіма змінами, які відбувалися довкола. Коли в січні 1925 року прикордонна комісія Ліги Націй прибула в Багдад, щоб нарешті визначити кордони між Іраком та Туреччиною, саме Гертурді доручили прийняти делегацію й коротко ввести її в курс справ. До складу комісії входили високі чиновники зі Швеції, Бельгії та Угорщини, однак прибули вони у супроводі турецького інспектора й трьох турецьких «експертів»: Доббсу Гертруда зізналася, що дуже боїться, щоб до їхніх консультативних послуг не входили махінації й залякування. У встановлений час комісійний звіт опублікували. У ньому прописали рекомендацію зарахувати весь Мосульський *вілаєт* до території Іраку, але при цьому мала бути укладена нова угода, згідно з якою партнерство Іраку з Великобританією продовжувалося ще на двадцять п'ять років. І Британія, і Ірак погодилися, обидві сторони сподівалися, що Ірак стане незалежним членом Ліги Націй задовго до того, коли цей час мине. А тим часом турки поновили своє звірське кривдження ассирійців і нападали на тисячі курдських мешканців, які виступали за незалежність.

Установчі збори обрали демократичним шляхом, а конституційний закон сформували й ухвалили. Крім того, створили закон про вибори, тож законні політичні партії могли брати участь у виборах до першого парламенту. Фейсала запевнили, що з боку Британії надійде фінансовий внесок, якого вистачить для встановлення дієвої сили оборони; після цього розпочалися вибори, і до червня уже були відомі результати. 16 липня Фейсал офіційно оголосив перший справжній демократичний

уряд Іраку. Достойним завершенням цього етапу в житті країни стало те, що британський посол, який працював у Константинополі з турками, зміг укласти тристоронній договір між Іраком, Туреччиною та Британією, який вселяв надію стосовно постійного миру на кордонах.

Настав час для святкування. 25 червня 1926 року король влаштував офіційний званий обід, щоб відзначити підписання угоди і тим самим висловити щиру подяку британському уряду та його представникам за все, що вони зробили для Іраку. Генрі Доббс пізніше написав: «Міс Гертруда Белл була одним з найвидатніших гостей цього банкету, вона помітно поділяла загальну атмосферу святкування, яка свідчила про завершення першого етапу існування Іраку. Це було останнім державним святкуванням, на якому вона була присутня».

І хоча в цей час її листи додому демонструють глибокі та менш позитивні переживання, Гертруда залишалася такою ж жвавою та енергійною, якою була завжди. На початку весни до неї на вихідні приїхала Віта Секвілл-Вест. У своїй майбутній книзі «Пасажир до Тегерана» вона залишить заряджений енергією опис Гертруди та її домашнього побуту.

Для того, щоб дістатися до Гертрудиного дому, гості довелося пробиратися через «запилені купи» жалюгідних будинків і болотистого ґрунту:

«А тоді: двері посеред глухої стіни... скрип завіс, широко усміхнений слуга, метушня собак, вигляд садової доріжки, обрамленої горщичками з гвоздиками, маленька веранда й маленький невисокий будиночок у кінці стежки, англійський говір — Гертруда Белл... вона була на своєму місці, у власному будинку, зі своїм офісом в центрі міста і зі своїм білим поні в кутку саду, зі своїми арабськими слугами і англійськими книжками, і вавилонськими знахідками на полиці над каміном, і її довгим тонким носом, і її невтомною життєвою силою. Я відчула, як уся моя самотність і відчай умиць щезли...

Я помітила, що вперше за останніх десять днів засміялася. Її подвір'я було невеликим, але затіненим і дуже привітним; її спанієль махав не лише хвостиком, а всім своїм маленьким тілом; поні проглядало над своїм денником і тихенько радісно іржало; ручна куріпка стрибала на веранді; а декілька туземних малюків, які гралися в кутку подвір'я, полишили свої справи й узялися пильно мене розглядати й усміхатися... Чи хотіла я спершу поспідати, чи може прийняти ванну? Чи хотіла б я сходити до її музею? Чи знала я, що вона завідувала відділення архітектурних пам'яток Іраку? Чи не було це жартом? І чи хотіла б я випити чашечку чаю з кофелем? ...і Гертруді вже час було йти до відділку, але до обіду вона мала

повернутися. О так, і на обід мали підійти ще якісь люди; вона все говорила й сміялась, і zarazом одягла на голову капелюха, навіть не глянувши в дзеркало, а тоді пішла».

Гертруда мала дар, як написала Віта, буквально за лічені секунди заряджати всіх довколишніх енергією; з'являлося відчуття, що твоє життя повноцінне, багате й захопливе; і цілком очевидно, що яким би не був її стан здоров'я чи настрій, Гертруда категорично відмовлялася тужити чи скаржитись. Вона говорила так, ніби восени вони двоє могли зустрітись в Ктесифоні.

Продовжуючи працювати в музеї, Гертруда міркувала про своє життя, малий дохід, відставку й втрату всіх тих друзів, які вже поїхали з Іраку. Вона написала Г'ю:

«Я думаю, що, мабуть, не зможу дозволити собі з'їздити на літо до Лондона — це дуже затратна подорож... Відчуваю, що я просто бовтаюся в цьому світі. Я зовсім не знаю, що мені робити далі, але, ясна річ, вічно я тут залишатися теж не можу... У відділку моєї допомоги вже також не потрібно...

Моє життя тут занадто самотнє; неможливо вічно залишатися самотній. Принаймні мені здається, що я так не зможу...

Вечори після чаювання тягнуться надзвичайно довго, і це вже стає нестерпним».

У неділю, 11 липня, Гертруда, як і зазвичай, відпочивала з товаришами біля річки і додому повернулася виснаженою від сильної спеки. Вона лягла спати, попросивши Марі розбудити її о 6-й ранку або ж, скажімо, не турбувати її до того часу. Можливо, Гертруда сказала Марі щось незвичне чи просто знову мала хворобливий вигляд. У будь-якому разі Марі дуже непокоїлась і вночі вирішила навідатися до господині. Гертруда спала, а поряд стояла пляшечка з пігулками. Чи була там якась явна ознака самогубства, чи була пляшечка з-під ліків порожня, чи одразу Марі викликала швидку — ніхто цього не знає. Відомо лише те, що за день до цього Гертруда надіслала Кену записку з проханням пригланути за її собакою Тундрою, «якщо раптом з нею щось станеться».

За декілька років до того Гертруда сказала домнулу, що більше не боїться смерті і що для Гертруди вона позбавлена жала. *«Мені цікаво... що буде потім, якщо взагалі існує якесь „потім“»*, — написала вона в одному зі своїх листів. І тепер Гертруда востаннє вирушила назустріч незвіданому, от тільки цього разу, вона вже ніколи не повернеться.

В її свідоцтві про смерть, виписаному головним лікарем королівської лікарні Багдада на прізвище Данлоп, указано, що причина смерті — «отруєння діалом». Так називався препарат, до складу якого входила диетилбарбітурова кислота, або аллобарбітал, який у той час використовували як снодійне; пізніше цей препарат зняли з виробництва, частково через те, що він часто ставав знаряддям у спробах самогубства. Данлоп написав, що смерть настала в перші години 12 липня. Сталося це за декілька днів до п'ятдесят восьмого дня народження Ґертруди Белл.

Корнвалліс не взявся доглядати за собакою Тундрою. Але, напевно, Ґ'ю з Флоренс попросили Марі переправити собаку їм додому. Пес прибув у маєток Маунт Грейс, куди згодом Беллам надійшов лист із каяттям від Корнвалліса, який пояснював, що якраз в той час, коли померла Ґертруда, він хворів, і лише потім зміг зрозуміти значення її записки.

У своїх «Листах» Флоренс написала, що Ґертрудина смерть стала причиною «безкрайньої скорботи та співчуття, які надходили з усіх частин світу, і ми ще раз усвідомили, що її ім'я знали на кожному континенті, а розповіді про неї перетнули всі до єдиного моря». Ґертруда, якою її знала сім'я, перетворилася на легендарну особистість. Один з перших листів, якого Белли отримали з Іраку, надійшов від її товариша Хаджі Наджі, який написав: «Моїм неписаним, а втім, непорушним правилом було завжди надсилати міс Белл перші доспілі фрукти та овочі з мого саду, і я не знаю, куди їх тепер надсилати».

Георг V написав: «Ми з Королевою глибоко засмучені смертю вашої видатної й обдарованої доньки, про яку завжди були дуже високої думки. Разом з цілою нацією ми оплакуємо втрату жінки, яка завдяки силі свого розуму, твердості характеру й особистій відвазі принесла важливу, і я щиро вірю, що ще й довготривалу користь країні та усім тим регіонам, в яких вона працювала з такою відданістю й самопожертвою...».

Секретар з питань колоній, Лео Амері, висловив у пам'ять про Ґертруду свою глибоку пошану в Палаті громад. Сер Валентин Чирол написав зворушливу статтю з описом подруги для газети *The Times*. Лоуренс надіслав блискучого і, що характерно для нього, чудернацького листа до Ґ'ю з Індії. У пошуках анонімності та ізольованості, він вступив на військову службу до військово-повітряних сил Великобританії як рядовий Шоу й отримав посаду аж біля міста Карачі. Він нічого не знав про Ґертрудину смерть, аж поки дружина Бернарда Шоу не надіслала йому збірку листів, зібраних Флоренс. Він написав:

«Я думаю, що у своїй смерті вона була дуже щасливою, адже її політична робота — одні з найбільших досягнень, які будь-коли вдавалося здобути

жінці — скінчилася, як і моя. Ірак як держава — це відмінний пам'ятник для неї; навіть якщо ця держава проіснує ще всього лиш декілька років, чого я часто побоююся, а часом навпаки сподіваюсь. Складається враження, що якась це дуже сумнівна вигода — уряд — давати його людям, які так довго справлялися й без нього. Я щиро розумію ваше горе, адже у вас більше немає Ґертруди; однак насправді вона ніколи й не була вашою, хоч вас дійсно дуже любила.

Її листи виражали її сутність — енергійну, допитливу, трохи схвилювану, вона завжди була в курсі справ свого оточення й усіх подій дня. Ґертруда була заряджена своєю незгасною бадьорістю; принаймні, якою б втомленою Ґертруда не була, вона завжди могла знайти в собі достатньо зацікавленості, щоб проявити її до того, хто прийде з нею поговорити. Не думаю, що я колись зустрічав настільки цивілізовану людину, у плані ширини її розумових горизонтів. А ще Ґертруда була дуже захопливою, ніколи не можна було передбачити, як далеко і в якому напрямку вона може стрибнути під впливом якогось переконливого експерта, який залучив її думки до свого світобачення. Ми з нею вдвох дуже часто над цим сміялися — річ утім, що я зберіг два її листи: в одному Ґертруда описує мене, наче янгола, а в другому звинувачує в тому, що я одержимий діялолом — і я завжди показував їй спочатку цю першу записку, а вже слідом за нею давав другу, благаючи її бути милосердною що до її теперішніх об'єктів нелюбові...

...для вас її втрата, напевно, зовсім нестерпна, але я такий вдячний вам за те, що ви дали світу таку велику особистість, як Ґертруда...».

Девід Хогарт, Саломон Рейнах, редактор журналу *Revue Archéologique*, Леонард Вуллі з Британського музею й сотні шейхів, британських офіцерів та іракських міністрів висловили своє співчуття з приводу її смерті. У Багдаді король зі своїм кабінетом міністрів створили «Кімнату Ґертруди Белл» з одного з музейних залів, а Генрі Доббс написав, що від імені всіх її друзів вони замовили меморіальну дошку, яка мала бути розміщена в іракському музеї:

· ГЕРТРУДА БЕЛЛ ·

*Пам'ять про яку араби берегтимуть вічно
з пошаною та любов'ю.*

*Цей музей вона створила 1923 року,
була призначена почесним завідувачем відділу
античних знахідок Іраку.*

Завдяки своїй надзвичайній обізнаності та відданості

їй вдалося зібрати найцінніші стародавні екземпляри.

*І не зважаючи на нестерпну літню спеку
вона працювала над ними аж до самої смерті*

12 липня 1926 року.

Король Фейсал та уряд Іраку

*на знак подяки за її славі вчинки на благо цієї країни
видали наказ назвати головне крило музею її іменем,
і з їхнього дозволу*

її друзі встановили цю меморіальну дошку

У день Гертрудиної смерті Фейсала не було в Іраку. Регентом виступав емір Алі. Почувши про її смерть, він одразу ж організував військові похорони. Гертруду поховали того ж дня на кладовищі на виїзді з міста Багдад. Від протестантської церкви до британського кладовища її тіло везли на автомобілі медичного обслуговування, укрити труну прапорами Великобританії та Іраку й прикрасивши вінками від Фейсалової сім'ї, британського представництва верховного комісара та багатьох інших. Процесія повільно рухалася вулицями, уздовж яких вишикувалися солдати іракської армії, а слідом за нею крокували регент, прем'єр-міністр, верховний комісар і багато інших держслужбовців, як цивільних, так і військових. З усієї країни з'їхалися натовпи людей, щоб подивитися, як проноситимуть її труну й висловити свою пошану мовчанням; ісламські лідери стояли поряд з єврейськими купцями, а ефенді* поряд з убогими в лахмітті. У газетах писали, що «до похоронної процесії долучилося все населення столиці». Біля воріт кладовища юнаки з представництва верховного комісара взяли труну, підняли на свої плечі й з неприхованою скорботою понесли до могили. Священик британської армії провів заупокійну службу, і британські високопоставлені офіцери кинули на труну по жмені землі. В оточенні «неосязного скупчення іракців і британців» — включаючи сера Генрі Доббса, весь штат британського представництва, іракський кабінет міністрів і багатьох племінних шейхів — труну опустили в могилу зі скромним кам'яним надгробком. Як і завжди, вісті розлетілися пустелею із незбагненною швидкістю, і протягом усього дня племінні мешканці сходилися до Багдада: спочатку ховеїтати й дулаїми, а слідом за ними шейхи з сусідніх і далеких регіонів.

* Офіцерське звання, практично відповідає лейтенанту; або просто як форма ввічливого звертання до чоловіків в Туреччині (прим. пер.).

«Протягом останніх десяти років свого життя [розповідав Доббс] Гертруда весь непокірний запал своєї душі та неймовірні здібності свого інтелекту присвятила служінню арабській справі й зокрема Іракові. І зрештою її тендітне тіло зламала енергія її душі.

Її виснажені кістки спочивали там, де вона хотіла б, щоб вони були, — у землі Іраку. А її друзі залишилися спустошені втратою».

Головний журналіст газети *The Times* написав про Гертрудину працездатність:

«У ній була якась сила, яка поєднувала її любов до Сходу з практичними намірами, які стали її головною метою... Вона тягнула на собі важку роботу, ніколи не вдавалася в тугу через постійні розчарування й ніколи не дозволяла своєму ідеалізму піддатися озлобленню, вона виражала силу свого характеру, яка була надзвичайною рідкістю серед англійців, для яких питання Сходу стало справжнім захопленням. Серед усіх них вона була однією такою видатною жінкою, а її якості мали істинно англійський характер».

У багатьох некрологах Гертруду вшановували за те, що завдяки їй правління в Іраку стало кращим, ніж було протягом п'ятисот років, більш мирним, досягло процвітання, а британці з арабами чудово ладнали у дружній співпраці. У некролозі газети *The Times of India* надрукували майстерне резюме її характеру та роботи. І хоча британці цінували Гертруду як автора, мандрівника та археолога, — ішлося в газетній статті, — вони до самого кінця залишалися в невіданні «неймовірного становища, якого їй вдалося досягти для себе в Іракові; становища, яке обтяжувало її, як нікого іншого, відповідальністю за образ сучасного Іраку, який ми можемо побачити зараз». Зважаючи на той факт, що були люди, які охоче критикували Гертрудині цілі, методи та її особистість загалом, автор статті написав: «... настільки видатна особистість не могла уникнути ворогів... Породжуючи серед своїх близьких кіл ледь не пристрасну відданість, Гертруді доводилося натикатися на сильну ворожість з боку тих, від кого вона так сильно відрізнялася. Зі звичайними пересічними людьми — а особливо, якщо це ще й якийсь сторонній журналіст — вона була безцеремонною й навіть грубою...».

Її величним досягненням стало «створення вільного, процвітаючого та окультуреного Іраку, запуск механізму відродження арабської культури та цивілізації... Саме Гертруда щодня відстоювала надання країні

такого ступеня місцевої автономності, який би узгоджувався з британським впливом на Ірак — і не через власну користь, а через природне право арабів на власне місце під сонцем». Гертруда переконала британський уряд піти в Іраку на фінансовий ризик і запевнила місцевих лідерів у тому, що це стане їм на користь і що до колоніальних методів ніхто повертатися не буде.

У газеті *The Times* Чирол написав некролог зі словами: «Усі Гертрудині якості, які стояли в одному ряду зі словом „відважна“, поєднувалися в ній з високим рівнем шарму, жіночної витонченості; і хоча цей її останній бік відкривався далеко не для всіх, напевно, лише для найближчих серед найближчих, у ньому таївся цілий океан ніжності й навіть пристрасної прив'язаності». Для тих, хто любив Гертруду дужче за всіх, назавжди закарбуються слова Флоренс, які вона сказала дещо раніше: «Насправді, основою Гертрудиної сутності була її схильність до глибокого переживання. У житті у неї була як велика радість, так і велика скорбота. Та хіба ж могло бути якимось інакше в жінки, темперамент якої був настільки жадібним до пізнання? Її палка та магнетична особистість втягувала у своє життя долі інших людей, повз яких вона проходила».

Г'ю та Флоренс прогнулися від удару, якого їм завдала доля, і переїхали з Морісом до маєтку Маунт Грейс, а Раунтон залишився на поталу вітрів торф'яної місцевості. З часом цей мальовничий будинок, який тепер став занадто великим і пишним для родини Беллів, перетвориться на грудю руїн. Дуже скоро хрускіт заліза по черепиці та каменю навіки заглушить раунтонський спів дзвіночків, який кожную чверть години лунав біля конюшні; перетвориться на щебінь аркова галерея, в якій вирішувалися міжнародні справи й у якій ще опівночі гості їли яйця з беконом. У порожньому кабінеті, де Гертруда з професором Ремзі працювала над книгою «Тисяча й один храм», збиратимуться мертві мухи. Крізь розбиті вікна виднітиметься зарослий травою та деревами великий сад каміння, який колись зробила Гертруда; вода ставка, на якому діти каталася на ковзанах, застоїться і стане зеленою, а тенісний корт заросте високими бур'янами.

В ідальні гулятимуть вихори протягу й гойдатимуть гобелени Морріса та Берн-Джонса «*Роману про Троянду*», алегорію про закоханого лицаря, який пройшов через перешкоди та каяття, щоб зрештою возз'єднатися з досі недосяжною трояндою. А на другому поверсі будинку, у кімнаті, де однієї ночі Гертруда лежала з Діком Доті-Вайлі, тримаючись за руки у непроглядній п'їтмі, шпалери відсиріють і повідстають від стін.

ПОРІВНЯЛЬНА ВАРТІСТЬ ГРОШОВИХ ОДИНИЦЬ

Нижче вказані примітки були зроблені для того, щоб порівняти деякі суми коштів, згадані у книзі, та інші, пов'язані з ними розміри грошових одиниць, з сьогодішньою вартістю англійського фунта-стерлінга, зважаючи на зміни в індексі роздрібних цін (PRI) Великобританії 2004 року (£1 еквівалентний \$1.80). Суми заробітних плат та окладів також скоректовані відповідно до змін розміру середнього доходу в Об'єднаному королівстві.

Приблизно в 1900 році, коли Флоренс Белл писала книгу «Навколо заводу: нутро промислового міста Мідлсбро», звичайна сім'я з двома-трьома дітьми із заробітком нижче середнього витратила в рік близько 50 фунтів-стерлінгів на орендну плату, обмежене харчування, опалення та одяг, страхування та тютюн, — окрім цього коштів більше ні на що не залишалося. Досвідчений робітник-металург отримував приблизно таку саму зарплату, як і офісний працівник — у середньому 100 фунтів-стерлінгів на рік. Ця сума могла збільшуватись у зв'язку з позанормовим робочим тижнем (якщо людина працювала більше восьми годин на день), плюс премії, і становити понад 150 фунтів. Зважаючи на сьогодішній індекс роздрібних цін, ця сума забезпечує купівельною силою на £9 600 (\$17 300). Якщо врегулювати цю суму, зважаючи на зростання середнього доходу, вона складатиме £50 тис. (\$90 тис.), відображаючи зовсім інший рівень життя подібних робітників у розвинутих країнах сьогодення.

У 1904 році Г'ю Белл успадкував статки свого батька у розмірі 750 тис фунтів-стерлінгів — £45 млн (\$81 млн), PRI-врегульованих.

Гертрудина подорож до Хайля в 1913 році обійшлася їй в 601 фунт стерлінгів (разом із вартістю зворотної дороги через Сирійську пустелю), це 35 тис. фунтів (594 777 доларів), PRI-врегульованих. Сімнадцятеро її верблюдів з усім спорядженням, які обійшлися Гертруді по 13 фунтів за голову, зараз би коштували по 221 фунту, однак усю цю суму вона повернула, коли після подорожі всіх їх продала — сьогодні це було б близько £13 тис. (\$23 тис.). Гертруда описує вартість своєї подорожі, чиста сума

якої сьогодні склала б £22 тис. (\$40 тис.), як «весь мій дохід за наступний рік». Цей дохід вона отримувала з інвестицій і виручки від своїх книг, а також із фінансової допомоги свого батька.

Лоуренс запропонував командувачу турецької армії 2 млн фунтів, щоб той припинив облогу міста Ель-Кут — сьогодні ця сума становила б приблизно 100 млн фунтів (180 млн доларів); приблизно таку ж суму в 1914 році Черчилль виділив для британського адміралтейства, щоб воно могло придбати 51 % акцій англо-перської нафтової компанії.

У 1921 році Черчилль мав намір зменшити витрати британської армії з £20 млн до £7 млн на рік, за сьогоднішнім курсом скорочення становило б £287 млн (\$517 млн), PRI-врегульованих.

Станом на 1921 рік Британська адміністрація Іраку витратила 8 млн фунтів на управління та розвиток країни, уся сума була стягнута з місцевих податків — 200 млн фунтів (360 млн доларів), PRI-врегульованих.

У 1925 році Гертрудина заробітна плата складала £835 на рік — £69 тис. (\$124 тис.), PRI-врегульованих, а якщо врахувати підвищення середнього доходу у Великобританії, ця сума становила б £120 тис. (\$216 тис.). Її пожертва 6 тис. фунтів на заснування британсько-іракської школи археології сьогодні становила б 208 тис. фунтів стерлінгів (\$374 тис.).

ХРОНОЛОГІЯ

- 1807 Прадід Томас Белл, виробник лужних металів компанії Jarrow, засновує чавуноливарний цех спільно з Джеймсом Лошем та Джорджем Вілсоном у Волкері поряд з Ньюкасл-на-Тайні.
- 1816 У Томаса та Кетрін (уродженки роду Лоутіанів) у Вашингтоні народжується син, дід Гертруди, (Ісаак) Лоутіан Белл, старший брат Джона та Тома.
- 1832 У британському парламенті розглядають першу реформу виборчої системи Англії.
- 1836 Лоутіан приєднується до свого батька працювати в чавуноливарному цеху у Волкері і згодом стає його партнером.
- 1837 Королева Вікторія переймає трон після Вільгельма IV.
- 1842 Лоутіан одружується на Маргарет Паттінсон, доньці Г'ю Лі Паттінсона, ФРС.
- 1844 У Волкері народжується батько Гертруди, (Томас) Г'ю Белл, старший брат Чарльза, Мері (Мейсі), Флоренс, Ади та Софі; Також народжується матір Гертруди, Марія Шилд (Мері).
- 1845 Після смерті свого батька Лоутіан Белл бере в свої руки керівництво чавуноливарним цехом.
- 1850 Лоутіан відкриває Вашингтонську хімічну компанію разом з Г'ю Паттінсоном; Фірма Newall уперше починає виробляти сталеві троси та підводні кабелі (у 1872 компанія змінила назву на Brunner Mond).
- 1851 Розкішна виставка в Кришталевому палаці, Лондон; У професора сера Джозефа та леді Оліфф (уродженки міста Кубіт) народжується майбутня мачуха Гертруди, Флоренс.
- 1852 Лоутіан Белл разом зі своїми братами Джоном і Томасом відкриває чавуноливарний цех братів Белл.
- 1854 Лоутіана обирають лорд-мером міста Ньюкасл (у 1863 його знову переобрали); він відкриває чавуноливарний цех у Кларенсі, Мідлсбро.
- 1857 Прокладають перший атлантичний кабель, використовуючи 2059 кілометрів вашингтонського кабелю.

- 1860 У Вашингтоні Лоутіан починає виробляти алюміній.
- 1865 Лоутіан приєднує свою Клівлендську залізничну компанію до Північно-східної залізничної компанії (пізніше Лондонська північно-східна залізнична компанія).
- 1867 23 квітня — Г'ю Белл одружується з Марією (Мері) Шилд.
- 1868 14 липня — у будинку свого дідуся, Вашингтон-Нью-Голл, у графстві Дарем, народжується Гертруда Маргарет Лоутіан Белл (ГЛБ).
- 1869 Лоутіан Белл засновує Інститут чорної металургії.
- 1870 Г'ю Белл з родиною переїжджає до щойно збудованого будинку в Редкарі, поруч з Мідлсбро.
- 1871 Франко-пруська війна; Через наближення прусів родина Оліфф залишає британське посольство в Парижі;
29 березня — народжується Моріс Г'ю Лоутіан Белл;
19 квітня — помирає 27-річна Мері Белл; домашнім господарством береться керувати сестра Г'ю, Ада.
- 1872 Лоутіан Белл розпочинає будівництво садиби Раунтон на новопридбаній земельній ділянці поблизу міста Норталлертон.
- 1874 Г'ю Белла обирають мером Мідлсбро.
- 1875 Лоутіан Белл отримує звання члена Королівського товариства і стає членом парламенту міста Хартлпул від ліберальної партії.
- 1876 Сер Едвард Пойнтер малює портрет Гертруди та Г'ю; Завершується будівництво маєтку Раунтон;
10 серпня — Г'ю Белл одружується з Флоренс Евелін Елеонорою Оліфф.
- 1877 Лоутіан Белл засновує Британський інститут хімії (пізніше він називатиметься Королівським інститутом); Королеву Вікторію проголошено імператрицею Індії.
- 1878 Лоутіан Белл отримує орденом Почесного легіону; Народжується брат ГЛБ по батькові, Г'ю (Г'юго).
- 1879 Народжується сестра по батькові ГЛБ, Ельза.
- 1880 Лоутіан Белл іде з парламенту.
- 1881 Народжується сестра ГЛБ по батькові, Мері (Моллі).
- 1882 Мостобудівна компанія Форс Бридж береться за будівництво найбільшого у світі мосту; Г'ю Белл стає директором компанії.
- 1884 Лоутіана Белла призначають шерифом графства Дарем; перебудовується раунтонська церква; Г'ю знову обирають мером Мідлсбро; Починає діяти переправа через річку Тис на пароплаві «Г'ю Белл»;
Квітень — ГЛБ вступає до Королівського коледжу в Лондоні, де живе у своїй нерідній бабусі, леді Оліф, на Слоун-стріт, 95.

- 1885 Лоутіан Белл отримує титул баронета; Моріс Белл вступає до Ітонського коледжу, де вчиться до 1889 року.
- 1886 **Квітень** — ІЛБ вступає до Леді-Маргарет-Голлу, жіночого коледжу Оксфордського університету;
Липень–серпень — тимчасово проживає зі своєю родиною в місті Вайльгайм, у Німеччині; Помирає бабуся, дружина баронета, Маргарет Белл.
- 1887 Помирає двоюрідний дідусь Джон Белл, бізнес-партнер сера Лоутіана.
- 1888 **Червень** — ІЛБ закінчує Оксфордський університет з відзнакою;
Грудень — Перебуває в Бухаресті з сером Френком і Мері Лассель (Гертрудина тітка); Знайомиться з Валентином Чиролом і Чарльзом Хардингом; Товаришує з Єлизаветою, королевою Румунії (вона ж Кармен Сильва).
- 1889 Кузен Біллі Лассель супроводжує ІЛБ до Константинополя; Вони повертаються до Англії через Париж;
Червень — Сімейний відпочинок в Ельзасі;
 ІЛБ приглядає для мачухи за домашнім господарством у Редкарі;
 Займається соціальною роботою в Мідлсбро;
 ІЛБ «вийшла у світ» під час лондонського сезону і була представлена королеві Вікторії;
 Війна в Південній Африці відновилася після того, як бури напали на Капську колонію
- 1890 ІЛБ допомагає Флоренс з соціальним дослідженням життя місцевих сімей робочого класу; Стає фінансовим директором цього комітету.
- 1891 Приміщення Вашингтон-Нью-Голл віддають для дитячого притулку, під назвою Кавалер-Дами-Маргарет-Голл.
- 1892 Г'ю Белл балотується в парламент як кандидат від юніоністської партії (безуспішно).
Квітень — ІЛБ подорожує до Персії з кузиною Флоренс Лассель, щоб потім залишитися зі своїми батьками в Тегерані; Вивчає перську мову; Починає читати поезію Хафіза;
 У Персії ІЛБ зав'язує стосунки з секретарем посольства, Генрі Кадоганом; Плануються заручини;
Грудень — ІЛБ повертається до Лондона з кузеном Джеральдом Ласселем; Її батьки відмовляються давати згоду на шлюб з Кадоганом;
- 1893 Кадоган помирає;

- Січень** — ҐЛБ їде до Швейцарії та північної частини Італії з Мері Телбот;
- Квітень** — їде з батьком до Алжиру, щоб навідати Ліззі, вдову двоюрідного дідуся Джона Белла;
- Травень** — Повертається до Лондона з Мері Телбот, проїжджаючи через Швейцарію та Веймар, де саме перебував Моріс;
- Червень-грудень** — ҐЛБ залишається в Лондоні, вивчає перську мову та латинь; Починає заглиблюватися у вивчення арабських дисциплін.
- 1894 Січень-лютий** — ҐЛБ з Г'ю вирушають у подорож до Італії;
- Березень-липень** — ҐЛБ перебуває в Англії; Публікує книгу «Сафар Наме: Перські замальовки»;
- Серпень-вересень** — Сімейний відпочинок в Парижі, Швейцарії та Австрії.
- 1895 Серпень** — Сімейний відпочинок у Швейцарії;
- Вересень** — ҐЛБ в Англії працює над перекладом збірки поезії Хафіза «Диван».
- 1896 Березень-квітень** — їде з Г'ю до Італії; Бере уроки італійської мови; Сер Лоутіан отримує медаль Альберта від Королівської спільноти заступництва мистецтва;
- Липень-серпень** — сімейний відпочинок у Швейцарії;
- Вересень** — Ґертруда навідується до подружжя Ласселів, посла сестра Френка та леді Мері, у заміський будинок посольства в місті Потсдам;
- Жовтень-грудень** — Повертається до Лондона; продовжує вивчати перські та арабські дисципліни.
- 1897 Січень-березень** — Разом із сестрою Флоренс навідує Ласселів у Берліні; П'є чай з німецьким імператором та імператрицею;
- Квітень** — Помирає леді Мері Лассель;
- Червень** — Публікує книгу перекладів «Хафізів Диван».
- Липень-серпень** — ҐЛБ починає займатися альпінізмом під час сімейної подорожі до Ля Граф, Швейцарія;
- Грудень** — ҐЛБ з Морісом вирушають у навколосвітню подорож, заїжджаючи до Вест-Індії, Мексики, Сан-Франциско, Гонолулу, Японії, Китаю, Сингапуру, Гонконґа, у М'янму; а на зворотньому шляху — до Єгипту, Греції та в Константинополь.
- 1898 Сер Лоутіан** купує маєток при монастирі Маунт Грейс і реставрує будинок;
- Червень** — ҐЛБ з Морісом повертаються до Англії;

- Серпень–вересень** — Сімейний відпочинок біля міста Форт-Вільям, Шотландія;
- Жовтень** — ІЛБ в Англії вивчає арабську мову разом із сером Денісоном Россом.
- 1899 Березень** — Подорожує до Італії, а тоді зустрічається з Г'ю в Афінах; Вивчає грецькі старожитності, знайомиться з археологом Девідом Хогартом; Назад повертається наодинці, проїжджаючи через Константинополь, Прагу та Берлін;
- Серпень** — Приїжджає в Байройт, щоб сходити в оперу;
- Серпень–вересень** — Піднімається в гори Ла-Мейж і Барр-дез-Екрен;
- Вересень–листопад** — ІЛБ в Англії; Підприємство «Брати Белл» стає відкритою акціонерною компанією;
- Листопад** — Вирушає до Єрусалима, де зупиняється у німецькому консульстві у своїх друзів, родини Розен; Проїжджає через Дамаск, відвідує Баальбек і Бейрут, Афіни й Ізмір; Вивчає арабську мову й іврит.
- 1900 Січень** — Моріс Белл вирушає на англо-бурську війну, керуючи добровольчою військовою службою Йоркширського полку; Помирає тітка Ада;
- Лютий–червень** — ІЛБ вирушає в першу свою подорож пустелею, проходячи через Єрусалим, Пальміру, Дамаск, Баальбек і Бейрут;
- Червень–липень** — ІЛБ в Англії;
- Серпень–вересень** — В Альпах, піднімається в гори Монблан, Гренобль і Дру;
- Вересень–грудень** — ІЛБ в Англії.
- 1901 Січень–лютий** — В Лондоні, спостерігає за похоронною процесією королеви Вікторії; Трон переходить до Едуарда VII;
- Березень–серпень** — ІЛБ перебуває в Редкарі та Лондоні.
- 1901 сер** Лоутіан продає контрольний пакет акцій компаній Беллів і зливає свою частку акцій з акціями Дормана Лонга (в 1902), вивільняючи реальні кошти. Г'ю займає посаду директора дочірніх компаній Беллів;
- Серпень** — ІЛБ в Бернському Оберланді, піднімається в гори Шрекгорн та Енгельгорн; Гору Гертрудшпітце названо на честь Гертруди;
- Вересень–грудень** — В Англії, займається поглибленням знань з фотографування.

- 1902 Січень–травень** — Подорожує з батьком і Г'юго до Мальти; потім — до Сицилії, де їх супроводжує Вінстон Черчилль; Наодинці прямує до Греції, Туреччини, Лівану та Палестини; Моріс Белл повертається з Південної Африки пораненим; Ібн Сауд повертає собі Ер-Ріад під час нічної атаки на династію Рашидів;
- Травень** — Закінчується англо-бурська війна;
- Липень** — ГЛБ у Швейцарії; завдяки новому маршруту їй майже вдається дістатися на вершину гори Фінстерааргорн; Зазнає обмороження;
- Вересень–листопад** — В Англії, наймають нову покоївку, Марі Делер;
- Листопад** — ГЛБ вирушає в другу навколосвітню подорож з Г'юго;
- Грудень** — Відвідує урочистий прийом у Делі як гостя віце-короля;
- 1903 Грудень–липень** — Їде до Афганістану, у Гімалаї, М'янму, Сінгапур, Гонконг, Китай, Японію, Ванкувер, піднімається на Скелясті гори, заїжджає до Канади та в Бостон;
- Липень** — Повертається до Англії разом з Г'юго.
- 1904 Сестра Моллі виходить заміж за Чарльза Тревельяна;**
- Лютий** — Сер Лоутіан дає по 5 тис. фунтів кожному зі своїх онуків;
- Квітень** — Підписання британсько-французької угоди (заснування Антанти);
- Серпень** — ГЛБ в Церматті, підіймається на гору Матергорн;
- Вересень–листопад** — ГЛБ в Англії;
- Грудень** — Вивчає пам'ятки старовини в Парижі разом із Соломоном Рейнахом;
- 20 грудня** — У віці 88 років помирає сер Лоутіан у своєму будинку в Лондоні, Бельгрейвія; Г'ю успадковує титул баронета разом зі 750 тис. фунтів.
- 1904 Грудень** — ГЛБ вирушає до археологічної подорожі через Париж, Марсель, Неаполь, Бейрут, Хайфу, Єрусалим, далі її маршрут проходить пустелею до Друзьких гір, Дамаска, Хомса, Баальбека, долини Оронтес та Аллепо; верхи на коні продовжує свою подорож до Антіохії, Османії, Адани, Тарсуса та Карамана, далі пересідає на потяг і вирушає до Коньї, досліджує Бінбіркілісе.
- 1905 Квітень** — Наймає Фаттуха головним слугою для всіх майбутніх експедицій пустелею;
- Травень** — Перед поверненням до Англії залишається у Константинополі;

- Червень–вересень** — ГЛБ в Англії, починає писати книгу «Пустеля і сівба»; Сер Г'ю з родиною переїжджає до садиби Раунтон;
- Жовтень** — Вивчає стародавні рукописи в Парижі разом з Рейнахом;
- Пише есе про геометрію хрестоподібної архітектури;**
- Листопад–грудень** — В Англії, починає змінювати сади та клумби садиби Раунтона.
- 1905–6 Грудень–лютий** — Подорожує з сером Г'ю до Гібралтару, Танже-ра, Іспанії та Парижа;
- 1906 Лютий–грудень** — ГЛБ в Англії; Сера Г'ю призначають Лордом-губернатором Норс райдинг (25-річна посада);
- Грудень** — ГЛБ з сером Г'ю прибувають до Каїра, там до них приєднується Г'юго, який приїхав з Австралії.
- 1907 Лютий** — Повертається до Англії, затримується через хворобу сера Г'ю;
- Лютий–березень** — ГЛБ в Англії;
- Березень–липень** — У Туреччині, подорожує верхи Анатолією, відвідуючи різноманітні стародавні місця; Працює з професором сером Вільямом Ремзі у Бінбрікліссе; Знайомиться з Діком Доті-Вайлі;
- Липень** — сестра Ельза виходить заміж за Хуберта, який пізніше стає адміралом сером Хубертом Ричмондом;
- Серпень** — ГЛБ відвозить Фаттуха до госпіталю в Константинополі; Гостює у великого візира;
- Серпень–грудень** — ГЛБ в Англії; Публікує книгу «Пустеля і сівба».
- 1908 Комітет об'єднання та розвитку младотурків** повстає проти султана, вимагаючи ще шість років для досягнення абсолютної влади над Османською імперією.
- ЛБ протягом року перебуває в Англії; Стає керівником Жіночої національної ліги за жіночу участь в голосуванні; Починає писати книгу «Тисяча й один храм»; Відпочиває в Північному Вельсі разом з Валентином Чиролом і Франком Балфуром;
- Доті-Вайлі, згідно з неофіційними даними, збирає турецькі війська, щоб зупинити вбивство вірменів; Пораненому, йому вдається полегшити долю 22 тис. біженців;
- Вересень** — Г'юго Белл отримує титул священнослужителя, курує містом Гейзлі, Лідс;
- Жовтень** — ГЛБ навчається у Королівському географічному товаристві правильно вести спостереження та складати мапи.

- 1909 Січень–липень** — Подорожує до Сирії та Месопотамії; Назад повертається верхи на коні, прямуючи вздовж Євфрату до Багдада, вимірює Ухайдир, а потому прямує вздовж річки Тигр до Туреччини;
Липень — В Англії; Публікує книгу «Тисяча й один храм»; Гертруда малює зображення палацу Ухайдир; Пише про вірменські монастирі Йозефу Стшиговськи; Знайомиться з сером Персі Коксом, обговорює з ним свої заплановані подорожі пустелею; Починає писати книгу «Амурат до Амурату»; Завершує оздоблення Раунтонської садиби, яка стала справжнім виставковим експонатом;
- Мачуха Флоренс стає першим президентом відділу Британського Червоного Хреста від Північного Райдинга (залишається на цій посаді до 1930 року).
- 1910 Лютий** — ГЛБ відвідує археологічні пам'ятки в Італії; Дорогою навідується до Мюнхена;
 Г'ю Белл висувається кандидатом від ліберальної партії на міських виборах Лондона — безуспішно. Після Едуарда VII трон переходить до Георга V.
- 1911 Січень–травень** — ГЛБ прямує до Багдада, мандруючи пустелею через Бейрут і Дамаск, щоб зробити контрольний замір Ухайдиру; подорожує вздовж річки Тигр;
Травень — знайомиться з Т. Е. Лоуренсом у Кархемиші, Сирія, працює на Девіда Хогарта;
Червень — повертається до Англії; публікує книгу «Амурат до Амурату».
- 1912** ГЛБ залишається в Англії протягом усього року; Бере активну участь у всесвітньому зборі коштів для відбудови Константинополя після страшної пожежі; Створює садове озерце в Раунтоні; Зустрічається в Лондоні з Діком Доті-Вайлі.
- 1913 Січень–листопад** — ГЛБ в Англії; Її обирають членом Королівського географічного товариства; Отримує нагороду у вигляді теодоліту і стає першою жінкою, якій присуджено нагороду КГТ; Закінчує написання книги «Палац і мечеть Укхайдиру»;
 Вудро Вілсон стає 28-м президентом США;
Листопад — ГЛБ вирушає до Дамаска, щоб організувати подорож до Хаїля, маючи намір зустрітися з Ібн Саудом в Ер-Ріяді;
Грудень — ГЛБ зі своїм караваном вирушає до Хаїля.
- 1914 Березень** — ГЛБ прибуває до Хаїля, де потрапляє під «домашній арешт»;

- Березень–травень** — Звільняється від ув'язнення; рухається до Багдада через Месопотамську та Сирійську пустелі; Повертається до Англії;
- Червень** — Черчилль переконує британський парламент затвердити купівлю адміралтейством 51 % акцій Англо-перської нафтової компанії, що, на його думку, забезпечило б їхній військово-морський флот нафтою;
- 14 червня** — У Сараєво гине австрійський ерцгерцог Фердинанд;
- Липень** — ГЛБ отримує золоту медаль Королівського географічного товариства;
- Серпень** — Розпочинається Перша світова війна; ГЛБ агітує добровольців; Публікує книгу «Палац і мечеть Ухайдира»; Моріса мобілізують підполковником 4-го (територіального) батальйону, Грін Ховардс;
- Листопад** — ГЛБ працює в госпіталі Лорда Онслоу, у Клендонському парку, графство Суррей;
- Жовтень** — у війну вступають турки як союзники Німеччини; Експедиційні війська британсько-індійської армії займають територію Шатт-аль-Араб і створюють свою базу в Басрі;
- Грудень** — ГЛБ береться за роботу у відділенні поранених і зниклих безвісти від організації Червоного Хреста в Булоні.
- 1915 Квітень** — Моріс Белл воює на Західному фронті у Франції, веде наступ на Фортуйн;
- Леді Флоренс від імені організації Червоного Хреста організовує у Сільському інституті Раунтона додатковий госпіталь для хворих.
- Квітень–листопад** — ГЛБ відкриває відділення поранених і зниклих безвісти в Лондоні;
- 26 квітня** — У Галліполі гине Дік Доті-Вайлі;
- Травень** — Британський ліберальний прем'єр-міністр Асквіт запрошує консерваторів Бонара Лоу приєднатися до коаліційного уряду;
- Черчилля звільняють з адміралтейства;
- Вересень** — Британці перемагають у вирішальній битві проти турецько-арабської армії в місті Ель-Кут і просуваються до Ктисифону, що поряд з Багдадом;
- 17 листопада** — ГЛБ залишає будинок на Слоун-стріт;
- 20 листопада** — сідає на корабель у місті Марсель;
- 26 листопада** — Вечеряє з Лоуренсом і Хогартом у місті Порт-Саїд; Можливо, вирушає до протоки Дарданелли;

- 30 листопада — ІЛБ їде до Каїра;
- Листопад–грудень** — працює в Каїрі на Гілберта Клейтона, начальника цивільної та військової розвідки;
- Листопад** — Британці зазнають поразки з боку турецької армії в Ктесифоні, відступають до міста Ель-Кут;
- Грудень** — Британська армія оточена в місті Ель-Кут, розпочинається облога.
- 1916 **Січень–лютий** — ІЛБ в Індії, спілкується з віце-королем; Арабське розвідувальне бюро в Каїрі отримує офіційне визнання;
- Лютий–грудень** — ІЛБ в Басрі працює офіцером з політичних питань у званні майора під керівництвом офіцера політичної розвідки сера Персі Кокса і звітує перед командувачем індійських експедиційних військ в Іраку;
- Лютий** — Хогарт ініціює роботу газети *Arab Bulletin* у вигляді систематичної розвідувальної доповіді; ІЛБ — основний автор усіх статей;
- Березень** — Британці евакуюють Галліполі; Моріс у Франції отримує поранення;
- Квітень** — Т. Е. Лоуренс намагається підкупити турків, щоб ті відступили від міста Ель-Кут; Проводить довгу бесіду з ІЛБ;
- Турки входять в місто Ель-Кут, жорстоко вбивають населення; Багато британських військових гине внаслідок форсованого маршу на північ;
- Травень** — Підписання таємної угоди Сайкса–Піко, в якій передбачається повоєнний поділ впливу на Близькому Сході між Францією, Британією і Росією.
- 1916 **Червень** — ІЛБ призначають керівником іракської філії арабського бюро на посаду офіцера індійських експедиційних військ «Д» (розташованих у Басрі);
- Моріса комісують з військової служби;
- Хашимітська сім'я керує арабським повстанням проти турецького правління на заході Аравії;
- Вересень** — ІЛБ опиняється в лікарні з жовтяницею; після цього проводить вихідні біля Євфрату;
- Жовтень** — Кокс підписує угоду з Ібн Саудом;
- Листопад** — ІЛБ влаштовує прийом для Ібн Сауда в Басрі;
- Хашимітського еміра Хуссейна, шарифа Мекки, проголошують королем Хіджазу;
- Грудень** — Ллойд Джордж стає прем'єр-міністром.

- 1917** **Січень–березень** — ГЛБ продовжує роботу в Басрі на посаді секретаря зі східних питань у громадянській адміністрації сера Персі Кокса та для начальника арабського бюро (Ірак);
- Січень** — У західній Аравії емір Фейсал разом з Т. Е. Лоуренсом розпочинають наступ арабської армії на північ;
- Березень** — Турецька армія залишає Багдад; у місто входять британські військові;
- Квітень** — Президент Вілсон запросив до Конгресу США оголосити війну Німеччині; Американські війська стягують до Франції; ГЛБ приїждь до Багдада після 9-денної подорожі річкою Тигр;
- Травень** — поселяється у своєму домі в Багдаді для постійного проживання
- Липень** — Лоуренс з нерегулярними військами захоплює Акабу; Кокса призначають громадянським комісаром Месопотамії, підпорядкованим державному секретареві Індії в Лондоні;
- Серпень** — Британці розбивають турецьку армію в Газі;
- Жовтень** — Більшовики отримують перемогу в Російській революції;
- Полки козаків чинять звірства на півночі Месопотамії;
- Британський кабінет міністрів ухвалює Балфурську декларацію стосовно того, щоб зробити Палестину національною домівкою для євреїв (декларація проголошена 2 листопада);
- ГЛБ отримує Кавалерський орден Британської імперії; Страждає від сильного виснаження, лягає в госпіталь, щоби видужати.
- Листопад** — стає автором журналу *Al Arab*; Починає писати книгу «Араби Месопотамії»;
- Грудень** — Британці відвойовують Єрусалим.
- 1918** **Січень** — Президент Вілсон презентує свій список 14 головних принципів, зокрема й «всезагальну асоціацію націй»;
- Лютий** — Росія укладає мир з Німеччиною; союзні війська захищають Червону Армію в Росії;
- Березень** — ГЛБ отримує Медаль основоположника Королівського географічного товариства;
- Липень** — ГЛБ проводить вихідні, подорожуючи верхи Перськими горами;
- У Британії жінки старше 30 років отримують право виборчого голосу;
- Вересень** — ГЛБ влаштовує урочистий прийом для шейхів в Іраку;

- Кокса переводять до Тегерана; його місце тимчасово займає сер Арнольд Вілсон на посаді виконувача обов'язків громадянського комісара; Гертрудині повноваження обмежуються;
- Леді Флоренс отримує звання кавалер-дами (DCIE) за свою роботу в організації Червоного Хреста; Сер Г'ю отримує орден СВ;
- Жовтень** — Армія еміра Фейсала разом з Лоуренсом захоплює Дамаск;
- Турки проводять свою останню битву в Еш-Шаркат, а тоді відступають; Турки підписують кінцеве перемир'я, відбувається розпад Османської імперії;
- Листопад** — Антанта підписує договір про припинення воєнних дій з Німеччиною;
- Грудень** — ГЛБ починає проводити звані вечори (щовівторка) для дружин видатних арабів; До Багдада дістається пандемія грипу.
- 1919 **Березень** — ГЛБ готує документи для Паризької мирної конференції щодо майбутнього Месопотамії; Займається цим питанням до приїзду А. Т. Вілсона;
- Квітень–травень** — ГЛБ вирушає в автомобільний тур Францією та відвідує Алжир разом із сером Г'ю; Повертається на Паризьку конференцію;
- Травень–вересень** — ГЛБ залишається в Англії;
- Червень** — Німеччина підписує Версальський договір, приймаючи умови миру; Перша світова війна закінчується; ініціюється робота Ліги Націй;
- Вересень** — ГЛБ відвідує Каїр, Єрусалим, Дамаск, Бейрут та Алеппо; Президент Вілсон, агітуючи США приєднатися до Ліги Націй, переживає інсульт, після чого довічно залишається непрацездатним.
- 1919 **Вересень** — Сенату США не вдається затвердити своє членство в Лізі Націй;
- Листопад–грудень** — ГЛБ повертається до Багдада, починає писати «Огляд громадянської адміністрації Месопотамії»; Марі Деллер переїждить до неї в Багдад на постійне місце роботи;
- 1920 **Січень** — Арабське бюро завершує свою роботу; ГЛБ вирушає в археологічну експедицію до Вавилону;
- Лютий** — Розпочинається фінансування жіночої лікарні в Багдаді;
- Березень** — еміра Фейсала обирають і коронують королем Сирії;
- Березень–квітень** — Сер Г'ю приїздить до Багдада;
- Квітень** — Конференція в Сан-Ремо погоджує умови британського мандату над Іраком, встановлюючи самоуправління;

- ГЛБ на запит Ліги Націй складає річний звіт про стан справ в Іраку;
- Червень** — Кокс робить офіційний візит до Багдада; Помирає сер Франк Лассель;
- Липень** — Французи захоплюють Дамаск; Короля Фейсала скидають з трону;
- Серпень** — Укладено Севрський договір між Антантою і Туреччиною;
- Жовтень** — Кокс повертається на посаду верховного комісара Іраку; Накіб Багдада формує тимчасовий арабський уряд; А. Т. Вілсон іде з держаної служби;
- ГЛБ починає двічі на місяць звітувати перед міністерством з питань колоній щодо розвитку адміністрації в Іраку;
- Листопад** — Відновлює свої обов'язки секретаря зі східних питань; Відбувається перше зібрання іракської державної ради;
- Грудень** — Публікація «Огляду громадянської адміністрації Месопотамії», презентація роботи в парламенті.
- 1921 Лютий** — Черчилля призначають державним секретарем з питань колоній (в його обов'язки входить відповідальність за ситуацію на Близькому Сході);
- Березень** — ГЛБ відвідує Каїрську конференцію; Разом з сером Г'ю проводить свою відпустку в Єгипті; повертається до Багдада;
- 23 червня** — Емір Фейсал приїжджає в Басру;
- 29 червня** — Вітає Фейсала з приїздом до Багдада;
- ГЛБ призначають президентом нової громадської бібліотеки Багдада;
- Ібн Сауд захоплює Хаїль; Настає кінець династії Рашидів; Представники племені Шамар тікають до Іраку; тримісячні страйки шахтарів завдають збитків сталеварній промисловості;
- Липень** — ГЛБ оголошує результати іракського референдуму; Накіб проголошує Фейсала королем, обраним від імені іракської ради;
- Серпень** — Фейсал Ібн Хуссейн ібн Алі стає королем Іраку, Фейсалом I;
- Вересень** — Король запрошує Накіба, щоб сформувати кабінет міністрів;
- Листопад** — брат ГЛБ, Г'юго, одружується з Френсіс Моркілл.
- 1922 Квітень–травень** — Іракське установче зібрання ухвалює закон про вибори; Сер Г'ю зустрічається з ГЛБ в Єрусалимі;
- Липень** — ГЛБ формує закон про археологічні знахідки для Іраку;

Серпень — Доходи родини Беллів зменшуються з огляду на міжнародну кризу;

Жовтень — Щоб відповідати умовам мандату, Кокс разом з прем'єр-міністром Накібом підписує договір про союз між Іраком і Великобританією, згідно з яким Ірак ще протягом 20 років має перебувати під британським покровительством;

13 жовтня — Фейсал офіційно проголошує цей договір;

Жовтень — Країни-союзники й Туреччина підписують мирний договір, і таким чином офіційно завершують війну з Туреччиною; Компанія МакМіллан жертвує книги для громадської бібліотеки Багдада;

Військовий коаліційний уряд Ллойда Джорджа зазнає краху;

На виборах перемагає консервативна партія Бонара Лоу; Герцог Девонширський посідає місце Черчилля й відтепер відповідає за Близький Схід; Чарльза Тревельяна обирають до парламенту міста Ньюкасл-на-Тайні;

Фейсал, за підтримки кабінету міністрів, назначає ГЛБ почесним завідувачем відділення старовинних реліквій Іраку;

Повітряний маршал, сер Джон Селмон, бере на себе командування британською армією; Військово-повітряні сили Великобританії отримують завдання контролювати племінних мешканців Іраку;

Грудень — Сер Генрі Доббс прибуває до Багдада як майбутній верховний комісар, а Кокс тимчасом їде до Лондона;

ГЛБ просять продовжувати працювати секретарем зі східних питань; Кокс підписує договір з Ібн Саудом.

1923 Лютий — Узвальноється органічний закон (конституцію);

Квітень — Кокс підписує договір, зменшуючи британську консультативну окупацію Іраку до 4 років;

Травень — Кокс їде зі служби, залишає Ірак;

Трансйорданія проголошує свою незалежність під керівництвом еміра Абдуллаха завдяки підписаному з Британією договору;

Липень-серпень — ГЛБ їде до Лондона через Хайфу, де зупиняється у сера Герберта Семюела, верховного комісара Палестини; Джон Сингер Саржент малює її портрет; ГЛБ навідується до подружжя Черчиллів у Чартвеллі; Перепишується з Лоуренсом щодо публікації книги «Сім колон мудрості»;

Липень — Ліга Націй ухвалює турецький мирний договір на Лозаннській конференції;

- Вересень** — ІЛБ вносить зміни до свого заповіту, віддаючи 6 тис. фунтів Британському музею для створення британсько-іракської школи археології;
- Жовтень** — Повертається до Багдада з Сильвією Хенлі; Засновує Іракський музей.
- 1924 Січень** — Рамсей Макдональд формує перший лейбористський уряд в коаліції з лібералами; Чарльз Тревельян стає головним міністром освіти;
- Лютий** — В Іраку проходять перші всезагальні вибори;
- Березень** — Дорман Лонг укладає контракт на будівництво Сіднейського мосту;
- Король Фейсал відкриває Іракську національну асамблею;
- Хусейн, король Хіджазу, проголошує себе ісламським халіфом, після того, як цей титул відмінив Ататюрк, однак не отримує панісламського схвалення;
- Вересень** — Ліга Націй ухвалює британсько-іракський договір, оскільки він відповідає всім умовам Ліги;
- Ібн Сауд атакує хашимітський літній палац Таїфа в Хіджазі; Усе містечко населення вбито;
- Жовтень** — Мекка потрапляє під керівництво Ібн Сауда; Король Хусейн зрікається престолу на користь свого сина Алі;
- Грудень** — Георг V і Фейсал скріплюють британсько-іракську угоду.
- 1925 Січень** — ІЛБ інструктує турецьку прикордонну комісію від Ліги Націй;
- Липень–жовтень** — ІЛБ востаннє приїжджає до Англії; повертається до Багдада через Бейрут;
- Осінь** — Сер Г'ю, кавалер-дама Флоренс і Моріс переїжджають до маєтку Маунт Грейс для економії; Садиба Раунтон закривається.
- 1926 Січень** — Ібн Сауд витісняє Фейсалового брата Алі з посади короля Хіджазу; Анексує територію;
- 2 лютого** — Брат Г'юго помирає від пневмонії;
- Березень** — Віта Секвіл-Вест зупиняється у ІЛБ в Іраку;
- Травень** — Проходить британський всезагальний страйк; семимісячний страйк шахтарів завдає великої шкоди сталеварній промисловості;
- 14 червня** — Відкриття першого залу Іракського музею;
- Липень** — Укладена угода між Британією, Іраком і Туреччиною визначає кордони Мосульського вілаєту;

- 12 липня** — ГЛБ помирає; Воєнні похорони; Поховання на британському кладовищі в Багдаді;
- Липень** — Заупокійна служба в церкві Святої Маргарет у Вестмінстері; У британському парламенті міністри вшановують пам'ять ГЛБ.
- 1927** Кавалер-дама Флоренс проводить пишну процесію в маєтку Маунт Грейс у присутності королеви Марії, частково профінансовану з продажів підписаних видань Дікінсових записів і листів;
- Квітень** — У Королівському географічному товаристві вшановують пам'ять ГЛБ;
- Серпень** — Кавалер-дама Флоренс Белл публікує книгу «Листи Гертруди Белл», після чого влаштовує святкову вечерю, на яку запрошує короля Фейсала, прем'єр-міністра Джафара, подружжя Доббсів, Коксів і Ричмондів.
- 1928** Встановлення меморіального вітража на честь ГЛБ в церкві Святого Лоуренса у Східній частині Раунтона.
- 1930** Король Фейсал урочисто відкриває меморіальну дошку; У головному крилі Іракського музею встановлюють глиняний бюст ГЛБ.
- 1930** Помирає кавалер-дама Флоренс.
- 1931** Помирає Сер Г'ю Белл; Моріс успадковує титул баронета.
- 1932** У Лондоні відкривається британська школа археології, схожа на ту, що була в Іраку (Сер Г'ю пожертвував на неї 4 тис. фунтів); Ірак входить до Ліги Націй як незалежна держава.
- 1933** Помирає король Фейсал; Трон переходить до його сина Газі;
- 1939** Король Газі помирає в автомобільній аварії; трон переходить до його сина Фейсала II.
- 1940** Під час Другої світової війни садибу Раунтон використовують як притулок для евакуйованих осіб та італійських військовополонених.
- 1947** Британська державна казна дає дозвіл на формування британської археологічної експедиції до Іраку під керівництвом Археологічної школи; У Багдаді формується постійна база.
- 1950** Зруйновано садибу Раунтон.
- 1958** Фейсала II вбивають під час перевороту; Ірак проголошено республікою.
- 1991** Січень — Під час Першої війни в Перській затоці починається Національний музей Іраку.
- 2000** **Квітень** — Іракський музей знову відкривають.
- 2003** **Квітень** — Подальший замах на Ірак з боку американців і британців, з музею викрадено 10 тис. пам'яток, після чого його закрили.

Подяки

КОЛИ ця книга була лише примарним задумом, моя давня подруга і колишня колега Валері Пекенгем сказала: «Ти маєш її написати». Надзвичайно надихав мене і Саймон Тревін з літературної агенції Peters Fraser and Dunlop. Нам неймовірно пощастило отримати підтримку і незгасаючий ентузіазм з боку Джорджини Морлі із лондонського видавництва Macmillan. Вона не побоялася взятися за цей дещо незвичний за стилем біографічний текст і разом із Сарою Крайтон з Farrar Straus and Giroux, нью-йоркського підрозділу видавництва, майстерно відредагувати його.

Коли я писала свій перший матеріал для журналу *The Sunday Times Magazine* присвячений Гертруді Белл, я мала честь співпрацювати із нині покійною Леслі Гордон, архіваріусом Бібліотеки Робінсона Університету Ньюкасла-на-Тайні і хранителькою архіву Гертруди Белл. Як виявилось, вона все своє життя присвятила збереженню пам'яті про Гертруду; вона склала брошуру і підбрала матеріали для організованої 1994 року Британською Радою виставки, присвяченої Гертруді Белл. Історики і письменники мають бути довіку вдячні їй за «Проект „Гертруда Белл“», завдяки якому вона збирала кошти на оцифрування і викладання у вільний інтернет-доступ щоденників і листів Гертруди, а також семи тисяч її фотографій. Опісля виходу книжки ми написали до Леслі Гордон і зі смутком дізналися про її смерть. Та навіть з інших світів вона все ж допомагає нам: її виставкова брошура «Гертруда Белл 1868–1926» — це найкращий із нині існуючих стислий довідник з цієї теми.

Наші пошуки оригінальних документів суттєво полегшилися завдяки терплячим бібліотекарям і архіваріусам Бібліотеки Робінсона: Гелен Аркрайт, а також Мелані Вуд, Ілейн Арчболд, Френку Аддісону і Алану Коллендеру. Ерудит і шанувальник Гертруди, Джим Кроу зі Школи Історичних Досліджень Університету Ньюкасла, допоміг нам загалом усвідомити внесок Гертруди в археологічну і фотографічну науки. Фахівці в зовсім іншій галузі, Івонн Сіббольт із Альпійського Клубу (в Лондоні) і альпініст Майкл Вестмакотт люб'язно погодилися прочитати п'ятий розділ цієї

книги, де йдеться про альпінізм, сюжет якого ми збирали по крихтах із нагромадження у щоденниках Гертруди детальних описів гірських краєв, урвищ, хребтів і сідловин. Ми завдячуємо Тімоті Донту за детальну інформацію про Галліполійську військову операцію і Патрисії Донт, яка буквально крок за кроком простежила маршрут Гертруди в Анатолії й відзначила на карті місця, які досліджувала і полюбила Гертруда.

Гвен Гауел вичитувала розділи одразу ж опісля написання кожного з них, робила скромно зауваження і знаходила тексти, яким професійні дослідники не надавали значення. Том Булер поділився з нами досвідом самого процесу написання книжок, і від самого початку розвивав «сутність» книги.

Всеохопне розуміння характеру книги Шарлоттою Стаффорд також ще від початку роботи стало для нас провідною зіркою. Деніел Бейлі брав активну участь іще на стадії обговорення книги і потім протягом двох років постійно підтримував нас, одночасно консультуючи з військових і воєнних питань. Еліс Віттли виявила активну зацікавленість і протягом усієї роботи підкидала оригінальні ідеї.

Критики Гертруди відразу ставлять під сумнів її демократичні погляди. Сподіваємося, ми трохи похитнули їхні переконання; однак те, що Гертруда була категорично проти надання жінкам виборчих прав, важко збагнути нині, більш як сто років потому. З обох питань ми отримали добре підібрані тексти від Джоанни Морріт.

Пол Майлз аналізував Йоркширські сади Гертруди в контексті поствікторіанського ландшафтного дизайну, а також роз'яснив, що криється за легендами і міфами про мандрагору.

Гуляючи занедбаним і зруйнованим маєтком Беллів «Раунтон-Грандж», ми випадково зустріли внучатого небожа Гертруди, Боба Ричмонда, і його батька, Майлза. Їхня допомога відтоді й надалі була суттєвою. Сюзанна Ричмонд, донька Гертрудиної зведеної сестри Ельзи, певний час жила разом із дідусем і бабусею — Г'ю і Флоренс. Її спогади стали багатим матеріалом для осмислення постаті Гертруди Белл. Сюзанна й досі читає лекції про свою тітку і пам'ятає чарівний момент емоційної близькості під час її останнього приїзду до Англії. Ми отримали величезне задоволення від візитів до Гертрудиної небоги Патрисії Дженнінгс, яка досі згадує тітку з захопленням. У себе вдома в маєтку родини Тревельян у Даремі вона показала нам сімейні альбоми і кедр, що виріс із посадженого Гертрудою зернятка, яке вона привезла з Лівану.

Сер Джон і Леді Венетія Белл, які володіють у Йоркширі фермерським маєтком, придбаним іще Гертрудиним дідусем, люб'язно показали нам

фотографії та інші сімейні реліквії. Ми особливо вдячні Венетії за рекомендації і знайомства, світлини і дозволи. Доктор Вільям Плауден залюбки поділився з нами веселими історіями, а також дорогоцінною неопублікованою біографією Шляхетної Флоренс Белл.

Ми також вдячні за контакти, надані нам Ніком Вестером. Особливо хотілося б висловити вдячність Джейн Мулво і Ентоні Борну — за дивовижну гостинність і корисні знайомства, Анні-Франсуазі Норман — за за консультацію з історії Іраку, Мартіну Брауну, Секретарю Ради Раунтонської Парафії — за консультації з техніки фотографії, Террі Гаку — за те, що показав нам матеріали Раунтонських ярмарків і фестивалів. Малкольм Гемлін із бухгалтерської фірми Edmund Carr заслужив нашу вдячність за професійні поради протягом усієї роботи над проектом. Коли ми зупинялись у готелі, переобладнаному з Ред-Барнс — будинку, в якому Гертруда провела дитинство — Мартін Купер, власник готелю, дозволив нам обласити всі підвали і горища, в яких любила бавитися Гертруда. Коли ми обходили місця, де колись були ливарні родини Беллів у Кларенсі, Мідлсбро, Грем Беннет із Музею Мосту показав нам оригінальні кадри із Сером Г'ю і Леді Белл на церемонії відкриття знаменитого транспортно-відвального Мосту через річку Тіз. Ми вдячні місіс Джейн Гоґан із бібліотеки Даремського Університету за допомогу в збиранні матеріалу, зокрема й за надзвичайно важливі листи Гертруди до Валентина Чирола. Джилліан Робінсон із Імперського Воєнного Музею допомогла нам знайти останній лист підполковника Доті-Вайлі, де він пише про свою дружину.

Місіс Абу Хусейні з Національного Архіву, Джуді Гантон із Публічної Бібліотеки міста Редкар, Бренда Мітчел з телестудії Tyne Tees Television, Даяна Райт із Літературно-Філософського Товариства Ньюкасла, Девід Спунер зі Секретаріату Кабінету Міністрів, Джулі Каррінгтон з королівського Географічного Товариства і Гелен Пу із Червоного Хреста заслужили нашу величезну вдячність за їхню допомогу. Джессіка Стюарт із Університету Берклі, Каліфорнія, зробила нам величезну послугу, надавши розшифровки ледь прочитуваних рукописних текстів Гертруди у Некласифікованому Архіві родини Беллів, що зберігається в Бібліотеці Робінсона. Дослідниця Аніта Бурдетт, спеціалістка із Близького Сходу, вела пошуки в записках Національного Архіву, Жіночої Бібліотеки, архівах Червоного Хреста і Імперського Воєнного Музею. За допомогу і корисні пропозиції ми дякуємо шеф-редакторів Джорджині Діффорд, а також Кейт Гарві з видавництва Macmillan; Зої Паньямента, нашому нью-йоркському представнику літературної агенції Peters Fraser and Dunlop;

а також Клер Гілл і Емілі Склар із Peters Fraser and Dunlop у Лондоні. Наша подяка Еммі Грей за оформлення обкладинки.

Серед багатьох друзів у книжковому світі, які надихали нас ідеями та зауваженнями, ми особливо вдячні Вірджинії Айронсайд, Джонатану Ментлу, Джен Мур і Нікі Гессенберг. Фіона МакКарті пролила світло на те місце в листі Гертруди, де вона згадує Байрона з гускою. Міркування над особистістю Гертруди стали невичерпним джерелом дискусій із Бетті Вудолл. А Пітер і Антея Пембертон підбадьорювали нас своєю невпинною цікавістю і жартівливим осудженням того, що ми не пишемо цю книжку, сидячи на спині верблюда.

Дозволи

Велика кількість листів, щоденників і доповідей Гертруди Белл відтворені в цій книзі з дозволу Бібліотеки Робінсона, Університету Ньюкасл-на-Тайні. Листи ГЛБ до Валентина Чирола, листи від сера Гілберта Клейтона, лорда Кромера та Ф. К. К. Балфура про неї, листи сера Льюїса Маллета до сера Едварда Грея про її подорож до Хайля відтворені з дозволу бібліотеки Даремського університету.

Останній лист Діка Доті-Вайлі до місіс Джин Кої відтворений з дозволу виконавця заповіту покійної місіс М. Інаунд; і завдяки компанії Tyne Tees Television, яка надала відеоплівку «Гертруда Белл: Некоронована королева Іраку», програма № 2, «Темнічі» випуски.

БІБЛІОГРАФІЯ

Неопубліковані роботи Гертруди Белл

Bell, Gertrude, papers and archaeological fieldbooks, Royal Geographical Society, London.

- 'The Camel Trade of Arabia' draft paper, Miscellaneous Collection, GLB Archives, RL.
- letters to [Sir] Valentine Chirol, DUL.
- commonplace books, RL.
- 'Confidences re Cornwallis to Molly Trevelyan', private letter, Miscellaneous Collection, GLB Archives, RL.
- 'Report of Wyndham Deedes Statement', unsigned, undated, Miscellaneous Collection, GLB Archives, RL.
- extract from a letter to W. H. Deedes, forwarded to Under-Secretary of State for Foreign Affairs, WO 33 doc 48014, DUL 303/1/5.
- diaries, www.gerty.ncl.ac.uk, RL.
- letter to Lord Hardinge, 8 Feb. 1921, Miscellaneous Collection, GLB archives 11, RL.
- 'In John's studio', interview with Faisal in Augustus John's studio during Paris Peace Conference, untitled, undated, Miscellaneous Collection, GLB Archives, RL.
- letters, RL, www.gerty.ncl.ac.uk.
- photographic archive, RL, www.gerty.ncl.ac.uk.
- 'The Political Future of Iraq', paper, DUL, 150/7/69.
- private papers, RL.
- private papers, RL.
- 'The Resistance of the Arabs', undated handwritten notes, item 12, Miscellaneous Collection, GLB Archives, RL.
- 'Self Determination as Applied to the Iraq', paper, DUL, 150/7/62.
- 'Self Determination in Mesopotamia', memorandum no. S-24, dated Baghdad, 22 Feb. 1919, marked in handwriting 'By G.L.B.', DUL, 303/1/60.
- 'Note by Miss Gertrude Bell on the Settlement of the Arab Provinces', undated, RL.
- 'The Syrian Situation and its Bearings on Iraq', typescript enclosed with a letter dated 17 Nov. 1925, signed GLB, RL.
- 'Transjordan', marked 'strictly confidential', unsigned, undated, Miscellaneous Collection, GLB Archives, RL.
- 'Gertrude Bell Archive, Part 2: Miscellaneous 1892–1938', RL, 1961–91.

Опубліковані роботи Гертруди Белл

Bell, Gertrude, 'The Vaulting System at Ukhaidir', *Journal of Hellenic Studies*, xxx (1910).

- The Palace and Mosque at Ukhaidir, Oxford: Clarendon Press, 1914.
- Review of the Civil Administration of Mesopotamia, London: HMSO, 1920.
- Great Britain and Iraq: An Experiment in Anglo-Asiatic Relations, London: Round Table, published anonymously, 1924.
- Persian Pictures, New York: Boni & Liveright, 1928.
- The Arab War: Confidential Information for GHQ Cairo, Dispatches for the Arab Bulletin, London: Golden Cockerel Press, 1940.
- Lowthian, The Teachings of Hafiz, London: Octagon Press, 1979.
- Arab War Lords and Iraqi Star Gazers, Gertrude Bell's The Arab of Mesopotamia, USA: Authors' Choice Press, 1992.
- The Hafez Poems of Gertrude Bell, Bethesda, MD: Iranbooks, 1995.
- The Desert and the Sown, New York: Cooper Square Press, 2001.
- Amurath to Amurath, A Journey along the Banks of the Euphrates, Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2002.
- with Sir William Ramsey, The Thousand and One Churches, London: Hodder & Stoughton, 1909.

Загальні праці

- Alpine Club, 'Miss Gertrude Lowthian Bell', *Alpine Journal*, xxxviii (1926), pp. 296–9.
- Amery, L. S., *My Political Life, England before the Storm 1896–1914*, London: Hutchinson, 1953.
- The Leo Amery Diaries, vol. 1, 1896–1929, London: Barnes & Nicolson, 1980.
- Records of the Women's National Anti-Suffrage League, Archives Hub, Women's Library, GLB 0106 2/WNA.
- Anon., 'Arab Revolt', report to Secretary of State from Simla, 29 June, DUL, 137/6/102.
- Anon., 'Lady [Florence] Bell's Scheme', *North Eastern Daily Gazette*, 10 Sept. 1906.
- Balfour, Lord F. C. C., *Gertrude Bell Letters*, DUL.
- Bell, Lady Florence, *Alan's Wife*, London: Henry & Co., 1893.
- *The Story of Ursula*, London: Hutchinson, 1895.
- *Angela*, London: Ernest Benn, 1926.
- *The Letters of Gertrude Bell*, London: Ernest Benn, 1927.
- *At the Works: A Study of a Manufacturing Town*, London: Virago Press, 1985.
- Bell, Sir Hugh, 'High Wages: Their Cause and Effect', address to National Association of Merchants and Manufacturers, repr. in *Contemporary Review*, Dec. 1920.
- *Speeches in Defence of Free Trade and Sound Finance*, delivered to the electors of the City of London, Jan. 1910, Literary and Philosophical Society Library, Newcastle upon Tyne.
- Bell, Sir Isaac Lowthian, *Chemical Phenomena of Iron Smelting*, London: 1872.
- *The Iron Trade of the United Kingdom Compared with that of the Other Chief Ironmaking Nations*, Literary and Philosophical Society, Newcastle upon Tyne, 1875.
- *Obituary*, *The Times*, Durham Mining Museum, 21 Dec. 1904.
- catalogue entries, Literary and Philosophical Society, Newcastle upon Tyne.
- Berchem, M. van, Strzygowski, J., and Bell, Gertrude L., *Amida: maté'riaux pour l'épigraphie et l'histoire musulmane du Diyar-Bekr*, Heidelberg: Amida, 1910. (Berchem)/Beiträge zur Kunstgeschichte von Nordmesopotamien Hellas und dem Abendlande (Strzygowski)/Bell, *The Churches and Monasteries of the Tur Abdin*.
- Blunt, Lady Anne, *A Pilgrimage to Nejd, the Cradle of the Arab Race*, London: Century Travellers, 1885.
- Bodley, Ronald, and Hearst, Lorna, *Gertrude Bell*, New York: Macmillan Co., 1940.
- Brown, Malcolm, *The Letters of T. E. Lawrence*, London: Dent, 1988.
- Brunner Mond, 'A Profile of Brunner Mond', www.brunnermond.com.
- Burgoyne, Elizabeth, *Gertrude Bell from Her Personal Papers, 1889–1914*, London: Ernest Benn, 1958.
- *Gertrude Bell from Her Personal Papers, 1914–1926*, London: Ernest Benn, 1961.
- Burke, Catherine, *Description of archive of Mrs L.O. Doughty-Wylie, Diaries 1910–20*, Imperial War Museum, London Bush, Eric Wheeler, Gallipoli, London: George Allen & Unwin, 1975.
- Cambon, Paul, letter to M. Balfour, *Principal Secrétaire d'État*, 19 Oct. 1918, DUL, 693/14/14.
- Cannadine, David, *The Decline and Fall of the British Aristocracy*, New Haven, Conn.: Yale University Press, 1990.
- Carlyon, L. A., Gallipoli, Australia: Pan Macmillan, 2001.
- Casualties in the Great War, 'Casualties WWI/Schlachtaffers WO1 www.greatwar.nl, and 'The Heritage of the Great War', Rob Ruggenberg, 'It is my painful duty to inform you' www.greatwar.nl Chapman, Mike, 'Doughty-Wylie, Charles Hotham Montague', www.victoria.cross.net, 2000.
- Chirol, Sir Ignatius Valentine, letters, DUL.
- Clayton, General Sir Gilbert, letters, DUL.
- private letter to 'My dear General', 28 Jan. 1916, DUL, 136/1/183.
- Condell, Diana, 'Lieutenant Colonel Charles Doughty-Wylie VC CMG – Sedd el Bahr and Hill 141', www.iwm.org.uk/online/gallipoli/hellesHill141.htm.
- Coppack, Glyn, *Mount Grace Priory*, London: English Heritage, 1996.
- Courtney, Janet E., *An Oxford Portrait Gallery*, London: Chapman & Hall, 1931.
- Cowlin, Dorothy, *A Woman in the Desert: The Story of Gertrude Bell*, London: Frederick Muller, 1967.
- Cox, P. Z., Al Sa'adun and Abdul Mahsin, 'IRAQ. Protocol of the 30th April, 1923 and the Agreements Subsidiary to the Treaty with King Feisal', London: HMSO, 1924.
- Cromer, Lord, 'Woman Suffrage', speech at Queen's Hall, 26 Mar. 1909, RL.
- letter to Wingate, 18 Nov. 1915, DUL, 135/6/12 'Stepney Areas, The Man who Built Cubitts Town', www.website.lineone.net.

- Daugherty, Leo J., 'The Mesopotamian Front! As observed by Lieutenant Colonel Edward Davis, US Cavalry, 1918', *Armor*, 3 Jan. 2003.
- Dearden, Seton, 'Gertrude Bell', *Cornhill Magazine*, winter 1969–70.
- Denny, C. J., and K. C. Jordan, 'Europe and the Middle East', British Council map no. 1, London: Royal Geographical Society, 1941.
- Dixon, John, 'Magnificent but not War: The Role of Col. Sir Maurice Bell in the Attack on Fortuin', www.rollophonour.com.
- Dolan, Frances E., 'Battered Women, Petty Traitors, and the Legacy of Coverture', *Feminist Studies*, June 2003.
- Doughty, Charles M., *Arabia Deserta*, London: Bloomsbury, 1989.
- Doughty-Wylie, Charles H. M., letter to Jean Coe, 20 April 1915, Imperial War Museum, London Doughty-Wylie memorial window, Theberton Church, Suffolk, www.sylly.suffolk.co.uk.
- Dower, Pauline, Address at the University of Newcastle upon Tyne, May 1976, RL.
- 'An Appeal against Female Suffrage', manifesto statement, National League for Opposing Woman Suffrage, London King Feisal of Iraq, 'Secrets of Great White Woman of the Desert which were not revealed in her book', interview, *Everybody's Weekly*, 1 Oct. 1927.
- Feysal, Amir, letter to 'General Clayton Pasha', 24 Shawal 1336, with trans. of Arabic text, DUL, 693/14/7 Flanders, Judith, *The Victorian House*, London: HarperCollins, 2003.
- Forth Rail Bridge, Heritage Trail Publications, www.theheritagetrail.co.uk Freeth, Zahra, and H. V. F. Winstone, *Explorers of Arabia from the Renaissance to the Victorian Era*, London: George Allen & Unwin, 1978.
- Garnett, David, *The Letters of T. E. Lawrence*, Oxford: Alden Press, 1938.
- Gilbert, Martin, *Churchill: A Life*, London: Pimlico, 2000.
- Winston S. Churchill, companion vol. 4 (to *Churchill: A Life*), part 1; departmental minute 12 May 1919, Churchill Papers 16/16 Girouard, Mark, *The Victorian Country House*, London: Yale University Press, 1979.
- Glover, Brian, *Middlesbrough Transporter Bridge*, leaflet, Middlesbrough Council Gordon, Lesley, *Gertrude Bell 1868–1926*, British Council/University of Newcastle exhibition booklet, 1994.
- Graves (ed.), Philip, *King Abdullah of Transjordan: Memoirs*, London: Jonathan Cape, 1950.
- 'The Great Eastern Railway, Its Predecessors and Successors' Great Eastern Railway Society, www.gersociety.org.uk Green, John Richard, *A Short History of the English People*, London: J. M. Dent, 1945.
- Greenwood, Paul, 'The British Expeditionary Force, August to September 1914', www.geocities.com.
- Hague, William, *William Pitt the Younger*, London: Harper Perennial, 2005.
- Hardinge, Lord, letter to Miss Bell, 27 Dec. 1920, signature missing, author assumed, Miscellaneous Collection, GLB Archives, 90, RL.
- letter to Miss Bell, 17 Mar. 1921, signature missing, author assumed, Miscellaneous Collection, GLB Archives, 92, RL.
- letter to Miss Bell, 3 July 1921, signature missing, author assumed, Miscellaneous Collection, GLB Archives, 94, RL.
- letter to Miss Bell, 20 Sept. 1921, signature missing, author assumed, Miscellaneous Collection, GLB Archives, 96, RL.
- *Old Diplomacy*, London: John Murray, 1947.
- *My Indian Years 1910–1916*, London: John Murray, 1948.
- Hattersley, Roy, *The Edwardians*, London: Little Brown, 2004.
- Hickey, Michael, *Gallipoli*, London: John Murray, 1995.
- Hill, Stephen, *Gertrude Bell (1868–1926): A Selection from the Photographic Archive of an Archaeologist and Traveller*, University of Newcastle, Department of Archaeology, 1977.
- Hogarth, David, obituary of Gertrude Bell, *Royal Geographical Society Journal*, 1926.
- 'Gertrude Bell's Journey to Hayil', speech, Royal Geographical Society, 4 April 1927.
- Presidential Lecture on the 1913 journey of Gertrude Bell, Royal Geographical Society, 1927.
- Hourani, Albert, *A History of the Arab Peoples*, London: Faber & Faber, 1991.
- Howell, Georgina, *In Vogue 1916–1975*, London: Allen Lane, 1975.
- Hunter, Sir William Wilson, *Rulers of India*, Oxford: Clarendon Press, 1891.
- Anon., secret notes, 'The Establishment of an Intelligence Centre in the Near East', with handwritten diagram, to GFC 1918, DUL, 694/6/1 *A History of Iraq*, BBC2, 17 Sept. 2003.
- 'Iraq and the Heart of the Middle East' map, National Geographic, Washington, DC, 2003.

- Kamm, Josephine, Gertrude Bell, New York: Vanguard Press.
- Keay, John, *Sowing the Wind: The Mismanagement of the Middle East 1900–1960*, London: John Murray, 2003.
- Kitchener, Lord, telegram to Amir Abdullah, no. 233 L/P&S/18/B222.
- Kleinbauer, W. Eugene, *Early Christian and Byzantine Architecture*, G. K. Hall, 1992.
- Lady Margaret Hall, Oxford, www.clients.networks.co.uk/ladymargarethall: history Lawrence, T. E., 'Mesopotamia', *Sunday Times*, 22 Aug. 1920.
- The Seven Pillars of Wisdom, London: Jonathan Cape, 1926.
- Letters, Karachi: 1927 Lewis, Jonathan, *The First World War*, Channel 4 TV series based on book by Hew Strachan, Simon & Schuster, 2003.
- Lillie, William, *The History of Middlesbrough*, Middlesbrough: the Mayor, aldermen and burgesses of the County Borough of Middlesbrough, 1968.
- Lowell, Thomas, *With Lawrence in Arabia*, London: Hutchinson Lukitz, Liora, *A Quest in the Middle East: Gertrude Bell and the Making of Modern Iraq*, London: I. B. Tauris, 2006.
- Mack, John E., *A Prince of Our Disorder: The Life of T. E. Lawrence*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998.
- MacMillan, Margaret, *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and Its Attempt to End War*, London: John Murray, 2001.
- MacMunn, Lt-Gen. Sir George, 'Gertrude Bell and T. E. Lawrence: The Other Side of Their Stories', *The World Today*, Nov. 1927.
- Mallet, Louis, letter to Sir Edward Grey, 20 May 1914, DUL, 303/1/2.
- McEwan, Cheryl, 'The Admission of Women Fellows to the Royal Geographical Society', *Geographical Journal*, Jan. 1996.
- film of opening Middlesbrough Transporter Bridge, by Prince Arthur, 1911, Middlesbrough Council, Transporter Bridge Visitor Centre.
- Mill, John Stuart, *On the Probable Futurity of the Labouring Classes*, London: 1848.
- The Subjection of Women, Indianapolis: Hackett Publishing Co., 1988.
- Montgomery of Alamein, Lord, *A History of Warfare*, London: William Collins, 1968.
- Moorhead, Alan, *Gallipoli*, Australia: Macmillan, 1975.
- 'The Battle of Neuve Chapelle, 1915', www.firstworldwar.com and www.1914-1918.net.
- O'Brien, Rosemary, *Gertrude Bell, the Arabian Diaries 1913–1914*, Syracuse University Press, 2000.
- Officer, Lawrence H., 'Comparing the Purchasing Power of Money in Great Britain from 1264 to 2002', *Economic History Services*, 2004, www.eh.net.
- Owen, Roger, 'Lord Cromer and Gertrude Bell', *History Today*, vol. 54 (Jan. 2004).
- 'Women at Oxford', University of Oxford, www.ox.ac.uk 'Persian Poetry', review of Poems from the Divan of Hafiz, Bookman, Aug. 1928.
- 'Petticoats and Harnesses, Women in the History of Climbing', www.womenclimbing.com: history Phillips, Melanie, *The Ascent of Woman*, Boston Mass.: Little, Brown, 2003.
- Pope-Hennessy, Una, *Charles Dickens*, London, 1945.
- Pugh, Martin, *The March of the Women*, Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Queen's College, 1848–1998, sesquicentenary leaflet Queen's College, London, 1998.
- Ramsay, Sir W. M., *Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire*, Aberdeen University Press, 1906.
- Richmond, Lady Elsa (ed.), *The Earlier Letters of Gertrude Bell*, London: Benn, 1937.
- Robins, Elizabeth, 'Gertrude Bell', typescript of broadcast of 1926, RL.
- Robson, Eric, *Uncrowned Queen of Iraq*, 'Mysteries' episode 2, Tyne Tees Granada Television.
- Roosevelt, Kermit, *War in the Garden of Eden*, New York: Scribner's, 1919.
- Royal Society of Chemistry, 'A Brief History of the RSC', Jan. 2006, www.rsc.org.
- Russell, Hon. R., *London Fogs*, London: Edward Stanford, 1880.
- Sackville-West, Vita, *Passenger to Teheran*, New York: Moyerbell, 1990.
- Schulman, Nicola, *A Rage for Rock Gardening*, London: Short Books, 2001.
- Sengupta, Ken, 'Pillaging the Gardens of Babylon', *Independent*, 9 Nov. 2005.
- Simons, Geoff, *Iraq: From Sumer to Saddam*, London: St Martin's Press.
- Simpson, John, 'Gertrude Bell and the formation of Iraq', *News 24*, 15 Jan. 2006.

- Snelling, Stephen, 'Heroes of the Bronze Cross (Norfolk), Charles Hotham Doughty-Wylie (1868–1915)', www.edp24.co.uk.
- 'VCs of the First War – Gallipoli', Naval and Military Press, 1995.
- Solomon, Gwladys Gladstone, Letters to Lloyd George, National League for Opposing Woman Suffrage, Women's Library Stephen [Woolf], Virginia, Flight of the Mind: The Letters of Virginia Woolf, vol. 1, London: Hogarth Press, 1975.
- Steuart Erskine, Mrs, King Faisal of Iraq, London: Hutchinson, 1933.
- Storrs, Ronald, Orientations, London: Nicolson & Watson, 1945.
- Strzygowski, J., Kleinasien: ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig, 1903.
- Account of funeral of Gertrude Bell, The Times, 13 July 1926.
- Tibble, Anne, Gertrude Bell, London: Adam & Charles Black, 1958.
- One Woman's Story, London: Peter Owen, 1976.
- Treves, Frederick, 'Boulogne under the Red Cross', Red Cross, Feb. 1915, p.39.
- 'A Great Figure, What Miss Bell Has Done for Iraq', Times of India, Bombay, 8 Aug. 1926.
- 'Captain G. N. Walford VC Royal Field Artillery 29th Division', VC citation, London Gazette, 22 June 1915 from V Beach Cemetery, www.battlefields141850megs.com.
- Walker, Christopher, The Foreign Office and Foreign Policy, 1919–1926', History Today, Jan. 1997.
- Wallach, Janet, Desert Queen, London: Weidenfeld & Nicolson, 1996.
- Wang, Kirsten, 'Deeds and Words, The Biography of Dame Florence Bell, 1851–1930', unpublished manuscript.
- Ward, Philip, Ha'il, Cambridge: Oleander Press, 1983.
- Weintraub, Stanley, The Importance of Being Edward, King in Waiting, London: John Murray, 2000.
- Weizmann, Chaim, letter to General Clayton, 6 Dec. 1918, DUL, 693/14/9.
- Whymper, Edward, Scrambles among the Alps in the Years 1860–69: J. P. Lippincott, 1873.
- Wilson, A. T., letter, 'My Dear Frank', 20 Jan. 1921, DUL, 303/1/95.
- letter, 'My Dear Frank', 20 Oct. 1921, DUL, 303/1/99.
- letter 'My Dear Frank', 22 July 1922, DUL, 303/1/111.
- letter, 17 June 1922, DUL, 303/1/110.
- Loyalties: Mesopotamia: A Personal and Historical Record, New York: Greenwood Press, 1930.
- 'Woodrow Wilson', The White House, www.whitehouse.gov.
- Wingate, General Sir Reginald, letters, DUL.
- Winstone, H. V. F., The Illicit Adventure, London: Jonathan Cape, 1982.
- Gertrude Bell, London: Barzan Publishing, 2004.
- Woolley, C. Leonard, and Lawrence, T. E., The Wilderness of Zin, London: Stacey International, 2003.
- The Working of the Wounded and Missing Enquiry Department, report to the Joint War Committee, spring 1915.
- Yoltas, Niyazi, The Whirling Dervishes and the Stories from Mevlana, Istanbul: Miniyatur Publications.

Интернет джерела про альпізм

- Alpenkalb, climbing information, Finsteraarhorn, 2003, Engelhörner, 2003, www.summitpost.com.
- photos and images, Engelhörner, 2003, Schreckhorn, 2002, Les Droites, 2001–3, www.summitpost.com.
- Ginat, Jackson, climbing information, Brèche des Droites, www.summitpost.com.
- Liu, Rachel Maria, climbing information, Ulrichshorn, 2003, www.summitpost.com.
- Matterhorn climb and route photographs, 2004, www.ski-Zermatt.com.
- Mountaindoc, climbing information, Lauteraarhorn, 2003, www.summitpost.com.
- Om, climbing information, Barre des Écrins, 2003, La Meije, 2003, www.summitpost.com.
- Peakware, Matterhorn, Schreckhorn, Bernese Oberland, Finsteraarhorn, Mont Blanc, 2004, www.peakware.com.
- Sahaguin, Diego, climbing information, Schreckhorn, www.summitpost.com.
- Schreckhorn, www.summitpost.com, Grindelwald, www.clashohm.com.
- Taugwalder, Matthias, Matterhorn–Zermatt Switzerland, 2004, www.panoramas.dk B32.

Книжки «Нашого формату» можна купити у

Володимирі-Волинському, Дніпрі, Дубно, Житомирі, Івано-Франківську,
Кам'янському, Києві, Коломиї, Луцьку, Львові, Миколаєві, Одесі, Полтаві,
Рівному, Тернополі, Харкові, Херсоні, Чернівцях, Чернігові

Інтернет-
магазин

www.nashformat.ua

ЧИТАЙКА

www.chytayka.com.ua

GOODZON.UA

www.goodzon.ua

**Audio
Books**

www.audiobooks.ua

kniga.biz.ua

www.kniga.biz.ua

BOOKLYA

www.booklya.com

Yakaboo

www.yakaboo.ua

Книгарні,
заправки,
супермаркети

Ашан

booker.in.ua

БУКВА

NOVUS

Видавництво ТОВ «НФ»

Україна, м. Київ, 01032, пров. Алли Горської, 5

Свідоцтво ДК № 4722 від 19.05.2014

(044) 222-53-49, www.nashformat.ua, pub@nashformat.ua

Пресі. Відділ маркетингу та PR

pr@nashformat.ua

(044) 222-53-49

(097) 904-36-96

Читачам. Інтернет-магазин

client@nashformat.ua

(044) 222-53-49

(067) 247-57-37

Гуртовикам. Відділ збуту

order@nashformat.ua

(044) 222-53-49

(067) 247-57-17

Арт-простір. Лекції, дискусії

Київ, пров. Алли Горської, 5

(044) 222-53-49

Музикантам. Видавництво дисків

pub@nashformat.ua

(044) 222-53-49

(097) 595-62-43

Пропозиції (пере)видати

цікаву книжку надсилайте:

martynov@nashformat.ua

NashFormat

NashFormatua

NashFormat.ua

bitly.com/НашФормат